

A JÓSA ANDRÁS MÚZEUM
ÉVKÖNYVE

A NYÍREGYHÁZI
JÓSA ANDRÁS MÚZEUM
ÉVKÖNYVE

I

1958

KÉPZŐMŰVÉSZETI ALAP KIADÓVÁLLALATA
BUDAPEST 1960

BEKÖSZÖNTŐ

Mikor dr. Jósa András megyei főorvos, a nyíregyházi múzeum névadója 1868-ban megalapította a Szabolcsvármegyei Múzeumot, elindította a szabolcsi föld tudományos kutatását, megismerését is. Gazdag régészeti, egészségügyi, publicisztikai munkásságát ez évben, halálának 40 éves, gyűjteménye alapításának 90 éves évfordulója alkalmával állítottam össze. Mind ezzel, mind dolgozatainak gyűjteményes kiadásával kívánunk példamutató emlékének áldozni.

Kezdeményezésünkkel, *Évkönyvünk* elindításával, ezt a termékenyítő múltat kívántuk összekötni a Párt 1958. évi kulturális célkitűzésével, amely lehetővé teszi számunkra is, hogy a Szabolcs-Szatmár megyére vonatkozó tudományos eredményeinket a Nyíregyházán megjelenő évkönyveinkben foglalhassuk össze. Ezzel múzeumunk körül olyan tudományos fórumot alakíthatunk ki, amely hivatott a világ felé feltárni kulturális értékeinket, és egyidejűleg hivatott arra is, hogy tudományos igényeinket legalább részben ez úton kielégítse, főként a régészet, helytörténet, művészettörténet, néprajz, irodalom és egyéb tudományágak irányában.

A megyei vonatkozású cikkek sorozata alapot nyújt arra, hogy egyrészt Szabolcs-Szatmár megye monográfiáját kiérlelhessük, másrészt a szomszéd népi demokratikus testvéri államok felé a tudományos kapcsolatokat biztosíthassuk. A személyes érintkezések, tudományos eredményeink, tapasztalataink kicserélése olyan kölcsönös fejlődést biztosít számos tudományág területén, amelyre eddig nem is gondolhattunk. A dolgozatok idegen nyelvű kivonatai a kapcsolatok könnyítését szolgálják.

Sok olyan megyei vonatkozású munka is születik, amely terjedelménél, vagy más oknál fogva az *Évkönyvben* nem jelenik meg; ezek a Jósa András Múzeum Kiadványai sorozatában, országos folyóiratokban, vagy önálló kiadványokban látnak napvilágot.

Nem feledkezhetek meg arról, hogy a Művelődésügyi Minisztérium Múzeumi Osztályának és Gazdasági Igazgatóságának meleg köszönetet ne mondjak azért, hogy az *Évkönyv* kiadását és az anyagi fedezet orozslánrészét biztosította. Köszönettel tartozom Szabolcs-Szatmár megye V. B. Művelődési Osztályának, valamint Nyíregyháza város Végrehajtó Bizottságának is szíves anyagi támogatásukért, amellyel *Évkönyvünk* megjelenését elősegítették.

Kérjük olvasóinkat, fogadják szívesen a nyíregyházi Jósa András Múzeum *Évkönyvét*, amely az ország szabolcs-szatmári részeinek tudományos megismerését mozdítja elő.

Nyíregyháza, 1959. január 17.

A szerkesztő

VORWORT

Mit Gründung des Szabolcser Komitatsmuseums im Jahre 1868 durch Dr. Andreas Jóna, Oberarzt des Komitates und seitdem Namensgeber dieses Museums in Nyíregyháza, wurden baldigst auch die archäologischen Forschungen und wissenschaftlichen Arbeiten eingesetzt. Die Ergebnisse seiner Tätigkeit auf dem Gebiet der Archäologie, des Sanitätswesens und der Publizistik, wurden in diesem Jahre — zum vierzigsten Jahrestage seines Todes und neunzigstem Jahrestage der Gründung seiner archäologischen Sammlung — zusammengestellt. Wir sind bestrebt, dadurch, sowie durch Veröffentlichung eines Sammelwerkes seiner Schriften, seines reichhaltigen Lebens zu gedenken.

Durch diese Initiative, Gründung der Serie unseres Jahrbuches, soll nun diese befruchtende Vergangenheit mit den kulturellen Zielsetzungen der Partei vom J. 1958. die unsere wissenschaftlichen Forschungsergebnisse ermöglichen das heutige Komitat Szabolcs-Szatmár betreffend, in diesen Jahrbüchern zusammenzufassen, verbunden sein.

Damit ist nun um unser Museum ein wissenschaftliches Forum, das bestimmt wird, unsere Kulturschätze den weitesten Kreisen vorzulegen, gebildet worden. Gleichzeitig wird es auch berufen, unseren wissenschaftlichen Ansprüchen, wenigstens teilweise auch auf diese Weise, vor allem in Richtung der Archäologie, Lokalforschung, Kunstgeschichte, Ethnographie, Literatur und anderer Wissenschaftszweige, gerecht zu werden.

Die **Serien** der Aufsätze, das heutige Komitat Szabolcs-Szatmár betreffend, bilden eine gediegene Grundlage, um eine moderne Monographie dieses Komitates zu zeitigen, andererseits um unsere wissenschaftlichen Verbindungen mit den benachbarten demokratischen Volksrepubliken zu sichern. Der persönliche Umgang, der Austausch der gemeinsamen Erfahrungen und Ergebnisse, werden gegenseitig eine Entwicklung auf dem Gebiet mehrerer Wissenschaftszweige in Gang setzen, die früher nicht zu erhoffen war.

Die Auszüge unserer Aufsätze in verschiedenen Weltsprachen sollen die Fühlungnahme mit den ausländischen Genossen erleichtern.

Es sind und werden aber auch auf unser Komitat bezügliche Schriften verfasst, welche ihres Umfanges wegen, oder aus anderen Gründen, in unserem Jahrbuch nicht veröffentlicht werden. Diese sollen in der Monographien-Serie des Andreas Jóna-Museums, als selbständige Arbeiten, oder in anderen Serien des Landes, erscheinen.

Es soll nun der tatkräftigen Unterstützung und Beihilfe der Sektion der Museen des Ministeriums für Volksbildung und der Wirtschaftsdirektion derselben Sektion, die mit dem grössten Teil der Spesen das

Erscheinen dieses Jahrbuches ermöglicht hatten, gedacht sein. Es sei auch mein wärmster Dank an die kulturelle Sektion des Exekutivkomites vom Komitat Szabolcs-Szatmár, sowie dem Exekutivkomite der Stadt Nyíregyháza für die gütige finanzielle Unterstützung um dieses Jahrbuch ausgesprochen.

Mögen unsere Leser dieses Jahrbuch unseres Museums, das sich zum Ziele setzt, die wissenschaftliche Erschliessung des Szabolcs-Szatmárer Teiles unseres Landes zu gewähren, mit Liebe und Wohlwollen empfangen.

Nyíregyháza, den 17. Jänner 1959.

Der Schriftleiter

ПРЕДИСЛОВИЕ

Когда комитатский старший врач д-р *Андраш ИОША*, наименователь Музея г. Ниредьхаза, в 1868 году положил фундамент Музею Комитета Саболча, то он этим начал научное исследование, распознавание земли Саболча. Богатые результаты его археологической, санитарно-гигиенической и публицистической деятельности были собраны и составлены нами в этом году, по случаю сорокалетней годовщины его смерти, и девятистолетней годовщины учреждения его собрания. И этим, и изданием его научных статей мы хотим преклоняться перед его примерной памятью.

Этой инициативой (опубликованием *Ежегодника*) мы хотели совместить плодотворное прошлое с предначертаниями 1958 года *Партии* по делам культуры, позволяющими подвести — на страницах выходящих в г. Ниредьхаза *Ежегодников* — итоги научных успехов, относящихся к комитату Саболч-Сатмар.

Этим же наш Музей становится научным центром, призванным не только показать миру культурные сокровища Венгрии, но и таким путем удовлетворить (по крайней мере частично) одновременно и нашим научным требованиям в области археологии, краеведения, искусствоведения, этнографии, литературы и других отраслей науки.

Серия статей, касающихся комитата, позволила с одной стороны сочинить монографию комитата Саболч-Сатмар, с другой же стороны наладить научные связи с соседними странами народной демократии. Личный контакт, обмен опытом и научными достижениями обеспечивает такое взаимное развитие в области многочисленных отраслей науки, о котором в прошлом и думать не было возможности. Иноязычные резюме отдельных статей служат именно способствованию и облегчению этих связей.

Выходит в свет также и ряд произведений, относящихся к комитату, которые из-за объема или других причин в *Ежегоднике* не публикуются, такие работы помещаются в серии *Изданий Музея им. Андраша Иоша*, в государственных журналах или в виде самостоятельных изданий.

Нельзя забывать еще о выражении глубокой благодарностью *Музейному Отделению и Хозяйственному Управлению Министерства Культуры*, которые обеспечили издание *Ежегодника* и доставили львиную долю материального базиса. Мы обязаны также и *Отделению Культуры Исполкома комитата Саболч-Сатмар и Исполкому г. Ниредьхаза* за любезную материальную поддержку, которой они поспособствовали выходу *Ежегодника*.

Просим читателей, принять с охотой *Ежегодник Музея им. Андраша Иоша г. Ниредьхаза*, который продвигает научное распознавание венгерского комитата Саболч-Сатмар.

Ниредьхаза, 19 января 1959 г.

Редактор

RÉZKORI LELET PASZAB KÖZSÉGBEN

Néhány napja halt meg Túri Sándor paszabi tanító, a nyíregyházi múzeum öreg barátja. Több mint negyven éven át hordta a paszabi föld régészeti kincseit a múzeumba. Neki köszönhető, hogy községe régészeti múltjáról oly sokat tudunk. Ő nevelte faluja, de még a környék lakosságát is a történeti múlt szeretetére, emlékeinek megbecsülésére. Múzeumi látogatása mindig eseményszámba ment. Bármikor jött, sohasem érkezett üres kézzel. Huncutkás mosollyal mindig előhúzott tarsolyából egy-egy edényt, bronzékszert vagy éppen egy vaseszközt a múzeummal való szoros baráti kapcsolatot állandóan megújított pecsétjeként. Emlékét nemcsak mi élők őrizzük, de a múzeum régészeti naplója is. Hiszen aki lapozgat benne, majdnem minden oldalon találkozik ezzel a bejegyzéssel: „Túri Sándor ajándéka”.

Az itt bemutatott leletegyüttes is az ő gondos közreműködése folytán került a Jósza András Múzeumba. 1955 őszén földet hordtak Molnár László kertjének legkiemelkedőbb részéről. Ez a hely Paszab község belterületét és a Zádónak nevezett szigetszerű kiemelkedést elválasztó egykori széles vízer partján fekszik. Földkitermelés során találták az alábbi leleteket.

Négy lábon álló négyszögletes edény. Lábai zömökek és belesimulnak az edény testébe. Az oldalélek enyhén lekerékíttetek. Szájpereme a sarkokon felcsúcsosodik, ezáltal szájnyílása négykaréjos. Két szembenálló oldalon középmagasságban, két kis szalagfűl ül; másik két oldalán pedig, hasonló magasságban, két lapos csontkakúp alakú bütyök. Szürke, kissé kiegészített. M.: 20 cm, szá. 16,5 cm (I. t. 1).

Ügynevezett „tejesköcsög” alakú edény. Szájpereme alatt ülő két kis szalagfűlrel. Megnyúlt nyaka lefelé szélesedik, alsó része kettős csontkakúp alakú, de a két rész törés nélkül, ívelten illeszkedik egymáshoz. Öblén két pici bütyök ül, a fülekkel ellentétes elhelyezésben. Szürke, kissé kiegészített. M.: 23 cm, szá.: 10,5 cm, fá.: 6,5 cm (I. t. 2).

Csésze. Fordított csontkakúp alakú. Szájpereme enyhén kihajlik. Alja lekerékíttet. Négy, vízszintesen átfúrt bütyök díszíti. Vékonyfalú, szürkésbarna. Kiegészített. M.: 8,3 cm, szá.: 17 cm (II. t. 3.)

Csótálpas edény alsó része. Tálrésze letörött. A csótálp felső része kiöblösödik. A legnagyobb kiöblösödésnél négy kerek lyuk töri át. A talpperem ívelten hajlik. Szürke, kissé kiegészített. Tör. m.: 24,4 cm, tá.: 12,5 cm (III. t. 1).

Kis csésze. Fordított csontkakúp alakú. Fala vékony. Kissé kiegészített. M.: 5, szá.: 8, fá.: 3,9 cm (II. t. 1).

Nagyobb edény, ún. „virágcserep” töredéke, két sorban váltakozó elhelyezésben ülő bütyökdísszel. Alsó bütykei két oldalról benyomottak (III. t. 2).

Alacsony csótalp töredéke. Nagy edényhez tartozott. Négy lyuk törte át. A talpperem kihajló volt (III. t. 3).

Kis csésze töredéke, alsó részén függőleges átfúrású kis bütökök ültek. Ez esetleg fedő lehetett (II. t. 2).

*

Az itt bemutatott leletek a bodrogkeresztúri rézkori műveltség jellegzetes edénytípusait képviselik. Paszab a bodrogkeresztúri műveltség elterjedési területén fekszik. A község határából két lelőhelyet is ismerünk, ahol hasonlókorú sírleletek kerültek elő¹. A lelőhelyünkkel szemben fekvő Zádón, a jelenlegi temető területén, évtizedek óta találnak sírásás alkalmával a bodrogkeresztúri műveltség körébe tartozó sírleleteket. A község északi szélén, a Hordozó-dűlőben Kiss Lajos, a Jósza András Múzeum volt igazgatója tárt fel néhány sírt a nagy kiterjedésűnek látszó temetőből. De házépítés során még napjainkban is találnak rézkori sírokat.²

A bemutatott leletek származási körülményeiről nem rendelkezünk részletesebb adatokkal. A bodrogkeresztúri műveltség eddig ismert leletei azonban valószínűvé teszik, hogy sírleletekkel állunk szemben. Ebből a korból nagyszámú temetőt ismerünk, de telepet csak kettőt³. A két telepen ép edényt nem találtunk, csupán töredékeket. Nem valószínű, hogy földmunka során talált több ép edény telepről került volna elő. Ennek ellentmond a helyszíni szemle eredménye is. A lelőhelyen semmi telepre mutató törmelék nem találtam.

Az előkerült leletek egy helyről, valószínűleg egy sírból származnak. Az elég nagy, megbolygatott földterületen egyéb, hasonló korú leletek nem kerültek elő. Ebből azt a meglepő következtetést vonhatjuk le, hogy itt nem is találnánk temetőt, csupán egyetlen halottat temettek ide, átellenben a zádói nagy temetővel, amelytől még széles vízfolyás is elválasztotta. A szomszédos kertekben is számos bolygatás történt már, anélkül, hogy rézkori leletekre bukkantak volna.

A Zádó és a Hordozó-dűlő, ahol a két nagy rézkori temető található, nem függ össze egymással. Széles vízerek választották el a két homokdombot, s egykor szigetet képeztek. A távolság alig négyszáz méter. Ritkán fordul elő, hogy azonos korú két temető ilyen közel fekszik egymáshoz, mint itt, Paszabon. Azt még nem tudjuk eldönteni, hogy azonos időben temetkeztek-e mindkét helyre, vagy az egyik temető folytatása a másiknak. A leletek hasonló jellegűek. Ezért inkább az egykorúságot tételezhetjük fel, s azt, hogy két különböző, talán rokon csoport temetkezési helyéül szolgált a Zádó és a Hordozó-dűlő.

A Molnár László kertjében talált sír meglepően elkülönített, magános fekvésével, de jelenleg még nem tudjuk ennek magyarázatát adni. Mindenesetre későbbi, koravaskori⁴ és népvándorláskori⁵ időkben előfordul, hogy egyes jelentősebb személyeket a köznép temetőjétől elkülö-

¹ Patay P.: AÉ 1950. 112.

² Uo. 112.

³ Székely-Zöldtelek (Kalicz N.: AÉ 1958. 3—6) és Tarnabod-Bábiszék. Patay P. és Kalicz N. ásatása, közöletlen, az egri múzeumban.

⁴ Lázár J.: AÉ 1951. 31.

⁵ László Gy.: Az avarok hazánkban. MNM rotaprint kiadása. 16.

nülten temettek el. Rézkori és bronzkori időkben ilyet eddig még nem tapasztaltunk.

A leletek között megtaláljuk a bodrogkeresztúri műveltség vezértípusait, a „tejesköcsögöt” és a „virágcserepet”. Jellegetes a csonkakúp, illetőleg félgömb alakú csésze is, alsó részén kis bütyökkel. Különös figyelmet csupán a négyszögletes, lábas edény és a felső részén kiöblösödő csőtalp érdemel, továbbá az alacsony csőtalpú, magasnyakú edényből származó töredék.

A négyszögletes edény három olyan sajátossággal rendelkezik, melyek mindegyike önmagában is jellegzetes és messzemenő következtetések levonására is alkalmas. Ezek: a négyszögletes alak, a szájperem négykaréjos kialakítása s az edénylábak alkalmazása. A párhuzamként idézett daraboknak nem is szükséges az összes sajátossággal rendelkezniök. A formaelemek különlegessége folytán elég, ha egy is megvan.

Négyszögletes, négykaréjos, lábas edény a bodrogkeresztúri műveltség leletei között nem gyakori, de néhány esetben megtaláljuk. Szabolcs megyében ismeretlen lelőhelyről került a Jósza András Múzeumba ilyen edényből származó töredék⁶. A Tarnabodon feltárt bodrogkeresztúri típusú telepen is találtunk hasonló töredékeket⁷. A tiszakeszi rézkori temetőben épen is előkerült egy ilyen edény⁸. Roska Márton Pécskán talált bodrogkeresztúri műveltségbe tartozó négyszögletes alakú, négykaréjos szájperemű, lábas edényt⁹.

Négyszögletes, lábas edény és számos ilyenből származó töredék került elő a Tiszaug-kisrétparti telepátások során¹⁰. Ezek a bodrogkeresztúri műveltséget közvetlenül megelőző időből származnak, esetleg azzal részben egyidősek is.

A négyszögletes, lábas edény igen korai előfordulását figyelhetjük meg a morva festett kerámiában¹¹. Az itt bemutatott edénnyel való rokonság kétségbevonhatatlan. Ugyanott négykaréjos szájú edényt is találtunk¹².

A bodrogkeresztúri műveltség anyagában megfigyelhetjük az ismerttetett formaelemeket külön-külön is. Bodrogkeresztúron négyszögletes, négy sarkán kissé felcsúcsosodó szájperemű edény került elő¹³. A lábas edények előfordulása igen gyakran megfigyelhető. Ezek általában gömbtestű, csonkakúp alakú nyakkal rendelkező edények vagy csészek. Közös sajátáguk, hogy négy alacsony lábon állnak¹⁴.

⁶ Közöletlen, a Jósza András Múzeumban.

⁷ Patay P. és Kalicz N. idézett ásatása.

⁸ Patay P.: Rézkori temető Tiszakeszin. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve I. (1957) IV. t. 3.

⁹ Roska M.: Erdély régészeti repe. tórium. I. Óskor, Kolozsvár, 1942. 225. 1. 273. kép 1.

¹⁰ Szabó K.: AÉ 1934. 34. 1. 42. kép, 35. 1. 43—44. kép.

¹¹ Forman, B.—Poulik, J.: Kunst der Vorzeit. Prag 1956. 41. kép.

¹² Uo. 44. kép.

¹³ Tompa F.: A szalagdiszes agyagművesség kultúrája Magyarországon. AH V—VI. (1929) XXXVIII. t. 4.

¹⁴ Hillebrand J.: Das frühkupferzeitliche Gräberfeld von Pusztaitvánháza. AH IV. (1929) VI. t. 1. — Patay P.: AÉ 1944—45. VIII. t. 9. — Kutzián I.: AÉ 1946—48. XIII. t. 9. XV. t. 8. — Patay P.: Tiszakeszi, I. t. 11. — Novotny, B.: Slovensko v mladšej dobi kamennej. Bratislava 1958. XLI. t. 3.

Hazánkban az edények négyszögletes kialakítása, a szájerem osúcsos kiképzése és az edénylábak alkalmazása messze, a bodrogkeresztúri műveltséget megelőző időkbe nyúlik vissza.

A bodrogkeresztúrit megelőző tiszapolgári műveltség eddig ismert leletei között feltűnően ritkán találkozunk az ismertetett formaelemekkel. A kisértápi csótálpas tálak között találunk olyan darabokat, ahol a tálrész négyszögletesedő, illetőleg szájeremük kissé négykaréjoson felcsúcsosodó¹⁵. A lábak alkalmazása gyakoribb, igaz, hogy ezeket csak kis bütykök jelzik a poharak alján¹⁶.

Annál feltűnőbb, hogy az ismertetett formaelemek milyen gyakran jelennek meg a herpályi típusú leletanyagban. Csótálpas tálak, négykaréjosan kiképzett szájeremmel¹⁷, négyszögletesedő tálak, sarkaikon kissé a szájerem fölé csúcsosodó bordával¹⁸. A lábak, méghozzá három láb alkalmazása is előfordul¹⁹.

A tiszai kultúra is tartalmazza ezeket a formaelemeket. A bemutatott darabhoz formailag igen közel állnak a négyszögletes alakú, úgynevezett galléros edények, melyek főleg Dél-Magyarországról ismeretesek²⁰. Gyakoriak a felcsúcsosodó szájeremű tálak²¹. Csókáról négy lábú edényt ismerünk²².

A lengyeli műveltség edényei között is megtaláljuk a négyszeresen felcsúcsosodó szájeremű csótálpas tálat²³.

A hazai anyag vizsgálata azonban messzebbre is elvezet. Négyszögletesedő és négykaréjos edények a бүккi műveltségben is otthonosak²⁴, illetőleg az alföldi vonaldíszes kerámia leletei között²⁵, de nem ritkák a Debrecen-tóparti festett kerámia anyagában sem²⁶.

Az eddig legrégibbnek ismert újkőkori műveltségünk, a Körös-kultúra edényei között is előfordul a négyszögletes alak, főleg a mécseseknél²⁷, de a lábak alkalmazása is igen gyakori több edénytípusnál is²⁸.

¹⁵ Szabó K.: i. m., 31. lap 37. kép a—e, 32. lap 38. kép a—b, 33. lap 40. kép a—b.

¹⁶ Andel, K.: Pohrebisko z doby medenej v Tibave vychodnom na Slovensku Slov. Arch. VI. (1958) I. t. 4—6, 8—11. — Szabó K.: i. m. 9. lap 9. kép, 15. lap 14. kép a.

¹⁷ Sztáray A.: AÉ 1881. 274. lap 14. kép. — Tompa F.: 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912—36. BRGK 24/25. 1936. 12. t. 6. — Korek J.—Patay P. FA 8 (1956) VI. t. 18, VII. t. 12—14, VIII. t. 15.

¹⁸ Tompa F.: AH V—VI. 42. lap 2. kép d.

¹⁹ Tompa F.: BRGK 12. t. 4.

²⁰ Tompa F.: AH V—VI. XXXIX. t. 6, XL. t. 4. — Banner J.: Dolgozatox 9/10 (1934) VIII. t. 6. — Korek J.: AÉ 1958. XXXIII. t. 16., XLI. t. 4—5, 9, XL. t. 15.

²¹ Kiss L.: FA 1—2 (1939) II. t. 1, III. t. 19, 21. — Banner J.—Korek J.: AÉ 1949. II. t. 7—8.

²² Kutzián I.: A Körös-kultúra. Diss. Pann. Ser. II. No 23 (1944) L. t. 3.

²³ Wosinszky M.: AK 16 (1890) XV. t. 151.

²⁴ Tompa F.: AH V—VI. (1929) XVI. t. 5, XV. t. 20. — U. ő.: BRGK 9. t. 5. — Müller-Kuales, G.: Bestattungen der Badener Kultur auf älteren Siedlungstrümmern in Békásmegyer (Krottendorf) bei Budapest. MAG 69 (1939), IX. t. 3. — Visegrádi J.: AÉ 1912. 259. lap VIII. kép.

²⁵ Tompa F.: AH V—VI. XXXVI. t. 2. — U. ő.: BRGK 11. t. 17. — Tiszavasvári-Paptelekhát kőkori telep anyagában számos ilyen darab található. Kalicz N. és Makkay J. ásatása. Közöletlen, a nyíregyházi Jósza András Múzeumban.

²⁶ Zoltai L. és Sőregi J. ásatása. Közöletlen, a debreceni Déri Múzeumban.

²⁷ Kutzián I.: i. m. XXXVI. t. 4, 8, 10—11 stb.

²⁸ Uo. V. t. 1—2, XIV. t. 10—12, XXXIII. t. 6, 8—9, 11 stb.

A rézkorban a bodrogkeresztúri műveltséggel nem fejeződik be a négyszögletes, négykaréjos szájú, esetleg lábas edények készítése. Új adataink szerint tudjuk, hogy a péceli műveltség követi a bodrogkeresztúrit²⁹. A péceli műveltség is alkalmazza a négyszögletes, négykaréjos edényeket a bodrogkeresztúri műveltség hatásaként. Csak itt ez a típus nem lábakon áll, hanem magas tömör talpon³⁰, egy esetben pedig — a kocsimodell — kerekeken³¹. Vučedol régi, badeni anyagában a bemutatott darabbal rokonedényt figyelhetünk meg. Négy lábon áll, a test azonban nem négyszögletes, hanem hengeres³².

Ha tekintetbe vesszük az ismertetett formaelemek jelentős szerepét a hazai neolit- és rézkori leletanyagban, akkor felmerül ezek származási kérdése is. Itt alakultak-e ki a Kárpát-medencében vagy ezen kívül is megjelentek, esetleg még korábban is, mint nálunk? Láttuk, hogy hazánkban megtalálhatók a Körös-műveltségben, a bükki, az alföldi vonaldíszes, a tiszai, a herpályi és a lengyeli kerámiában, a tiszapolgári, a Tiszaug-kisrétparti típusú leletek között, végül a bodrogkeresztúri és péceli műveltségben, vagyis a korai neolitikumtól kezdve a rézkor végéig. Ez azonban csak Kelet- és Dél-Magyarországra vonatkozik, mert a dunántúli vonaldíszes kerámiában nem találjuk meg a lábak alkalmazását, sem a négyszögletes alakot, de még a szájperem négykaréjos kiképzését sem. Ezt tapasztalhatjuk hazánktól nyugatra és északra mindenütt a helyi korai neolitikumban. Ha a későneolitikumban meg is jelennek szórványosan, azoknak összefüggése a Kárpát-medencével vitathatatlan. Az alföldi vonaldíszes kerámiát többek között az is megkülönbözteti a dunántúliaktól és közép-európaiaktól, hogy ennek jellegzetes kísérője a négykaréjosan felcsúcsosodó szájperemű tál, a bükki műveltségben a négyszögletesedő edényalak is.

Hazánktól keletre és délre viszont már a korai neolitikumban megjelennek ezek a formaelemek, s előfordulásuk a Balkánon keresztül egészen Kisázsiaig követhető.

Erdélyben, Tordoson találunk olyan jellegű négyszögletes edényeket, melyek bár egyenes szájpereműek, mégis összefüggésbe hozhatók ismertetett edényünkkel és a tiszai műveltség hasonló típusú edényeivel³³. Ugyanott azonban számos lábas és felcsúcsosodó szájperemű edényt is találunk³⁴. Vinčán is kerültek elő négykaréjos szájperemű tálak³⁵. A Starčevo-kerámiában vannak négylábú, négyszögletes, de lapos tálak³⁶.

²⁹ Die Ausgrabungen in Tiszapolgár-Basatanya (Gehöft Basa), Conférence archéologique de l'Académie Hongroise des Sciences. Budapest, 1955. MNM rotaprint kiadványa. 81. — *Kutzián I.—Banner J.*: Beiträge zur Kupferzeitlichen Chronologie des Karpatenbeckens. Antoniewicz-Emlékkönyvben, Nyomás alatt. — *Kalicz N.*: AE 1958 3—6.

³⁰ *Banner J.*: Die Péceli Kultur. AH XXXV. (1956) LXXXIX. t. 38, XCII. t. 16—17, XCV. t. 32.

³¹ *Soproni S.*: FA VI. (1954) VII—VIII. t.

³² *Schmidt, R. R.*: Die Burg Vučedol. Zagreb, 1945. Textbild 81. 1.

³³ *Roska M.*: A Torma Zsófia-gyűjtemény. Kolozsvár, 1941. XCII. t. 7—14, XCIII. t. 1—12 stb.

³⁴ Uo. XCVII. t. 1—21, XCVIII. t. 1—13, 15—19 stb.

³⁵ *Vasič, M.*: Preictoriska Vinča II. 42—43. kép.

³⁶ *Schmidt, R. R.*: i. m. Textbild 74, 3.

Makedóniában a serviai kerámia leletei között ismertet Heurtley néhány négyszögletes, lábas edényt³⁷.

A legtöbb ilyen lelet azonban Görögországban fordul elő. A sesklói kerámiában, tehát a korai neolitikumban, megjelennek a négyszögletes, lábas edények³⁸. A Dimini-periódusban a négykaréjos szájrőmő csőtalpas tálak gyakoriak³⁹.

Nem állhatunk meg azonban Görögország területénél, mert az ismertett formaelemek Görögországon túl is megvannak.

A gömbtestű, lábas edények krétai⁴⁰ és ciprusi⁴¹ megjelenése Trója felé fordítja figyelmünket. Ott az I. periódustól kezdve egészen az V. periódusig igen jellegzetesek⁴². Ezek főleg a bodrogkeresztúri műveltség gömbtestű, lábas edényeivel párhuzamosíthatók. A trójai jellegű kultúra leletei között mindenütt előfordulnak Kisázsiában⁴³, de Szíriában is megtalálhatók.⁴⁴

A starčevóihoz hasonló négyszögletes, lábas edény a Kaukázustól délre is előkerült⁴⁵. Cipruson négykaréjosan felcsücsösödő szájrőmő edény is van⁴⁶. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a kicsi, fordított csonkagúla alakú, tehát négyszögletes edényt sem⁴⁷, melynek megfelelőjét Szelevényről ismerjük agyagból, bekarcolt emberalak díszítéssel.⁴⁸

Megemlíthetjük, hogy négyszögletes alakú vagy négyszögletes szájú edények Olaszország rézkori anyagában is ismeretesek⁴⁹, olyan rézbaltákkal együtt, amilyenek a bodrogkeresztúri műveltségben otthonosak⁵⁰.

Ezek után nem vitás, hogy az ismertett formaelemek eredetét hol kell keresnünk. Az edényformálás három különleges sajátossága leggyakrabban a Dél-Balkánon figyelhető meg, a négyszögletes alak és a lábalkalmazása pedig Kisázsiából vezethető le. A lábalkalmazására talán állatlábak, illetőleg az állatszobrok adtak indítékot.

Mint láttuk, a morva festett kerámiában is előfordulnak az ismertett formaelemek. Ezek eredete szintén világos, hiszen maga a festés

³⁷ Heurtley, W. A.: Prehistoric Macedonia. Cambridge, 1939. 150. lap 91. kép. 161. lap 148. kép, 162. lap 161. kép.

³⁸ Tsountas, Chr.: Ai preistorikai akropoleis Diminou kai Sesklou. Athen, 1903. 86—88. kép.

³⁹ Grundmann, K.: Magula Hadsimissiotiki. AM 62 (1937) 33. t. — Tsountas, Chr.: i. m. 10. t. 1—2, 22. t. 23. t. 2—4.

⁴⁰ Childe, V. G.: Prehistoric migrations. Oslo, 1950. 64. lap 46. kép.

⁴¹ Schaeffer Cl. F. A.: Missions en Chypre 1932—35. Paris, 1936. 132. lapon 54. kép k.

⁴² Schmidt, H.: Trojanische Altertümer. Berlin, 1902. 411, 418, 2242, 2277. stb.

⁴³ Bittel, K.: Prähistorische Forschung in Kleinasien. Istanbul, 1934. III. t. 7—8. — Bossert, H. Th.: Altanatolien, Berlin, 1942. 71, 111—112. kép.

⁴⁴ Schaeffer, Cl.: Stratigraphie Comparée et Chronologie de l'Asie Occidentale. London, 1948. 79. kép G, H, 81. kép 16, 20, 37, 61—62. — Frankfort, H.: Studies in Early Pottery of the Near East II. London, 1927. VII. t. 3.

⁴⁵ Brown, Burton T.: Excavations in Azarbadjan. 1948. London, 1951. XII. t. 476

⁴⁶ Schaeffer, Cl.: i. m. 1936. 132. lap 54. kép F.

⁴⁷ Childe, V. G.: The most ancient East. London, 1928. 186. lap, 80. kép.

⁴⁸ Hillebrand J. — Bella L.: Az őskor embere és kultúrája. Budapest, 1921. 140. lap.

⁴⁹ Zambotti, P. L.: Le più antiche culture agricole europee. Milano, 1943. 99. lap, XIV. t. 1—3, 107. lap, XV. t. 10.

⁵⁰ Uo. XV. t. 11.

is Kisásziából származik. A morva festett kerámia rokonsága a lengyeli kerámiával közismert⁵¹.

Mint legtávolabbi előfordulást említhetjük a rösseni kerámiát Dél-Németországból, ahol még megfigyelhető a négykaréjos szájú edényalak⁵². Ez talán már a bodrogkeresztúri kultúra időszakával hozható kapcsolatba, hiszen ugyanebben az anyagban láthatunk olyan félgömb alakú csészét, melynek alsó részét még négy kis kifúrt bütyök díszíti⁵³, hasonlóan a bodrogkeresztúri típusú csészékhez⁵⁴. Ezekben a leletekben a dél-kelet felől érkező hatások periférikus lecsapódását láthatjuk.

A felső részén kiöblösödő csótalp ugyancsak széleskörű kapcsolattal rendelkezik. A sírlelet bemutatott darabjához hasonló töredékeket találunk a tarnabodi ásatás során a bodrogkeresztúri típusú telepen⁵⁵. Ugyancsak hasonlók kerültek elő Szabolcs megyében ismeretlen lelőhelyen⁵⁶. Meglepő, hogy mindkét lelőhelyen a fentebb ismertetett négy-lábú, négyszögletes edénytöredékek társaságában.

A bodrogkeresztúri műveltség eddig között leletei között Bárcán találjuk meg még ezt a típust⁵⁷. Megvan azonban Lucskán⁵⁸, több példányt ismerünk Tibaváról⁵⁹, mindkét helyen azonban tiszapolgári jellegű környezetben. Hasonló környezetből ismerünk egy példányt Hódmezővásárhely-Szakálháton⁶⁰ és Deszken⁶¹.

Szlovákiában az ilyen kiöblösödő felső részű csótalpas edények a festett kerámiában is megjelennek, megelőzve a bodrogkeresztúri műveltséget⁶². A Kárpátmedencétől nyugatra ez az edénytípus is hiányzik. Legészakibb előfordulását Lengyelországban találjuk, az ottani festett kerámiában⁶³. Megvan azonban nagy számban Erdélyben, az erődsi kerámiában⁶⁴, Moldvában a cucuteni kerámiában⁶⁵ és bizonyos fokig erre emlékeztető darabok a Tripolje-műveltségben⁶⁶.

Valószínűleg ezzel rokon az a kiképzés, amelynél a csótalp megtört kis karokban végződik, és úgy tartja a tálat. Ezt a lengyeli kerámiában

⁵¹ Milojević, VI.: Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel-und Südosteuropas. Berlin, 1949. 107. lap.

⁵² Buttler, W.: Der donauländische und der westliche Kulturkreis der jüngeren Steinzeit. Berlin—Leipzig, 1938. 12. t. 1.

⁵³ Uo. 11. t. 15.

⁵⁴ A II. t. 3. képünkön bemutatott csésze igen gyakori a bodrogkeresztúri műveltség leletei között.

⁵⁵ Lásd 7. jegyzetet.

⁵⁶ Lásd 6. jegyzetet.

⁵⁷ Novotny, B.: i. m. XLIII. t. 3.

⁵⁸ Sztáray A.: i. m. 274. lap, 11—14 kép.

⁵⁹ Andel, K.: i. m. V. t. 1, 3—5.

⁶⁰ Banner J.: Dolgozatok XIII. (1937) IV. t. 9.

⁶¹ Foltiny I.: FA III—IV. (1941) 71. lap I. t. 6, 84. lap VII. t. 9

⁶² Novotny, B.: i. m. XXXVI. t. 3, 6.

⁶³ Zurowski, J.: Neue Ergebnisse der neolithischen Forschung im südwestpolnischen Lössgebiet. PZ 21 (1930) 9. lapon 6. kép 1.

⁶⁴ László F.: Les types de vases peintes d'Ariusd (Erősd). Dacia I. (1924) VI. t. 8, VII. t. 4—7, VIII. t. 1—2.

⁶⁵ Schmidt, H.: Cucuteni. Berlin—Leipzig 1932. 7. t. 3—5.

⁶⁶ Bibikov, S. N.: Renetripolskoje poselenie Luka—Vrubleveckaja na Dnestre. Materiali 38 (1953) 135. lap 55 kép a.

figyelhetjük meg⁶⁷ és egy ezzel rokon szeghalmi darabon a Tiszántúlon⁶⁸. A babskai lengyeli korú leletek között is megtaláljuk a bemutatott darab-bal rokon öblösödő felső részű áttört csótalpat⁶⁹.

Ilyenek hazánkban korábban is megjelennek. A bükki műveltség festett kerámiáját is tartalmazó sátorlajújhelyi telepről ismerünk egyet, csak ott a csótalpat áttörés nélküli⁷⁰. Az orosi bükki jellegű telep anyagában alacsonyabb változatát láthatjuk⁷¹. Ezek a legkorábbi ilyen példányoknak tekinthetők hazánkban.

A Balkánról, Makedóniából közöl egy ilyet Heurtley szintén áttörés nélkül⁷². Legtávolabbi előfordulása Kisázsiaiban Alisharban⁷³. Némileg hasonló került elő Tepe Gawrában⁷⁴.

Feltűnő ennek a típusnak az elterjedésénél, az eddig ismert leleteket figyelembe véve, hogy a Kárpát-medencében a festett kerámiák körében igen gyakori s a bodrogkeresztúri műveltség több lelőhelyén fordul elő, mint a tiszapolgárin. Kétségtelennek látszik, hogy eredete a Balkánon keresztül Kisázsiaig vezethető vissza, mint ahogy maguknak a csótalpas edényeknek az eredete is ott keresendő. Lengyelországi megjelenése is az ottani festett kerámia déli eredetével magyarázható.

A harmadik figyelemre méltó edénytípus az alacsony, ívelt csótalppal rendelkező magasnyakú edény, melyből csak egy kis töredékkel rendelkezünk, de a bodrogkeresztúri műveltség leletei között többször megjelenik⁷⁵. Ezt, mint fedővel ellátható edényt, ismerteti Hillebrand, és megemlíti trójai vonatkozását⁷⁶.

Az előbbi párhuzamok alapján nem meglepő, ha ennek az edénytípusnak megfelelőjét szintén Kisázsiaiban találjuk meg, Tell Arpachije korai, Tell Halaf-korú rétegében.⁷⁷

Az elmondottak alapján kétségtelennek látszik, hogy a bodrogkeresztúri műveltség rendkívül erős kapcsolatban állt déllel. Az anyagi kultúra számos darabjának déli, egészen Előázsiaig visszavezethető az eredete. Hogy csak az újabb kutatási eredményeket említsem, Kutzián Ida a Körös-kultúráról mutatta ki, hogy eredete Görögország területén túlra vezethető vissza⁷⁸. Banner János pedig a korábban északi eredetűnek tartott péceli műveltségről bizonyította be, hogy rendkívül erős balkáni összetevővel rendelkezik⁷⁹. Legutóbb pedig Kutzián Ida a bodrogkeresztúri műveltség „jordansmühli”-nek nevezett jellegzetes kétfülű edénytípusáról mutatta ki, hogy eredetét a Balkánon keresztül Anatóliá-

⁶⁷ *Wosinszky M.*: i. m. XV. t. 151. kép.

⁶⁸ *Szeghalmi Gy.*: *AE* 1913. 125. lap 5. kép.

⁶⁹ *Schmidt R. R.*: i. m. Textbild 72. 1.

⁷⁰ *Visegrádi J.*: i. m. 259. lap VIII. kép.

⁷¹ *Körök J.*: *AE* 1951. XXXV. t. 10.

⁷² *Heurtley, W. A.*: i. m. 161. lap 145. kép.

⁷³ *Schaeffer, Cl.*: *Stratigraphie*. 190. kép 9.

⁷⁴ *Uo.* 92. kép 10.

⁷⁵ *Hillebrand J.*: i. m. III. t. 9, VII. t. 8. — *Banner J.*: *Dolgozatok*, 9—10 (1934) XV. t. 11—12. — *Zalotay E.*: *Dolgozatok* 9—10 (1934) XXI. t. 14 stb.

⁷⁶ *Hillebrand J.*: i. m. 38. lap.

⁷⁷ *Soudsky, B.*: *Nejstarsi zemedelské civilisace v predni Asii*. *Obz. Freh.* 14 (1950) 19. kép 2 (Mallován, M. E. L. és Cruikshank, J. R. után).

⁷⁸ *Kutzián I.*: *A Körös-kultúra*, 129. lap.

⁷⁹ *Banner J.*: *Die Pécelér Kultur* 180—182., 256. lap.

ban kell keresnünk, de ezt az eredményt érte el a műveltség több leletével kapcsolatban is⁸⁰.

A hazai neolitikumban elég nagy szerepet játszó idolplasztikáról régóta közismert, hogy előázsiai eredetű.

A külföldi kutatók között is többen hangoztatják a délről északi irányba haladó kulturális áramlást. Elsősorban G. Childe nevét kell említenünk⁸¹. O. Menghin a festett kerámiák eredetét keresi a keleti mediterrán régiókban⁸². Újabb időkben Milošević és Schachermeyr foglalkozott nagyobb összefüggésben Délkelet-Európa neolit- és rézkorával⁸³. Munkájuk lényege a népi és kulturális áramlások délről (a Balkánról, illetőleg Előázsiaiából) északra haladó vonala. Közös hibájuk, hogy a Dimini-periódusban a szalagdiszes kerámia déli megjelenését látják. Ez azonban egyáltalán nem bizonyítható.

A déli, balkáni, illetőleg keleti mediterrán kulturális áramlat állandó behatolása hazánkba a kora-neolitikumtól kezdve egészen a bronzkor közepéig érezhető. Eközben népmozgásokkal is kell számolnunk.

A bodrogkeresztúri műveltség anyagában észlelt déli hatás lecsapódása részben közvetettnek, részben közvetlennek tűnik. Kutzián Ida kutatásaiból tudjuk, hogy a bodrogkeresztúri műveltség tulajdonképpen a tiszapolgárinak a továbbfejlődése. Ezt tükrözi a leletanyag⁸⁴. Ugyanakkor az itt ismertetett déli eredetű formaelemek — az edények négyszögletes alakja, a szájperemek négykaréjos kiképzése, a lábak alkalmazása, a felső részén kiöblösödő csőtalp — nem annyira a tiszapolgári típusú leletanyagban otthonosak, mint a festett kerámiák körében, vagyis ezek közvetíthetők a bodrogkeresztúri műveltség anyagába; a festett kerámiák pedig jelenlegi ismereteink szerint jóval megelőzik a bodrogkeresztúri műveltséget. Így a közöttük levő kapcsolat még tisztázatlan.

Az Anatólia felől kiinduló és a Balkánon bizonyos változásoknak is alávetett hatások megjelenését a bodrogkeresztúri műveltségben elsőnek Kutzián Ida figyelte meg, és bizonyította be a hazai javarézkorban játszott jelentős szerepüket⁸⁵. Ezzel kapcsolatban fölösleges többet mondani, hiszen tanulmánya teljes részletességgel megvilágítja a problémát. Itt csupán hangsúlyozni kívánjuk, hogy a bodrogkeresztúri műveltség alkotóelemei között a helyi fejlődés és a festett kerámiákon keresztül, tehát közvetetten érvényesülő déli hatások mellett, nem kevésbé jelentősek azok a leletek, melyeknek az egykorú anatóliai anyaggal vannak kapcsolataik.

Kalicz Nándor

⁸⁰ Kutzián I.: Über die südlichen Beziehungen der ungarländischen Hochkupferzeit. AAH 12 (1958).

⁸¹ Childe, V. G.: The Danube in Prehistory. 1929. 91—96. lap.

⁸² Menghin, O.: Weltgeschichte der Steinzeit. Wien 1931. 337. lap.

⁸³ Milošević, Vl.: i. m. igen sok helyen. — Schachermeyr, Fr.: Die ältesten Kulturen Griechenlandes. Stuttgart 1953. Igen sok helyen.

⁸⁴ Kutzián I.: Die Ausgrabungen... 69. lap.

⁸⁵ Kutzián I.: Die südlichen Beziehungen...

UNE TROUVAILLE DE L'ÂGE DU CUIVRE DANS LA COMMUNE PASZAB

Les trouvailles présentées de l'âge de cuivre ont été découvertes dans la commune Paszab. Nous connaissons deux cimetières de l'âge de cuivre qui sont situés l'un après l'autre. La trouvaille provient probablement d'une tombe. Le site est séparé des deux cimetières de l'âge de cuivre par le lit d'un cours d'eau tari. Un tel cimetière solitaire est à l'âge de cuivre assez rare.

Les trouvailles représentent les types principaux de la civilisation Bodrogkeresztúr, excepté les pièces des figures pl. I. 1, III. 1, 3. Le pot carré à pied, au bord d'orifice à quatre lobes (pl. I., 1) n'est pas fréquent parmi les trouvailles de la civilisation de Bodrogkeresztúr, mais il se rencontre quelquefois dans une forme tout à fait semblable ⁶⁻⁹. Il se rencontre aussi dans le matériel de l'âge de cuivre antérieur du type de Kistrépart. Des pièces tout à fait semblables apparaissent très tôt dans la poterie peinte de la Moravie. L'affinité subsiste sans doute.

Les éléments ici présentés de la forme : forme carrée, orifice carré, l'emploi des pieds se trouvent aussi séparément ¹⁴⁻¹⁵. On peut cependant observer que dans la civilisation de Tiszapolgár qui précède immédiatement ils apparaissent assez rarement et surtout dans la terre glaise de type de Kistrépart ¹⁵⁻¹⁶. Mais il est remarquable qu'ils sont fréquents dans la poterie peinte du type de Herpály. La civilisation de Tisza contient de même ces éléments de forme ²⁰⁻²², mais ils existent aussi dans la civilisation de Lengyel ²³.

Ces particularités de la formation de la céramique apparaissent aussi antérieurement en Hongrie. Ils sont contenus dans la civilisation de Bükk, dans la poterie à filet de la Plaine hongroise et dans la poterie peinte de Debrecen-Tócsópart (rive de Tócsó). ²⁴⁻²⁶ Ils sont aussi contenus dans notre civilisation néolithique la plus ancienne : la civilisation de Körös ²⁷⁻²⁸.

Ces éléments de forme apparaissent encore comme un effet de la civilisation de Bodrogkeresztúr — aussi dans la civilisation de Pécel (Baden) ²⁹⁻³², succédant à celle de Körös.

Les éléments de formes ici présentés n'existaient antérieurement qu'en Hongrie du Nord et de l'Est, ainsi p. ex. dans la poterie à filet de la Plaine hongroise et de la civilisation de Bükk. Mais ils n'arrivent jamais dans la céramique à filet de la Transdanubie et de l'Europe centrale — qui est tout à fait analogue. Ils sont absents aussi dans l'âge néolithique ancien des mêmes régions géographiques. Ils se trouvent cependant un peu partout au Sud et à l'Est de Hongrie, en plus à Tordos, à Vinča, dans la poterie de Starčevo, dans la Macédoine, dans la poterie du type de Sesklo et Dimini de Thessalie. ³³⁻³⁹ Ils existent aussi au delà du territoire

de la Grèce. Les pots sphériques à pied attirent notre attention vers Troie où ils sont caractéristiques des la première période jusqu'à la cinquième. On peut les observer à travers l'Asie Mineure jusqu'à la Syrie. Ils se rencontrent aussi à Crète et à Chypre.⁴⁰⁻⁴⁴

Des pots à l'orifice carré dans le matériel de l'âge de cuivre de l'Italie avec des haches de cuivre plats, semblables à ceux de Bodrogkeresztúr, sont bien connus.

Après cela nous savons où nous devons chercher la provenance des éléments de forme ici expliqués.

Nous pouvons le mieux observer les trois particularités des éléments de forme représentés dans les Balkans du Sud. La forme carrée et l'application des pieds provient de l'Asie Mineure. Leur présence dans la poterie peinte de Moravie est bien explicable puisque l'affinité de cette dernière avec la civilisation de Lengyel est universellement connue.⁵¹ Sa plus distante apparition est en Allemagne du Sud, dans la poterie du type de Rössen où l'on peut encore observer des pots à l'orifice à quatre lobes. Cela peut être rapproché à l'époque de la civilisation de Bodrogkeresztúr puisque y apparaissent des bols semblables⁵³⁻⁵⁴.

Le pied en tuyau s'évasant en haut (pl. I., 1) a aussi beaucoup de connexions. Il arrive outre la civilisation de Bodrogkeresztúr aussi dans celle de Tiszapolgár, mais il n'est pas universel⁵⁸⁻⁶¹. Il est une particularité de la poterie peinte en Hongrie, en Slovaquie, en Pologne et en Moldavie. Il arrive en Hongrie pour la première fois dans la civilisation de Bükk en quelques sites.

On peut suivre l'expansion de ce type à travers les Balkans jusqu'à l'Asie Mineure où l'on peut chercher sa provenance, aussi bien que l'application des pieds à tuyau.

Le vase au cou haut, au pied en tuyau bas et arqué (pl. III., 3) apparaît plusieurs fois dans la civilisation de Bodrogkeresztúr. Après ce qui précède il n'est pas surprenant de trouver le pendant de ce type en Asie Mineure dans une couche ancienne de Tell Arpachije, une couche de l'époque de Tell Halaf⁷⁷. C'est Hillebrand qui a reconnu l'affinité avec Troie⁷⁶. Après cela qui a été dit, on reconnaît sans doute les relations de la civilisation de Bodrogkeresztúr avec le Sud, la provenance méridionale, de nombreuses pièces de la civilisation matérielle qui peut être ramenée jusqu'à l'Asie Mineure.

Les récentes recherches hongroises ont prouvé — en connexion avec l'origine de l'âge néolithique et de l'âge de cuivre — non seulement les relations avec les Balkans, mais aussi avec l'Asie Mineure⁸⁰.

Plusieurs des archéologues étrangers soulignent le courant de la civilisation dans la direction de Sud à Nord, ce sont p. ex. Childe, Menghin, Milošič et Schachermeyr.

On peut observer la pénétration de courant de la civilisation méridionale, méditerranéenne et des Balkans dès l'âge néolithique ancien jusqu'au milieu de l'âge de bronze. Cependant nous devons aussi considérer des déplacements de la population.

La condensation des influences méditerranéennes qu'on observe dans la civilisation de Bodrogkeresztúr apparaît d'une part comme directe d'autre part comme indirecte. Nous savons par les recherches d'Ida Kutzián que la civilisation de Bodrogkeresztúr est une continuation de

la civilisation de Tiszapolgár. Ce fait est reflété par les trouvailles⁸⁴. En même temps les éléments de forme de provenance méridionale : la form carrée de la poterie, la formation de l'orifice à quatre lobes, l'application des pieds, le pied en tuyau s'évasant en haut ne sont pas particulièrement caractéristiques des trouvailles du type de Tiszapolgár, mais surtout de la céramique peinte. C'est cette dernière qui les a probablement transmis au matériel de la civilisation de Bodrogkeresztúr.

La céramique peinte a précédé, selon nos connaissances actuelles, la civilisation de Bodrogkeresztúr. La connexion entre elles n'est pas encore éclaircie.

C'est Ida Kutzian qui a observé la première fois dans la civilisation de Bodrogkeresztúr l'apparition des influences provenant d'Anatolie qui sont sujettes à des changements dans les Balkans. Elle a montré leur importance à l'âge de cuivre de Hongrie⁸⁵.

En cette connexion il est inutile de dire plus puisque l'étude d'Ida Kutzián éclaire tout à fait le problème.

Il faut seulement souligner que parmi les constituants de la civilisation de Bodrogkeresztúr, en dehors des influences méridionales — à travers le développement local et la poterie peintre —, les trouvailles qui sont en connexion avec le matériel d'Anatolie, sont également importantes.

Nándor Kalicz

Н. КАЛИЦ:

НАХОДКА МЕДНОГО ВЕКА В С. ПАСАБ

Представленные находки медного века обнаружались в с. ПАСАБ. На территории этого села имеются еще два кладбища той же эпохи медного века, лежащие недалеко друг от друга. Упомянутая находка происходит, по всей вероятности, из могилы. Местонахождение разграничивается от остальных двух кладбищ медного века иссохшим руслом давнего широкого водотока. Такое единственное одинокое погребение редко встречалось в медном веке.

Находки показывают главные типы культуры местности Бодрогкерестур, за исключением экспонатов, показанных на рисунках 1, 4 и 7. Четырехугольная посуда с ножками и четырехлопастным устьем (табл. I, 1) редко встречается среди находок культуры Бодрогкерестур, однако, иногда обнаруживаются предметы совершенно одинаковой формы⁶⁻⁹. Встречаются они также и в материале раннего медного века местности Кишретпарт¹⁰. Вполне идентичным является одно моравское расписное керамическое изделие очень ранней эпохи¹¹. Сродство несомненно и в этом случае.

Вышеупомянутые форменные элементы — четырехугольная форма, четырехугольное оформление устья и применение ножек — обнаруживаются и отдельно¹³⁻¹⁴; они очень часто встречаются также и в периоде, предыдущем культуре Бодрогкерестур. Однако, любопытно отметить, что в предшествовавшей культуре Тисаполгара они довольно редко наблюдаются, и лишь в материале находок местности Кишретпарт¹⁵⁻¹⁶. Тем более интересно, как часто эти элементы встречаются среди расписных керамических изделий типа Герпаль¹⁷⁻¹⁹. Такие форменные элементы имеются также и в тисской^{20 22} и лендьелской²³ культуре.

Такие своеобразные особенности оформления посуды возникали в Венгрии уже раньше: они обнаруживаются в культуре Бюкка, среди керамических изделий с линейным орнаментом Венгерской Низменности и в керамике местности берега Тоцо г. Дебрецен²⁴⁻²⁶. Они применяются также и в культуре Кэрэша, самой ранней неолитической культуре Венгрии²⁷⁻²⁸.

Под влиянием культуры Бодрогкерестура, вышеуказанные форменные элементы возникают также и в последующей культуре Пецела (Бадена)²⁹⁻³².

Раньше такие форменные элементы имелись лишь в Северной и Восточной Венгрии — например, в линейно украшенной керамике Венгерской Низменности и в культуре Бюкка —, а в сродной с ними керамике с линейным орнаментом Задунайского края и Центральной Европы они совсем отсутствуют. Однако, на этих территориях они отсутствуют также и в раннем неолите. На востоке и на юге от Венгрии же они обнаруживаются во многих местах, как например, в Тордоше, Винче, среди керамических изделий Старчева, в Македонии и в керамике типа Шешкло и Димина в Тессалии³³⁻³⁹. Они встречаются также и вне территории Греции. Шарообразные посуды

с ножками обращают внимание исследователя на древний город Трою, где они характеризуют всю эпоху начиная с I-ого до V-ого периода. Следы этих элементов обнаруживаются в Малой Азии и Сирии, а также на островах Крите и Кипре⁴⁰⁻⁴⁴.

Посуды с четырехугольным устьем и плоские медные топоры (в роде находок местности Бодрогкерестур) встречаются также и в медном материале Италии⁴⁹⁻⁵⁰.

Ввиду вышеизложенного нет спора, где именно надо разыскать происхождение этих форменных элементов. Три упомянутых своеобразных особенностей оформления посуды чаще всего встречаются на Южных Балканах, четырехугольная же форма и применение ножек считаются происходящими из Малой Азии. Их проявление в моравской расписной керамике вполне естественно, ведь ее сродство с лендьелской культурой общеизвестно⁵¹. Самое далекое их местонахождение обнаружилось в керамике типа Рэссена (Южная Германия), где встречаются также посуды с четырехлопастным устьем. В этом отношении предполагается уже некоторая связь с культурой Бодрогкерестура, ибо там обнаружались чашки того же рода⁵³⁻⁵⁴.

Выпуклые на верхней части трубчатые подошвы (рисунок 4) владеют также широкими связями. Кроме культуры Бодрогкерестура⁵⁵⁻⁵⁷, они встречаются, хотя и спорадически, и в культуре Тисаполгари⁵⁸⁻⁶¹. Этот элемент является особенностью расписной керамики Венгрии, Словакии, Польши, Трансильвании и Молдавии⁶²⁻⁶⁹. Самым ранним его возникновением в Венгрии считаются находки на одном или двух местонахождениях культуры Бюкка⁷⁰⁻⁷¹.

Этот тип обнаруживается вдоль Балканского полуострова до самой Малой Азии, откуда он происходит, точно как и пользование трубчатыми подошвами.

Низкие посуды с вытянутым горлом и дугообразной трубчатой подошвой (табл. III, 3) часто встречаются в культуре Бодрогкерестура. На основе вышеуказанных параллелизмов понятно, что соответствующие этому типу посуды обнаруживаются также и в Малой Азии, в раннем (эпохи Телл Галаф) слое Телл Арпахие⁷⁷. Троянские соотношения этого факта распознавал уже Гиллебранд⁷⁶.

На основании вышеизложенного, чрезвычайно тесные южные связи культуры Бодрогкерестура и южное, восходящее до Малой Азии, происхождение многочисленных предметов материальной культуры считаются бесспорными.

Новые венгерские исследования подробно выявили, в связи с происхождением из неолита и медного века, не только балканские⁷⁹, но и малоазиатские соотношения⁸⁰. Некоторые зарубежные исследователи (Чейльд, Менгин, Милойич, Шахермейр) также подтверждают направленный с юга на север ход культурного влияния⁸¹⁻⁸³.

Действие проникновения южного, балканского и восточно-средиземноморского культурного течения чувствуется в Венгрии начиная с раннего неолита до середины бронзового века. Между тем надо, разумеется, считаться также и с определенными перемещениями населения.

Результаты обнаруженных в культуре Бодрогкерестура южных воздействий имеют частично посредственный, частично же непосредственный характер. Исследованиями Иды Кутцианы было выяснено, что культура Бодрогкерестура представляет собой, в действительности, продолжение

культуры Тисаполгари, о чем свидетельствует также и весь материал находок⁸⁴. Однако, описанные здесь форменные элементы — четырехугольная форма посуды, четырехлопастное оформление устья, применение ножек, выпуклые на верхней части трубчатые подошвы — встречаются реже среди находок типа Тисаполгари, а скорее в расписной керамике; значит, эти форменные элементы попали в культуру Бодрогкерестура, предположительно, через расписную керамику. Последние же, по имеющимся до сих пор знаниям, на много предшествовали культуре Бодрогкерестура. Следовательно, имеющаяся между ними связь еще не выяснена.

Проявление в культуре Бодрогкерестура воздействий, исходящих из Анатолии и подверженных на Балканах некоторому изменению, было впервые обнаружено Идой Кутцианой; она доказала также и важную роль этих воздействий в Венгрии середины медного века⁸⁵. В связи с этим нам больше нечего добавить, так как ее статья подробно и всесторонне освещает весь вопрос. Отметим только, что среди компонентов культуры Бодрогкерестура — кроме местного развития и посредственно (через расписную керамику) влияющих южных воздействий — такую же важную роль играют находки, связанные с материалом Анатолии того же времени.

AZ ÚJKENÉZI (CSEREPESKENÉZI) KELTA LELETEK

Valószínűleg a múlt század legvégén, pontosabban meg nem határozható időben került be a Szabolcsvármegyei Múzeumba Vidovich László főszolgabíró ajándékaképpen a cserepeskenézi leletegyüttes. Erre vonatkozólag más adattal és feljegyzéssel nem rendelkezünk, mint Jósa András rajzai, valamint rövid közleménye¹, továbbá Hunyady Ilona pár soros megjegyzése². Utóbbinak módjában állott még olyan tárgyakat is látni, amelyek a leletből ma már hiányoznak, illetőleg azóta teljesen tönkrementek.

A fenti két adat és a múzeumban jelenleg is meglevő tárgyak bizonyos fokig ellentmondásban vannak egymással a leletegyüttes részleteit illetően.

Jósa András a következőket említi meg :

„Legérdekesebb keltakori leletünk a cserepeskenézi, mely *együtt, egy edényben találtatott* és a mely egy vassisaktöredékből áll, mely félgömb alakú, elől nyitott, mint egy alagút szája. Kétfelől, kettős vasrétegből, merőlegesen kiálló fülvédője volt, melyen — nyilván az áll-szíjnak megerősítésére — erős aklaszeget látunk. Egy igen elrozsdásodott hegyes kardvég és annak à-jour végződésű hüvelye, mely azonban hiányos. A megmaradt igen rozsdás részeken díszítés nem látszik. Egy cigányzabola (töredék), La Tène-kori fibula, egy madárcsőrhez hasonló csat-peczek. Egy kis bronzból készült hosszú szarvú ökör, daxlikutya és kacsá, több meg nem határozható célra szolgált igen rozsdás vaskarika és egyéb töredékek és öt kisebb bronzgyöngy és karika”³.

Ezzel szemben Hunyady Ilona csak egy fibulát, a kardtöredéket, pajzsduddor maradványát, valamint egy „kétszer csavart, nyolcas által képezett karikapárt” ismertet⁴. Előbbi bizonyára azonos a Jósa András által sisaktöredéknek meghatározott tárggyal, míg utóbbi a „cigányzabolá”-nak felelhet meg.

Nyilvánvaló azonban, hogy amikor Hunyady Ilona a leleteket megtekintette, azoknak csak egy része volt tanulmányozásra hozzáférhető, mert mind Jósa András kéziratos rajza (IV. tábla), mind a múzeumban ma megtalálható tárgyak tanúsága szerint az együttes lényegesen nagyobb számú leletből állott. Ugyanakkor a Jósa András rajzán feltüntetettek közül időközben néhány tárgy eltűnt, míg a második kardkoptatótöredék

¹ Jósa András: Szabolcs vármegye őstörténete. MVV. Szabolcs vármegye. 1900. 380. — Kéziratok a Jósa András Múzeum Adattárában.

² Hunyady Ilona: Kelták a Kárpát-medencében. Leletanyag. Kézirat. Régészeti Füzetek. I. 1957. 147.

³ Jósa András: i. m.

⁴ Hunyady Ilona: i. m.

csak a rajzok között, Jósa András említett közleményében pedig nem szerepel.

Ezt az utóbbi koptatót Hunyady Ilona sem ismerte⁵.

Következőekben azoknak a tárgyaknak rövid ismertetését adjuk, amelyek ma ténylegesen megtalálhatók a Jósa András Múzeum gyűjteményében.

1. Bonz kutyaalak, szép patinájú felülettel. IV. t. 1 ; V. t. 3.
 2. Ülő kacsafigura, a lábak jelölése nélkül. A szárnyaknak megfelelő helyen plasztikus tagozással, farka felső részén keresztben haladó rovátkolással. Bronz. IV. t. 3—3a. ; VI. t. 7.
 3. Sematikus szarvasmarha- (bika- vagy inkább ökör-) fej, kiképzése protomészerű. Fölfelé erősen behajló szarvai a homloktetőre támaszkodó karikát tartanak. Üreges hátoldalának közepén vízszintesen keresztbehúzó pálcátag van. Bronz. IV. t. 4—4a ; V. t. 1., VI. t. 6.
 4. Teljesen töredékes vas kardrészek.
 5. Bronz fibula, kissé eltorzulva, rovátkolt végű. Lábán egy gomb. IV. t. 7 ; V. t. 2.
 6. Kis bronzkarika. VI. t. 4.
 7. Igen keskeny bronzlemeztöredék. Karikaszerű ; valószínű, hogy szinte teljesen megsemmisült bronzedény szájpéremrésze. VI. t. 5.
 8. Vaskarikák jellegtelen töredékei. VI. t. 1-3.
- Jósa András rajzain a fentieken kívül felismerhetők még :
9. Szarvasmarha-figura hosszú, előreálló szarvakkal, igen karcsú testtel. Bronz. IV. t. 2—2a.
 10. Két kardtöredék, mindkettő koptatóval. IV. t. 5, 6.

Az ismertetett anyag igen vegyes jellege csak részben támasztja alá azt a megállapítást, hogy a tárgyakat együtt, cserépedényben depot-leletként találták. Bár Vidovich László, az ajándékozó, egy időben szinte állandó gyarapítója volt a múzeumnak, és így nyilvánvalóan bizonyos gondossággal járt el az előkerülési körülmények meghatározásánál, mégis feltételezhető, hogy a leletek hamvasztásos férfisir tartozékai voltak. A meglevő és az elveszett tárgyak ugyanis egyaránt szerepelhettek egy ilyen sír urnába helyezett mellékleteiként. Hogy ezt a valószínűbb feltevést a tárgyak égés miatti deformáltságával is megerősítsük, az ma már nem lehetséges. Az erősen kopott leleteken ugyanis égés nyoma nem figyelhető meg.

Áttekintve a leletek sorát, megállapítható, hogy ugyanazon két, illetőleg három lelet segítségével lehet meghatározni az együttes általános jellegét (kelta kor) és azt a La Tène-időszakon belül évszázadnyi pontossággal is keltezni. Éspedig a két kardkoptató és részben a fibula formai elemzése alapján. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a többi tárgynak nem lenne a keltakori leletek közt megfelelő analógiája ; hiszen a kacsafigura tagolása is a jellegzetes La Tène-jellegű plasztikus díszítő stílust tükrözi. Fel kell azonban hívni a figyelmet arra, hogy Magyarországon a figurális ábrázolásokon belül a bronz kisplasztikai alkotások száma igen

⁵ A Jósa Andrástól származó rajz annyira pontos és élethű mását adja a ma is meglevő leleteknek, hogy az elveszett kardkoptatók rajzát is teljesen hitelesnek kell tartanunk. Bár Jósa András és Hunyady Ilona egyaránt egy kardtöredéket említ, fel kell tételeznünk, hogy két, egyébként formailag rokon töredék volt, mivel a rajz is két, részleteiben kissé eltérő formát ábrázol.

csekély. Ez a késői kelta telepek és oppidumok viszonylag kis mértékben való ismeretének lehet a következménye. Hazánkon kívül eső területekről azonban a bronz állatplasztikában is ismerünk a cserepeskenéziekhez hasonlókat. Így a szarvasmarha figura esetében rokon ábrázolásnak tekinthető a Byčiskála barlangi lelet is⁶. Franciaországból J. Déchelette⁷ és S. Reinach⁸ több úgynevezett „bovidát” ábrázoló szobrocskát ismertet. Nem ismeretlenek természetesen kis kutyaszobrocskák sem, sőt ezeket még nagyobb területről és nagyobb számban ismerjük. Így Csehszlovákiából a stradonitzi oppidumból⁹, magából La Tène-ből¹⁰, Franciaországból¹¹, általában a keltakor második feléből, illetőleg a legvégéről származó leletekből. Csupán egy württembergi szobrocskát keltez K. Bittel a La Tène B-korra¹².

A nagyszámú madárszobrocska között természetesen gyakori a kacsalak, minden bizonnyal a Hallstatt-kor örökségeként. Előfordul önállóan vagy túszerű tárgy felső részére alkalmazva. Azonban mint említettük, ezek az állatszobrocskák kronológiailag egyáltalán nem szoríthatók szűk határok közé, ha nagy többségük a késői kelta korra esik is¹³.

Az egyik kardkoptatót Hunyady Ilona az ő szerinte vett 1. típusnak tartja¹⁴. Ugyanakkor az ábrák összevetése alapján világosan látható, hogy a 3. típushoz hasonlít leginkább mindkét példány¹⁵. Analógiáit viszont nem a harmadik típusú leleteket szolgáltató, úgynevezett hatvan-boldogi formájú kardkoptatók között találjuk meg, amelyek lekerekített végűek, hanem a litéri formájú példányok között¹⁶. Ilyenek többek között a Pécs Központi temetői, a Rozvány II. sz. sírból származó kardkoptatók¹⁷. Ez az ellentmondás onnan eredhet, hogy Hunyady Ilonának nem állott módjában ismerni Jósa András rajzát, és ezért a töredékes leletek formáját nem határozhatta meg pontosan. A fenti két lelőhely anyagán kívül meglepően pontos analógiákat ismerünk még Literről és Sopron-Bécsidomb-

⁶ Beninger, E.: Der Bronzestier aus der Byčiskála-Höhle. IPEK. 8. 1932—33. 93. és Abb. 1. Taf. 16. Bár a leletet az i. e. 5. századra keltezi, megállapítja, hogy azt alig lehet a kelta kortól elkülöníteni.

⁷ Déchelette, J.: Manuel d'archéologie préhistorique, celtique et gallo-romaine. IV. Second âge du fer ou époque de La Tène. Paris, 1927. 812. és 568. ábra. Ugyanakkor megállapítja, hogy a La Tène-kor I. és II. szakasza alig ismeri a bronz állatszobrokat.

⁸ Reinach, S.: Antiquités nationales... Bronzes figures de la Gaule Romaine. Paris, 1892. 198.

⁹ Pič, J. L.: Le Hraditsch de Stradonitz en Bohême. Leipzig, 1906. 68. és XX. t. 26., továbbá XXV. t. 2—3. — Filip, Jan: Keltové ve Strědni Evropě. Prága, 1956. Monumenta Archaeologica V. CXXV. t. 9.

¹⁰ Gross: La Tène, un oppidum helvét. Paris, 1886. 48. és XI. t. 26. — Vouga, P.: La Tène. Leipzig, 1923. L. t. 26.

¹¹ Déchelette, J.: i. m.

¹² Bittel, K.: Die Kelten in Württemberg. RGF. B. 8. Berlin—Leipzig, 1934. Taf. 8. 8. és 74. l.

¹³ Pič, J.: i. m. 69. szerint már a korai kelta kortól kezdve ismereteseek. — Filip, J.: i. m. CXXVII. t. 25. — Weinzierl, R. R.: Das La Tène—Grabfeld von Langest bei Bilin in Böhmen. Braunschweig, 1899. fig. 2. — Thiollier, F. et N.: Fouilles de Mont Beuvray, ancienne Bibracte. I. 1899. Saint-Étienne. XLIX. t. 19.

¹⁴ Hunyady Ilona: i. m.

¹⁵ Hunyady Ilona: Kelták a Kárpátmedencében. Szövegkötet. Diss. Pann. II. 18. Budapest, 1944. XII. t.

¹⁶ Uo. 109.

¹⁷ Uo. Táblakötet. Budapest, 1942. XLII. t. 2—3 és IV. t. 5.

ról is¹⁸. Mind a litéri típusú kardkoptatók, mind az utóbbi két lelet korát Hunyady Ilona a La Tène C-periódusban határozza meg, bizonyos kis ingadozással a La Tène B-periódus vége felé¹⁹. A cserepeskenézi leletekhez erősen hasonló felsőmérái példányt Márton Lajos sem tartja a korai La Tène-időszakból származónak²⁰.

Az elmondottak alapján tehát akár a Hunyady Ilona szerinti 1., akár a 3. típusba sorolhatónak tartjuk a ma már szemrevételezés alapján pontosan nem jellemezhető cserepeskenézi kardkoptatókat, a magyarországi analógiák tanúsága alapján mindenképpen a La Tène C-korba kell azokat kelteznünk. Ugyanez a keltezés külön-külön is érvényes mindkét kardkoptatóra.

Fenti megállapításnak Magyarországon kívül hasonló kardkoptatók korbeosztása sem mond ellent. Így például egy neunkircheni (Ausztria) töredékes darabot R. Pittioni középső La Tène-korinak tart²¹. Ugyanebbe a periódusba és ugyanakkor a Reinecke szerinti La Tène C-korba keltezi H. Müller-Karpe a klagenfurti, valamint a szlovéniai, mokronogi temetőből ismert hasonló koptatókat. Abszolút korukat az i. e. 3. század vége és 2. század elejére eső időszakra helyezi²².

A kardkoptatónak ezt a tárgyalt formáját J. Filip a szívalakú típushoz sorolja, és megállapítja, hogy az i. e. 3. század folyamán is kedvelt. Ugyanakkor még a stradonitzi oppidum leletei közül is hoz csaknem hasonlót²³. Ennél valamivel korábbi D. Viollier korbeosztása erre a koptatóformára vonatkozólag: La Tène I. C-korinak tartja, de ismertet hasonlót a szerinte vett La Tène II.-periódusból is²⁴. Nyugat-Európában lényegében ugyanebbe az időszakba tartoznak a hasonló formák, mind a franciaországi, mind az angliai lelőhelyeken²⁵.

A felsorolt adatok alapján viszonylagosan nagy biztonsággal a Reinecke szerinti La Tène C-periódusba keltezhetjük a cserepeskenézi kardkoptatók formáját, feltehetően annak is az i. e. 2. századra eső szakaszába.

Az így kialakított kronológiai képet cserepeskenézi fibulánk típusának a korbeosztása sem változtatja meg. Teljesen hasonló analógiának tekinthető az apahídai temetőből előkerült egyik fibula²⁶. Ezt a típust J. Déchelette La Tène II.-korinak tartja, többek között éppen az apahídai példányt is²⁷. J. Filip magát az alaptípust tágabb körben határozza meg: La Tène B—C-korra egyaránt keltezhetőnek tartja. Természetes, hogy jelen esetben a La Tène C-periódus az elfogadható, és

¹⁸ Márton Lajos.: A korai La Tène sírok leletanyaga. Dolg. Szeged. IX—X. 1933—34. 99—100. l. és XXIV. t. 1., továbbá 111. l. és XLIII—XLIV. t. 2a—b, illetőleg 7. ábra.

¹⁹ Hunyady Ilona: i. m.

²⁰ Márton Lajos: i. m. 120. és LI. t. 8.

²¹ Pittioni, R.: Österreichs Urzeit im Bilde. Leipzig—Wien. 1938. 44. tábla 1.

²² Müller—Karpe, H.: Zeugnisse der Taurisker in Kärnten. Carinthia I. 141. (1951.) 665. és 637. l. 7—16. kép 1. és 4.

²³ Filip, J.: i. m. 532. és 6. ábra 7, 7. ábra 1., valamint 9.

²⁴ Viollier, D.: Les sépultures du second âge du fer sur le plateau Suisse. Genève. 1916. 37. t. 9—10., illetőleg 38. t. 20.

²⁵ Déchelette, J.: i. m. 618. fig. 459. és 628. fig. 464. 1. 2. 4. ábrák.

²⁶ Kovács István: Dolgozatok, Kolozsvár, II. 1911. 38. és 43. kép 3—3a ábra.

²⁷ Déchelette, J.: i. m. 587. és 446. ábra.

Hunyady Ilona is erre az időszakra keltezte ezt a cserepeskenézi fibulát²⁸.

Végezetül még a bika-protomé két érdekes problémája vár megvilágításra. Egyik ezek közül az, hogy a hátoldalán levő heveder nyilvánvalóan a felfűzés céljait szolgálta, és ezáltal a protomé amulett jellege mellett bizonyít. A szarvai között levő karika pedig az ábrázolás egyik eleme, a bika szarvai között szokásos napkorong jelzése. Valóban, igen gyakori a kelta korban az állatalakú vagy csak annak egy testrészét jelentő amulett, amit szintén az állat hátán stb. elhelyezett kis karika bizonyít. Bikafejen levő ilyen karika azonban tipikusan kelta vagy gall leletegyüttesből tudomásunk szerint csak egy esetben került elő, egy gall fibulán²⁹. Az említett, állat (elsősorban bika vagy vadkan) hátán levő karika sokkal gyakoribb³⁰. Ugyanakkor a bajorországi Manchingból származó amulett lényegében rendeltetése tekintetében közel álló a cserepeskenézihez, mert csak egy bovida-fej, rajta szintén a felfüggesztésre szolgáló karikával³¹. Másrészt ismeretesek protomé jellegű, tehát csak az állat fejének előlő részét megformáló ábrázolások is, azonban mind ez ideig csak nyugat-európai leletekből. A kelta művészet és hitvilág két leggyakrabban ábrázolt állatfaja, a vadkan és a szarvasmarha szerepel ezek között leggyakrabban³². A formai hasonlóság a cserepeskenézi protomé-leletet ezekhez a nyugat-európai analógiákhoz igen erősen hozzákapcsolja. Ugyanakkor bizonyos fokig adatot is szolgáltathat az ilyen protomék időbeli elterjedéséhez.

E dolgozat kereteit messze meghaladná, ha foglalkozni próbálnánk a kelta állatalakú amulettek vallástörténeti háttérével is. Feltétlenül említésre méltó azonban a szarvasmarha- (bika-, illetőleg ökör-) protomével kapcsolatban, hogy ennek az állatnak a feje a kelta vallásban jelentős szerepet játszott. Például ökörfejhez intézett imáikról és bikafej előtt tett eskürről értesülünk³³. Egy Trier-ben megmaradt kőoltár ugyancsak a bikafej vallásos tiszteletére utal³⁴. Mindezek a tények érthetővé teszik, hogy miért használtak szarvasmarhafejet, illetőleg annak sematikus ábrázolását amulett gyanánt is. Ugyanakkor a kelta vallásos életnek említett jelenségei lehetővé teszik azt, hogy az amulettként alkalmazott szarvasmarha- (bika-) protoménak a kelta törzsek emléktárában való megjelenését ne csupán keleti népek kulturális hatásának vagy keleti műhelyekkel való kereskedelmi kapcsolat eredményének tartsuk, hanem a sajátos kelta hitvilág tárgyi megformálásának. Előbbi feltevésre ugyanis elsősorban a craiovai és a dolji, szkíta kori és a cserepeskenézihez formailag a legköze-

²⁸ Hunyady Ilona: i. m. Leletanyag. i. h.

²⁹ Reinach, S.: i. m. 298. l. 341. ábra.

³⁰ Uo. 283—285. és 287—194. ábrák. — Bittel, K.: i. m. 8. t. 8—9 kép — Filip, J.: i. m. CXXVII. t. 7. — CXXV. t. 11. — Déchelette, J.: i. m. 811. és 812. l. 568. ábra.

³¹ Déchelette, J.: i. m. 813. I. 568. ábra 6.

³² Uo. 814. l. 570. kép 1—2. — Thiollier F. et N.: i. m. XLIX. t. 2—4. — Reinach, S.: i. m. 273—274. i. 295. ábra. — 286. l. 302. ábra.

³³ Zwicker, F.: Fontes historiae religionis celticae. 1934—36. 10. 26. l. — Clemen, O.: Die Religion der Kelten. Archiv für Religionswissenschaft, 1941—42. 111—112.

³⁴ Reinach, S.: Cultes, mythes et religions... I. Paris, 1905. 237. 44, valamint 35, 39, 63.

lebb álló, bika-protomék alapot adhatnak³⁵. Talán közelebb járunk az igazsághoz, ha ebben az egyezésben, illetőleg hasonlóságban egy közös, a szkítákra és a kelta emlékanyagra egyaránt hatást gyakorolt keleti eredetű és a Hallstatt-kor végén lejártszódott befolyást látunk, elsősorban a fémművesség területén. Erre a lehetőségre utaló leletet Kisázsia területéről ismerünk is.³⁶

Összefoglalásképpen a két kardkoptató segítségével a La Tène C-korinak és feltételezhetően az i. e. 2. század első felére keltezett, illetőleg keltezhető cserepeskenézi leletegyüttesnek a tárgyai valószínűleg hamvasztásos sír edénybe tett mellékleteiként, esetleg úgynevezett depot-lelet maradványaiként kerülhettek elő. Az együttes kis bronzszobrai révén jelentős a hazai keltakori anyagban és pontosabb keltezését a vele kapcsolatban álló leletek biztosítják.

Makkay János

³⁵ Schmidt, H.: Skythischer Pferdegeschirrschmuck aus einem Silberdepot unbekannter Herkunft. Ein Beitrag zur eurasischen Tierornamentik. PZ, 18. 1927. 1—3. t. 4. 7. — Malkina, K.: Zu den skythischen Pferdegeschirrschmuck aus Craiova. Uo. 19. 1928. 152. — Nestor, J.: Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien. 22. Ber. der römisch-germ. Kommiss., 1932. 147—148. és 18. tábla 1—3.

³⁶ Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Zurich. Actes de la III. Session 1950. Zürich, 1953. Roes, J. tanulmánya.

THE CELTIC FINDS IN ÜJKENÉZ (CSEREPESENÉZ)

The ensemble of finds in Üjkenéz (Cserepeskenéz) came probably to light at the end of the last century as additions of a cremation grave put into a vessel. The objects extant to-day are : a dog's figure, a sitting duck, protoma of a cattle, fibula, hoop, plate fragments, all of bronze, as well as fragments of an iron sword and scraps of hoops. The drawings of András Jóna have conserved the precis form of the former protectors of the two swords. These drawings make it possible to date the findings, according to analogies in Hungary, into the La Tène C period. This period stands also — we suppose — separately for both protectors. The choronological order of similar findings outside Hungary are not inconsistent with this dating. By means of these we can make our dating more exact and set the findings of Cserepeskenéz, inside the La Tène period, into the 2-nd century before our era. This statement is also asserted by a formal examination of the fibula.

Among the findings in Hungary known till now — the bull protoma is an unparalleled piece in the Celtic period. Its application as an amulet is proved by a ring fitted to the forehead. We know analogies only from regions laying westward from Hungary, in the Celtic relic material. We know also the back ground of the delineation which lies in the domain of the history of religion : we have knowledge of oaths sworn before a bull's head, of prayers offered to an ox'head, of bull's head delineated on a stone altar. With knowledge of these dates it seems probable that the apparition of the cattle's protoma in the relic material of Celtic tribes is not simply an intellectual influence of eastern peoples or a consequence of commercial relations but an objective formation of specific Celtic religious beliefs.

A direct eastern influence may be infered first of all from the findings in Krajova and Dolj. In the similarity of the bull protomas in Cserepeskenéz and in Krajova we may see a common influence of eastern origin exerted on the relic material — primarily on metal work — of the Skythians as well as of the Celts at the end of the Hallstatt period.

János Makkay

SZABOLCS-SZATMÁR MEGYE AVAR LELETEI

Mind a régészeti, mind a történeti tudomány számára elsőrendű fontosságú, hogy tisztázhassa, kik voltak a magyar honfoglalás kora előtti VI—IX. században megyénk lakói, és milyen ennek a korszaknak a régészeti hagyatéka.

Ha a Szabolcs-Szatmár megyére vonatkozó korábbi monográfiákat tanulmányozzuk, meglepődve vesszük észre, hogy az avarkor említett századaira vonatkozó régészeti emlékek csaknem teljesen hiányzik¹.

Az első pillanatban természetesnek tűnik fel Jóna Andrásnak az 1. jegyzetben idézett azon feltevése, hogy ennek a korszaknak nem voltak itt avar („hun-szarmata”) lakói, illetőleg, hogy ennek az avar népi elemnek nem volt megfogható hagyatéka. Ha azonban jobban megvizsgáljuk a problémát, jól látható, hogy a rendszeres régészeti kutatás hiányának tekinthetjük a VI—IX. századi avarkor hagyatékának eddigi kiesését.

Az utóbbi évek régészeti kutatásai, ásatásai alapján kiderül ugyanis, hogy aránylag számos avarkori lelőhely és lelet van Szabolcs-Szatmár megyében² (1. kép).

Ide sorolhatók: Bashalom, Buj, Kemece, Kótaj, Nagykálló, Nyíregyháza, Mátészalka, Nyírtura, Paszab, Polgár (korábban Szabolcs megye), Tiszabercel, Tiszadada, Tiszadob, Tiszaeszlár, Tiszalök, Tiszanagyfalu, Tiszavasvári, Újfehértó, Újszentmargita (korábban Szatmár megye), Záhony stb.

Mivel a 2. jegyzetben felsorolt lelőhelyek csak rövid jellemzővel jelentek meg és a tárgyalt anyag nagyobb része közöletlen, ezért

¹ Jóna András: Szabolcs vármegye őstörténete: Magyarország Vármegyéi és Városai. Szabolcs vármegye. Budapest, 1900. 384. 11. „A szarmata—hun kori griff- és növény minta-motívummal ellátott szíjdíszítésekre nálunk eddig még nem akadunk, míg tőlünk délre és nyugatra számos lelettel számolnak be. Úgy látszik, hogy hunn—szarmata elemek nálunk nem tanyáztak.”

A Jóna által említett díszítmények és veretek VIII—IX. századi avar emlékanyagra vonatkoztatandók. Korábban ezeket szarmatának, hunnak tartották és avar kori időkeretüket csak később lehetett tisztázni. Ld. Csallány Dezső: Koravari sírleletek. — Grabfunde der Frühawarenzeit: Folia Archaeologica, I—II. (1939), 121—180. — A Szegedi Városi Múzeum Kiadványai. Szeged, 1939. II. 1. 1—64. — Ifj. Reiszig Ede: Szabolcs vármegye története: Magyarország Vármegyéi és Városai. Szabolcs Vármegye. Budapest, 1900. 398. 11. Szabolcs Vármegye: Vármegyei Szociográfiák, IV. Budapest, 1939. — Vende Aladár: Szatmár vármegye őskora: Magyarország Vármegyéi és Városai. Szatmár Vármegye. Budapest, 1900. 411. skk. — Roska Márton: Szatmár vármegye múltja a legrégibb időkől a honfoglalásig: Vármegyei Monográfiák, XXXVIII. Budapest, 1939. 34—53.

² Csallány, D.: Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. Budapest, 1956. 94. 11., 137, 440, 526, 527, 633, 688a, 715, 780a, 979a, 981, 984, 985, 986, 994, 995, 996, 998, 999, 1005a, 1021, 1026, 1027, 1078a. számú lelőhelyadat és a mellékelt térkép.

szükséges, hogy a megye összes avarkori leleteit összefoglalóan, képek kíséretében tárgyaljuk. Ezzel megyei monográfiánk hiányosságát e tekintetben pótoljuk.

AVAR TEMETŐK, SÍRLELETEK, LELET-DARABOK ISMERTETÉSE

1. BUJ (nyíregyházi járás).

A község északi szélén, Hiller Károly gőzmalmának udvarán kutat ástak, eközben sírlelet került felszínre (1902), amelyből Szikszay Pál alispán útján egy gúlaalakú arany fülbevalót kapott a nyíregyházi múzeum. További ásatásról nem tudunk.

1. kép. Avarkori régészeti lelőhelyek a Felső-Tisza vidékén

1. *sír.* Mélysége 1 m. Lábbal K-nek fekvő női csontváz, melynek csontjait a munkások szétszórták, koponyája Uray Vilmos budapesti orvos útján megkerült. Mellékletei: 1. A koponya mellől gúlaalakú arany fülbevaló (IX. t. 2.) került elő. Súlya 4,20 gr, H. 1,8, sz. 2 cm. Az oldallapokra hasonló fedőlemezt forrasztottak, melynek közepén ezüst fülkarika csonkjára maradt vissza, szélein préselt arany gömböcskék (6 darab) gallér alakú tartókon állnak. A csüngőrész forrasztási helyeit apró, préselt gömböcsök sorok takarják, az alsó csúcs nagyobb, préselt gömbje hiányzik. Az oldallapok közepét háromszögű léckeretbe foglalt lemezgyűrű díszíti. A fülbevaló egyes gömbjei leváltak. Belseje üres. — 2. A csontváz bal oldala mellől való egy szürke színű, égetett agyagorsókorong (XXVI. t. 40), átm. 5,2 cm.

Nyíregyháza, Múzeum³.

2. TISZADADA (tiszalöki járás).

A községtől délre, 2 km távolságra, Szomjas József tanyája közelében, az 1888. évi árvíz után, az elöntött lapályos fenék szélén, nád- és gyékénytöremelék között:

Szórvány. Arany fülbevaló (IX. t. 3.), egy nagyobb és négy kisebb préselt gömböcsből álló csüngődíszszel. A közökben mákszemnyi gömböcskék töltik ki a teret. A kisebb gömböcsök egyik fele hiányzik, a nagyobb csüngődísz horpadt, átellenes két pontján lyukasztott. Átm. 1,2 cm. Súlya 3,20 g, teljes hossza 3,6, a gömb átm. 1,9 cm.

Nyíregyháza, Múzeum. Szomjas László ajándéka⁴.

3. NAGYKÁLLÓ (nagykállói járás).

Szórvány. Gyűjtés a vár területén (1921).

1. Avar jellegű tűtartó (XXVI. t. 41), esztergályozott csonthenger. Felületén öt szakaszban elosztott rovátkagyűrűk, rajtuk bronznyomok. H. 8,2, átm. 1—1,2 cm. — 2—4. Három darab csonteszköz szarvból alakítva, melynek végét eszközként használták. Köztük egy átlukasztott töredék. Az eszköznek a tűtartó-hengerhez való tartozandósága kétséges.

Nyíregyháza, Múzeum⁵.

4. ÚJFEHÉRTÓ (nyíregyházi járás).

Az újfehértói—hajdúdorogi országút építése alkalmával közvetlenül a község nyugati végében levő temetőből, mintegy 100 m-es bevágás földtömegében (1915):

Szórvány. 1. Agyagedény (XX. t. 6), kézzel formált barnásszürke. Szájpereme tölcseres. Ma. 24, Szá. 9,5, Dá. 16,8, Fá. 10,3 cm. — 2. Agyagbögre (XX. t. 7). Kézzel formált, feketésszürke színű. Szájpereme kihajló, bevagdalt; felületén rácsosan fésült szalagminta. Ma. 11,3, Szá. 9,5, Dá. 10, Fá. 6,7 cm.

Nyíregyháza, Múzeum. Heincz Frigyes állami mérnöktől.

³ Jósa, A.: Avar fülbevaló Bújról: Nyírvidék, XXV. 10. 1904. március 6. 3—4. — Jósa A.: Avar fülbevalóról Bújról: Arch. Ért. 38 (1904), 254—255. — Csallány, D.: Arch. Denkmäler, 1956. 94. l., 137. sz.

⁴ Jósa András kéziratosa leírása, rajzokkal. 1888. jún. 4. Nyíregyháza, Múzeum. Arch. Ért. 1904. 254. — Csallány, D.: Arch. Denkmäler, 1956. 206. l., 961. sz.

⁵ Csallány, D.: Arch. Denkmäler, 1956. 168. l., 688a. sz.

5. NAGYHALÁSZ (nyíregyházi járás).

Homoktanya, Ságretoldal-dűlő (1900).

Szórvány. 1. Agyagbögére alsó fele (X. t. 13). Kézzel formált; feketés-szürke. Fá. 6,7 cm.

Nyíregyháza, Múzeum. Jeney Szabó Árpádtól. — Ld. Arch. Ért. 1914, 176. 1. IV. kép.

6. NAGYHALÁSZ (nyíregyházi járás).

Homoktanya, a tisztí lak kertjében (1904):

Szórvány. 1. Agyagbögére (X. t. 16), kézzel formált, barnás-feketés-szürke. Szájpereme kissé kihajlik, nyaka behúzott, derékban öblösödik. Egyik oldalán fészült szalagnyomok látszanak. Ma. 10,6, Szá. 8, Dá. 9,6, Fá. 6 cm.

Nyíregyháza, Múzeum.

7. NAGYHALÁSZ (nyíregyházi járás).

Homoktanya, 267. sz. (1937):

Szórvány. 1. Agyagedény (X. t. 15), kézzel formált, barnás-feketés-szürke. Szájpereme kissé kihajlik; bevagdalt; derékban öblösödő. Ma. 17, Szá. 11,5, Dá. 14, Fá. 9 cm.

Nyíregyháza, Múzeum.

8. NAGYHALÁSZ (nyíregyházi járás).

Telektanya (1897):

Szórvány. 1. Agyagedény (X. t. 14), kézzel formált, feketés-szürke, deformálódott. Szájpereme kihajlik, derékban öblösödő. Ma. 11,5, Szá. 9, Dá. 9, Fá. 7,5 cm.

Nyíregyháza, Múzeum.

9. TISZABERCEL (nyíregyházi járás).

Nagyret (1938):

Szórvány. 1. Agyagedény (XX. t. 4), kézzel formált, feketés-szürke. Szájpereme alig kihajló. Derékban öblösödő. Ma. 10,2, Szá. 7,3, Dá. 9, Fá. 6 cm.

Nyíregyháza, Múzeum. Túri Sándor tanító útján.

10. TISZABERCEL (nyíregyházi járás).

Vékás-dűlő. A község nyugati részén, a Lónyay-csatornától délre, 40 m-re, az országúttól 110 méterre levő kisebb kiemelkedésben, Hajnal István földjén (1934):

Temető. Kiss Lajos múzeumigazgató feltárása.

1. sír. Mélysége 100 cm. Fejjel D-nek, lábbal É-nak fekvő csontváz. Mellékletei: 1. A fejtől 40 cm-re DNy-ra agyagedény (XX. t. 1), kézzel formált, barnás-feketés-szürke. Szájpereme kihajló, derékban öblösödő. Ma. 18,5, Szá. 9,8, Dá. 14,2, Fá. 9,2 cm. — 2. A fej mellett állati csont, a hátgerinc tövisnyúlánya. — 3. Az edénytől DNy-ra 40 cm-re fehér fémből öntött füles korong, átm. 3 cm (XVIII. t. 32). — 4. A felső láb-száraz között, a medencecsont közelében egy 5,5 cm hosszú, 3,5—3,8 cm széles, kissé trapézalakú vascsat (XVIII. t. 33) volt. — 5. A jobb lábszárcsonttól ÉK-re 25 cm távolságra vaskés (XVIII. t. 34) töredéke. Nyele

faborítású volt. Jelenlegi H. 10,5 cm. — 6. A koponya bal oldalánál 2,3 cm átmérőjű ezüst fülkarika (XVIII. t. 31), összeérő végekkel.

2. *sír.* Mélysége 60 cm. A csontváz fejfelé É-nak, lábbal D-nek feküdt, az előző csontváztól Ny-ra 120 cm-re. A koponya egy irányban volt az elsőével. Mellékletei: 1. A koponya közelében kelet felől szürke agyagorsógomb (XVIII. t. 22); átm. 3,3 cm. — 2—3. A koponya fölött 40 cm-re durván gömbölyített, egy nagyobb és egy kisebb, orsógombszerű agyagyöngy (XVIII. t. 23,21); átm. 2, 2,6 cm. — 4. Préselt ezüst gyöngy (XVIII. t. 24—28); átm. 1,8 cm. Ellentétes két végén egy-egy nyílással, az egyik körül rovátkolt gallérral. Összetört állapotban, közelebből meg nem jelölt pontról került ki. — 5. A csontváz lábánál bal felől korongolt, kifolyócsöves szürke agyagedényt (XX. t. 2) vettek ki, melynek füle a kihajló szájrperemhez kapcsolódik. Belül a szájrperem öblösen hajlik; vállán két barázdagyűrű és két sor fészült, szakaszosan elosztott szalagminta fut körül. Ma. 21, Szá. 12, Dá. 17, Fá. 9 cm. A kifolyócső H. 3 cm.

3. *sír.* Mélysége 80 cm. Az előzőtől Ny-ra fekvő csontváz, hamuréteg alatt, összenyomott koponyával. Mellékletei: 1. Vaskés töredékei fanyomokkal. — 2. Vaskarika részei. — 3. A jobb lábszár alatt egyenes, egyélű vaskard (XVI. t. 3), keresztvas nélkül. H. a markolattal együtt 90 cm; rajta farostok láthatók, melyek a hüvely fájából valók. Sz. 3,2—2 cm. — 4. A csontváz derekánál hurkosfűlű kengyelvas darabja (VIII. t. 2). — 5. Alatta 30 cm távolságra délfelé karikás vaszabla. — 6. Ettől 20 cm-re trapéz alakú vascsat, H. 4,5, Sz. 4,2—3,8 cm. — 7. Tovább szürke agyagorsógomb (XVIII. t. 29); Átm. 2,5 cm. — 8. A koponyától keletre agyagedény (XX. t. 3). Kézszel formált, barnásszürke. Szájrpereme tölcseeres, nyaka behúzott, derékban öblösödik. Ma. 19,8, Szá. 11, Dá. 15, Fá. 8 cm. — 9. A csontváz mellékleteihez tartozott még egy csiszolt karneolgyöngy (XVIII. t. 30), csapott sarkokkal. H. 2, Sz. 1,5 cm.

4. *sír.* Csak a koponya és a jobb karcsont maradt meg a csontvázból, a többi elporladt. Az első csontváz lába fejétől ÉK-re 1 méterre volt. Melléklete: A koponya mellett bal felől fészűs díszű csücskös agyagkorsó.

5. *sír.* A csontvázból csak a koponya maradt meg, a többi csontja elporladt. Melléklete nem volt. Az első csontváz koponyájától keletre, 2 m távolságnyra, 1 m átmérőjű békateknő-réteget találtak. Ettől ismét K-re 1 m-re találták meg a sírt.

Nyíregyháza, Múzeum⁶.

11. PASZAB (nyíregyházi járás).

Szórvány. 1. Kettős csonkakúp alakú agyagorsógomb (XXI. t. 5), barnásszürke színű. Felületén két szalagban törtvonalak futnak (1912). Nyíregyháza, Múzeum. Kun Bertalan ref. tanító ajándéka.

12. PASZAB (nyíregyházi járás).

Övedpart, Horváth Lajos háza mögött és kertjében.

Szórvány. 1. Agyagorsógomb (XXI. t. 2), szürke színű. Két szalagban cikk-cakkvonalak futnak rajta. Átm. 3 cm (1942). — 2. Szürke színű agyag-

⁶ Csallány, D.: Arch. Denkmäler, 1956. 205. l., 980. sz. továbbá tévesen „Paszab” néven, 176. l., 750a. sz. alatt.

orsógomb (XXI. t. 4). Felületén körülfutó, egymást keresztező vonalív-díszítések. Átm. 3,4 cm.

Nyíregyháza, Múzeum.

13. PASZAB (nyíregyházi járás).

Belterület. Az „ócska” temető déli részén, Gönczi Antalné háza mögött, 60 cm mélyen (1957):

Szörvány. Agyagedény (XX. t. 5). Kézzel formált, feketésszürke. Szájpereme kihajlik, alatta a nyakon halványan látszó barázda. Ma. 9,6, Fá. 5,5 cm. Töredékes.

Nyíregyháza, Múzeum. Túri Sándor paszabi tanító ajándéka.

14. TISZANAGYFALU (nyíregyházi járás).

Telekpart, a Tisza árterében (1940):

Szörvány. Kézzel formált agyagedény. Ma. 9,8 cm.

Budapest, Országos Történeti Múzeum, 11/1940. 3. — Nemeskéri János vitte be⁷.

15. TISZANAGYFALU (nyíregyházi járás).

Telekpart (1941):

Szörvány. 1. Agyagedény. — 2. Avarkori ötágú bronzfibula.

Budapest, Országos Történeti Múzeum, 8/1941. Lenkovics Gyula (Tiszanagyfalu) gyűjtése⁸.

16. SZABOLCS MEGYE.

Szörvány. Sötétszürke agyagorsógomb (XXI. t. 6), kettős csonkakúp alakú, két vége tölcsérszerűen mélyül. Átm. 3,5 cm.

Nyíregyháza, Múzeum.

17. TISZAESZLÁR (tiszalöki járás).

Szörvány. 1. Agyagedény (XI. t. 10), kézzel formált, durva kivitelű, feketésszürke. Alig kihajló szájpereme bevagdalt. Ma. 10, Szá. 8,8, Há. 7,8, Fá. 6,8 cm (1870).

Nyíregyháza, Múzeum. Id. Kállay Gusztáv ajándéka.

18. TISZAESZLÁR (tiszalöki járás).

Szörvány. 1. Agyagedény (XI. t. 11), kézzel formált, feketés-barnás-szürke. Szájpereme kihajló, felülete lapított, derékban öblösödik. Ma. 10, Szá. 6,2, Dá. 8, Fá. 5,2 cm. Szőlőtalaj mélyítésekor 60—70 cm mélyen találtak (1911).

Nyíregyháza, Múzeum. Szabó Gerzson tiszAESzlári tanítótól.

19. TISZAESZLÁR (tiszalöki járás).

Sinkahegy-dűlő, a Sinkahegy nevű homokmagaslat mellett. Az 1888. évi tiszai árvíz után, a védőtöltés emelésére pár száz méter hosszú, 10—12 m széles és 1 m mély agyagárkot ástak, amely alkalommal egy VII. századi avar és egy X. századi magyar temetőt találtak. Jósza András

⁷ Magyar Múzeum, Budapest, 1945. október, 39. l. — Csallány, D.: Arch. Denkmäler, 1956. 207. l., 999. sz.

⁸ Csallány, D.: Arch. Denkmäler, 1956. 207. l., 998. sz.

már csak akkor értesült a leletekről és mehetett a helyszínre, amikor a kubikosok már mindent szétdúlván távoztak. Az utólag megmentett darabok a múzeumba kerültek. A talált nyolc darab koponyát Szelóczky Géza rakamazi gyógyszerész dr. Török Aurélnak küldte fel vizsgálatra. Jósa a magaslaton 1900-ban több kutatóárkot húzott, azonban minden eredmény nélkül. A két korszak leletanyaga összekeveredett. Itt csupán az avar leleteket tárgyalom. A szétdúlt sírok száma mintegy 100-ra tehető.

Leletdarabok :

1. Agyagedény (XI. t. 13), kézzel formált, szája kihajló, derékban öblösödik. Ma. 16, Szá. 10,4, Dá. 13, Fá. 9,5 cm.

2. Vaskarika (csat ?), felül finom szövésű, alul durva szövésű vászon lenyomatával.

3. Vascsakány, töredék, elrozsdásodott állapotban.

Az 1—3. alatti darabok a Török Aurélnak felküldött III. sz. csontvázhoz és koponyatöredékhez tartoztak.

4. Agyagedény (XI. t. 7), kézzel formált, barnás-feketés szürke színű. Szájpereme kihajlik, derékban öblösödik. Ma. 14,2, Szá. 9, Dá. 10,6, Fá. 7,3.

5. Agyagedény (XI. t. 2), kézzel formált feketésszürke, kihajló szájperemmel. Ma. 10,2, Szá. 9,4, Dá. 9,2, Fá. 6,2 cm.

6. Agyagedény (XI. t. 9), kézzel formált, barnás-feketésszürke színű, kissé kihajló szájperemmel. Ma. 13,5, Szá. 8,2, Dá. 10,5, Fá. 7,6 cm.

7. Agyagedény (XI. t. 4), kézzel formált durva készítmény, barnás-szürke színű, szájpereme alig kihajló, derékban öblösödik. Ma. 10,4 Szá. 9,8, Dá. 10, Fá. 6,7 cm.

8. Agyagedény (XI. t. 8), kézzel formált, barnás-feketésszürke színű, szájpereme kihajló, derékban öblösödik. Ma. 17,2, Szá. 8,8, Dá. 11,2, Fá. 7,6 cm.

9. Agyagedény (XI. t. 6), kézzel formált, barnás-feketésszürke színű, szájpereme kihajló, körül bevagdálásokkal csipkézett, derékban öblösödik. Ma. 12, Szá. 7,5, Dá. 9, Fá. 5,5 cm.

10. Agyagedény (XI. t. 3), kézzel formált, feketésszürke, szájpereme kihajló, derékban öblösödik. Ma. 10,8, Szá. 8,7, Dá. 9,8, Fá. 6 cm.

11. Agyagedény (XI. t. 5), kézzel formált, feketés-barnásszürke színű, durva kivitelű. Szájpereme kihajló, körül bevagdalt. Ma. 9,2, Szá. 7, Dá. 7,3, Fá. 4,3 cm.

12. Agyagedény (XI. t. 1), kézzel formált, feketésszürke, kihajló szájperemmel, derékban öblösödő. Ma. 9,4, Szá. 5,6, Dá. 7,4, Fá. 4,4 cm.

13. Agyagedény (XI. t. 12), kézzel formált, barnásszürke. Nyaka behúzott, szájpereme alig kihajló. Ma. 20,7, Szá. 8,5, Dá. 15,2, Fá. 10,5 cm. Lelőhelye Tiszaeszlár-Sinkahegy (1899), ajándékozta Saáry Sándor 1894-ben.

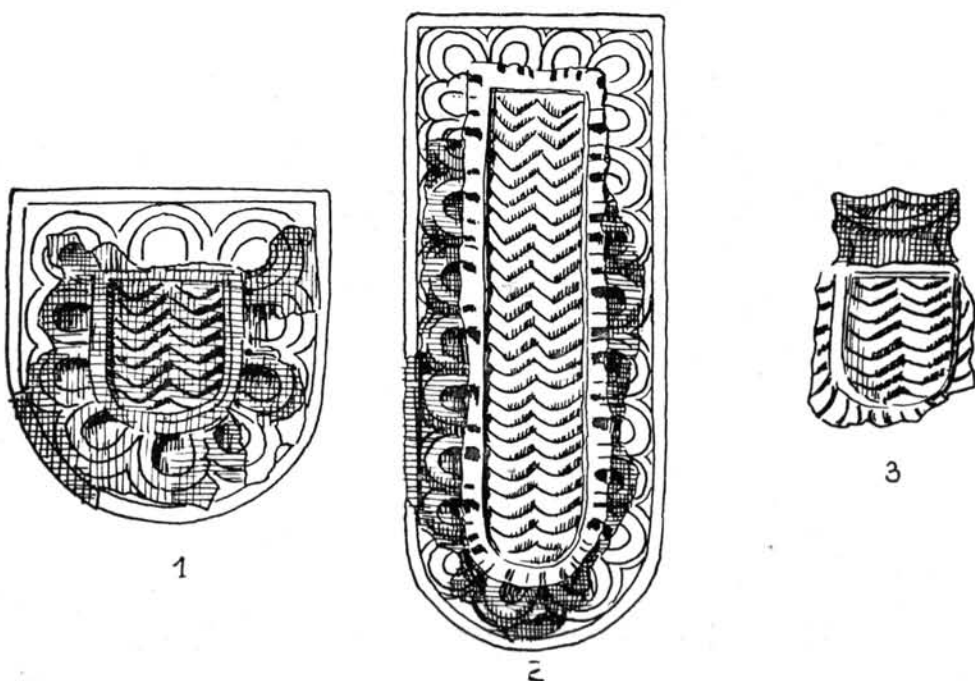
14. Orsókorong (IX. t. 21), szürke színű agyag ; átmérő 4 cm.

15. Trapézalakú hajlított bronzcsatkeret (IX. t. 20), két vége alul egymásra hajlított. H. 2,5, Sz. 2,9—2,1 cm.

16. Bronzcsat (IX. t. 22), a csatfej és vereti része egy darabban öntött. Karikája ovális, a tűske számára készített kiugró vájulattal; tűskéje hiányzik. A csattest cimerpajzs alakú, két szögecs számára szolgáló nyílással. H. 3,2, Sz. 2,2—1,8 cm.

17. Vaskard pengéjének töredéke.

18. Egyélű vaskard pengéjének töredéke (XVI. t. 1), jelenlegi hosszúsága 38 cm, legnagyobb szélessége 2,5 cm.

2. kép. 1—3. Tiszaeszlár—Sinkahegy (=IX. t. 17, 15, 13.)

19. Egy csontváz bal oldala mellől : egyélű, jelenleg 89 cm, korábban 90 cm hosszú vaskard (XVI. t. 4) került elő. Keresztvasa rombikus tuskéjú, lapított gombban végződik, ennek hossza 6 cm. A markolatvas H. 10,5 cm, Sz. 2—3 cm. Felső végén két rögzítő szögecs maradványa látszik. A penge Sz. 3,5—2,8 cm. A hegye 9 cm hosszan kétélűre visszaköszörült.

20. Aranyrozetta (IX. t. 16), igen vékony lemezből préselt. Közepén füles bronz aklasszeggel, alján bronzrozsda nyomaival. Átm. 2,5 cm. Ellapított darab.

21. Nagyszíjvég (IX. t. 7,7a), sima ezüstlemezből, töredékes állapotban. Ezüst léckeretre szerelt két fedőlappból áll, melyből a felső lapja maradt meg. Sz. 2,3 cm. Hossza kb. 7 cm lehetett, alsó vége ívelten zárul, felső végét két szeggel verték át, az egyik szegnyílás látszik.

22. Szíjvég (IX. t. 8—10), három préselt ezüstlemez töredékes állapotban. Csúcsos végén három helyen átlukasztották. Mintázata három rovátkolt sor között futó fonatminta, a hurkokban pontdíszítéssel. Sz. 1,8 cm, hossza 4,5 cm-nél több volt.

23. Szíjvég (IX. t. 11—14), négy töredékben. Felső lemeze préselt bronzlemez, közepe keretesen kivágott, szegélyén U-alakú vonalminta, közepén ráillesztett, 4,7 cm hosszú és 1,2 cm széles préselt aranylemezbetét, rajta kettősívű minta sorozatával. A mintázat lenyomata megmaradt a szíjvéget kitöltő falemez-bélésen (IX. t. 15). Utóbbi H. 4,9, Sz. 1,8 cm. Együttesen a szíjvég mintegy 6,3 cm hosszú volt. Rekonstrukciója az Arch.

Ért. 1914. 173. lapon hibás (a tényleges állapotnak megfelelő rekonstrukció: 2. kép 2).

24. Préselt övdísz bronzlemezéből (IX. t. 17). Az előzővel mintázatban és technikai kivitelben azonos, de aranylemezbetét nélkül. Sz. 3,2, H. körülbelül 3 cm volt. Valószínűleg ehhez tartozik egy falemez-bélés (IX. t. 19; H. 1,7, Sz. 2,8 cm (2. kép 1).

25. Övveret (IX. t. 18), préselt arany- és bronzlemezéből, utóbbin szájjalakú mintát látunk, az előbbin a kettősívű vonalminta sorozata ismétlődik. Valószínűleg kettős pajzs alakú övveret kisebbik darabja. H. 2,4, Sz. 1,7 cm. Felső részén két oldalt félhold alakú öblösödés látszik (2. kép 3).

26. Pálca alakú ezüstlemez töredéke, rajta keresztben futó erősítő szalagborítás pontozott díszítéssel. Homorú hátsó lapját fehérés massa tölti ki. Pálca alakú hajfonatdísz (?) töredéke lehet.

Nyíregyháza, Múzeum. Szelóczky Géza rakamazi gyógyszerész mentése és ajándéka⁹.

20. TISZAESZLÁR (tiszaölki járás).

Kunsír-dűlő, Kunsírpárt. Avar temető: 1—7. sír. Rohács József tiszaölki lakos 1945 októberében három nap alatt ásta ki. A tárgyak vétel útján kerültek a múzeumba.

Az 1., 2., 4. és 6. sírnek nincsenek adatai, valószínűleg melléklet nélküliek.

3. sír. 1. Bronz kisszíjvég (XXV. t. 10). Két azonos, alul üreges öntésű lapból áll. Mintája: áttört, kéthajlású, laposlevelű inda. Köpüs vége állatfej-párt mutat, két szögecs rögzíti. H. 3,3, Sz. 1,5—1,6, V. 0,4 cm. — 2. Piskóta alakú bronzveret (XXV. t. 11) az övről. Közepén szöglyuk, vonalkerettel beszegve. H. 6,7, Sz. 1,2 cm. — 3—4. Két lyukvédő (XXV. t. 8—9), áttört bronz, az öv csüngőszíjáról. Mintája növényi jellegű. A darabokat két-két szögeccsel rögzítették. H. 1,8, Sz. 1,5 cm. — 5. Ovális vascsat tüskével (XXV. t. 14). Átm. 2,5, illetőleg 3 cm. — 6. Vaskés (XXV. t. 12—13), töredékes állapotban, körülbelül 23,5 cm hosszú lehetett. Nyele fával borított. — 7. Valószínűleg a késhüvely torkolatveret-gyűrűje, vaspántból (XXV. t. 15). Belül fanyomok, kívül sűrűszövésű vászon lenyomata maradt meg rajta. Ovális alak, körülbelül 3 cm hosszú. — 8. Madár-csontok, a sütés nyomai.

5. sír. 1. Bronz nagyszíjvég (XXIV. t. 19), két ikerlapból összeállítva. Alja kerekített, köpüs részén egymással szembenező állatfejábrázolás. A darabot két szögecs rögzíti. Belseje üres. Felületén háromhajlású laposlevelű indadíszítés, kidomborodó vonalakkal. H. 5,7, Sz. 2,2—2,3, V. 0,5 cm. — 2. Bronz kisszíjvég (XXIV. t. 23), hátsó lapja üreges. Felső végén két elkalapált fejes szögecs rögzíti a szíjhoz. Mintája hármashajtású inda. H. 3,7,

⁹ Jóna András: Tisza-Eszlár sinkahegyi leletek leírása. Nyíregyháza, 1891. jan. 23. (kézirát, 2 lap). — Jóna András: Tisza-eszlári sinkahegyi leletek. Nyíregyháza, 1892. július 20. (litografált kézirat szöveg, rajzokkal, 2 lap). — Jóna András: Tisza-Eszlár sinkahegyi honfoglalási temető. Nyíregyháza, 1914. (kézirat szöveg, 2 litografált táblával). — Hampel, J.: Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. Braunschweig, 1905. II., 380—381; III. 278. t. — Jóna, A.: Honfoglaláskori emlékek Szabolcsban: Arch. Ért. 1914. 172—174. I. II—III. kép. — Mavrodinov, N.: L'industrie d'art des protobulgares: „Madara”, Trouvailles et recherches, II. Sophia, 1936. 155. 11., 213. kép. — Csallány, D.: Arch. Denkm., 1956. 206. 1. 985. sz.

Sz. 1,4 cm. — 3. Kisszíjvég töredéke bronzból (XXIV. t. 20). Hátsó lapja lapos, felületén áttört, kéthajlásos növényi minta van. Valószínűleg nem tartozik az övgarnitúrához, stílusban sem vágnak össze. Sz. 1,6 cm. — 4. Kisszíjvég bronzból (XXIV. t. 22), egy darabban készült öntés útján. Mindkét lapján bemélyített mezőből kidomborodó kéthajlású laposlevelű inda. Felső tokos végét egy szögecs veri át. Valószínűleg ismét más övgarnitúra része. H. 3,8, Sz. 1,5—1,3 cm. — 5. Kisszíjvég bronzból (XXIV. t. 21), egy darabban készült öntés útján, de csak az egyik lapján van bemélyített mezőből kiemelkedő növényi minta. Tokos végét egy szögecs rögzíti. Valószínűleg az előzőnek a párja. H. 3,8, Sz. 1,2 cm. — 6. Piskóta alakú bronzveret (XXIV. t. 15) az övről. Közepén hosszú fejes szeg megy át. Felületén gerinc fut végig, alja kissé mélyülő. H. 7,2, Sz. 1,3 cm. — 7—8. Indát formázó két bronz lyukvédő (XXIV. t. 17—18) az övről. Három szögecs rögzítette. H. 2,1, Sz. 1,9 cm. — 9. Kis bronzcsat (XXIV. t. 16) vereti része, három szeglyukkal és a tüske számára szolgáló nyílással. Felületén barázdadisz. Alja sima. H. jelenleg 1,8, Sz. 2 cm. — 10—11. Egy nagyobb és egy kisebb vaskés (XXIV. t. 26—27), töredékes állapotban, fa nyélborítással. Az előbbi H. 13 cm körül lehetett. Úgy látszik, hogy közös tokjuk volt. — 12. Hajló vaspánt (XXIV. t. 24), töredék, felületén textilnyomok vannak. Valószínűleg a kések hüvelyének torkolatverete volt. Sz. 1 cm. — 13—14. Két páncéllapocska (XXIV. t. 25) vasból. Összerozsdásodott töredékek.

7. *sir.* 1. Egy darabban öntött nagyszíjvég bronzból (XXIV. t. 3—3a). Szíjszorító része két szeggel volt rögzítve az övszíjhoz; csuklóra jár. Ennek a rövidebb, toldalékdarabnak téglalapalakú felületét hat pálcátag-minta díszíti (lásd: 10. kép 1 alatt). Hátsó oldala üreges (lásd: 10. kép 1a alatt). A szíjvég felső lapját három guggoló szárnyas griff-alak díszíti gyöngysorkeretbe foglaltan. Hátsó lapján ugyancsak gyöngysorkeretben nyolchajlású növényi minta díszíti. H. 12,2, Sz. 2,7—3 cm. Az összes részleteket a 9. kép 1, 1a rajzok tüntetik fel. — 2. Övforgó (XXIV. t. 4), tömör bronz, mely két összehajló állatfejben végződik. Közepén szöglyuk. H. 4,8 cm. — 3—9. Övveret (XXIV. t. 8—14), csuklóval, öntött bronzok (hét darab). Áttört, növényi mintázatuk van. Kis csüngős részük hiányzik. Két-két, fejes bronzszegeccsel voltak az övre rögzítve. H. 3,3, Sz. 1,5—1,3 cm. — 10—11. Övveret (XXIV. t. 6—7), két darab. Az előbbiekhöz hasonló, de csuklós rész nélkül készültek. H. 2,8, Sz. 1,6—1,4 cm. — 12. Bronzlemez, töredék, rendeltetése nem határozható meg. — 13—15. Lyukvédő (XXIV. t. 1—2,5), az övről. Bronzöntvények (3 darab). Háromszögű alakjuk növényi mintát formáz. Három, fejes szeggel rögzítették. H. 2,1, Sz. 2,5 cm. — 16. Vaskes töredéke, jelenlegi H. 12,5 cm. — 17. Trapéz alakú vascsat töredéke. Jelenlegi H. 3,7, Sz. 4,3 cm.

Nyíregyháza, Múzeum; Budapest, Országos Történeti Múzeum, ielt. sz. 5/1948.¹⁰

21. KÓTAJ (nyíregyházi járás).

„Bánomvár” területén, Ibrányi Zsigmond beltelkén, rigolírozás alkalmával:

Szörvány. Agyagedény (XI. t. 19), kézzel formált, feketés-barnás-

¹⁰ Csallány, D.: Arch. Denkmäler, 1956, 206. l., 986. sz.

szürke. Szájpereme kihajlik, derékban öblösödik. Ma. 12, Sz. 9, Fá. 7 cm (1897).

Nyíregyháza, Múzeum. Özv. Ibrányi Zsigmondné, sz. Vezérle Mária ajándéka (1900).

22. KÓTAJ (nyíregyházi járás).

Belterület, Lámfalussy kótaji görögkatolikus lelkésztől:

Szörvény. 1. Háromszárnyú vasnyílhegy (XX. t. 10), szárral. H. 8,9, legnagyobb Sz. 2,2, szárhossz 3,6 cm. A nyílhegy három éle nemcsak a hegyén, de a legnagyobb kiugrásig kétoldalt élesre reszelt. Tövéen gyűrűsen tagolt, szára hengeres, hegye felé vékonyodó, végén keresztben bevágás látszik. A lelőhely a kengyelektől mintegy 3 km távolságra van (1902).

Nyíregyháza, Múzeum. Dr. Konthy József ajándéka¹¹.

23. KÓTAJ (nyíregyházi járás).

Teleki László birtokán szőlőtalaj mélyítése alkalmával, „egy lovas sírból megmentett tárgyak” (1902). Jósa feljegyzésében: „honfoglalás-kori sírokból”:

1—2. Hurkosfülű kengyelvas (XXIII. t. 2,1), két darab. Az első példány szára kerekített, finomabb megmunkálású. A két elkeskenyített szárvéget a fül felső végén egymáshoz forrasztották. A fület kissé négyszögű keresztmetszetűre kovácsolták. A talp laposan kiszélesedik és befelé domborodik. Ma. 14,5, Sz. 12,2 cm. A második példány négyélű vasból durvábban kovácsolt. Talpa alul bordás, kiszélesedő; füle hurkos. Nem összetartozó darabok. Ma. 18, Sz. 13,2 cm.

3. Csuklós és karikás csikózabla vasból (XXIII. t. 3). H. 19 cm. A karika átm. 3 cm. Ugyanabból a finomabban megmunkált vasból készült, mint az 1. sz. alatti kengyel.

4. Kopjahegy vasból (XV. t. 3), keskeny pengéjén tompa gerinc húzódik végig, hosszú tokos része tölcséresen szélesedik, végén szöglyuk fúrja át a szembeálló falát; egy kis fület találunk rajta felnittelve. H. 23,2, melyből a pengére 12,5 cm esik. A penge legnagyobb szélessége 2,3 cm. A köpüs rész átm. 2,7 cm. A kopjahegy vasanyaga azonos a 2. sz. kengyelvaséval, alakban pedig egyezik a tiszavasvári koldusdombi 1. sír kora-avar kopjahegyével.

5—6. Honfoglaláskori jellegű magyar kengyelvas pár. Állítólag a felsorolt többi tárgyakkal együtt találták.

Nyíregyháza, Múzeum. Teleki László ajándéka. A régi leltárkönyvben: IV. 71—72 (avar kengyelek), V. 3—4 (honf. magyar kengyelek), V. 25 (avar zabla) és V. 614 (avar kopjahegy) szám alatt vannak bevezetve¹².

¹¹ Jósa András: Avar fülbevaló Bújról: Nyírvidék, 1904, márc. 6, 3—4. l. — Jósa András: Arch. Ért., 1904. 254. — Csallány D.: Arch. Denkmäler, 1956. 146. l., 527. sz. — Szemerszky József kótaji görögkatolikus lelkész szerint a lelőhely: Kótaj, Újszóló, Farkas postamester szőlője.

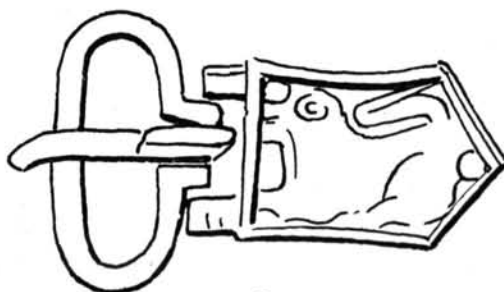
¹² Arch. Ért. 1902. 299—300. l. (rajzokkal). — Arch. Ért. 1904. 254. l. — Hampel, J.: Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. Braunschweig, 1905. II. 649—650; III. 428. t. — Arch. Ért. 1906. 403, 408. — Arch. Ért. 1913. 270. l. — Arch. Ért., 1914. 174. l. — Csallány, D.: Arch. Denkmäler, 1956. 146. l., 526. sz.

1

2

3

3. kép. 1—3. Kemece, 7. sír (= XXV. t. 6., 1., 7.)

24. KEMECSE (nyíregyházi járás).

Sarvay János törvényszéki bíró birtokán, a szőlőskert déli oldali árka mellett :

Temető, 15 feltárt sírral (1905 április). Az 5. és 7. sír kivételével a többi melléklet nélküli volt. A csontvázak nagyrészt egészen elenyésztek. A sírok mélysége egy méteren felül volt.

5. sír. 1—2. Kisszíjvég (XXIV. t. 28—29), két darab, áttört bronzöntvények. A hátsó oldala üreges. Mintázatuk kéthajlásos leveleket fejlesztő inda. Az egyikken a köpüs részen összeharapó állatfej pár, egy-egy szögecscsel rögzítve; a másikon ez a rész letörött. H. 4,3, Sz. 1,7—1,8, V. 0,4—0,5 cm. Alsó végük kerekített.

7. sír. 1. Nagyszíjvég (XXV. t. 6, 6a), egy darabban készült bronzöntvény. Köpüs részén téglalapalakú keretben balra néző, guggoló, nyitott szájú ragadozóállat. Két fejes szegecs veri át a darabot. Mindkét lapján mélyített mezőből kidomborodó, ellentétes irányban elhelyezett állatviaszkodási jelenet van kiöntve: két ragadozó egy balra néző, leroskadó őzet (?) marcangol. Utóbbinak ragadozó karmai vannak. A két jobboldali állat alatt fűszerű mintát, mint térkitöltő elemet, találunk. Az alsó csúcs öntési hiba folytán lyukas. H. 10,5, Sz. 2,9—3,2 cm (3. kép 1). — 2. Csuklós övcsat (XXV. t. 7), tömör bronz. Karikája ovális, tuskéje madárfejet formáz,

a három fejes szögeccsel átvert csattest mindkét oldala mélyített. A felső lap mezejében kiemelkedő, elnagyoltan mintázott, balra néző ragadozó állatot látunk. H. 6, Sz. 4—2,6 cm (3. kép 3). — 3—7. Négyszögű övveretek (öntött bronzok) (XXV. t. 1—5), öt darab, köztük egy töredékes állapotban. Függőleges irányban két-két fejes szögecs szolgál a rögzítésre. Mintázatuk négyágú növényi kompozíció (3. kép 2). Ma. 2,7, Sz. 2,6 cm.

Szörvány: Vaskés (XXVI. t. 31.)

Nyíregyháza, Múzeum¹³. Sarvay János ajándéka.

25. TISZABOB (tiszalöki járás).

Urkom-dűlő, Andrassy Gyula birtokán, szőlőtalaj rigolórozása alkalmával (1905) :

Szörványok: 1—2. Két áttört, öntött bronzsúly, melyeknek egyike a találáskor, a másika pedig később elveszett.

3—4. Két kengyelvas (XXIII. t. 5,4), az egyik tagolt, részben letört füllel, kiszélesedő, felhajló talppal, melynek alján bordázat fut végig. Jelenlegi H. 16, Sz. 8,5—11 cm, talpszélesség 4,8 cm. A másik hurkos fülű kengyelvas (kovácsolt). A fülrész deformálódott, szára kerek átmetszetű, vége laposra kalapált, lefelé szélesedik. Talpa felhúzott széles szalaglemezzel, utólagos rátét, az oldalszárat a talplemez vége alá hajlították. H. 16, Sz. 11,3—12, talpszélesség 2,5 cm.

Nyíregyháza, Múzeum. Torday József tisztartó ajándéka (1906)¹⁴.

26. NYÍRTURA (nyíregyházi járás).

Propper Samu földjén, rigolórozás alkalmával (1898—1899) :

1. *Csontvázas lovassír.* 1—2. Két hosszúfülű, nyakas kengyelvas (XXII. t. 1—2). Szárainak keresztmetszete négyszögű, az alsó vége és a talprész laposra kalapált. A felső szárvégeken a nyaknál látszik az összedolgozás, az egymásra hajlított végek csavartan való összeforrasztásának a helye. H. 18,5, Sz. 11—10 cm. A fül- és nyakrész H. 5,5 cm. A második kengyel rövidnyakú, hosszúfülű, rajta négyszögű szíjnyílással. Szára négyélűre kovácsolt, csaknem kerekre gömbölyített, talpa lapos, alul bordás. H. 15,5, Sz. 11,5 cm. A fülrész 4,3 cm. — 3. Csuklós csikózábla (XXII. t. 3) kovácsolt vasból; két szára és karikára hajlított vége nem egyforma nagy. Teljes hossza 18,6, az egyik tag ebből 11,2 cm hosszú. A zablavas négyszögű keresztmetszetű.

2. *Csontvázas lovassír.* 1—2. Kengyelvaspár (XXII. t. 4—5), hosszú fülű nyakas, szárai köralakúak, négyélű keresztmetszettel. A fülek csorbák, az egyiknek talpa lapított, alul bordás, a másik hiányos. H. 15,5, Sz. 11,5 cm. — 3. Csuklós csikózábla (XXII. t. 6), négyszögletes átmetszetű vasból kovácsolt. H. 18,4 cm.

Nyíregyháza, Múzeum. Propper Samu ajándéka¹⁵.

¹³ Fettich, N.: Die Tierkampfszene in der Nomadenkunst: Recueil d'études dédiées à la mémoire de N. P. Kondakov, Prag, 1926. 85. l., VI. t. 2—4. sz. — Csallány D.: Arch. Denkmäler, 1956. 135. l., 440. sz.

¹⁴ Jóna András: A vármegyei múzeumról: Alispáni jelentések, Nyíregyháza, 1906, 80—81. l. — Csallány, D.: Arch. Denkmäler, 1956. 206. l., 984. sz.

¹⁵ Arch. Ért. 1904. 254. l. — Arch. Ért. 1914. 174. l. — Rhé Gy.: Veszprém vármegyei avar emlékek: Közlemények Veszprém vármegye múltjából, II. Veszprém, 1924. 28. I. — Csallány, D.: Arch. Denkmäler, 210. l., 1021. sz.

27. MÁTÉSZALKA (mátészalkai járás).

Szörvény. 1. Késői avar kisszíjvég (XIX. t. 41), tömör arany. Köpüs részen csúcsosan felnyúló növényi díszítés és két átvért fejes szegecs látszik; a részt gyöngsorminta zárja le. A felület mezejét pálcakeret közé zárt, két csoportba foglalt növényi díszítés tölti ki, az oldalfelület is mintázott. H. 2,4 cm.

Budapest, Országos Történeti Múzeum, 137/1909. lelt. sz. Vétel Roth kereskedőtől¹⁶.

28. TISZALÖK (tiszalöki járás).

Kisvajasdomb (1942):

Sírlelet. 1. Nagyszíjvég ezüstlemezből. — 2. Kissíjvég ezüstlemezből. — 3. Övveret ezüstlemezből.

Budapest, Országos Történeti Múzeum, lelt. sz. 11/1942, Rohács József tiszalöki lakos küldeménye¹⁷.

29. TISZALÖK (tiszalöki járás).

Nagyvajasdomb (1942):

Szörvény. 1. Vascsat. — 2. Szíjvég ezüstlemezből és ennek fabélése.

Budapest, Országos Történeti Múzeum, lelt. sz. 8/1942. Rohács József tiszalöki lakos küldeménye¹⁸.

30. TISZALÖK (tiszalöki járás).

Hajnalos-tanya, a vasúti állomás mellett (1940, 1945, 1946):

Temető (30 sír):

1. sír. A vasúti állomástól 150 méterre. Kiss Lajos múzeumigazgató (Nyíregyháza) jelenlétében bontották ki. A csontváz elporladt. Mellékletek: 1—2. Bronz fülbevaló karika (XXVI. t. 1—2), nyitott; az egyik vége hegyes, a másik kerekített, kissé vastagabb, keresztmetszete négyélű. Átm. 3,4, 3,1—3 cm. — 3. Az előbbiektől 40 cm-re 2,4 cm átmérőjű, vékonyabb huzalból való, összehajtott bronzkarika (XXVI. t. 3).

2. sír. Az 1. sírtől keletre 10 méterre, a vasúti töltéstől 14 m távolságban északra. Két csontváz feküdt benne egymás mellett, az egyik délre nézett, a másik keletre. Koponyájuk összeért. A váz H. 160 cm. Melléklet: 1. A bal combcsont forgójánál kis vascsat volt. Méretei: 3,5, illetőleg 2,5 cm.

3. sír. A 2. sírtől 7 m-re volt, csak a két felső lábszárcsontot találták meg. Mellékletei: 1. A lábszárak között kés hegye vasból. — 2. Jobb oldalon a lábfej táján lókoponya feküdt, szájában elrozsdásodott vas zabladarab. — 3. A déli oldalon kengyelvas (XXI. t. 11), töredékes állapotban, talpa bordás, felhúzott, alatta ló-lábszárcsontok, előtte ló oldalbordái, mellette keresztcsont. — 4. A keresztcsont alatt másik vaskengyel, annyira elrozsdásodva, hogy csak az egyik szarát lehetett kivenni egy darabban. — 5—6. A keresztcsont ÉK—DNY irányú helyzetben volt, két végénél elrozsdásodott két darab vascsat. A kisebbnek csak egy részét vehették ki.

¹⁶ Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1909. évi állapotáról. Budapest, 1910. 45. l. — *Horváth Tibor*: Az üllői és a kiskőrösi avar temető: Arch. Hung. XIX. 1935. 113. l., 33. kép. — *Mavrodinov, N.*: Le trésor protobulgare de Nagyszentmiklós: Arch. Hung. XXIX. 1934. 48. ábra. — *Csallány D.*: Arch. Denkmäler, 1956. 160. l., 633. sz.

¹⁷ *Csallány, D.*: Arch. Denkmäler, 1956. 207. l., 996. sz.

¹⁸ *Csallány, D.*: Arch. Denkmäler, 1956. 207. l., 995. sz.

4. *sír.* A vasúti sinectől 12 m-re találták meg É-i irányban. A csontváz H. 145 cm. Melléklete: 1. A bal vállon egy kis vasdarab. — 2. A bal felső lábszárcsont alatt vaskés töredékei (XXVI. t. 15).

5. *sír.* A 3. sírtól K-re 1,5 m-re, a 4. sírtól É-ra 220 cm-re. Mellékletei: 1—2. A koponya két oldalán, a fültájon egy-egy 2,5 cm átmérőjű bronzkarika volt. — 3—4. Innen került ki két kis fülesgomb (fülbevaló tartozóka?).

6—11. *sír.* Adatok hiányzanak.

12. *sír.* Mellékletei: 1. Vaskés töredéke (XXV. t. 21). Jelenlegi H. 6,7 cm. — 2. Négyyszögű vascsat (XXV. t. 18), H. 2,8, Sz. 2,8—2,7 cm. — 3. Kovakő (XXV. t. 20a). — 4. Csiholóvas töredéke (XXV. t. 20), ívesen hajló darab. — 5. Vaspálca (XXV. t. 19), H. 7,1 cm. — 6. Árszerű vastöredék, két darab. — 7. Famaradványok (1945).

13. *sír.* Mellékletei: 1—3. Három üvegpaszta-gyöngy (XXVI. t. 5—7), kettő kékes, dinnyemag alakú, a harmadik hengeres. — 4. Bronz fülbevaló töredéke (XXVI. t. 4).

14—17. *sír.* Adatok hiányzanak.

18. *sír.* Melléklet: 1. Vaskés.

19. *sír.* Mellékletei: 1. Sokszögű üvegpaszta-gyöngy (XXVI. t. 10), kék színű. — 2. Keskeny szalagból készült nyitott bronzgyűrű. — 3—4. Bronz fülbevaló pár (XXVI. t. 8—9, 9a), átm. 3, ill. 2,5 és 2,8, ill. 2,4 cm. A karika egyik vége hegyezett, a másiknak végét apró gömböcsökből álló gyűrű zárja le. A drót négyélű keresztmetszetet mutat. Csüngője sötétkék üveg, rajta bronz szorítógyűrűk (rossz állapotban).

20—23. *sír.* Adatok hiányzanak.

24. *sír.* Mellékletei: 1—2. Bronz fülbevaló-pár (XXVI. t. 11—12), lehullott sötétkék gyöngycsüngővel, rajtuk bronzgömböcsökkel és a karikán kisebb gyöngyutánnal. Átm. 3,4, ill. 3,2 cm; drótjának keresztmetszete négyélű, egyik vége hegyes, a másik gyűrűcskével lezárt. — Rozetta (XXVI. t. 13), bronz lemezkorongra forrasztott rekeszekben sötétkék színű üveggyöngyök ülnek. Az egész csoportot kívül recézett bronzdrót övezi. Átm. 1,6 cm.

25—27. *sír.* Adatok hiányzanak.

28. *sír.* Melléklete: Vaskés két töredéke. Jelenlegi H. 9,6 cm.

29. *sír.* Mellékletei: 1. Kettős vaspánt, töredékekben, bronz szegecsekkel átverve. — 2. Két részes bronzcsat az övről (XXV. t. 16), csatkarikája ovális, gyöngyutánnal, a túske számára vajúlattal. Tüskéje tarajos állatot utánoz (8. kép 1a). A csattestet három szegecs rögzíti. A mélyített mezőben erősen geometrizálódott S-alakú indadisz emelkedik ki (8. kép 1). Teljes hosszúság 6, Sz. 3—2 cm. — 3. Tokos kisszíjvég az övről (XXV. t. 17), bronzöntvény egy darabban. Mélyített egyik lapján guggoló griff, a másikon egészen geometrikussá vált S alakú inda van (8. kép 2). Egy nagy szegeccsel erősítették a szíjhoz. H. 2,9, Sz. 1,1—1,3 cm. — 4. Domborodó vaspánt töredéke, felületén vázsonnyomokkal.

30. *sír.* (1946). Mellékletei: 1. Szalag alakú, ívesen hajló vaspántok töredékekben (XXVI. t. 16—28), felületükön vázsonnyomokkal. Sz. 1,8—1,5 cm. — 2. Ívesen hajló vasszeg (XXVI. t. 29), töredék.

Szórvány (1945. aug. 30). Vaskard, 76 cm hosszú, 3 cm széles.

Sírszám nélkül. 1. Ovális bronzcsat tüskével (XXV. t. 24), az övről. H. 2, Sz. 3 cm. — 2. Bronz övpánt karikával, az övről; kettős lemezét két

szegeccsel rögzítették (XXV. t. 22). Együttes hossza 4 cm. — 3. Övpánt egyik bronz lemezének töredéke, két nyílással (XXV. t. 23).

Szórvány. Vaskés, nyele hiányos (XXVI. t. 14). H. 10,8 cm.

Nyíregyháza, Múzeum; Budapest, Országos Történeti Múzeum¹⁹.

31. ZÁHONY (kisvárdai járás).

Vasúti állomás előtti dombban (1950):

Szórvány. Nagyszíjvég (XIX. t. 42, 42a; 9. kép 1, 1a), fehérbronz, öntött. H. 6,2, Sz. 2—2,2, V. 1,1—1,2 cm. Az öthajlású inda minta mindkét oldalon egyformán kiképzett, mélyített mezőben fekszik. A köpös részen hármasszörlőfűrt-szerű kiképzést és két elkalapált erősítő szegeccset találunk. Az egész egy darabban készült öntés útján. A kétmezejű keret gyöngysormintás, az oldalélen hármass fonatminta fut.

Nyíregyháza, Múzeum. Mosonyi József mozdonyvezető ajándéka. A darabot B. Varga András és Kóté József eperjeskei lakosok találták másfél méter mélységben²⁰.

32. KÖZELEBBRŐL ISMERETLEN SZABOLCS MEGYEI LELŐHELY.

Szórvány. Agyagedény (X. t. 12), kézzel formált, barnás-feketésszürke.

Felső része hiányzik. Jelenlegi Ma. 13, Dá. 13, Fá. 9 cm.

Nyíregyháza, Múzeum.

33. KÖZELEBBRŐL ISMERETLEN SZABOLCS MEGYEI LELŐHELY.

Szórvány. Agyagedény (X. t. 4), kézzel formált, szájpereme kihajló, tölcséres, nyaka behúzott; derékban öblösödik. Barnás-feketésszürke színű.

Ma. 19, Szá. 8,5, Dá. 13,2, Fá. 7,4 cm.

Nyíregyháza, Múzeum.

34. KÖZELEBBRŐL ISMERETLEN SZABOLCS MEGYEI LELŐHELY.

Préselt kisszíjvég (IX. t. 23) ezüstlemezéből; hátsó lapja bronzlemez.

Szájnyílását barázdált szalag erősíti és két szegecs veri át. H. 5, Sz. 2—2,1 cm.

Nyíregyháza, Múzeum.

35. KÖZELEBBRŐL ISMERETLEN SZABOLCS MEGYEI LELŐHELY.

Fülbevaló csüngőrésze tömör ezüsből (XXVI. t. 32.). Alsó végén egy, felette három kisebb gömböcs van felforrasztva. A hézagokat köztük vékony szalaggyűrű tölti ki. H. 0,8, Sz. 0,8 cm.

Nyíregyháza, Múzeum. „VII.” jelzésű cédulával.

36. KÖZELEBBRŐL ISMERETLEN SZABOLCS MEGYEI LELŐHELY.

1. Fehéren írizáló üvegpasszta-gyöngyök (XXVI. t. 33—35), alakjuk gömbölyített, kettes és hármass tagolásúak (3 darab). — 2. Kék színű üveg-

¹⁹ Kiss Lajos: Jelentése: Szabolcs megye alispánjának jelentése. 1940. Nyíregyháza, 1941. 74—76. l. — Csallány, D.: Arch. Denkmäler, 1956. 207. l., 994. sz.

²⁰ Csallány, D.: Arch. Denkmäler, 1956. 218. l., 1078a. sz.

gyöngy (XXVI. t. 36), dinnyemag alakú. — 3. Vaskés két töredéke (XXVI. t. 39). — Késtok torkolatverete bronzlemezről (XXVI. t. 37—38). Összehajlított, téglalap alakú. Két végén barázdált pántok vannak, közepén szintén; utóbbi pánton függesztésre szolgáló hurkos fül van. Belseje öblösebb részében hosszában futó, tömött fonadék mintegy 14 szálból, oxidréteggel konzerválódva. H. 2,9, Sz. 1,8—1,6, V. 0,8—0,7 cm.

Nyíregyháza, Múzeum. („1950. febr.” jelzéssel.)

37. SZABOLCS MEGYEI LELŐHELY.

1. Vaskos, kézzel formált, feketésszürke agyagedény (X. t. 11), szájereme alig kihajló. Ma. 8,4, Szá. 7,3, Dá. 8, Fá. 6,5 cm.

2. Durva, kézzel formált, feketés-barnásszürke agyagedény (XI. t. 20), szájereme alig tagolt, széle ritkásan bevagdalt. Ma. 9,5, Szá. 8,3, kissé oválishan megnyúlt, Dá. 8,5, Fá. 6,5 cm.

3. Agyagedény (XX. t. 8), kézzel formált, barnásszürke színű. Szájereme kissé kihajlik. Ma. 12,5, Szá. 9,4, Dá. 10,3, Fá. 7,8 cm.

Nyíregyháza, Múzeum.

38. NYÍREGYHÁZA — Himes.

Szórvány. Háromszárnyú vasnyílhegy (XX. t. 11), az élek a legnagyobb kiugrásukig köszörültek. A szárnyak alsó végén kerek áttörés. H. 11,7, ebből a szár 4,8 cm. A fej töve gyűrűsen tagolt, a szár vége árszerűen hegyesedik.

Nyíregyháza, Múzeum. Gregori József forgalmazó ellenőrtől (1935)²¹.

39. NYÍREGYHÁZA (?).

Szórvány. Agyagedény (X. t. 6), kézzel formált, barnásszürke színű. Szája tölcseres, kihajló; derékban öblösödik. Ma. 18, Szá. 12,3, Dá. 12, Fá. 9,5 cm.

Nyíregyháza, Múzeum. A „Városi Múzeum”-ból került át.

40. NYÍREGYHÁZA (?).

Szórvány. Agyagedény (X. t. 7), kézzel formált, benne apró kavics-szemcsék. Felső része hiányzik. Jelenlegi Ma. 14,5, Dá. 13, Fá. 6,5 cm.

Nyíregyháza, Múzeum. A „Városi Múzeum”-ból került át, „31” régi számmal.

41. NYÍREGYHÁZA (?).

Szórvány. Agyagedény (XX. t. 13), kézzel formált, barnásszürke, kihajló szájereme bevagdalt. Ma. 12,6, Szá. 9,3, Dá. 10,5, Fá. 7,2 cm.

Nyíregyháza, Múzeum. A „Városi Múzeum”-ból áttéve.

42. NYÍREGYHÁZA.

A vasúti újtemető közelében :

Szórvány. Agyagedény (XX. t. 9), kézzel formált, durván megmunkált, feketésszürke színű, alig kihajló szájeremű. Ma. 9, Szá. 8,6, Dá. 9,5, Fá. 6,7 cm.

Nyíregyháza, Múzeum. Konthy Gyula ajándéka (1895).

²¹ Kiss Lajos: Szabolcs megye alispáni jelentése, 1935. I. félévéről. Nyíregyháza, 1935. 39. l.

43. NYÍREGYHÁZA (?).

Szórvány. Agyagedény (X. t. 5), kézzel formált, feketésszürke színű.

Ma. 14,5, Szá. 9, Dá. 11,5, Fá. 9,5 cm.

Nyíregyháza, Múzeum. A „Városi Múzeum”-ból került át.

44. NYÍREGYHÁZA.

Sóstó, Lóczi-dombnál, a szabadtéri színpad földmunkája alkalmával (1935) :

Szórvány. Agyagedény (X. t. 8), kézzel formált, barnás-feketésszürke színű; szájrésze hiányos, derékban öblösödik. Jelenlegi Ma. 19, Szá. körülbelül 9,5, Dá. 14, Fá. 7,5 cm.

Az edénytől nyugatra lovassírt találtak, ember- és lócsontokkal, égetett agyagedénnyel és vaszablával.

Nyíregyháza, Múzeum.

45. NYÍREGYHÁZA, Repülőtér.

Szórvány. Agyagedény (X. t. 1), kézzel formált, barnásszürke, szájpereme kihajló; derékban öblösödik. Ma. 21,2, Szá. 9,7, Dá. 13, Fá. 8,3 cm.

Nyíregyháza, Múzeum (1927).

46. NYÍREGYHÁZA.

Sóstó, Lóczi-domb :

1. *Szórvány.* Agyagedény (X. t. 10), kézzel formált, szürkésfekete, oldala égetett, szájpereme kihajló; derékban öblösödik. Ma. 11,3, Szá. 8, Dá. 9,5, Fá. 6,3 cm (1933. május).

Nyíregyháza, Múzeum.

46/a) NYÍREGYHÁZA.

Sóstó :

Szórvány. Agyagedény (X. t. 9), kézzel formált, szürke, érdes tapintású, szájpereme kihajló; derékban öblösödik. Vállán és derekán barázdált szalag fut körül. M. 14, Szá. 9,4, Dá. 11,8, Fá. 6,5 cm.

Nyíregyháza, Múzeum.

47. NYÍREGYHÁZA.

A Rákóczi út és a vasút kereszteződésénél, az ÉNy-i oldalon :

1. Agyagedény, kézzel formált, feketésszürke; töredék. Ma. 12,5, Szá. körülbelül 10,8, Fá. 7,5 cm.

2. Hasonló kivitelű és színezetű agyagedény alja. Fá. 9 cm.

3. Agyagedény fenékrésze, feketésszürke színű, kézzel formált. Fá. 9 cm.

4. Agyagedény szájrésze, kézzel formált, barnásszürke, szájpereme kihajló, széle rézsútosan bevagdalt.

5. Nagyobb agyagedény töredéke, kézzel formált, feketésszürke. Szája kissé kihajló.

A fentiekkel lócsont és lófog.

Nyíregyháza, Múzeum.

48. NYÍREGYHÁZA.

A város északnyugati részén, a városi kertgazdaságnak az Ér folyó és a csapi vasútvonal közötti területén, a vasút mellett:

Sírlelet. (1937. február 24). A csontváz fejfel É-nak, lábbal D-nek, 180—200 cm mélyen feküdt. Bal alkarja nem volt. Jobb karcsont a medencére behajlott. A lábfejek hiányoztak. Mellékletei: 1. A csontváz mellén középen végig préselt ezüst gombmaradványok (5 darab) húzódtak le. Négy darab és hét szegecs maradt meg. — 2. A bal kar külső oldalánál két ezüstlemezes kisszíjvég egymás mellett, valamint a hasonló nagyszíjvég feküdt. — 3. Ugyancsak a jobb karnál két ezüstlemezes kisszíjvég és szegecs volt. — 4. Mellettük 14 cm hosszú vaskés, melynek 4,5 cm-es a nyélrésze. — 5. A bal lábszár külső oldalánál függőlegesen álló agyagedény (X. t. 3). Kézzel formált, barnás-feketésszürke, szája tölcseres, nyaka behúzott; vállban öblösödik. Ma. 21,8, Szá. 8,3, Dá. 12,4, Fá. 8,3 cm. — 6. A jobb válltól távolabb, de párhuzamosan, karikás végű, csuklós vaszabla, töredékes állapotban. — 7. A jobb lábszártól távolabb préselt ezüst, félgömb alakú lószerszámdíszek darabjai. — 8. A lábak előtt délre vas kengyelpár (VIII. t. 3—4). A jobb oldali töredékes állapotban volt, fülrésze hiányzott. A bal oldali kengyelve ugyancsak hiányos. — 9. Rajta 5 pánt és 17 darab szegecs. Ugyanitt két kisebb és egy nagyobb szögletes vascsat.

Nyíregyháza, Múzeum.

49. NYÍREGYHÁZA.

A városi kertészet telepén, a csapi vasútvonal melletti kerítés közvetlen közelében levő dombot 1,50—2 m mélységben elhordták a lapos, mély részek feltöltésére. Ekkor kerültek elő a következő sírok (1936)²²:

1. *sír.* Melléklet nélküli csontváz.

2. *sír.* Melléklet nélküli csontváz.

3. *sír* (1936. december 11). Mélysége 65, a lábnál 85 cm. A csontváz fejfel É-nak, lábbal D-nek feküdt kinyújtott karokkal. Hossza a fejtől a bokáig 170 cm volt. A lábfej elenyészett. Mellékletei: 1. A koponyától balra agyagedény (X. t. 2), kézzel formált, barnás-szürkésfekete. Nyakán és külső szájperemén függőleges irányú beütögetések futnak körül. Ma. 21,8, Szá. 10,4, Dá. 14, Fá. 10,7 cm. — 2. A nyak mellől Maurikios Tiberios (582—602) konstantinápolyi veretű aransolidusa került elő (VII. t. 1, IX. t. 1). Súlya 4,9 gr. Két széle felfűzés céljára átlukasztott (Sab. I. 239, 1., 2. sz.: VICTORIA AVGG I., az előlap mezejében csillaggal).²³ — 3. A jobb térd közelében hosszúfűlű vaskengyel (VIII. t. 1). Szára kerekített, négyélű keresztmetszetet mutat; talpa szélesre kovácsolt. Nyaka tagolt, négyélű, füle hosszúkás, laposra kovácsolt. Szíjnyílása keskeny. Teljes H. 17,5, ebből a felhágó rész 12 cm; Sz. 12,5, a fűlnél 2,5 cm. Kovácsolt vasból készült. — 4. A bal lábszár belső oldalán vaskés, öt darabra törve. Mintegy 15 cm-es darabja maradt meg. — 5—6. Meg nem jelölt helyről két kovakő (VII. t. 20—21). — 7. Továbbá vaskard pengéjének egyes töredékei a fahüvely nyomaival. Nem állapítható meg, hogy a penge egy vagy kétélű

²² Kiss Lajos: Nyíregyházi avar sír: Szabolcs megye alisp. jelentése az 1936. évről. Nyíregyháza, 1937. 69—71. l.

²³ Huszár Lajos: Das Münzmaterial in den Funden der Völkerwanderungszeit im mittleren Donaubecken: Acta Arch. Hung. V. (1954), 91. 1., XXV. t. 370. sz.

volt-e. — 8. Négyszögletes vascsat (VII. t. 22), a tüske nyomaival. H. 2,8, Sz. 2,6 cm, a farcsontról. — 9–10. Két darab háromdudoros ezüstlemezről préselt lószerszámdísz (VII. t. 13–14), töredékes állapotban, meg nem jelölt helyről. — 11. A bal térdnél, kívül, sima felületű nagyszíjvég (VII. t. 15), ezüst fedőlemezről és bronz hátsó lemezről, melyeket a szegélyre forrasztott bronzléc tartott össze. Felső végén két lyuk van a szíjrögzőítő szeggek számára. H. 8,2, Sz. 2,1–2,5 cm. Alsó vége kerekített. A két darabból álló bronzléc H. 7,1 és 7,5, Sz. 0,3 cm. A szíjvéget kitöltő falemezből több szilánk maradt meg. — A derék körül az övveretek töredékei helyezkedtek el. — 12. Egy címerpajzs alakú övveret (VII. t. 2), ezüstből préselt, aranyozott felülettel. Közepén mélyített mező, szélén köröskörül rovátkolt szegély, H. 1,8, Sz. 2 cm. — 13. Hasonló övveret (VII. t. 10) töredékben. — 14–16. Ovális alakú, préselt ezüstlemez-rosetta (VII. t. 6–8), közepén a köbötét számára szolgáló hellyel, köröskörül gyöngysor utánzatú kerettel. Átm. 1,6 cm. Ebből két példány maradt meg, a félgömb alakú, kék színű üveggyöngy betétből pedig három darab. Utóbbiak átm. 0,8, Ma. 0,9 cm. — 17–19. Szíjvég alakú övveret (VII. t. 4–5, 9), préselt ezüstlemezek, aranyozott felülettel; rovátkolt keret, közepén mélyített mező; H. 2,5, Sz. 1,7 cm. Három darab; az egyikén szélesebb lemezkeret maradt meg. Hátsó, homorú lapjukra tartólcet ágyaztak be. — 20–22. Szíjvég (VII. t. 3, 12, 19), három darab, préselt ezüstlemezek, barázdált felső résszel, három sor rovátkadísszal a felületen. — 23. Ezüst szíjvég (VII. t. 11), préselt barázdált szegéllyel a köpös részen, felületén arc-ábrázolással: két pontkörös beütögetésű szemmel és háromszög alakú, lefelé szélesedő orrmintával. A száj vonalai a darab hiányossága miatt nem állapíthatók meg. Belsejét szürkés massa tölti ki. Sz. 1,4 cm, H. 3,5 cm-en felül volt. — 24. Bronz tartódrót (VII. t. 17), kampósan visszahajló végekkel. A préselt díszítményekbe ágyazták bele. H. 3,7, Sz. 0,7, V. 0,2 cm. — 25. Hasonló tartódrót töredéke. — 26. Kampós tartódrót töredéke bronzból (VII. t. 18), H. 2,8, Sz. 0,2 cm. — 27. Szorítópánt ezüstlemezről (VII. t. 26), két végén egy-egy ezüst, fejes szeggel, H. 4, Sz. 0,6 cm. — 28. Hasonló szorítópánt töredéke (VII. t. 27), a végén szeglyuk látszik. — 29. Szorítópánt töredékei (4 darab) ezüstlemezről, egy szeglyukkal és bronzszegeccsel. A pánt 0,6 cm széles.

Úgy látszik, hogy lovassír volt.

Nyíregyháza, Múzeum. Kiss Lajos leletmentése²⁴.

50. NYÍREGYHÁZA.

Sarkantyú utca 17. sz. ház körül:

1. Villanyoszlop felállítása közben munkások egy lovassírra (?) bukkantak (1955). A hitelesítő feltáráskor (1957) a jobb oldalán fekvő ló hátsó részlete került elő; a fej iránya Ny felé volt. A férficsontváz maradványait nem találtuk meg. A törmelékföldben egy vas szíjvégtöredéket (?) leltünk.

2. Gödörásás közben az udvar végén csontvázas sírt találtak, melynek lándzsamellékletét vasgyújtóba adták.

3. Állítólag a ház alatt is találtak lovassírt.

Nyíregyháza, Múzeum.

²⁴ Ld. 22–23. jegyzetet. — *Csallány D.*: Arch. Denkmäler, 1956. 172, 715. sz. és 237. I. — *Acta Arch. Hung.* II. 1952. 238. I. — *Arch. Ért.* 1943. 166. I.

51. TISZAVASVÁRI.

Téglagyár ; agyaggödörök, a hajdúnánási úttól nyugatra eső földhátrol (1954 szeptember) :

Temető, a munkások által feltárt három sírral. Állítólag a csontvázak lábbal DK-nek feküdtek. Előkerült mellékletek: 1. Lábuknál agyagbögérk. — 2. Orsókorong agyagból. — 3. Egyélű, egyenes, keresztvassal bíró vas-kard, mely teljesen elrosdásodott.

Tiszavasvári, 1. sz. általános iskola szertárában²⁵.

52. TISZAVASVÁRI.

Koldusdomb ; a tiszavasvári—hajdúnánási kövesút közelében, a Keleti-főcsatorna felé kiépített kövesútnál :

Temető 23 sírja (1956) : 4. kép.

Az 1—4. sírt az útépítő munkások bontották ki, az 5—19. sír feltárását, valamint az 1. sír páncélmaradványának összegyűjtését pótlólag magam végeztem, 1., 20—23. sírt Kalicz Nándor mentette meg a pusztulástól.

A temető az elhordott Koldusdomb területén véget ért, de lehetséges, hogy a sírok DNy-i irányban, a szomszédos gabonaföldön még folytatódnak.

A tiszavasvári téglagyári temető ugyanannak a földhátvonulatnak északi pontján helyezkedett el, amelynek déli részén a koldusdombi temető húzódott.

1. sír. Mélysége 140 cm. Rossz megtartású, erős férfi-csontváz, lábbal Ny-nak, fejfel K-nek fektetve. A munkások forgatták fel és szórták szét a csontjait. Bemondásuk szerint a mellén „tepsi” alakban vaslapocskákból összeállított páncél feküdt, mely az oldalát, a vállát és a hátát fedte.

A munkások által kidobált páncélapokat és töredékeket az út melletti parton Kalicz Nándor szedte össze és hozta be a nyíregyházi múzeumba. A legközelebbi kiszálláskor az ugyanott még visszamaradt kisebb töredékeket, mintegy fél maroknyit, összeszedtem.

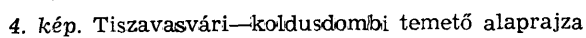
Az útépítést vezető főmérnök bemondása szerint a páncél alsó széléhez gyűrűpáncél-szegély is tartozott. Később ezt a szegélyt meg is találtam a sír helyén. Állítólag a kordékkal is hordtak ki belőlük az úttestbe.

Június 16-án Bodor brigádvezető, aki a sírt korábban megtalálta, megmutatta a már lehengerelt úttestben a sír és a csontváz helyét. Mintegy 10—40 cm mélységben voltak a vaslemezek a sír helyén és környékén szétszórva és összeforgatva. Úgy látszott, hogy legnagyobb részük már másodlagos helyen volt. Szerkezeti sajátosságokat, sajnos, már nem figyelhettem meg. Több napon át hárman gyűjtöttük össze a vaslemeztöredékeket. Kiemelt agyagtömbökkel együtt szedtem össze a páncéllemezeket. A mintegy 3000 töredék összesen 9,15 kg-ot tett ki. Az összeállítás folyamán sok töredéket összehoztam; kiderült, hogy a páncél nemcsak a mellet, hanem az oldalakat, vállakat és a hátat is fedte. Utóbbi lemezekén a koporsó deszkalenyomatai is megőrződtek.

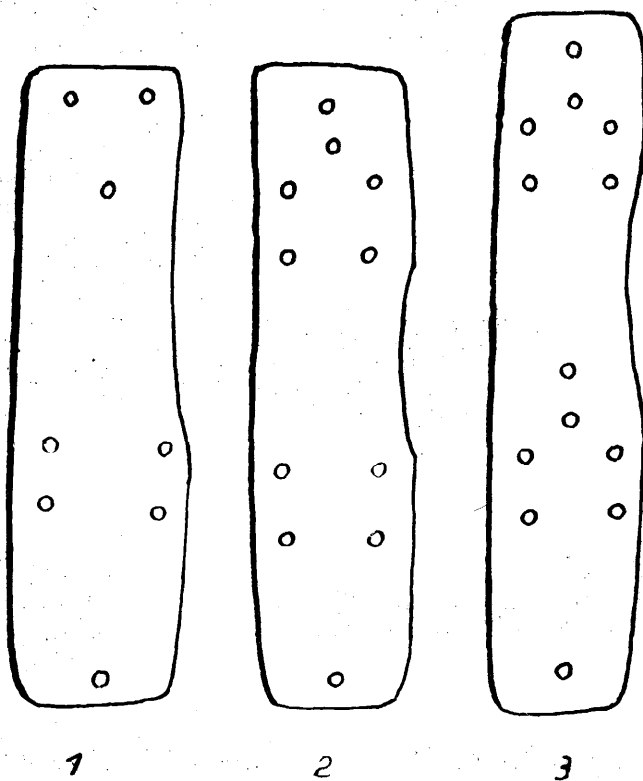
A sírban lócsontváz is volt, de hogy teljes, vagy csak részleges formában-e, az nem volt megállapítható.

²⁵ Csallány D.: Arch. Denkm., 1956. 208. l., 1005a. sz.

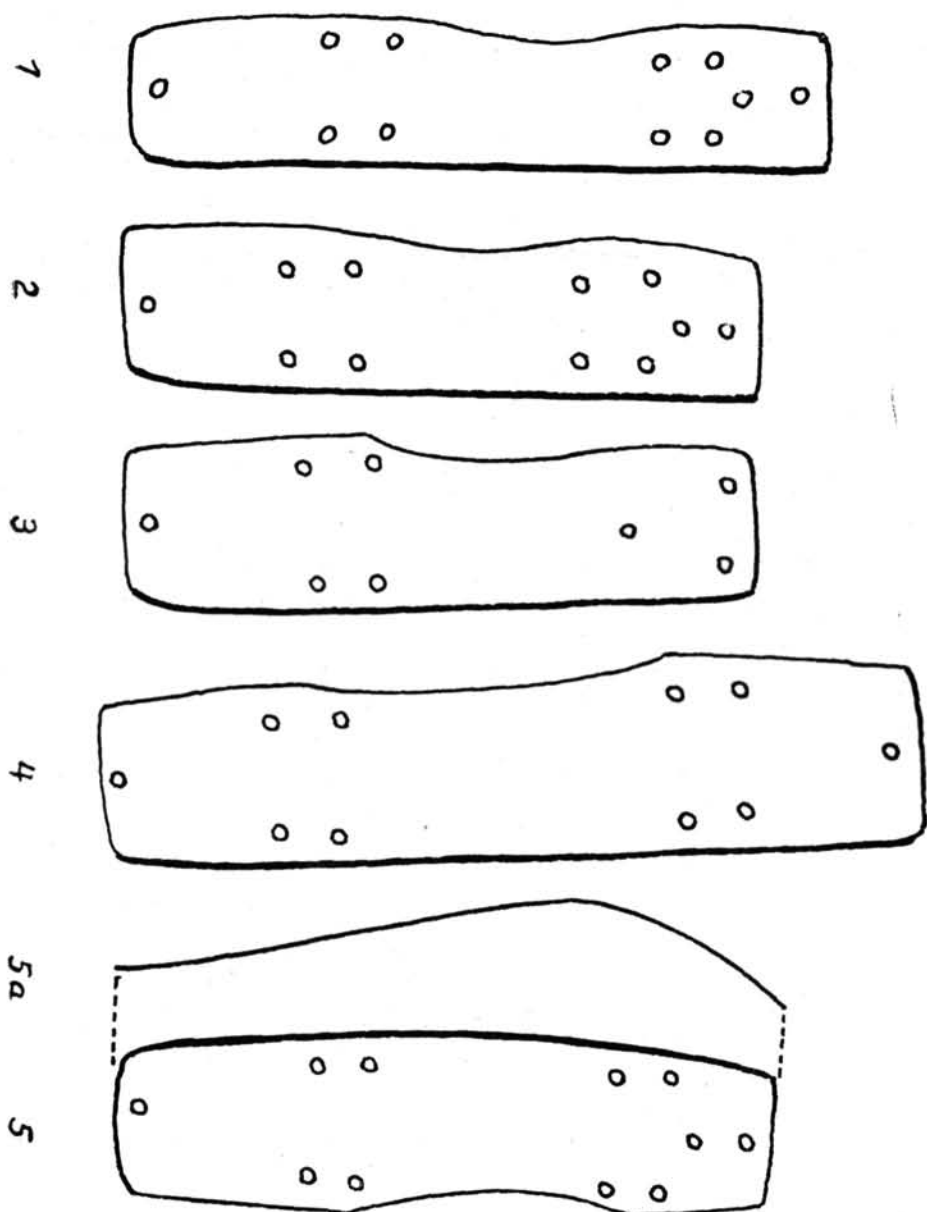
==M. = 1:200.==

Mellékletek: 1. A törzspáncél maradványa (XIII. t. 1—28), melynek csupán egyes jellemző lemeztípusait mutatom itt be (5—6. kép). A teljes páncélt „Népvándorláskori páncélok Magyarországon” c. munkámban fogom gyűjtésemmel együtt ismertetni. — 2. Kétélű, egyenes vaskard (XVI. t. 2), töredékes állapotban; keresztvas nélküli. H. 88 cm, ebből a markolati részre 13,5 cm esik. A markolat Sz. 1,7—2,3 cm; rézsútosan szélesedve megy át a pengébe. A penge Sz. 4—2,3 cm. A markolatot fa borította, a hüvely falemeze hosszanti rostú. A vasnak sok réteges málladáka maradt meg. — 3. Kopjahegy vasból (XV. t. 1), csúcsa és köpüs része hiányos. Jelenlegi teljes hossza 18,8 cm. Pengéje keskeny, közepén alacsony gerincél fut. H. 12, Sz. 1,6—2,5 cm. A köpüs rész töredékes, tölcéses nyílású. — 4. Háromélű vasnyílhegy töredéke tuskével. — 5. Az íj egyik végének csontlemezborítása (XII. t. 50). Sz. (a végén) 2,3, az ideg számára szolgáló bevágás távolsága a végétől 2,2 cm. A vég kissé szögletes, felülete polírozott, alja hosszában irdalt, hegye egyes töredékeken rácsosan bevagdalt. — 6. Állítólag kézzel formált fekete agyagbögre is volt a sírban. — 7—8. Legalább két vaskés (XII. t. 52), töredékekben. Az egyik H. 15,7 cm. Tokja és nyélborítása fából volt. — 9—10. Négyszögű vascsatok töredékei. — 11—13. Bűtykös-sávós

5. kép. Tiszavasvári—Koldusdomb, 1. sír. Törzspáncél bal mellet fedő lapocskáinak egyes típusai (1—3. = XIII. t.)

6. kép. Tiszavasvári—Koldusdomb, 1. sír. Törzspáncél egyes lapocskái-nak típusai. 1—3. jobb oldali mellpáncél-részletek ; 4. hátpáncél lemez-típusa ; 5—5 a. váll fedőlapocskája (= XIII. t.)

üvegpaszta-gyöngyök (XII. t. 25—27), barna-sárga-fehér-zöld, fekete-fehér, valamint fekete-barna-fehér színösszetételekben. — 14. Arany fülbevaló (IX. t. 4), H. 2,3 cm, melyből a karikákra 1,5 cm esik. Dróttjának kerek átmet-szete van, hegyezett végei fent hajlanak össze, ellentétben a szokásos típusokkal. A három kisebb és egy valamivel nagyobb tömör gömböcsből álló csüngődísz egy gallér alakú barázdált szalag kapcsolja a karikához. Az egyik találó munkástól szereztük vissza. — 15. Füles vaspálcácska (XII. t. 49), melynek szára a nyílásig fába volt verve. A szár hiányos; jelenlegi H. 2,8, a fül Sz. 1,6 cm. — 16. Csiholóvas (?) (XII. t. 51), két végén ívesen hajló vaspálca két töredékben. Hiányos. H. 7,5 cm. — 17. Kisszíjvég (XII. t. 30), ezüstlemezéből, egy szögeccsel átverve, kannelfirozott torkolatszegély-lyel. A hátsó fedőlemezt léckeret fogta össze. Sz. 1,9, H. (hiányos), jelenleg 4 cm. — 18. Szíjvégek apró töredékei ezüstlemezéből (XII. t. 41, 44, 46, 47, 48). — 19. Szíjvég ezüstlemezéből (XII. t. 45), töredék, egy szeglyukkal. Sz. 1,5, H. körülbelül 4,1 cm. — 20. Ezüstlemezéből készült szíjvég töredéke (XII. t. 43), barázdált torkolatverettel, egy bronz szegeccsel. Sz. 1,8 cm. — 21. Szíjvég töredéke, ezüstlemezéből préselt (két darabból áll). Sz. 1,6 cm. Ezüst övveretsorozathoz tartoznak.

Lószerszám-felszereléshez tartozó veretdíszek és tárgyak:

22. Vaszabla (XIV. t. 1), csuklós, végén 3,5 cm átmérőjű karikával. Eredeti hossza 16 cm lehetett. — 23. Hurkosfülű kengyelvas (XIV. t. 3), ke-rekre hajlított szárakkal, melyek négyélű keresztmetszetet mutatnak. A talp kiszélesedő, alul bordás. H. 15,5, Sz. 14,5, a talp Sz. 2,5 cm. — 24. Hosszú-fülű, nyakas kengyelvas (XIV. t. 2), szára erősen hajlított, hiányos, kereszt-metszete négyélű. Talpa kiszélesedő, alja bordázott. Sz. 2, H. 17, Sz. 13 cm. — 25—45. Bronzlemezéből préselt rozetták (XII. t. 1—22, 28), aranyozottak; 21 darab. Átm. 2, Ma. 0,7 cm. — 46. Rozettaszegkek. Bronzból készült szege-csek, alakjuk kampós, végükön nittelő lemezkével, összesen 12 darab van meg (XII. t. 33—34, 36—39). — 47. Háromkaréjú, domborúra préselt veret-dísz (XII. t. 24), bronzlemezéből, aranylemez-borítással, melynek szélét alul visszahajlították. Belsejét fehér massa töltötte ki: a tartódrót-beágyazás kihullott belőle. Átm. 1,8, Ma. 0,5 cm. — 48. Négykaréjú domborodó préselt veretdísz (XII. t. 23), bronzlemezéből. Belül fehér massa töltötte ki. H. 2,1, Sz. 2, Ma. 0,5 cm. — 49. Bronz dróttöredékek, valószínűleg a szíjvég oldal-keretei voltak. — 50. Dróthurkok bronzból (3 darab) (XII. t. 31—32, 35) és hasonló töredékek (2 darab). Az előbbiek hossza 1,1 cm.

A rozettákból a Bodor-brigád tagjai 15 példányt adtak át. Egy csomó rozetta (lószerszámdísz) a munkásbrigád szállásán maradt, ezeket a takarító a Keleti-főcsatornába szórta.

A lócsontokon kívül birkacsontok is voltak a sírban, valamint szarvas-aganacs is.

2. *sír*. Az úttest É-i oldalán előkerült lovassír. A mellékletek közé tartozott: 1—2. Háromkaréjú, rojtosvégű lószerszámdísz-pár (XII. t. 29), melynek egyikét az egyik munkás elvitte és elhányta. Anyaga préselt bronz, aranylemezborítással. Egyik karéja letört. H. 3,7, Sz. 2,8, Ma. 0,6 cm.

3. *sír*. A munkások által bolygatott sír. A csontváz lábbal Ny-nak, fejfel K-nek feküdt. A 3. és 4. sír csontjait a munkások egy rakásba dobálták. Az összetöredezett darabokat összegyűjtöttem. A sírban birkacsontok is voltak. Melléklet nincs.

4. *sír.* A munkások által megbolygatott csontváz, lábbal Ny-nak, fejjel K-nek feküdt. Birkacsontokon kívül melléklet nem volt.

5. *sír.* Női csontváz, lábbal ÉNy-nak, fejjel DK-nek. Mellékletei: 1. Jobb oldalán, másodlagos helyen, rosszezüst fülbevaló préselt gömbös csüngőjének egyik fele, mely szétmállott. — 2. A nyak körül apró, különböző színű üvegpaszta-gyöngyök (XVII. t. 10—29), összesen 21 darab. — 3. A nyaknál bronzdrótból összehajlított hurokkapocs (XVII. t. 30), a gyöngyfűzér akasztója volt. Átm. 0,9 cm. — 4. A fej bal oldalánál kis vaskés (XVII. t. 32), nyele hiányzik, jelenlegi H. 10 cm. — 5. Ugyanitt kétsoros csontfésű töredékei (XVII. t. 31), jelenlegi H. 4,8 cm. A két erősítő borda kifelé dombozik; három vasszegeccsel vannak összeerősítve. A fésűnek ez a középső része fogak nélkül pálca alakú.

6. *sír.* Szögletes sarkokkal, téglalap formájú. A női csontváz lábbal Ny-nak, fejjel K-nek feküdt. Mellékletei: 1. A fej bal oldalánál rosszezüst, préselt, gömb alakú gyöngyszem (XVII. t. 7) fele, másik fele a földtörmelék közül került elő. Átellenes két pontján nyílással. Több darabra hullott szét. — 2. Mellette összerozsdásodott pár láncszem (XVII. t. 3—5) vasból. Egy-egy szem átmérője 1,4 cm. Úgy látszik, láncpáncél tartozékai voltak. — 3. A nyakon pár szem üvegpaszta-gyöngy (XVII. t. 6), az egyik hasáb alakú, kék színű, a másik gömbölyített ikergyöngy. — 4. A bal kéznél szürke agyagorsókorong (XVII. t. 1), átm. 3,8 cm. — 5. A medence bal szárnyán téglalap alakú vascsat (XVII. t. 8), lekerekített sarkokkal. H. 5 cm. — 6. A medencében csiholóvas töredéke, hosszúkás vaslemez; Sz. 1,4 cm. — 7. Ugyanitt kovakő (XVII. t. 2). — 8. A jobb kéz alatt, a combcsont külső oldalán vaskés (XVII. t. 9). Tokja és nyélborítása falemez volt. H. 15 cm. — 9. A bal lábszár külső oldalánál faszénmaradványok.

7. *sír.* Gyermek (csecsemő?)-csontváz apró töredékekben. K—Ny-i irányban feküdt. Melléklete nem volt.

8. *sír.* Elkorhadtnői csontváz. A váz helyzete nem volt megállapítható. Úgy látszik, hogy a munkások által partradobott két löfej és gerincrészek, lábszárak e sír tartozékai voltak. Égési nyomokat mutatnak. A hasogatott állatsontok is ezt mutatják.

Később, a meghagyott partoldalból, előkerültek: 1. Apró vasmorzsa. — 2. Pár szem apró, korong alakú, barnássárga színű üvegpaszta-gyöngy (XVII. t. 33, 35). — 3. Dinnyemag alakú, barna üvegpaszta-gyöngy (XVII. t. 34), felső végén felfűzésre szolgáló lyukkal. Felső lapján kereszt alakú, fehér sávbetét, közepén és a száraz végén sárga színű pontokkal. H. 1,8, Sz. 1,1 cm.

9. *sír.* Elkorhadtnői gyermekcsontváz, a koponyarészek papírvékonyaságúak. Lábbal Ny-nak, fejjel K-nek feküdt. Melléklete: 1. Kézzele formált, feketésszürke agyagedény (XI. t. 16), szájereme kihajló, széle benyomkodott; derékban öblösödik. Ma. 12,4, Szá. 9,5, Dá. 11, Fá. 7 cm.

10. *sír.* Elkorhadtnői gyermekcsontváz, lábbal Ny-nak, fejjel K-nek feküdt. Melléklete: 1. A fej táján, bal oldalon kézzel formált, feketésszürke agyagedény négy töredéke. Szájereme alig kihajló.

11. *sír.* Kis mélységben, elkorhadtnői gyermekcsontváz, K—Ny-i irányban. Melléklete: kézzel formált agyagedény (töredékes állapotban).

12. *sír.* NyÉNy-nak, fejjel KDK-nek fekvő, 160,5 cm hosszú, jó állapotban lévő férfi csontváz. A sír fölött birka- és lócsontok, mint a halott tor maradékai. Mellékletek: 1—2. A medence jobb és bal oldalán egy-egy

szögletes vascsat. — 3. A koponya bal oldalán széthullott állapotban kézzel formált agyagbögge.

13. *sír.* Gyermekek csontváza csekély mélységben, csupán koponyarészei maradtak meg. Iránya: K—Ny. Melléklete: 1. Feketésszürke, kézzel formált agyagedény (XI. t. 18), szájpereme kihajló, széle bevagdalt; derékban öblösödik. Ma. 17,5, Szá. 11,2, Dá. 13,4, Fá. 8,6 cm.

14. *sír.* Csekély mélységben teljesen elkorhadt, fekvő csontváz. Hossza, iránya megállapíthatatlan. Melléklete: 1. Durva, kézzel formált, feketésszürke agyagedény (XI. t. 17), szájpereme kihajló, csipkézett, oldala gömbölyödő. Ma. 14,2, Szá. 9,3, Dá. 13, Fá. 7,6 cm.

15. *sír.* Mélysége 180 cm. Körülbelül 127 cm hosszú női (?) csontváz, lábbal DNY-ny-nak, fejfelé ÉKK-nek fekvő nyújtott végtagokkal. Koponyája rossz állapotban maradt meg. Melléklete nincs.

16. *sír.* Közepes magasságú női csontváz, lábbal KDK-nek, fejfelé NYÉNy-nak fektetve. Mellékletei: 1. A jobb medence mellett téglalap alakú vascsat, széthullott állapotban. — 2. Fejénél széthullott, durva, kézzel formált barnásszürke agyagedény. Szájpereme kissé kihajló.

17. *sír.* Kis mélységben, lábbal NY-nak, fejfelé K-nek fekvő csontváz, fölötté ló- és birkacsontok. Melléklete: A fejénél kézzel formált, barnás-feketésszürke agyagedény (XI. t. 14), széthullott állapotban. Szájpereme kihajló, széle körül benyomkodott. Ma. 13,4, Szá. 9, Dá. 10,3, Fá. 5,6 cm

18. *sír.* Mélysége 150 cm. Lábbal NY-nak, fejfelé K-nek fekvő női csontváz. Mellékletek: 1. A női csontváz feje mellett balról löfej, orral K felé, szájában csuklós vaszabla (XV. t. 4), vége egy-egy 3 cm átmérőjű karikában végződik. Hossza körülbelül 20 cm. — A ló lábszárcsontjai a csontváz lábán át a jobb oldalra húzódtak. Szórványosan még kerültek elő lócsontok. — 2—3. A fül helyén egy-egy arany fülbevaló (IX. t. 5—6) volt. Karikája mindkettőnél különvált a csüngőrésztől. Együttes H. 4,2, ebből a karikára 2,2, illetőleg 2 cm esik. Alján a forrasztás helyét gúla alakban elhelyezett, befelé nyúló granuláció díszíti. A legfelső nyitott, préselt gömböcsöt használták fel a forrasztásnál összekötő tagnak. Falát négy helyen átlukasztották, és mivel a forrasztás helye szétvált, fonállal kötötték rá a csüngőt a karikára. A három préselt gömböcshez alul egy nagyobb, 1,4 cm átmérőjű préselt gömböt forrasztottak fel. Köztük a mélyedéseket mindegyik aranygömböcskének gyöngyfűzészerűen borítják (lásd: XXI. t. 9 és 10). — 4. Gyermekek fülbevalója ezüsből (XVII. t. 51—52). Karikájához három apró és egy nagyobb, préselt gömböcsöt forrasztottak. Utóbbi két féldarabból áll; átlukasztott. Együttes H. 2,2, Átm. 0,7 cm. Az előző helyről került elő. — 5—17. Gyöngyök a nyakról (XVII. t. 38—50): egy darab barnás alapszínű, bütykös-sávós üvegpasza; 2 darab borostyánkő; 4 darab gömbölyített, világosbarna színű üvegpasza; 4 darab korongos, apró, barnás színű üvegpasza; 2 darab átlukasztott, préselt gömb ezüsből, két félből összeforrasztva, átm. 1,6 cm. Az egyik végükre barázdált gallér (préselt ezüstlemez) van felforrasztva (XVII. t. 39—40). — 18. A jobb combcsont mellett vaskész. — 19—20. A medencében két szögletes vascsat, széthullott állapotban.

19. *sír.* Mélysége 150 cm. Lábbal NY-nak, fejfelé K-nek fekvő, 160 cm hosszú, elég jó megtartású, női csontváz. A sír fölött lócsontok, birkacsontok. A birkakoponya a két combcsont fölött volt. Mellékletei: 1—2. A koponya két oldalán egy-egy rosszezüsből készült fülbevaló (XIX. t. 1—2). A koponya mögött a préselt gömböcsüngő fekvő: átmérője 1,4 cm. A karika

rész átm. 1,9 cm. A másik példány egyik félgömbje hiányzik. — 3. A koponya mögött, jobbra kovakő, mellette bőrnyomok. — 4. Balra a koponya mögött juh lapockacsontja. — 5—49. A nyak körül gyöngyök (XIX. t. 3—27): 25 szem, melyekből 9 darab dudoros-sávós üvegpaszta, nagyobbbrész pirosas színben; 1 darab gömbölyű, fehér üveg; 15 darab apró, gömbölyített, barnás színű üvegpaszta. — 50. Négyyszögű vascsat (XIX. t. 38) a medence jobb oldalán, széthullott állapotban. H. körülbelül 3,2 cm. — 51—52. A jobb halánték fölött, valamint a bal homlokon, vékony, préselt, téglalap alakú, egy-egy bronzlemezdísz (XIX. t. 28—33), melyen háromszor háromhurkú szalagfonatminta vehető ki. Sz. 1,9 cm. Töredékekben.

20. *sír.* Lábbal Ny-nak, fejfel K-nek fekvő csontváz. Melléklete: a fej mögött behúzott nyakú, kézzel formált, feketés szürke színű agyagbögge (XI. t. 15). Ma. 12, Szá. 7,6, Dá. 10, Fá. 7,5 cm. Vállán öblösödik.

21. *sír.* Mélysége 180, H. 240, Sz. 65 cm. A rossz megtartású férficsontváz lábbal Ny-nak, fejfel K-nek feküdt, hossza 165 cm. A csontváz fölött felszerszámozott lókoponya, hosszúcsontok és egy másik ló koponyája feküdtek. Mellékletei: 1. A ló szájában csuklós csikózábla vasból (XIV. t. 4), töredékes állapotban. Eredeti H. 15 cm körül volt. Az egyik karikájának átmérője 3,5 cm. — 2—3. Hurkosfülű vaskengyelek (egy pár) (XIV. t. 5—6), Ma. füllel együtt 15, Sz. 12,2 cm; szárai kerekítettek, keresztmetszete négyélűnek látszik, talpa laposra kovácsolt, alja bordázott. Sz. 2 cm. — 4—5. Két darab téglalap alakú vascsat (XVIII. t. 11, 13), a kengyelvashoz tartoztak. Szétmállott állapotban. Az egyik Sz. 3, a másik H. körülbelül 4,5 cm. — 6. Préselt ezüst lószerszámdísz, a lókoponya bal oldaláról; széthullott, töredékes állapotban. Valószínűleg 4—5 dudoros, esetleg rojtos végű veretdísz, melynek aljába a keresztalakban elhelyezett két bronz tartólécet ólmos masszába ágyazták. A bronzlécek H. 3, Sz. 2,3 cm. — 7. A bal felkar fölött vas kopjahegy (XV. t. 2) feküdt. H. 23,2 cm. A keskeny penge, melynek közepén alacsony gerincél fut végig, 13 cm hosszú. A köpös rész 10,2 cm hosszú, nyílásának átmérője 3,4 cm: tölcseresen keskenyedik; végén 1,2 cm széles szegélypánt fut körül, amelyhez 1,4 cm hosszán toldalakfület forrasztottak. Ezen át a kopjahegyet a farúdhhoz szöggel erősítették. — 8. A combcsontok között bütykös-sávós betétű, barna színű üvegpaszta-gyöngy (XVIII. t. 1) feküdt. — 9. Meg nem jelölt helyről egy szem hengeres agyaggyöngy került ki. — 10. Főntebb, a combcsontok között szögletes vascsat töredéke (XVIII. t. 9). Sz. 2,8 cm. — 11. A jobb medence mellett, de 10 cm-el magasabban, téglalap-alakú vascsat (XVIII. t. 7), kerekített szögletekkel és ívesen behajló oldalszárakkal. H. 3,3, Sz. 2,8—2,6 cm. — 12. A jobb alkar és a medence között négyyszögletes vascsat (XVIII. t. 10), melynek egyik szára hiányzik. Rajta sűrűszövésű vászon maradványai, alatta bőrnyomok. H. körülbelül 2,7, Sz. 3,2 cm. — 13—14. A bal combcsontokon kívül vaskés (XVIII. t. 16) feküdt; H. 16,2 cm. Markolata faborítású. Ugyanott a vaskarika (XVIII. t. 12) töredéke. — 15. Egy hajló vaspánt töredékei. — 16. Négyyszögletes vascsat (XVIII. t. 20), töredékes állapotban. Sz. 3,2 cm. — 17. Ívesen hajló, késpenge alakú vaslemez (XVIII. t. 15), a karikára merőlegesen feküdt. Bal felső részén kettős karéjú bevágást látunk. Úgy látszik, hogy páncéllapot használtak fel más célra. Fűzőlyukat nem találtam rajta. H. 10,2, Sz. 2,3—2,1—2,4, V. 0,2 cm. — 18. Medencéjében teljesen oxidálódott ezüstlemez szívveret töredékeit figyelhettük meg. — 19. Bal karja mellett ezüst szívvég (XVIII. t. 2—3), préselt, felső végén kereszt-

ben barázdadíszes. Belső üregét fehéres ólmos massa tölti ki, amelybe a tartódrótot a bronzpánttal együtt (XVIII. t. 4) rögzítették. A szíjvég H. 4,8 cm. Két vége ívben felhajlik. A tartódrót H. 3,8 cm. A pánt H. 4,2 cm. — 20. Meg nem jelölt helyről, hasonló szíjvég három darab töredéke. Belsőüket ugyancsak fehéres massa tölti ki. — 21. A bal alkar felső része alatt ezüstlemezes szíjvég, léckeretre szerelt kettős fedőlappal áll, alja kerekített. Felső végén barázdált szegélypánttal borított; egy szegeccsel verték át. H. 6,5, Sz. 2, V. 0,5 cm. — 22—25. Díszítmények tartólécei (XVIII. t. 5—6) bronzból. H. 3,6, 2,7, 2,8, Sz. 0,4, H. 3,2 cm.

22. *sír.* Földkitermeléskor összetört csontok, lábbal Ny-nak, fejjel K-nek. Melléklete nincs.

23. *sír.* Mélysége 140 cm. Alakja nem volt megállapítható. Részben bolygatott (állattól), 162 cm hosszú női csontváz. A bolygatás csak a csontváz egy részére terjedt ki. Állkapcsa a szegycsont tájékán, az összevissza hányt bordák között feküdt. Csigolyái szintén szétdultak. Mellékletei: 1—6. Nyakán hat szem gyöngy üvegpasztából (XVII. t. 54—59), bütykös-sávós berakásúak, egy fekete, a többi barna alapszínű. — 7—8. Ezüst fülbevalópár (XVII. t. 63—64), H. 4 cm, melyből a karika 1,8 cm. Csüngője préselt gömböcsökből áll, mégpedig nem külön-külön préseltek, hanem egy darabból, de fél-fél formából összeforrasztva. A nagyobb gömböcsűngő 1,3 cm átmérőjű, majd 3 gömböcs, 1 csőalakú rész, majd a karikán belül ismét egy gömböcs-dísz következik. Töredékek. — 9. A medencében ovális vascsat (XVII. t. 53), H. 3,2, Sz. 3,5 cm. — 10—12. Koporsókapcsok vasból (XVII. t. 60—62), 3 darab, a fejtetőtől K-re, a nyaktól jobbra és meg nem jelölt helyről kerültek elő. A kapcsok oldalán keresztben futó farostok maradtak meg. H. 5, 5,5, 4,6 cm.

A csontváz fölött lócsontváz maradványai voltak torolt állapotban. A csontmaradványok főleg a mell és a fej fölött, valamint a jobb térd mellett egy magasságban voltak.

Szörványok. 1. Íjlemez alakú csontlapok töredékei. Félkész állapotot mutatnak. Magában álló leletdarab. — 2. Csikózabla (XV. t. 5) vasból, két vége hiányos. Eredeti H. 19 cm lehetett. Felületes földrétegből került elő. Magában álló darab.

Nyíregyháza, Múzeum. Az anyag a földhordási munkálatokhoz igazodó leletmentési feltárásokból származik²⁶.

53. BASHALOM.

Csengőspart, Lovas István földjén:

Temető, 1—3. *sír* feltárva (1958 október). Dienes István ásatása.

1. *sír.* Mélysége 80 cm. Bolygatott férfi csontváz, lábbal DDK-nek, fejjel ÉÉNy-nak fektetve. Melléklete: 1. Préselt ezüstveret (XIX. t. 37, 37a, 37b). — 2. Csontból faragott botfej (XIX. t. 46), alakja tojásdad, felső végén kisebb kerek nyílással, benne éknek használt vastöredékkel. Ez utóbbin a fa bot korhadéka megmaradt. H. 3, Sz. 1,3 cm. A nyílás itt 1,3—1,4 cm átmérőjű, az alsó vég kerek nyílása pedig 1,9 cm, keresztben áttöréssel, bizto-

²⁶ Csallány D.: Tiszavasvári-Koldusdomb: Arch. Ért., 1958. 90. 1. — Csallány D.: A X. századi avar továbbélés problémája: Szabolcs-Szatmári Szemle, 1956, 43. 1., 4. kép. — Kalicz N.: Régészeti leletek és kutatások Szabolcs-Szatmár megye területén 1945—1956 között: Szabolcs-Szatmári Szemle, 1956, 58. 1.

sító faszeg számára. A botfej állati csontból faragott. H. 5,4, legnagyobb Sz. 4,2 cm.

2. sír. Mélysége 105 cm. A 140 cm hosszú női csontváz elkorhadtt állapotban DDK-nek, fejfelj EEŒNy-nak feküdt. Mellékletei: 1. A csontváz körül itt-ott teljesen elkorhadtt fakoporsó maradványai látszottak. — 2—3. A koponyától jobbra, a fül mellett fülbevaló gömbje, préselt ezüstlemez, átm. 1,3 cm, az állkapocs alatt balról két darab fülkarika: a fenti gömbhöz tartozók; átm. 1,6 cm, hozzá barázdált gallérral (XIX. t. 39, 39a, 39b, 40, 40a), mind ezüstdől. — 4. A koponyától balra, 10 cm-re négyszögű vascsat (XIX. t. 43.), H. 3,6, Sz. 2,6 cm. — 5. A koponyától balra félkör alakú páncéllapocskva vaslemezből (XIX. t. 44), rajta durvaszövésű vászon lenyomatával. A két felső sarokban egy-egy fűzőlyuk bőrfűző számára. H. 3, Sz. 4,2 cm. — 6. A jobb lábfej mellett vörösbarna színű agyagorsókarika (XIX. t. 45), átm. 3,4 cm. — 7. Ugyanitt kézzel formált, feketésszürke agyagedény (XX. t. 12), melynek szájrpereme tölcseresen kihajlik; derékban öblösödő. Ma. 24, Szá. 12,7, Dá. 18, Fá. 12 cm. — 8. Karikás végű, csuklós vaszabla (XV. t. 6), melynek egyik karikás vége letört. Jelenlegi H. 14 cm. — 9. A nyak körül három üvegpasztgyöngy (XIX. t. 34—36), apró, fehér, kék és háromdudoros, barna színű.

3. sír. Mélysége 120 cm. Melléklet nélküli csontváz, hátán kinyújtóztatva, feltehetőleg lábbal DDK-nek, fejfelj EEŒNy-nak feküdt.

Nyíregyháza, Múzeum²⁷.

54. TISZAVASVÁRI.

Egyházerdő mellett.

Temető. Szőlő alá fordítás közben az 1958. év végén és az 1959. év folyamán 93 feltárt sír került elő. A csontvázak lábbal DK-nek, fejfelj EEŒNy-nak fekszenek. Feltárása folyamatban van. A temető leletanyaga a VII. sz. utolsó évtizedeit mutatja.

Nyíregyháza, Múzeum.

A LELETADATOK ÉRTÉKELESE

A megye területéről 54 lelőhelyről van adatunk. Az anyag elbírálásánál, azok történeti értékelésénél, csak a hiteles anyagra támaszkodhatunk. A szórványos leletek, leletdarabok csak addig a mértékig hasznosíthatók, ameddig a jól megfigyelt sírok zárt, hiteles leletmellékleteire támaszkodnak. Ilyen hiteles anyagunk nem sok van.

Első helyen kell felsorolnunk a tiszavasvári-koldusdombi leletmentő ásátás 23 sírját (1956), ahol szakemberek figyelhették meg a leletanyaggal kapcsolatos problémákat. Hitelesnek tekinthetjük a tiszabercel-vékasdőlői temető öt feltárt sírját (1934), valamint a Bashalom-Csengőspart három sírját (1958). Bizonyos mértékig megfigyeléseket találunk a nyíregyházi városi kertgazdaság sírjainál, a tiszalöki hajnalostanyai temető 30 sírjánál. Síronként külön tartott leletdarabokkal találkozunk Tiszaszalár-Kunsírpardon (1—7. sír), Kemecsén (1—15. sír). Tudjuk, hogy

²⁷ A közeli Bashalom-Fenyvesdombon ugyanakkor Dienes István feltárt egy X. századi magyar temetőt, ahol a 9. és 12. sírban női csontvázak mellett a baloldali kengyelvas hurkosfűlű avar, a jobb oldali pedig magyar jellegű volt.

Tiszaeszlár-Sinkahegy feldúlt avar temető maradványa; sírokból erednek Buj, Kótaj (Teleki László birtokán), Nyírtura, Tiszalök-Kisvajasdomb, Tiszavasvári-Téglagyár, a hitelesség megbízható kelléke nélkül.

Az anyag összefüggésén kívül semmiféle biztos támpontunk nincs a következő, nagyobbbrészt szórványoknak tekinthető leleteknél, illetőleg leletdaraboknál: Tiszadada, Nagyálló, Újfehértó, Nagyhalász, Tiszabercel-Nagyvér, Paszab, Tiszanagyfalu, Szabolcs megye, Tiszaeszlár, Kótaj, Tiszadob, Mátészalka, Tiszalök-Nagyvajasdomb, Záhony, ? lelőhely Nyíregyháza számos lelőhelyénél.

A LELETANYAG OSZTÁLYOZÁSA

Ékszerek, használati tárgyak:

1. Homlokdísz: Tiszavasvári-Koldusdomb, 19. sír (XIX. t. 28—33), préselt bronzlemezből.

2. Fülkarikák, csüngős díszű fülbevalók: Buj (IX. t. 2), gúla alakú préselt aranycsüngővel. Tiszadada (IX. t. 3), préselt gömböcsökkel, aranyból. Tiszavasvári-Koldusdomb, 18. sír (IX. t. 5—6, XXI. t. 9—10), arany fülbevaló-pár, préselt gömböcsökkel; 1. sír (IX. t. 4, XXI. t. 8), férfi fülbevaló aranyból, tömör gömböcsökkel. Tiszavasvári-Koldusdomb, 5. sír, 18. sír (XVII. t. 52), 19. sír (XIX. t. 1—2) és 23. sír (XVII. t. 63—64), Bashalom, 2. sír (XIX. t. 39—40), préselt ezüst fülbevalók gömbcsüngővel. Tiszabercel-Vékás-dűlő, 1. sír (XVIII. t. 31), ezüst fülkarika. Ismeretlen lelőhely (XXVI. t. 32), ezüst fülbevaló csüngőrésze tömör gömböcsökkel. Tiszalök-Hajnalos, 1. sír (XXVI. t. 1—2, 3), 13. sír (XXVI. t. 4), bronz fülkarikával; 5. sír (XXVI. t.), 19. sír (XXVI. t. 8—9), 24. sír (XXVI. t. 11—12), bronz fülkarika üveggyöngy- és fémcsőngővel.

3. Gyöngyök, nyak- és csüngődíszek: Tiszavasvári-Koldusdomb, 1. sír (XII. t. 24—25), dudoros-sávós betétű üvegpasztából; 5. sír (XVII. t. 10—29), különböző színű, apró, üvegpasztából és bronz hurokkapocs; 6. sír (XVII. t. 6, 7), kék hasáb alakú üvegpaszta és gömbölyített iker-gyöngy, préselt ezüst, gömb alakú; 8. sír (XVII. 33—35), barnás, apró és barnás dinnyemag alakú sávós betéttel; 18. sír (XVII. t. 35—50), dudoros-sávós betétű, gömbölyített és korongos, barna, üvegpaszta, borostyánkő, préselt ezüst gömb alakú, gallérral; 19. sír (XIX. t. 3—27), dudoros-sávós, üvegpaszta, apró, gömbölyű üvegpaszta, gömbölyített, fehér színű üveg; 21. sír (XVIII. t. 1) dudoros-sávós üvegpaszta- és agyaggyöngy; 23. sír (XVII. t. 54—59), dudoros-sávós betétű üvegpaszta.

Tiszabercel, 2. sír (XVIII. t. 23, 21, 24—28), préselt ezüst, gallérral, agyag(?)gyöngy; 3. sír (XVIII. t. 30), karneol. Nyíregyháza, Városi Kertgazdaság, 3. sír (VII. t. 1, IX. t. 1), átl'yukasztott bizánci aranypénz. Tiszalök-Hajnalos, 13. sír (XXVI. t. 5—7), dinnyemag alakú és hengeres; 19. sír (XXVI. t. 10), sokszögű, kék, üvegpaszta. 36. ? lelőhely (XXVI. t. 33—36), fehér ikergyöngy üvegpaszta és kék, dinnyemag alakú üveg. Bashalom, 2. sír (XIX. t. 34—36), apró üvegpaszta.

4. Fibula: Tiszanagyfalu-Telekpart (1941) avarkori ötágú bronz-fibula.

5. Gyűrű: Tiszalök-Hajnalos, 19. sír, bronzszalagból.

6. Csontfésű: Tiszavasvári-Koldusdomb, 5. sír (XVII. t. 31), kétsoros, fogak nélkül (keresztmetszet: kör alak).

7. Tűtartó csontból : Nagykálló, szórv. (XXVI. t. 41), esztergályozott csonthenger rovátkolt gyűrűkkel.

8. Agyagorsókorongok és -gombok : Buj, 1. sír (XXVI. t. 40), Tiszaeszlár-Sinkahegy (IX. t. 21, XXI. t. 3), Tiszavasvári-Téglagyár, Tiszavasvári-Koldusdomb, 6. sír (XVII. t. 1), korongok. Tiszabercel, 2. sír (XVIII. t. 22), 3. sír (XVIII. t. 29), Paszab, szórv. (XXI. t. 2, 4, 5), Szabolcs megye (XXI. t. 6, 7), orsó-gombok. Bashalom-Csengőspart, 2. sír (XIX. t. 45), orsókorong.

9. Csiholóvas, kovakő : Tiszavasvári-Koldusdomb, 1. sír (XII. t. 51), csiholóvas (?): 6. sír (XVII. t. 2) csiholóvas, kova; 19. sír, kovakő; 21. sír ívesen hajló vaslemez páncélból. Nyíregyháza-Kertészeti, 3. sír (VII. t. 20—21), kovakő. Tiszalök-Hajnalos, 12. sír (XXV. t. 20, 20a), kovakő, csiholóvas.

10. Koporsókapcsok : Tiszavasvári-Koldusdomb, 23. sír (XVII. t. 60—62), U-alakú szögletes vasból.

11. Vaskések : Tiszavasvári-Koldusdomb, 1. sír (XII. t. 52); 5. sír (XVII. t. 32); 6. sír (XVII. t. 9); 18. sír; 21. sír (XVIII. t. 16, 12), vaskarikával. Nyíregyháza-Kertgazdaság, sírlelet (1937), törmaradvány; Kertészeti, 3. sír (XXI. t. 13). Tiszabercel, 1. sír (XVIII. t. 34); 3. sír vaskarikával. 36. ? lelőhely (XXVI. t. 39), vaskés és késtok torkolatpántja bronzlemezről. Tiszaeszlár-Kunsírpárt, 3. sír (XXV. t. 12—13, 15), torkolatgyűrűvel; 5. sír (XXIV. t. 26—27, 24); 7. sír; előbbivel torkolatpánt is. Tiszalök-Hajnalos, 3. sír, 4. sír (XXVI. t. 15), 12. sír (XXVI. t. 21), 18. sír, 28. sír szórv. (XXVI. t. 14), Kemecse, szórv. (XXVI. t. 31).

12. Agyagedények : Tiszavasvári-Koldusdomb, 1. sír, 9. sír (XI. t. 16), 10. sír, 11. sír, 12. sír, 13. sír (XI. t. 18), 14. sír (XI. t. 17), 16. sír, 17. sír (XI. t. 14), 20. sír (XI. t. 15). Tiszavasvári-Téglagyár (bögrék). Nyíregyháza-Kertészeti, 3. sír (X. t. 2); Kertgazdaság, sírlelet (X. t. 3). Nyíregyháza-Repülőtér, szórv. (X. t. 1); -Sóstó, szórv. (X. t. 9, 8, 10), lovassír; -Rákóczi út (5 db); -Vasúti újtemető, szórv. (XX. t. 9); Nyíregyháza (?), szórv. (XX. t. 13 (4 db); Tiszaeszlár, szórv. (XI. t. 10—11) (2 db), Tiszaeszlár-Sinkahegy, szórv. (XI. t. 1—9, 13, 12) (13 db). Tiszabercel-Vékás-dűlő, 1. sír (XX. t. 1); 2. sír (XX. t. 2), korongolt, kifolyócsővel; 3. sír (XX. t. 3); 4. sír. Paszab, szórv. (XX. t. 5); Tiszanagyfalu, szórv. Tiszabercel, szórv. (XX. t. 4). Nagyhalász, szórv. (X. t. 13—16) (4 db). Újfehértó, szórv. (XX. t. 6—7). Kótaj, szórv. (XI. t. 19); ? lelőhely (X. t. 4, 12, 11, XI. t. 20, XX. t. 8) (5 db). Bashalom, 2. sír (XX. t. 12).

13. Vascatok : Tiszavasvári-Koldusdomb, 1. sír, 6. sír (XVII. t. 8); 12. sír; 16. sír; 18. sír; 19. sír (XIX. t. 38); 21. sír (XVIII. t. 11, 13, 9, 7, 10, 20), 2 db kengyelvashoz, 4 db egyéb, szögletes; 23. sír (XVII. t. 53), ovális alakú. Nyíregyháza-Kertészeti, 3. sír (VII. t. 22), négyszögű. Tiszabercel-Vékás-dűlő, 1. sír, 3. sír, trapéz alakúak. Tiszaeszlár-Sinkahegy, szórv. (IX. t. 20, 22) (2 db), az egyik trapéz alakú, bronzból. Tiszaeszlár-Kunsírpárt, 3. sír (XXV. t. 14), ovális csatkarikával; 7. sír, trapéz alakú. Tiszalök-Nagyvajasdomb, szórv. Tiszalök-Hajnalos, 2. sír; 3. sír; 12. sír (XXV. t. 18), négyszögű vascatok.

14. Szíjvégek, övveretek, övcsatok, lószerszámdíszek :

Tiszavasvári-Koldusdomb, 1. sír (XII. t. 30, 41, 43—48), szíjvégek ezüstlemezről, rozetták préselt bronzból, aranyozva (XII. t. 1—22, 28), háromkaréjú lószerszámdísz, bronzlemezről préselve, aranylemez borí-

tással (XII. t. 24), négykaréjú, préselt bronzlemezéből (XII. t. 23); 2. sír (XII. t. 29), háromkaréjú lószerszámdísz, préselt bronzlemezéből, aranylemez borítással; 2. sír ezüstlemezes szíjvégek; ugyanitt ezüstlemezes szíjveret; préselt ezüst lószerszámdísz, négykaréjos darab töredéke. Nyíregyháza-Kertészret, 3. sír (VII. t. 13—14), háromkaréjos lószerszámdísz, préselt ezüsből; szíjvégek, övveretek (VII. t. 2—5, 9—12, 19, 28), ezüstlemezéből, részben kivágott, részben préselt, ezüstlemezéből préselt rozetták kőberakással (VII. t. 6—8); a díszítmények tartópántjai (VII. t. 17—18, 23—27). Nyíregyháza-Kertgazdaság, sírlelet, ezüst szíjvégtöredékek, ezüstszegek, 34. lelőhely (IX. t. 23), kisszíjvég ezüstlemezéből. Tiszaeszlár-Sinkahegy (IX. t. 7—15, 17—19), ezüst- és aranylemezéből préselt, bronzlemezéből szíjvég, övdísz; rozetta préselt aranyból (IX. t. 16); bronz övcsat (IX. t. 22). Tiszalök-Kisvajasdomb, sírlelet, szíjvégek, övveretek ezüstlemezéből. Tiszalök-Nagyvajasdomb, szórv., szíjvég ezüstlemezéből. Tiszaeszlár-Kunsírpárt, 3. sír (XXV. t. 8—11), övveretek, bronzból öntöttek; 5. sír (XXIV. t. 15—23), övveretgarnitúra részletei tömör bronzok és kis bronzcsat; 7. sír (XXIV. t. 1—14), övgarnitúra részletei, tömör bronzok; Kemecse, 5. sír (XXIV. t. 28—29) kisszíjvég tömör bronzból; 7. sír (XXV. t. 1—7), övcsat, övveretek, nagyszíjvég, bronzból öntött. Tiszadob-Urkom-dűlő, szórv. tömör bronz-szíjvég. Tiszalök-Hajnalos, 24. sír (XXVI. t. 13), rozetta bronzlemezéből üveggyöngyrátétellel; 29. sír (XXV. t. 16—17), övcsat, kisszíjvég bronzból; sírszám nélkül (XXV. t. 22—24) ovális bronzcsat, bronz övpántok karikával. Mátészalka (XIX. t. 41), kisszíjvég aranyból. Záhony, szórv. (XIX. t. 42, 42a), nagyszíjvég fehér bronzból. Bashalom, 1. sír (XIX. t. 37), préselt ezüstveret.

15. Vaszablák : Tiszavasvári-Koldusdomb, 1., 18., 21. sír, szórv. (XIV. t. 1, 4, XV. t. 4—5). Nyíregyháza-Kertgazdaság (1937). Nyíregyháza-Sóstó, Lóczi-domb. Nyírtura (XXII. t. 3, 6). Tiszabercel, 3. sír. Tiszalök-Hajnalos, 3. sír. Kótaj, sírok (XXIII. t. 3). Bashalom, 2. sír (XV. t. 6).

16. Kengyelvasak : Tiszavasvári-Koldusdomb, 1. sír (XIV. t. 2—3), hurkos- és hosszúfűlű; 21. sír (XIV. t. 5—6), hurkosfűlűek. Nyíregyháza-Kertészret, 3. sír (VIII. t. 1), hosszúfűlű; Kertgazdaság, sírlelet (VIII. t. 3—4), kengyelvaspár. Tiszabercel, 3. sír (VIII. t. 2), kengyelvas. Kótaj (XXIII. t. 1—2), hurkosfűlűek. Tiszadob-Urkom-dűlő (XXIII. t. 4—5), hosszú- és hurkosfűlű. Nyírtura (XXII. t. 1—2, 4—5), két pár hosszúfűlű. Tiszalök-Hajnalos, 3. sír (XXI. t. 11), hurkosfűlűek.

Fegyverek :

17. Vaskardok : Tiszavasvári-Koldusdomb, 1. sír (XVI. t. 2), kétélű. Tiszavasvári-Téglagyár, egyélű. Nyíregyháza-Kertészret, 3. sír, töredékek. Tiszabercel-Vékásdűlő, 3. sír (XVI. t. 3), keresztvas nélküli. Tiszaeszlár-Sinkahegy (XVI. t. 1, 4), egyélű, keresztvassal. Tiszalök-Hajnalos, szórv. 76 cm hosszú és 3 cm széles (1946).

18. Kopjahegyek vasból : Tiszavasvári-Koldusdomb, 1. sír (XV. t. 1), keskeny; 21. sír (XV. t. 2), keskeny. Kótaj, sírból (XV. t. 3), keskeny pengéjű.

19. Íjak : Tiszavasvári-Koldusdomb, 1. sír (XII. t. 50), íjvég keskeny csontlemez borítása; szórvány, csontlemez, félkész állapotban.

20. Vascákány : Tiszaeszlár-Sinkahegy.

21. Vasnyílhegyek : Tiszavasvári-Koldusdomb, 1. sír háromélű töre-

déke. Nyíregyháza-Hímes, szórvány (XX. t. 11). Kótaj, szórv. (XX. t. 10). Mindegyik száras, háromszárnyú.

22. Páncélok : Tiszavasvári-Koldusdomb, 1. sír (XIII. t. 1—28), törzspáncél vaslapokból, gyűrűszegéllyel ; 6. sír (XVII. t. 3—5), láncszemek. 21. sír (XVIII. t. 15), páncéllap csíholáshoz ; Tiszaeszlár-Kunsírpárt, 5. sír (XXIV. t. 25), összerozsdásodott 2 vaslapocska. Bashalom, 2. sír (XIX. t. 44), páncélpikkely.

Egyéb maradványok :

Tiszavasvári-Koldusdomb, 1. sír (XII. t. 49), füles vaspálcácska ; 3. sír, birkacsontok ; 4. sír, birkacsontok ; 6. sír faszénmaradványok ; 8. sír vastörmelékek ; 19. sír juh lapockacsontja. Nyíregyháza-Kertgazdaság, sírlelet, bronzlap két nittszeggel. Tiszabercel-Vékásdülő, 1. sír (XVIII. t. 32), füles korong fehér fémből ; állati csont. Tiszaeszlár-Kunsírpárt, madárcsont. Tiszalök-Hajnalos, 4. sír, vasdarab ; 12. sír, vaspálca, árszerű vastöredék, fakorhadékok ; 30. sír (XXVI. t. 16—28), ívesen hajló vasszög, domborodó vaspántok vászonnyomokkal (XXVI. t. 29). Bashalom, 1. sír (XIX. t. 46), csont botfej.

I. KORA-AVARKOR, A KELETI KAPCSOLATOK ÉS A BIZÁNCI BEFOLYÁS KORA (568—679)

Mikor az avar törzsszövetség és a longobárdok 567-ben együttesen megdöntötték a gepidák birodalmát a Dunától keletre eső országrészen, ettől kezdve (568) új államalakulat, az avar birodalom népei foglalták el a Kárpát-medence egész területét. Régészeti leletek és népes temetők sokasága jelzi az avar uralom korát²⁸.

A Felső-Tisza vidéke, így Szabolcs-Szatmár megye területe sem maradt ki az avar megszállásból, illetőleg megtelepülésből (1. kép). Természetszerűleg a tárgyalt régészeti hagyatékuk nemcsak politikai uralmuk idejére terjed ki, hanem megtalálható a dunai bolgárok IX. századi terjeszkedésének korában, sőt benyúlik a magyar honfoglalás (896) utáni X. század első felébe is²⁹.

Szabolcs-Szatmár megye avar megszállásakor joggal gondolhatjuk azt, hogy ennek az országrésznek is éppen úgy gepida volt a bennszülött lakossága, mint a Tiszántúl nagyobb részének. Azonban nem ez a településtörténeti helyzet.

Meglepetéssel láttuk, hogy a debreceni és a nyíregyházi múzeumban nincsen olyan gepida régészeti anyag, amely 456—568 közötti gepida megtelepülésre mutatna a két megye területén. Ami germán jellegű anyag van, az a hun időkre esik. A későbbi korszak egyrészt csak a Tisza mentén Tiszafüred vidékéig, másrészt Bihar megyéig (Derecske-Palocsa, szórvány cserép) van képviselve, de ezektől északra eső tiszántúli részekben nincs meg.

²⁸ Csallány, D.: Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. Budapest, 1956. (térképmelléklet).

²⁹ Csallány, D.: A X. századi avar továbbélés problémája: Szabolcs-Szatmári Szemle. Nyíregyháza, 1956. 1—4. sz., 39. 11. — Csallány, D.: Az átokháza-bilisicsi avarkori sírleletek. — Grabfunde aus der Awarenzeit von Átokháza-Bilisics (Auszug). A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Szeged, 1957. 109. 11.

Ezt a hiányt azzal magyarázhatjuk, hogy talán a régészeti kutatás ezen a hatalmas területen nem volt kielégítő, azért nem került elő egyetlen jellegzetes gepida tárgy sem. Azonban a megye népvándorláskori és avarkori leletanyagának ismeretében megállapítható, hogy itt a gepidák helyét szarmata alaplakosság foglalja el a VII. századba is benyúlóan. Mikor a szarmaták megyénk területén is, mint a hunellenes népközlés tagjai, lerázták a hunok igáját³⁰ (453—456), politikai függetlenségüket visszaállították. Azonban ez a függetlenség nem tartott sokáig (472), mert a gepida királyok védelme alá helyezték magukat. A szarmaták önkéntes csatlakozása csak gepida védelmet, de nem mindenütt gepida népi rárétegződést jelentett a szarmata lakosság és területek tekintetében.

A honfoglaló avar törzsszövetség így megyénkben nem a gepidákra, hanem a szarmata őslakosságra telepedett rá. Ennek pozitív nyomai embertani és településtörténeti szempontból új kutatási lehetőségeket nyújtanak.

Nézzük meg, hogy maga a tárgyalt régészeti emléktárgy és a népi kapcsolatok tekintetében milyen eredményeket ad.

A megye kora-avarkori leleteinek elbírálásánál az időkeretet a datáló értékű érmek, bizonyos jellemző tárgytípusok, egyes temetkezési szokások, bizánci kereskedelmi portékák megjelenése a régészeti hagyományban, a díszítmények technikai sajátosságai és egyéb közvetlen és közvetett kapcsolatok, mint bizonyítékok, határozzák meg.

Az etnikai kapcsolatok meghatározása már komplikáltabb, mert egyes kutatók szerint még nem történt meg a különböző irányú nézőpontok összeegyeztetése³¹, azaz avar vagy kuturgur-bolgár (hun) népcsoportokhoz való utalása a tiszántúli régészeti emléktárgynak.

A megyei régészeti anyag országos problémák eldöntésére a sok szóróanyag, a kevés hiteles lelet és a kis számban képviselt tárgytípus miatt nem teljes értékű. De elegendő támpontot nyújt ahhoz, hogy az itteni anyag ismeretében a népi hovatartozandóság kérdésében is állást foglalhassunk.

Az időrend tekintetében a nyíregyházi (1936) 3. sír leletanyaga Maurikiosz Tiberios (582—602) konstantinápolyi veretű aransolidusával (VII. t. 1—28, VIII. t. 1, IX. t. 1, XXI. t. 12—13) döntő fontosságú. A tiszavasvári-koldusdombi avar temető 23 sírja (IX. t. 4, 5—6, XI. t. 14—18, XII. t. 1—52, XIII. t., XIV. t. 1—6, XV. t. 1—2, 4, 5, XVI. t. 2, XVIII. t. 1—20, XIX. t. 1—33, 38, XXI. t. 8—10) veendő alapnak. A kora-avarkori keretbe sorolhatjuk még a nyíregyházi (1937) sírleletet (VIII. t. 3—4, X. t. 3), Tiszabercel 3 sírját (VIII. t. 2, XVI. t. 3, XVIII. t. 21—34, XX. t. 1—3), Buj (IX. t. 2, XXVI. t. 40), Tiszadada (IX. t. 3), Tiszaeszlár-Sinkahegy (IX. t. 7—22, XI. t. 1—9, 12—13, XVI. t. 1, 4, XXI. t. 1, 3) leletdarabjait, Bashalom-Csengőspart 3 sírját (XV. t. 6, XIX. t. 34—37, 39—40, 43—46, XX. t. 12), valamint a kótaji (1902) (XV. t. 3, XXIII. t. 1—3) és a nyírturai (XXII. t. 1—6) lovassírok mellékleteit.

³⁰ Csallány, D.: Hamvasztásos és csontvázas hun sírleletek a Felső-Tisza vidékén: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. Miskolc, 1958 (sajtó alatt).

³¹ Ferenczy, E.: A magyar föld népeinek története a honfoglalásig: Stádium Könyvek, 3. Budapest, 1958, 114. 11.

A meg nem állapítható lelőhelyekről származó leletdarabok között is vannak koraiak (IX. t. 23, XXVI. t. 32, 33—39); ide sorozhatjuk Tiszánagyfalu-Telekpart VII. századi jellegű fibuláját, Tiszalök-Kis- és Nagyvajasdomb ezüstlemezes szíjvégeit, övdíseit is³².

Számos jellegtelen szórvány-darabunk van még (edények), amelyek önmagukban pontosabb időhatározást nem adnak.

A nyíregyházi (1936) 3. sír Maurikios Tiberios érme átlukasztott és a használattól megkopott (VII. t. 1, IX. t. 1). Látszik rajta, hogy sokáig volt használatban. A nagyszíjvéget (VII. t. 15) sima ezüst- és bronzlemezből készítették, és U-alakú bronz keretlécre forrasztották rá, belsőjét pedig falemezbélés töltötte ki.

Alakban, anyagban, kivitelben azonos nagyszíjvéget találunk a Kiszombor O. jelzésű avar temető 2. sírjában, melyet Phokas bizánci császár (602—610) aransolidusa kísért³³. Ha idesoroljuk a VII. t. 11 alatti arcábrázolásos ezüst szíjvéget (rajta a két szem és a lefelé szélesedő háromszög alakú orr) és az említett kiszombori sír hasonló darabjait³⁴, a rovátkamintás szíjvégek (VII. t. 3, 12, 19) párhuzamát a kiszombori temető 7. sírjából³⁵, akkor megállapíthatjuk a két temető egyidejűségét. A sima ezüst nagyszíjvégek és az arcábrázolásos rosszezüst kissíjvégek még VI. század végi jellegűek.

A szegvár-sápoldali publikálatlan kora-avar sírleletben, melyet ugyancsak Maurikios Tiberios bizánci császár (582—602) aransolidusának barbán utánzata datál³⁶, ugyancsak találkozunk a sima ezüst övsíjvéggel. Mindhárom éremmel kísért sírleletre jellemző, hogy nyoma sincs még egy olyan egységes stílusú övdíszgarnitúrának, mint amilyenek a később jelentkező, közvetlenül bizánci eredetű préselt arany és bronz övdíszsorozatoknál látunk.

A szegvárinál egy nagy- és egy kissíjvég sima ezüstlemezből, egy-egy függesztőfül és -horog, esetleg három rozetta képviseli a szegényes övveret-sorozatot.

Kiszomborban a sima ezüst nagyszíjvégen kívül arcábrázolásos három ezüst kissíjvég és apró sima korongdíszek jellemzik az övgarnitúrát.

Nyíregyházán ezüstlemezes sima nagyszíjvég, arcábrázolásos kissíjvég, kőberakásos ovális rozetták, pajzsalakú kisebb és nagyobb, préselt ezüstveretek aranyozva képezik az övveretsort.

Ugy látszik, hogy a kiszombori és szegvári szegényes övveretgarnitúra még keleti eredetet mutat, a nyíregyházinál a nagy- és kissíjvég hasonló származású, a garnitúra többi tagja is feltehetően az.

Jellemző a veretek felszerelési módja: a beágyazott kampós bronzlécek segítségével, mely megelőzi itt a szegezéssel eljárási módot.

³² Budapest, MNM. — Ld. Csallány, D.: Arch. Denkm., 1956, 207. l.

³³ Csallány D.: Kora-avarkori sírleletek: Folia Arch. I—II. (1939). 11., III. t. 4, 1.

³⁴ I. m., IV. t. 18—21, Deszk G. 8. sír.: ugyanott, IV. t. 5—7.

³⁵ I. m., 127. l., 4. kép 2—4.

³⁶ Szentes, Múzeum. Ásatási tudósítása: Mérey-Kádár E.: Avar lovassír a Kórógy partján: Viharsarok, 1952. aug. 12. — Huszár, L.: Das Münzmaterial in den Funden der Völkerwanderungszeit im Mittleren Donaubecken: Acta Arch. Hung. V. (1954), 96. l., XXV. t. 416. — Arch. Ért., 1954, 77. 11. — Arch. Denkmäler, 1956. 193. l., 870a. sz.

A nyíregyházi kőberakásos ovális övvereteket és a címerpajzs alakú díszeket a rokon madarasi példányokkal hasonlíthatjuk össze³⁷.

A háromkaréjú dísz préselt ezüstlemez (VII. t. 13—14) Tiszavasváriban is előfordul mint lószerszámdísz, mind hármass-, mind pedig négyeskaréjú alakban (XII. t. 23—24).

A hosszúfűlű, tagolt nyakú kengyelvas (VIII. t. 1) főként a Duna—Tisza közti és az ehhez kapcsolódó avarkori emlékcsoport kísérője³⁸, azonban megyénk területén nem hamvasztásos vagy szimbolikus lótemetés kapcsán jelenik meg, hanem lovassírban. Tiszavasváriban részleges lócsontváz mellett³⁹. A kengyelvas kerekített felhágó része korai formára utal. Ugyanez látszik a másik nyíregyházi kengyelpárnál is (VIII. t. 3—4).

A nyíregyházi edény (X. t. 2) kézzel formált, derékban öblösödő, kissé tölcseres szájú. Jellegzetes korai alak, mely a nyíregyházi múzeumban gazdagon képviselt (X. t. 1, 3, 4, 6, 8, XI. t. 8, XX. t. 1, 3, 6, 12 stb.). Alakjuk az ezüsből készült kora-avarkori edények utánzása⁴⁰. Azt hiszem, hogy még a szájperem és nyaktő pontozott díszítését is (X. t. 2) az ezüst-edények erősítő, pontozott szegélyszalagjáról vették át⁴¹. A nyíregyházi egyszerű, préselt ezüst övveretek (VII. t.) díszes kivitelű, fejedelmi párhuzamait a bócsai övdíszek körében találjuk meg⁴². S ha még figyelembe vesszük a bócsa-kecel-kiskőrösi csoport összefüggéseit Malaja Perescsepinnával⁴³ és ennek kapcsolatát a hosszúfűlű kengyelvasakon át Nyíregyházával (XXII. t. 1—2, 4—5), láthatjuk, hogy a nyíregyházi és nyírturai lovassíreletek a Dnyeper és a Don közötti kuturgur-bolgárok (hunok) egyik csoportjának áttevődése a Felső-Tisza vidékére. Az avar környezet hatására felveszik a lovastemetkezés szokását, és megtartják hosszúfűlű kengyelvasukat.

Ha azt az irányzatot fogadjuk el, amely a tiszántúli hurkosfűlű kengyelvassal bíró fülkesíros lovastemetkezésekben látja a kuturgur-bolgár (hun) népi hagyatékot, akkor a nyíregyházi és nyírturai hosszúfűlű kengyelvasak lovasnépét olyan avar csoportnak kellene tekintenünk, amely a leigázott és az avarokkal ide bejött kuturgurok ritushatása alá került. Ez nem helytálló felfogás, mert éppen a hosszúfűlű kengyelvasak azok, amelyek Perescsepinnán, Preslavban, Castel Trosinon, Linzben bolgár környezetben vagy ezek hatására jelennek meg, tehát nem avarok. Ha a honfoglaló magyarok (onogur-bolgárok) kengyelének füljellegét is figyelembe

³⁷ Fettich N.: Az avarkori műipar Magyarországon: Arch. Hung. I. (1926), III. t. 8, 10.

³⁸ Csallány D.: A bácsújfalusi avarkori hamvasztásos lelet. Adatok a kuturgur-bolgárok (hunok) temetési szokásához és régészeti hagyatékához: Arch. Ért., 1953, 133. 11. — Kovrig I.: Adatok az avar megszállás kérdéséhez: Arch. Ért. 1955, 30. 11.

³⁹ Csallány D.: A X. századi avar továbbélés problémája: Szabolcs-Szatmári Szemle, 1956, 43. 1., 4. kép.

⁴⁰ Csallány D.: Kora-avarkori edények Magyarországon: Dolgozatok, XVI. (1940), 118. 11., XIII—XX. t.

⁴¹ I. m. XXV. t. 4 (Kiskőrös-vágóhídi ezüstkorsó). — László Gy.: Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars: Arch. Hung., XXXIV. (1955), XI. t. A bócsai és keceli kardvereteken is megjeljük ezt a díszítési módot: ugyanitt, XLIII. t. 1, XLIV. t. 1—2, 5—6, LI. t. 1—13.

⁴² László: i. m. XXXV. t., XLVII. t.

⁴³ László: i. m. 279. 11.

vesszük, akkor ezek nem is az avar hurkosfüllel, hanem a bolgár jellegű hosszú és rövidebb kengyelfasfüllel mutatnak rokonságot.

A nyíregyházi sírleletek csontvázai lábbal D-nek, fejjel É-nak feküdtek, mint például Csengelén, Csókán, Szőregen és Adorjában. Lehet, hogy ez az irányítási mód szarmata hatásra megy vissza, mert az avar fülkesíros csoportnál található legkorábbi temetési mód a lábbal Ny-, DNy-nak, fejjel K-, ÉK-nek való fektetés, s ez csak később, a VII. század első felében, fordul lábbal D-nek, majd végül a VII. század második felében K-i fektetési irányt vesz fel (Szeged-Makkoserdő). Nyilvánvaló, hogy itt a bennszülött lakosság ritushatását észlelhetjük.

A nyíregyházi sírleleteket tehát avar környezetben élő, a lovastemetkezés szokását felvett, elavarosodó kuturgur-bolgár (hun) népcsoport VII. század eleji hagyatékának tartom.

A tiszaezlár-sinkahegyi leletek (IX. t. 7—22, XI. t. 1—9, 12—13, XXI. t. 1, 3) egy feldúlt, meg nem figyelt kora-avar temető sírmellékleteinek maradványai. Az egyes darabok közötti összefüggés nem minden esetben állapítható meg. Összetartoznak a IX. t. 14—15, 1719 sz. alatti övveretsorozat azonos stílusú préselt díszítményei. Egy szíjvég és két különböző méretű övveret tartozik ide. Érdekes és szokatlan a bronzlemez keretes kiképzése, benne az aranylemezbetéttel (IX. t. 14), melyen kettős ívű minta sorozata látszik⁴⁴.

A IX. t. 18 alatti címerpajzs alakú övvereten egy ajakszerű motívum is kivehető. Rozetta-mintás címerpajzs alakú aranylemezbetétet Hódmezővásárhely-Batida 10. sírjából ismerünk⁴⁵. A betétet egy préselt ezüst, áttört, téglalap alakú övvereten helyezték el, alátétnek vaslemezt használtak. Az övdíszgarnitúrához egy sima ezüstlemezes nagyszíjvég is tartozott, olyan, mint a IX. t. 7 alatti. A batidai sírleletet a VII. század utolsó harmadára helyezhetjük, a tiszaezlár-sinkahegyi övveretgarnitúra részletek ezt kevés idővel megelőzik. Sem az edények, sem a préselt aranyrozetta (IX. t. 16), vagy a lapos orsókorong (IX. t. 21), bronzcsat (IX. t. 22), keresztvasas, rombikus tuskéjú, egyélű vaskard (XVI. t. 4) pontosabb datálást nem nyújt, de inkább a VII. század második felének szokásos formáit tükrözi vissza.

A préselt, kettősívű mintás aranylemezbetét préselő mintáját a Knin melletti Biskupijából ismerjük, ahol a nagyszíjvég préselőmintája hosszúság téglalap alakú, valószínűleg betét számára készítettek rajta préselt lemezeket. A biskupijai darabok⁴⁶ lovasnéphez tartoztak, valószínűleg a dalmáciai kuturgur-bolgárok hagyatéka, idejük a VII. század második felére tehető.

A tiszaezlár-sinkahegyi övveret-garnitúra motívuma öntött alakban is tovább el a griffes-indás bronzöntvényekkel jellemzett emlékcsoportban. Például a kecel-határdűlői temető 64. és 25. sírjában⁴⁷.

⁴⁴ Rekonstrukciója az Arch. Ért. 1914, 173. lap, II. képen hibás, mert rajta egy övveretet és egy szíjvéget vontak össze.

⁴⁵ Bálint Alajos: Avar sírok Batidán: Dolg., 1937, 93, X. tábla.

⁴⁶ Karaman, L.: Iz kolijevke hrvatske proslosti. Zágráb, 1930. 135—137., 147. kép. — Csallány D.: A kunszentmártoni avar kori ötvössír. Szentes, 1933. 33. 11., VIII. t. 1, 2—5.

⁴⁷ Cs. Sós A.: A keceli avar kori temetők: Régészeti Füzetek, II. 3. 1958, XI. t. 2—4 (ólomból öntött garnitúra, a darabokon látszik, hogy préselt előzmények átvétele); 4. kép 3 (szíjvég).

A tiszaveszlári préselt aranyrozetta (IX. t. 16) öntött folytatását is megtaláljuk Kecel-Körtefahegyen a 9. sír öntött bronz rozettáiban⁴⁸.

Ezek a hivatkozott keceli öntött darabok a 720 körüli éveket mutatják.

A kora-avarkori temetők közül a tiszavasvári-koldusdombi az egyetlen, amelynek megfigyelt adatait jól hasznosítani lehet.

A csontvázak irányítási módja : a lábbal Ny, DNy felé, fejjel K, ÉK felé való fektetés. A Felső-Tisza vidékén ez az első avar temető, melynek halottait a fülkesíros avar temetkezési móddal, tehát a Körös—Maros vidék temetési rítusával⁴⁹ temették el, de fülkesírok nélkül. Hogy mi ennek az oka, biztosan nem tudjuk. Koldusdomb nem homokos, tehát sírbeomlástól való féléssel nem indokolható. Mivel a Köröstől északra eső vidékekre sem a fülkesír, sem a lábbal DNy-nak való irányítási mód nem jellemző, így nem a vezér avartörzs (a fülkesírosok) szabolcsi megtelepedésére kell gondolnunk, hanem vagy egy avarosodó, avar hatás alatt álló segédnépre, vegyes lakosságra vagy kisebb avar szórványra. A sírok egy alacsony halom egész terjedelmében találhatók voltak (2. kép). Mélységük nem haladja meg más tiszántúli avar temetők szokásos sírmélységét. Férfiak, nők, gyermekek vegyesen vannak eltemetve, nem szerint nincs tagozódás.

A temetőben ló- és birkamaradványok szép számmal fordulnak elő : az 1, 2, 3, 4, 8, 12, 17, 18, 19, 21 és 23 sírban. De nem teljes csontvázakat találunk, hanem a halotti tor maradványait, lófejet, lábszárait a patával együtt, még abban az esetben is, ha ezzel zabla, lószerszám, kengyelvasak is vannak. A 8. és 21. sírban két lókoponya is volt. Ezek nomadizáló népre jellemző csontmellékletek.

A tiszavasvári leletanyag (IX. t. 4, 5—6, XI. t. 14—18, XII. t. 1—52, XIII. t. 1—28, XIV. t. 1—6, XV. t. 1—2, 4—5, XVI. t. 2, XVII. t. 1—64, XVIII. t. 1—20, XIX. t. 1—33, 38, XXI. t. 8—10) a VII. század első felének jellemző avar hagyatéka.

Először is a préselt ezüst és arany gömbcsüngőjű fülbevalókat kell kihangsúlyoznunk, amelyek mind a női, mind a férfi csontvázaknál jelen vannak. A tiszavasvári 18. női sírban préselt arany (IX. t. 5—6, XXI. t. 9—10), az 5., 19. (XIV. t. 1—2) és 23. sírban (XVII. t. 63—64) pedig préselt gömbcsüngővel, ezüstből. Mindkettő párhuzamosan fut, de az ezüst inkább a korábbi sírokra jellemző. Elég, ha az említett, érmekkel datált kiszombori és deszki példányokra, mint alapformákra hivatkozom⁵⁰.

Ezek férfi fülbevalók, melyek egyeznek a női fülbevaló formákkal is. A férfiak gömbcsüngős fülbevalója általában kisebb méretű, esetleg tömör. Ilyen a tiszavasvári 1. sír aranyfülbevalója is (IX. t. 4, XXI. t. 8), amelynek sajátossága, hogy a fülkarika nem oldalt, hanem felül nyitott. Hasonló technikai kivitelű példányt a bócsai fejedelmi sírleletben látunk⁵¹. A hivatkozott szegvári sírleletnél a férfi tömör, de kis formátumú, gúla alakú aranyfülbevalót viselt, olyan rendszerűt, mint a buji (XIX. t. 2) és a Deszk D. 170. sír női aranyfübevalója⁵². A XXVI. t. 32 alatti tömör

⁴⁸ Ugyanott, I. t. 8a—f.

⁴⁹ Csallány, D.: Folia Arch., 1939, 132.

⁵⁰ Folia Arch., 1939. 147., 11., 135. l., III. t. 2. 136. l., IV. t. 1—2.

⁵¹ Arch. Hung., XXXIV. (1955), XXXV. t. 21.

⁵² Arch. Ért., 1943. XXVII. t. 2.

ezüst csüngőrész szintén férfisír tartozéka lehetett. A tiszadadaai a szokásos női fülbevalóformát mutatja (IX. t. 3). Figyelmet érdemel a tiszavasvári-koldusdombi 23. sír préselt ezüst gömbcsüngőjű fülbevalója (XVII. t. 63—64), melyet én kiinduló alapnak tekintek a későbbi gyöngycsüngős fülbevalók típusához. Itt a gömböcsöket nem külön-külön préselték, majd forrasztották egymáshoz, hanem az egész csüngőrészt két préselt lapból állították össze, mely összeforrasztva és a fülkarikára fűzve részben a karikán belül, nagyobbbrészt pedig a karikán alul, mozgathatóan függött. Hasonló eljárással készült a gátéri 11. sír préselőmintái között levő préselt, félig kész lemezes fülbevaló⁵³. A bashalmi 2. sír préselt ezüst fülbevalója (XIX. t. 39—40) a tárgyalts csoporthoz kapcsolódik; a tiszaberceli 1. sír példánya pedig (XVIII. t. 31) egyszerű ezüst fülkarika. A tiszavasvári 10. sír ezüst fülkarikája granulált díszű (XVII. t. 52). A gömbcsüngős fülbevalókhoz az összetévesztésig hasonlóak a préselt ezüst gyöngyök, egyik felükön az átlukasztott ponton barázdált gallérral ellátva; másik felükön hasonló fűzőnyílással, de gallér nélkül. Ilyenek: Tiszavasvári 6. sír (XVII. t. 6—7), 18. sír (XVII. t. 39—40), valamint Tiszabercel-Vékásdülő 2. sír (XVIII. t. 24—28). Nem kétséges, hogy a két temető préselt ezüst gyöngyei a barázdált gallérral, mind technikai kivitelben, mind anyagban és korban megegyeznek. Azért fontos ennek megállapítása, mert Tiszabercel-Vékásdülő 1—5. sírjában nemcsak az avar jellegű darabokat találjuk, hanem a szarmata továbbélés nyomait is. Éspedig a 2. sír csontváza, mely lábbal D-nek fekszik, szürke színű, korongolt, kifolyócsöves edénnyel (XX. t. 2) van ellátva és szürke agyagorsógommbal (XVIII. t. 22), agyaggyönggyel (XVIII. t. 23, 21), melyek VII. századiak ugyan, de nem avar jellegűek. Az 1. sír csontváza szarmata ritus szerint, lábbal É-nak fekszik, a fehér fémből öntött, alul füles korong (XVIII. t. 32) is ezt a csoportot jellemzi. A 3. sír karneolgyöngye (XVIII. t. 30) szarmata örökség. Ha még hozzávesszük a nyíregyházi múzeumban levő, tiszabercel-vékás-dülői szarmata sírleleteket, melyeket megfigyelés hiányában a tárgyalts öt sírhoz kötni nem lehet, feltétlenül számolnunk kell azzal, hogy a szarmata lakosság VII. századi hagyatékával van itt dolgunk, mely avar és szarmata tárgyi formákat együtt őrzött meg. Hasonló jelenséget látunk az ókeresztúri (szerbkeresztúri) sírleletben⁵⁴ és a szeged-kundombi avar temetőben is⁵⁵. Előbbinél Herakleios (610—641) aranyérme volt.

A tiszaberceli avarkori sírleletek szarmata vonásait figyelembe kell vennünk akkor, mikor a megye területén a hunkorszak utáni szarmata továbbélés nyomait és a gepida emlékanyag teljes hiányát tapasztaljuk. Ezen a vegyes lakosságú vidéken avar, kuturgur és szarmata lakosság VII. századi együttélésének bizonyítékai láthatók.

A gyöngyök közt megjelenik egy üvegpaszttából készült, gömbölyített forma, színes dudorokkal és vonalsávos betétekkel. Ez délről jövő, nemzetközi kereskedelem által elterjesztett fajta, mely az ország határain túl is, más népek hagyatékában éppen úgy kimutatható és a VII. századra jellemző. Adatok vannak arra, hogy kiindulásuk Velencére vezethető

⁵³ Arch. Hung. I. (1926), VI. t. 23.

⁵⁴ Párducz M.: A Nagy Magyar Alföld római kori leletei: Dolg. 1931, 16. — Csallány, D.: Arch. Denkm., 1956, 174. l. 731. sz.

⁵⁵ Publikálatlan, a szegedi Múzeumban.

vissza. Ilyen típusokat képviselnek nálunk Tiszavasvári-Koldusdomb 1. sír (XII. t. 25—27), 18. sír (XVII. t. 44), 23. sír (XVII. t. 54—59) és 19. sír (XIX. t. 11—13, 22—27). A többi gyöngy színben, mind anyagban és alakban igen változó, többnyire apró üvegpaszta. Ki kell emelnünk egy barnás színű üvegpaszta-gyöngyöt a koldusdombi 8. sírből (XVII. t. 34), mely alakjában egyezik a dinnyemag formájú típusokkal, de benne kereszt alakú fehér sávbetét, felső végén vízszintes irányú fűzőnyílás látszik.

A korai avar sírok mellékletei az agyag orsókorongok, melyek számarányban a VII. században jelentkeznek túlsúlyban, de előfordulásuk nem kizárólagos. A női sírok mellékletei (Buj, 1. sír, XXVI. t. 40 ; Tiszaeszlár-Sinkahegy, IX. t. 21 ; Tiszavasvári-Koldusdomb 6. sír, XVII. t. 1 ; Bashalom 2. sír, XIX. t. 45). Úgy látszik, hogy a kettős csonkakúp alakú orsógombok (Tiszabercel XVIII. t. 22, 29) a bennszülött lakosság hagyatékeként élnek tovább. Az avar lakosság a korongos formát hozhatta magával⁵⁶.

Szokatlan kivitelű csontfésű-töredéket ismerhetünk meg Tiszavasvári-Koldusdomb 5. sírjából (XVII. t. 31). A letört két sor fogat erősítő borda rögzíti, mely mai állapotában olyan, mint egy pálca kerek keresztmetszettel. A bordákat nem faragták laposra, mint a gepidák hagyatékában előforduló példányokon, hanem mindkét oldalon meghagyták félkör átmetszetű alakját. Maga a fésű, téglalap formájával, elűt a korai avar varkocsfésű példányoktól, amelyek többnyire hosszú ékalakot mutatnak kevés foggal a kiszélesedő végén⁵⁷ és inkább a bennszülöttek vonalán maradhatott meg és kerülhetett a sírba. Az avarokban ritkán találkozzunk fésűmellékletekkel, annál gyakoribbak az előző idők gepida sírjainál.

Csont botfej került elő a Bashalom-Csengőspart 1. sírjából. Az előkerülés pontjáról nem találunk közelebbi adatot (XIX. t. 46). Az irodalomban rokon darabokat részben botfejnek, részben ostornyélvégződésnek tartják⁵⁸. Felfelé szűkülő fúrata 1,9—1,3 cm átmérőjű, végén a fája vasékkal rögzített, a nyaknál keresztben nyílást látunk, mely a Szeged-Kundomb 116. sírban rögzítős szegeccsel volt beütve. A jánoshídai 115. sírban a felső rész díszítése elmosódott, bizonyára a használattól. A sírban, a bal vagy jobb oldalon elfoglalt helyzetük is azt mutatja, hogy támasztéknak használták és nem korbácsnyélnek. A pásztorok ostor nyelei végükön arányosan vastagodnak, de nem bunkósodnak ki hirtelen, mivel ez lerövidítené a nyelet és akadályozná a cserdítést.

Érdekes, hogy a kora-avarkori, karikás végű, csuklós zablák egyik szára asszimmetrikusan hosszabb (Tiszavasvári-Koldusdomb 1, 21, 18, szór. (XIV. t. 1, 4, XV. t. 4, 5 ; Nyírtura XXII. t. 3, 6 ; Kótaj XXIII. t. 3 ; Bashalom 2. sír XV. t. 6). A száruk aránytalansága hangsúlyozódik ki a csengelei csikózablán is⁵⁹.

A zablá, a kengyelvassal és lószerszámveretekkel együtt a ló felszereléséhez tartozik. A ló többnyire a férfisír kísérője. A megfigyelhető szabolcsi lovassírok esetében a zablá részleges lócsontváz, sőt csak lófej kísé-

⁵⁶ Arch. Ért. 1940, 160—, XXVII. t. 6.

⁵⁷ Csallány D.: Az avarok varkocsfésűje: A Szegedi Városi Múzeum Kiadványai, II. 4 (1943), 3—5. — Török Gy.: A kiszombori germán temető helye népvándorláskori emlékeink között. Dolg. 1936, 101.

⁵⁸ Erdélyi I.: A jánoshídai avarkori temető: Régészeti Füzetek, II. 1, 1958. 45—, XIII. t. 6, XXVI. t. 1, XXVIII. t. 7, XXXI. t. 12, XXXIII. t. 2.

⁵⁹ Folia Arch. I—II. (1939), 146., VIII. t. 3.

retében is megtalálható a ló szájában. A kora-avarkorban a Tiszántúlon mind a részleges, mind a teljes lócsontváz egyaránt gyakori, még egy síron belül is előfordul együttesen. Ez a temetkezési mód avar sajátosság, mert a Duna—Tisza közén a zablát, kengyelvasat, lószerszámdíszeket, kopjahegyet stb. nem a csontváz mellett találjuk a sírban, hanem attól távolabb, külön gödörben⁶⁰. Ez a rítus szimbolikus lótemetésre, lóáldozatra mutat⁶¹.

A szabolcsi sírokban kétféle kengyelvas fordul elő: a hurkosfűlű és a hosszűfűlű, tagolt nyakkal. A tiszavasvári-koldusdombi 1. sírban együttesen van meg mindkét típus lócsontokkal egyetemben (XIV. t. 2—3). A 21. sírban már mindkét példány hurkosfűlű (XIV. t. 5—6). Ugyanígy Kótajon is (XXIII. t. 1—2), azonban itt méretbeli különbségek vannak. A felhágó rész kör alakra hajlított szára jellemzi a korai időket. A hurkosfűlű kengyelvas a Közép-Volga vidékéről származott át hozzánk a Tiszántúlra, az avar honfoglalás (568) kapcsán. Így ez a típus avar jellegű és finnugor környezetből szakadt ki⁶².

A másik kengyelfajta, a hosszűfűlű, melyet a nyíregyházi 3. sírban (VIII. t. 1), a másik nyíregyházi sírleletben (VIII. t. 3—4), Nyírturán (XXII. t. 1—2, 4—5) képviselve találunk és még a tiszavasvári-koldusdombi 1. sírban (egyik példány) is megvan, amely főként a duna—tiszaközi kuturgur-bolgár (hunok) hamvasztásos vagy szimbolikus lótemetkezésére jellemző⁶³, nem jellemző a Körös—Maros-vidék kora-avar fülkesírhajaira, a szabolcsi részeken ez a kengyelvas használat tehát kuturgur-bolgár (hun) népesség betelepülésére mutat. Ami avar rítusú ezzel kapcsolatban, az a lónak (felszerelve vagy anélkül) az emberrel való együttes eltemetése.

L. Kovrig említ Dél-Szibéria, Észak-Mongólia, különösen az Altaj-vidékkel kapcsolatos VI—VIII. századi lelőhelyeket (Taseba, Kapcsala—Csatasz, Kuraj, Észak-Mongólia, a Tola folyó melléke, Kazahsztán, a Csú folyó völgye), részben ugyancsak jelképes lovassírokkal, amelyekben a hosszűfűlű kengyelvasakat találjuk⁶⁴.

Ha a hosszűfűlű kengyelvasak elterjedési pontjait tekintjük, Észak-Mongóliától kezdve Dél-Oroszországon át (Dnyeper melléke, Perescsepina és részben Szaraj), Magyarországon a Duna—Tisza közére, a Dráva—Száva vidékére, a Dunántúl egyes vidékeire, úgy megkapjuk annak a mongolos habitusú népcsoportnak a vándorútját és letelepedési területeit, amelyet én kuturgur-bolgárnak (hunnak) tekintek, és amelynek hosszűfűlű, bolgáros jellegét és hovátartozandóságát a régi Preszláv területéről ismert dunai bolgár kengyelvas is megerősíti⁶⁵.

⁶⁰ I. m. 121—, 132—, 8. kép 2.

⁶¹ Csallány D.: A bácsújfalusi avarkori hamvasztásos lelet. Adatok a kuturgur-bolgárok (hunok) temetési szokásához és régészeti hagyatékához: Arch. Ért., 1953, 133—.

⁶² Pósta B.: Régészeti tanulmányok az Oroszféldön, II. Budapest—Leipzig 1905, 325 — Makszimovi sírmező az Oka és Káma folyók völgyében; Murom város területén; a permii kormányzóság területén; a régi Szarajban és a minusinszki kerületben a Taseba folyó mentén hosszűfűlű kengyelvas társaságában. Szabolcs-Szatmári Szemle, 1956, 43—.

⁶³ Arch. Ért. 1953. 133—. — L. Kovrig I.: Adatok az avar megszállás kérdéséhez. Arch. Ért. 1955. 30. kk.

⁶⁴ L. Kovrig I.: Arch. Ért., 1955, 40—41.

⁶⁵ I. m. 41. — Szabolcs-Szatmári Szemle, 1956. 39. kk.

Igy az avarság két nagy népi komplexumra tagolható. A finnugor környezetből a Közép-Volga—Perm-vidékről kiszakadt és hurkosfülű kengyelvasat használó avarokra („ál-avarokra”) és az Észak-Mongóliából elindult mongolos jellegű bolgárookra (hunokra), akik hosszúfülű kengyelvasat hoztak magukkal. Az előbbieket magyarországi súlypontja a Körös—Maros vidékén van, utóbbiaké pedig a Duna—Tisza közén. Perescsepina (poltavai korm.) nem avar hanem kuturgur-bolgár (hun) régészeti lelőhely.

A Szabolcs megyei lószerszámveretek nagyobb része nem hiteles feltárásból ered. Rendeltetésük tehát egyes esetekben kétes.

A nyíregyházi 3. sírból származó, háromkaréjú, préselt ezüstveretet (VII. t. 13—14) az analógiák alapján a lószerszámdíszekhez kell sorolnunk. Ugyanígy a tiszavasvári koldusdombi 2. sír hármaskaréjú, rojtos végű pofadísz is (XII t. 29). Két rétegből áll: bronz- és aranylemezről, ezeket egyszerre préselték. A tiszavasvári 1. sírből nagyszámú rozetta maradt meg (XII. t. 1—22, 28), mind kétségtelenül lószerszámveretek. Anyaguk préselt bronzlemez, aranyozva. Kiegészíti a veretsort egy három (XII. t. 24) és egy négykaréjú (XII. t. 23) préselt dísz; az előbbi bronz- és aranylemezről, utóbbit bronzlemezről verték.

Egyedül a tiszavasvári 21. sírban volt egy négykaréjú, esetleg rojtos végű ezüst préselt lószerszámdísz a maga helyén, a ló koponyájának bal oldalán, azonban ez is teljesen széthullott állapotban maradt meg.

A rozettás sorozat összevethető a főnlaki préselőmintakészlet hasonló stílusú darabjaival⁶⁶.

A szabolcsi avarság fegyverzetéből csak kevés anyagot ismerünk. Az íjuk csak egy töredék darabban (a karvég csontmerevítője) maradt meg a tiszavasvári 1. sírban (XII. t. 50). A keskeny forma kora-avarkori jellegzetesség, mely általánosságban datáló értékű⁶⁷.

Ugyanebben a koldusdombi sírban háromszárnyú vasnyílhegy is volt, de széthullott. Hasonló típusokat ismerünk Nyíregyháza—Hímesről (XX. t. 11) és Kótajáról (XX. t. 10). Mind a korai, mind a késői avar időben használatosak.

A lovassírok jellegzetességei nálunk a keskeny pengéjű kopják, amelyek vasból készültek kovácsolással. A penge szimmetriatengelyén enyhe gerinc húzódik, a köpüs végén rovátkolt szalaggyűrű van, mint a Duna—Tisza közének és a Dunántúl egyes lelőhelyeinek rovátkolt kopjáján⁶⁸. Mindössze Tiszavasvári-Koldusdomb 1. sírjából (XV. t. 1) és 21. sírjából (XV. t. 2) ismerjük, ahol a kopja a bal felsőkar felett feküdt. Ezek alapján lehetett a kótaji példányt is (XV. t. 3) csoportunkhoz sorozni. A keskeny pengéjű kopjahegy a Maros—Körös vidéki fülkesíros avar csoportra nem jellemző. De összekapcsolódik a kuturgur-bolgárok szimbolikus lótemetésénél használt kopjakkal. Ezek alakját tartotta meg ugyan, de a rovátkolt szalagdíszítés nélkül.

A kardok időrendi tagozódást mutatnak. A Tiszavasvári-Koldusdomb 1. sír kardja (XVI. t. 2) kétélű, egyenes, keresztvas nélküli, korai példány. Egyélű, keskeny pengéjű, keresztvas nélküli változata ennek a Tiszabercel-

⁶⁶ Fettich N.: Az avarkori műipar Magyarországon, Arch. Hung. I. 1926, V. t. 26—31.

⁶⁷ Folia Arch. I—II. 1939, 125. kk.

⁶⁸ L. Kovrig: Arch. Ért. 1955, X. 4—6.

Vékásdülő 3. sír kardja (XVI. t. 3), mely időben párhuzamot mutat. A VII. század második felét képviseli a tiszavasvári-téglagyári egyik sírból származó vaskard. Egyélű, egyenes keresztvassal bíró példány, amely a tiszavasvári ált. iskola szertárában konzerválás hiányában elpusztult. Utóbbival azonos idejű a tiszaezlári-sinkahegyi egyélű, keresztvassal bíró egyenes vaskard (XVI. t. 4)⁶⁹.

A védőfegyverek közül a páncélok is képviselve vannak. Azonban amíg a tiszavasvári-koldusdombi 1. sírból a maga nemében egyedülálló törzspáncél került elő mintegy 9,15 kg összsúlyban (körülbelül 3000 töredékben), addig a Tiszavasvári-Koldusdomb 21. sírből ismert vaslapocskát (XVIII. t. 15) már másodlagos rendeltetéssel tűzcsiholáshoz használták fel. A 6. sír női láncszemecskéi gyűrűpáncél kiszakított részei (XVII. t. 3—4), amelyek mint relikviák kerültek a halott nő mellé. Érdekes alakot mutat egy páncéllap (pikkely) a bashalmi 2. sírből; ez is női sír melléklete, másodlagos felhasználással.

A Tiszavasvári-Koldusdomb 1. sírjának vaspáncélját magas termetű férfi hordta. Annak ellenére, hogy az anyag rendkívüli módon összeroncsolódott az úthengerlőgéptől, mégis sikerült hosszadalmas munkával annyi páncéllapocskát összeállítani, amennyiből a fontosabb alaptípusokat megállapíthatjuk (5—6. kép).

Mivel a magyarországi népvándorláskori páncélokkal külön munkában kívánok foglalkozni, itt csak a legszükségesebb mértékben érintem a tiszavasvári páncél rendszerét és fő típusait.

A páncél törzspáncél volt. A nyak alját, a vállat, a mell jobb és bal oldalát fedte sorokba fűzött lapocskákkal. Bőrmellényre, bőrfűzőkkel voltak a lapocskák egymáshoz és az alaphoz is felvarrva. A középső, függőleges vonalban elől kötötték egymáshoz a két oldal páncélsorait. A hátpáncél lemezsorai nagyobb méretűek. A páncélzat alján gyűrűpáncél szegély vonult végig, amelyből kevés maradt meg. A mellpáncél jobb- (5. kép 1—3) és baloldali (6. kép 1—3) típusai 13, 11 és 8 fűzőlyukkal vannak ellátva. Az alig észrevehetően domborodó lapocskák egyik szélé ivesen bemélyül. A lapok ezzel az éllel irányulnak a külső szélék felé, vagyis az egymás szélét fedő, összefűzött vaslapocskák sora a középvonal felé fokozatosan lépcsőszerűen emelkedik.

A vállakat fedő lapocskák (5. kép 5—5a) ivesen meggörbülnek, 11 fűzőnyílásuk van.

A hát borító páncéllapjai (5. kép 4) nagyobb méretűek, 10 lyukkal vannak ellátva, mindkét végük lerögzített. A fakoporsó korhadékja egész sorokat borított el külső lapjukon, és így hitelesen tisztázható volt ennek a típusnak a rendeltetése.

Törzspáncélt Magyarország avar sírleletei közül csak Kunszentmártonból ismerünk⁷⁰. De egész táblasorokat, összerozsdásodott, különböző típusú lapokat, sorozatokat, egyes példányokat, páncélgyűrűket számos sírleletből ismerhetünk meg.

A tiszavasvári avar páncélnak meglepő analógiáját szolgáltatja egy kercsi sírlelet, amelyben két törzspáncél nagyszámú töredéke maradt meg (7. kép). Az egyes lapocskák elhelyezését a katakombasír páncél-

⁶⁹ Folia Arch. I—II. 1939, 125. kk.

⁷⁰ Csallány D.: A kunszentmártoni avarkori ötvössír, Szentes, 1933.

lapjainál nem minden esetben állapíthatták meg. A tiszavasvári törzspáncél most ehhez megadja a lehetőséget⁷¹.

A tiszavasvári (5—6. kép) és a kercsi (7. kép) páncéllemez formái annyira összevágtnak, hogy jól megfigyelhető, miszerint mindkét páncél azonos alakja, rendszere, lyukelosztása ugyanannak a műhelynek készítményére vall. Mivel nemcsak a páncél lapjai mondhatók azonosaknak, hanem a kercsi sír (két csontvázsal) egyéb leletdarabjai is a VII. század első évtizedeinek jellemző avar anyagát mutatják, azért a kercsi sírlelettel, mint az avarság hagyatékával kell számolnunk.

Mellékletei a következők: 1. Préselt arany kisszíjvég, szalagfonatos mintával, az övről. — 2. Préselt rozetta az övről. — 3. Kicsiny arany félhold, valószínűleg övlyukvédő. — 4—5. Két aranyemez, valószínűleg nagyszíjvég maradványai. — 6. Arany szegecske. — 7—8. Két agyagedény. — 9. Arany szövetrészlet. — 10. Apró ezüst töredékek. — 11—14. Négy darab gyöngyszem. — 15. Leo császár bronz érme (457—473). — 16. Csonttárgyak töredékei. — 17. Üvegtárgyak töredékei. — 18—19. Két vastőr. — 20—39. Mintegy húsz darab háromélű vasnyílhegy, két sorozathoz tartozó. — 40—41. Két egyenes vaskard, melyeknek egyikén a bőrrel áthúzott fahüvely maradványai is megvoltak. — 42. Kerek bronztükör. — 43. Háromlábú bronz kandeláber talpa. — 44. Különféle bronztöredékek. — 45—46. Két vassisak, az egyik ázsiai típusú, fűzött bordákkal, kupola formájú, vele arcvédőlap, illetőleg nyaktakaró háló. — 47. Vas kopjahegy. — 48—49. Két törzspáncél nagyszámú töredékes maradványa, amelyből csak a rajzolt páncéllap típusait és a sisakokat ismerjük⁷².

A kercsi páncélmaradvány magyarországi összefüggése és jelentősége miatt megérdemelné, hogy a teljes sírleletanyagot megismerhessük.

Leo császár bronzérme korai datálást ad, a kercsi hivatkozott leletanyag a VII. század első évtizedeire határozható meg a magyarországi korai emlékanyaggal való összefüggései miatt.

Mivel a magyarországi avar emlékanyagban nincs sisak vagy sisak-arcvédő, ezért a szeged-öthalmi és a bácsújfalusi VII. századi sisakarcvédő alapján⁷³ a duna—tiszaközi kuturgur-bolgár (hun) emlékanyaghoz köthető. A tiszavasvári és más szabolcsi avarkori sírleletek ezt az összefüggést nemcsak megengedik, hanem más kapcsolataik révén ezt igazolják is.

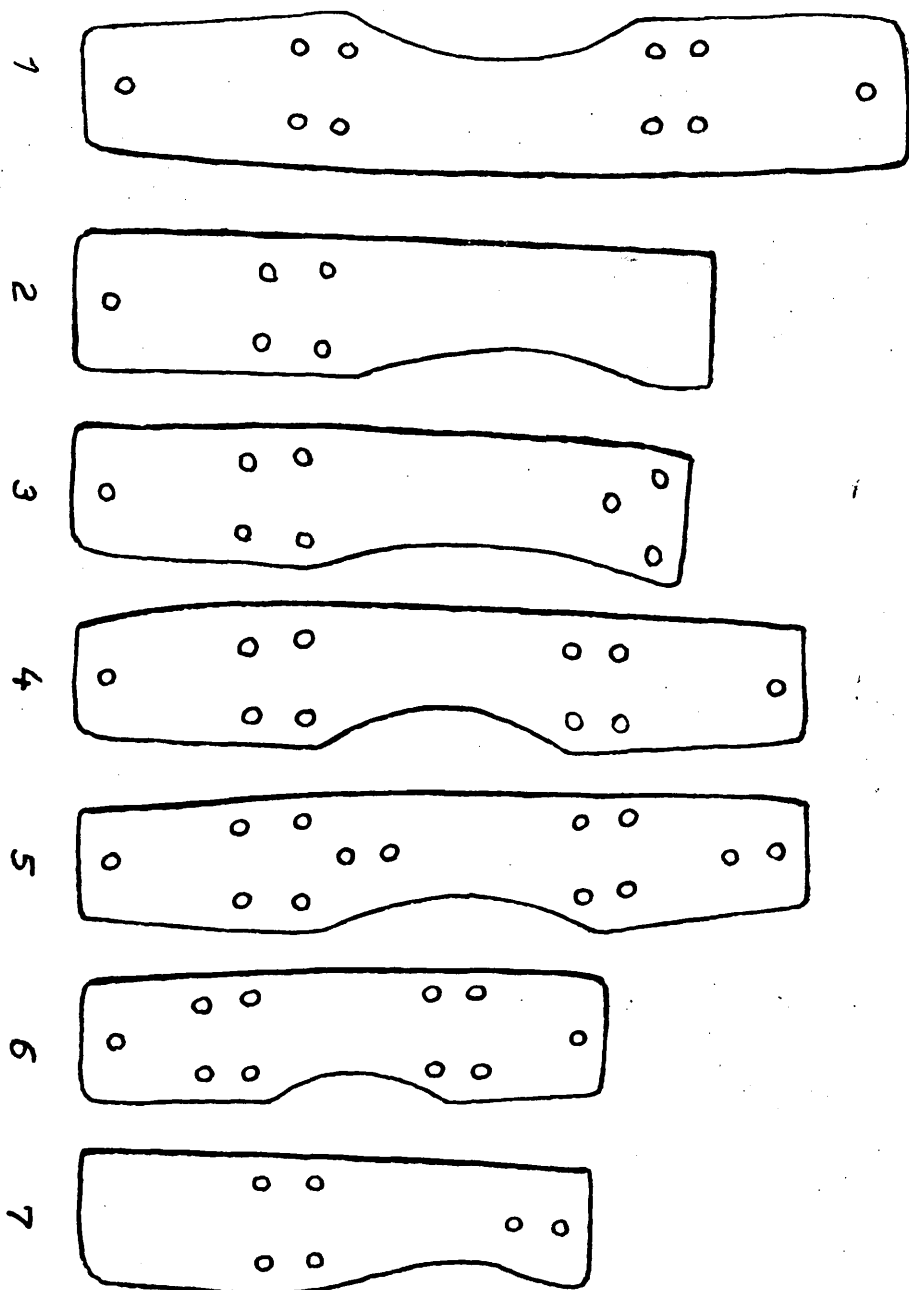
A koporsóban való temetés szokása szintén megvolt a kora-avarkorban. Kétségtelen nyomait mutatja ennek a tiszavasvári-koldusdombi temető 23. sírja, ahol U-alakú koporsóvasak láthatók (XVII. t. 60—62). A faanyag elpusztult, csupán a fakorhadék nyomait figyelhetjük meg a vaskampók belső oldalán. Az 1. sír hátpáncélján is maradt vissza fakorhadék, amely ugyancsak a fakoporsó aljdeszkájától származik. A bashalmi 2. sírban is észlelhető volt koporsókorhadék.

A temetési rítusokhoz tartoztak az edényekben elhelyezett italokon kívül a halotti tor állathús mellékletei. A tiszaberceli 1. sírban a fej mel-

⁷¹ Pósta B.: Régészeti Tanulmányok az Oroszféldön. II. Budapest—Leipzig, 1905, 348. — Ocset, 1891, 59—61. — *Arendt Wsz.*: Ein alt türkischer Waffenfund aus Kertsch: Zeitsch. für hist. Waffen u. Kostümkunde, Berlin, 1932, Bd. 4 (13), 1. Juli 1932. Heft 3.

⁷² *Arendt Wsz.*: i. m..

⁷³ Dolgozatok, XVII. (1941), 165. kk.; Arch. Ért. 1953. 133. kk.

7. kép. A kercsi katakomba-sír két törzspáncéljának részletei. 1. hátpáncél; 2., 4. vállpáncél (görbült); 3., 5—7. mellpáncél lapocskáinak típusai

lett egy állat hátgerincének tövisnyúlványa feküdt. Birkacsontokkal a tiszavasvári Koldusdomb 1., 2., 3., 4., 12., 17. és 19. sírjában, birkakoponyával a 19. sírjában találkoztunk. Teljes lócsontváz még felkantározott lószerszámdísszel ellátott lónál sem fordul elő, csupán lókoponya és láb-szárcsontok a patarésszel együtt. Torolt lócsontok az 1., 2., 8., 12., 17., 18., 19., 21. és 23. sírből vannak. A 8. sírban két lókoponya volt; az 1. és 2. sírban felszerszámozták a lómaradványt (fejet), zabla volt a 18. sír lókoponyájának a szájában. A 21. sír lókoponyáját is felkantározták, hosszúcsontok tartoztak hozzá, de külön lókoponyát is helyeztek hozzá kíséretül.

A megye kora-avarkori tárgyai a VI. század végétől a VII. századon át voltak használatban. Népi szempontból a lakosság vegyes. Legalább háromféle települt népesség észlelhető. Így az avar és avar ritushatás alatt álló kuturgur-bolgár (hunok) és a szarmaták továbbélésének nyomai láthatók. Avar fülkesírok itt nincsenek. A tárgyi és ritusbeli kapcsolatok részben a tiszántúli avarokhoz, részben a Duna—Tisza közti kuturgur-bolgárokhoz (hunokhoz), valamint ezek előző dél-oroszországi és szibériai temetkezéseihez fűződnek. A korai avar kapcsolatok a közép-volgai és permi vidékekre utalnak. A tiszavasvári temető állatmellékletei (ló és birka) nomadizáló lovas népességre vallanak. Az állandó megtelepedésre jellemző állatok (disznó, tyúk stb.) teljesen hiányzanak a sírokban. Temetőiket többnyire halmos vagy partos helyeken találjuk.

II. ÁTMENETI KORSZAK, A BELSŐ FEJLŐDÉS ÉS A NYUGATI ORIENTÁCIÓ KEZDETEI (680—kb. 720)

Megyénkben olyan avarkori temetői anyagot, amely a korai időket a griffes-indás bronzöntvények megjelenéséig áthidalja, mint önálló csoportot, eddig nem találtunk. Részben ilyen a feltárás alatt álló tiszavasvári-egyházerdei VII. sz. végi temető (préselt griffes mintával). De megfigyelhetünk olyan régiségeket, amelyek előbb préselt, majd később öntött formában jelennek meg az avarság hagyatékában. Ilyenek a tiszai-sinkahelyi kettős ivdíszítésű, préselt aranybetéttel ellátott szíjvég (IX. t. 14), a rozetta (IX. t. 16), a trapéz alakú bronzcsat (IX. t. 20), a keresztvasas, markolattüskés kard (XVI. t. 4), a gyöngydiszú fülbevaló préselt előzménye Tiszavasváriból (XVII. t. 63—64). A XIX. t. 28—33. alatti hurokmintás fejdísz, melynek mintája préselt lószerszámdíszeken is megjelenik (Szentés-Nagyhegy), öntött griffes veretek társaságában. A XIX. t. 46. alatti botfej formája is tovább él. A háromszárnyú nyílhegyeket (XX. t. 10—11) későbbi példányoktól nem tudjuk elválasztani, csak akkor, ha jellegzetes mellékleteik vannak. Ugyanígy a kések, fülkarikák, orsó-gombok és egyéb, nem jellemző használati eszközök sem szoríthatók szűkebb időkeretek közé.

III. A GRIFFES-INDÁS BRONZÖNTVÉNYEK KORA (kb. 720—896)

Míg az átmeneti korszak leletei rátámaszkodhatnak az éremmellékletes korai sírok időmeghatározásaira, addig a griffes-indás bronzöntvények csoportja érmek és bizánci készítmények hiányában csak tipológiai és technikai fejlődésük figyelembevételével nyújthatnak időrendi lépést.

Hangsúlyoznom kell, hogy a griffes-índás öntvényeknek számos tárgyi alakja él az átmeneti korszakban préselt formában. Így a griffes övveretek és övszíjvégek is élnek, amelyek tehát öntött bronzok formájában újabb avar bevándorlással az e korszakot megelőző időben nem léphetnek fel.

A megye griffes-índás öntvényekkel jellemzett leletanyaga kevés és kellően meg nem figyelt. A hiányosság a rendszeres kutatás elmaradására vezethető vissza, mert ismerünk olyan régészeti nyomokat, amelyekből kiterjedt griffes-índás jellegű sírmezőkre (Tiszaeszlár, Tiszavasvári stb.) lehet következtetni.

Csoportunkhoz sorozandók: Tiszadob-Urkom-dűlő (XXIII. t. 4—5); Tiszaeszlár-Kunsírpárt (XXIV. t. 1—14, 15—27, XXV. t. 8—15); Kemecse (XXIV. t. 28, XXV. t. 1—7); Tiszalök-Hajnalos (XXV. t. 16—17, 18—21, 22—24; Záhony (XIX. t. 42) és Mátészalka (XIX. t. 41). Természetesen az orsógombok, kések, fülbevalók között vannak olyan szörványdarabok, amelyeket szűkebb időrendbe megnyugtatóan besorozni nem lehet. Az ilyen leletdarabokat különben sem vehetjük alapul.

Edényeink kézzel formáltak, hiányoznak közülök a korszakunkat jellemző sárgás és barnás színű korongolt füles korsók, bögrék. A kézzel alakított bögrék szürkésfeketés színűek, primitív, többnyire diszitetlen készítmények, amelyek egymagukban nem datáló értékűek. Általános jellemzéssel úgy választhatjuk el egymástól a korai és a késői edényformákat, hogy az előbbieknél a szájkiképzés tölcseresen kiöblösödik, az edény súlypontja a derék táján van, míg korszakunk edényeinél a súlypont többnyire az öblösödő edényhasnál jelentkezik, a szájrperem pedig alig kihajló.

A késeknél nem találunk olyan jellemző vonásokat, amelyeket népi vagy időrendi szempontból kihangsúlyozhatnánk.

Az orsógomboknál elmaradnak a karika alakúak, helyettük a csonkakúp alakúak kerülnek túlsúlyba.

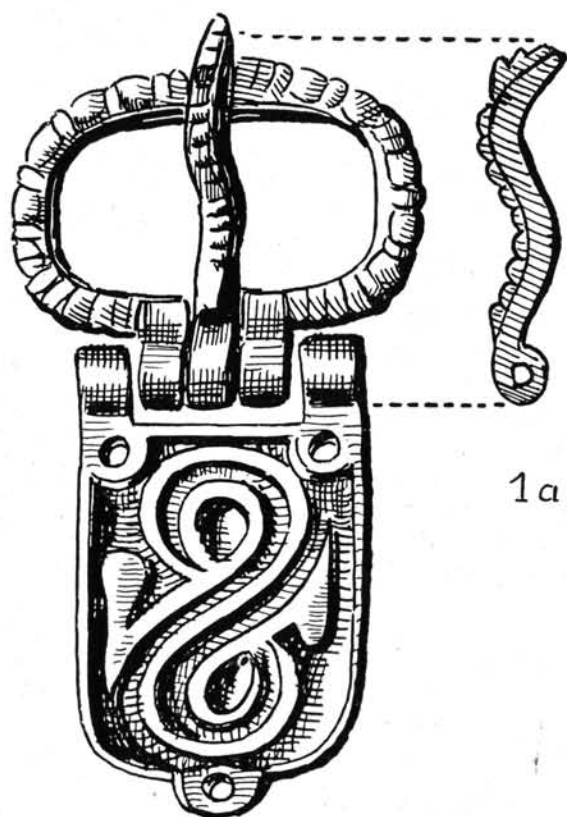
A női sírok kísérője a tűtartó csonthenger, egyedül Nagykállóból került elő szörványként (XXVI. t. 41). A felület rozsdanyomaiból bronztű egykori meglétére lehet következtetni.

A korszakot jellemző dinnyemag alakú gyöngyök kis számban vannak meg gyűjteményünkben (XXVI. t. 6—7).

A fülbevalók vagy egyszerű fülkarikák (XXVI. t. 1, 22) vagy gyöngycsüngő-díszesek (XXVI. t. 8, 9, 11). Ezeknek korai típusait képviselik azok a példányok, ahol a fülkarikarészt egy darabban öntötték. A későbbi fülkarikákat sokszor két drótból forrasztották össze, és a végeiket granulációs kerettel foglalták be.

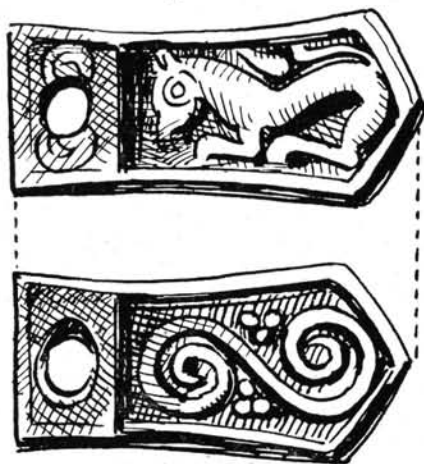
A kengyelvasak a korábbi idők kerekített formáihoz képest deformálódtak (XXIII. t. 4, 5). A tiszadobi-urkom-dűlői hurkosfűlű példány avar eredetet mutat, párja kuturgur-bolgár (hun) típus. Mindkettőnél a talprész felhajlik. A tiszalök-hajnalosi temető 3. sírjából is került elő két azonos jellegű kengyelvas, amelyből csak az egyik maradt meg (XXI. t. 11). A megnyúlt felhágó rész talpa pótlás, a szárvégek kiszélesednek, a bolgár jellegű kengyelfűlnél elmarad a nyak tagoltsága, és így formában a honfoglaló magyar kengyelvas típusok fülkiképzésére emlékeztet.

A bashalmi honfoglaló magyar sírok feltárásánál (1958 őszén) Dienes István két honfoglaló magyar női sírban a magyar jellegű kengyelvas

1a

1

2

8. kép. Avar bronzöntvények Tiszalök—Hajnalos, 29. sírból (= XXV. t. 16—17).
Kb. kétszeres nagyság.

példány mellett egy-egy hurkosfűlű, avar jellegű kengyelvasat is talált. Ezek is további bizonyítékai vidékünkön az avar továbbélésnek⁷⁴.

Amíg a kora-avarkorban rá lehetett mutatni megyénkben az avar, a kuturgur-bolgár (hun) és a szarmata vegyes lakosság régészeti nyomaira, addig a griffes-indás jellegű övveretgarnitúrákkal jellemzett korszakban ez a népi szétválasztódás sem ritusnál, sem az uniformizálódott övgarnitúráknál nem hangsúlyozódik ki. Egyedül a kengyelvasas sírleleteken át találunk az etnikai kapcsolatokhoz támpontokat.

Tiszalök-Hajnalos 3. sírban zablával felszerelt lókoponya feküdt a lábfejnél, kengyelvas társaságában. A ritus tehát még azonos a tiszavári-koldusdombi kora-avarkori temető lovassírjainál tapasztalttal.

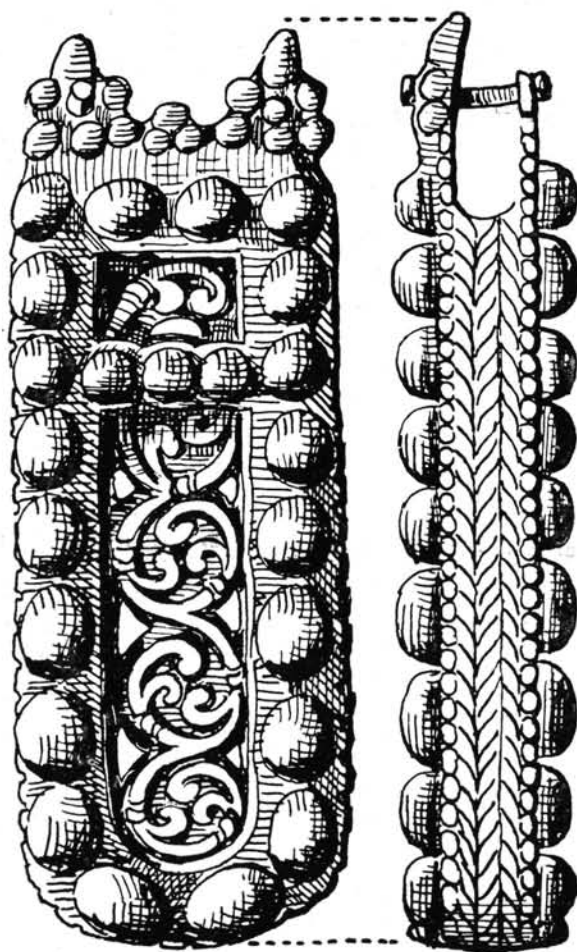
A hajnalosi temető szórványanyaga (XXV. t. 22—24) karikás övpántokat mutat, amelyek a korszak kezdetére tehetők. Az öv vereteinek nem díszítő, hanem függesztő rendeltetése, gyakorlati célja volt. A 29. sír (8. kép 1—2) csatjának vereti részén fonat mintává lett S-alakú indát látunk, amelyen már csak egy-egy levélnyúlvány emlékeztet a növényre. A csat ritka érdekessége az, hogy ovális kerete asztragalosszerűen van kiképezve. Egyébként tövise sörényes állatokat mutat. A lelethez tartozó kisszíjvégnak egyik oldalát a szokásos griff alak, a másikat teljesen geometrikus kettős spirális díszíti (8. kép 2). Utóbbinak két oldalán (középtájon) egy-egy három gömböcsből álló „gyümölcs” emlékeztet arra, hogy S-alakú inda geometrikussá vált változatáról van szó. A griff, mint szimbólum, főként a VIII. század jellemzője. A IX. században a növényi minták, indák ábrázolása van túlsúlyban.

A VIII. század első felére tehetjük a kemecsei 7. sír négyszögű öntött övvereteit, amelyek préselt előzményekre mutatnak (XXV. t. 1—5). A csatvereten is megjelenik egy négylábú állat (XXV. t. 7), az egy darabban öntött övszíjvégen (XXV. t. 6—6a) pedig állatküzdelmi jelenet kap mindkét oldalon helyet. A kemecsei 5. sír kisszíjvégét (XXIV. t. 28—29) kettős fedéllapból illesztették össze, felületén S-alakú indadíszet találunk. A darabot a VIII. század második felére datálhatjuk. A szórványos és hiányos övvereteink között még legtöbb darabszámmal találkozunk a tiszaszlári-kunsírperti 7. sír övgarnitúrájánál (XXIV. t. 1—14). A mindkét lapján griffssorral, illetőleg indával díszített, öntött csuklós övszíjvégen (XXIV. t. 3—3a) (10. kép) kívül még megvannak az öv lyukvédői (XXIV. t. 1—2, 5), az övforgó (XXIV. t. 4), mely egy-egy állatfejben végződik, továbbá a csüngőtaggal ellátott és enélküli övveretek (XXIV. t. 8—14, 6—7).

Ugyanennek a temetőnek az 5. sírjából nyilvántartott övgarnitúra darabjai (XXIV. t. 15—23) stílusban egymástól elütő formát, díszítést és technikai kivitelű mutatnak. Megfigyelés hiányában összetartozásukhoz esetleg szó férhet. Az öv szíjvége (?) laposlevelű indával díszített (XXIV. t. 19). A kisszíjvégek (XXIV. t. 21—23) díszítése lándzsalevél, inda és laposlevelű inda. Az övveret (XXIV. t. 20) áttört szíjvég formát mutat. A lyukvédők (XXIV. t. 17—18) indát formáznak. Az övforgó (XXIV. t. 15) díszítetlen, a kis csatveret (?) (XXIV. t. 16) felületét vonalárkolás tagolja. Idejükét a VIII. század közepére tehetjük.

A tiszaszlári 3. sír övgarnitúrájából csupán a csüngőszíj két lyuk-

⁷⁴ Szabolcs-Szatmári Szemle, 1956. 39. kk.

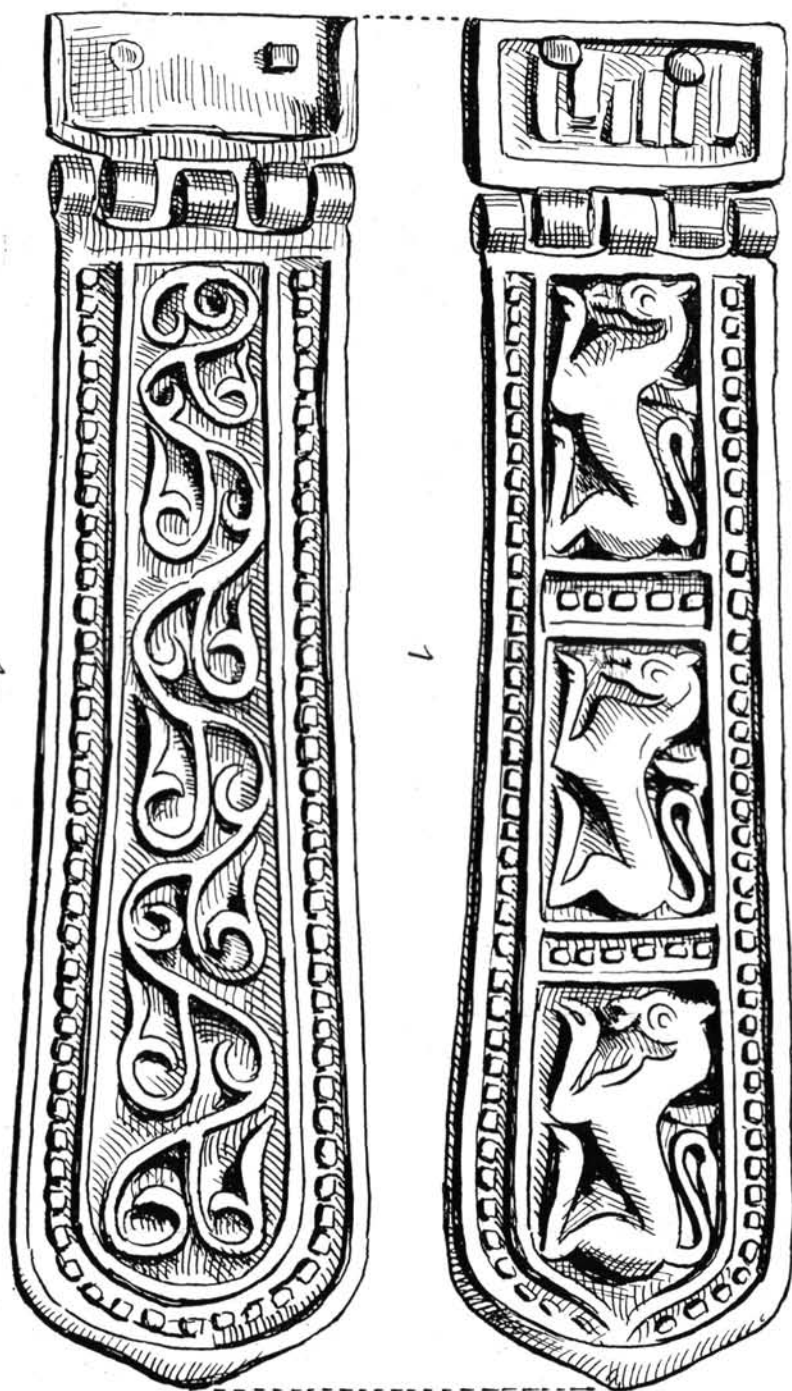
1

1a

9. kép. A záhonyi avar bronzszíjvég rajza (= XIX. t. 42, 42a). Kb. kétszeres nagys.

védője (XXV. t. 8—9), kisszíjvége (XXV. t. 10) és övforgója (XXV. t. 11) maradt meg. A darabok késői, már IX. századi formát mutatnak.

A záhonyi szórvány fehérbronz nagyszíjvég (XIX. t. 42, 42a) már a századvégi avar formakincs tartozéka. A szíjvég egy darabban készült öntés útján. A bronzöntvényen látható összes részletek, melyeket a 10. kép tüntet fel, már a pozitív segédmintán megvoltak. Az erőteljes gyöngy-soros keretben mélyenfekvő indadíszes vékony mezőnek két oldalán három-három kis áttörés látható. A darab mindkét oldala egyformán

10. kép. Tiszaeszlár—Kunsírpárt, 7. sír (= XXIV. t. 3—3a). $1\frac{1}{2}$ nagys.

kiképzett. A két szeget tartó felső nyúlványpár-csúcs letörött. A darab az avar bronzöntés egyik legkiválóbb darabja. A köpürész szőlőfürt díszítése, a gyöngykeretes mély mezők, az oldalfelület mintázása jellegzetes késő-avar vonások, amelyek valószínűleg a honfoglaláskori bennszülött avar lakosság hagyatékát jellemzik.

A mátészalkai arany szíjvég (XIX. t. 41⁷⁵) csupán technikai kivitele miatt sorolható a késő-avar fémművességhez, de díszítési módban és időben a dunai bolgár megszállás emléke, esetleg már honfoglaló magyar hagyaték.

Szabolcs-Szatmár megye avarkori emlékanyagáról a sok szórvány és a hiányos feltárások miatt nem kaphatunk teljes és folyamatos képet. A megyei leletanyag feldolgozása azonban az országos avar emlékanyag összefoglalása számára is értékes adatokat szolgáltat, mert olyan országrészről találunk itt támpontokat, ahonnan a rendszerező munka e kor-szakra vonatkozóan eddig hiányzott. A kora-avarkor több népességet magában foglaló emlékanyaga a jelek szerint töretlenül folytatódott a magyar honfoglalásig és egyes példák tanúsága szerint azt is túlélte, mint a bennszülött avarság hagyatéka.

Csallány Dezső

⁷⁵ Horváth T.: Arch. Hung. XIX. 1935, 113, 35. kép.

AWARISCHE FUNDE DES KOMITATS SZABOLCS-SZATMÁR

Die awarenzeitlichen Funde des Komitates vermehrten sich in den letzten Jahrzehnten wesentlich. Doch gibt es neben vielen Streufunden heute noch immer wenig authentische Grabfunde. Es sind zu den letzteren die Gräberfelder von Tiszavasvári-Koldusdomb, Tiszabercel-Vékásdűlő, Tiszalök-Hajnalos, Tiszaeszlár-Kunsírpárt und mehrere kleinere Grabfunde zu zählen.

Durch die typologischen Gruppen unseres awarischen archäologischen Bestandes wird das gewohnte Gesamtbild der awarischen Kultur gezeigt. Neben den Gürtelgarnituren, bestehend aus reichverzierten Bronzegüssen, werden die Keramik, charakteristische Züge der Gräber mit Pferdeskeletteilen und die Waffen hervorgehoben.

Das Fundmaterial lässt sich chronologisch auf drei verschiedene Gruppen teilen :

I. Die frühe Awarenzeit. Zeit der östlichen Beziehungen und des byzantinischen Einflusses (568—679).

II. Übergangszeit. Anfänge der inneren Entwicklung 680—etwa 720).

III. Zeit der Greifen- und Rankengruppe (etwa 721—896).

Neben dem Übergewicht der ersten Gruppe lässt sich hauptsächlich nur das Denkmalmaterial der dritten Gruppe betonen.

In der Frühawarenzeit wird man mit dem Weiterleben sarmatischer Volkselemente zu rechnen haben (Tiszabercel). Dabei wird gleichzeitig das vollkommene Fehlen gepidischer Volkselemente für das Komitat Szabolcs-Szatmár festgestellt. In dieser Zeit liessen sich Kutrigur-Bulgaren (-Hunnen) nieder, die vom awarischen Ritus beeinflusst waren (Tiszavasvári-Koldusdomb); (Nyíregyháza-städtische Gärtnerei, datiert mit dem Goldsolidus des Maurikios Tiberios, 582—602). Die archäologische Hinterlassenschaft derselben weist mit den Funden des Gebietes zwischen Donau und Theiss einerseits, und durch die Steigbügel, versehen mit langem Ohr, sowie durch die Lanzenspitzen, mit Ostasien und Südrussland anderseits, die engsten Zusammenhänge (bulgarische, d. h. hunnische Beziehungen) auf. Die Steigbügel mit schlingenartigem Ohr weisen auf Zusammenhänge mit dem mittleren Wolgagebiet und Permien hin (awarische, bezw. pseudoawarische Volksmasse). Der Harnisch von Tiszavasvári scheint aus derselben Werkstatt, wie derjenige von Kertsch, zu stammen.

Für die frühawarenzeitlichen Funde sind die gepressten Gürtel- und Pferdegeschirr-Zieraten charakteristisch. Was die Keramik betrifft, sind die handgefertigten, unverzierten Tongefässe trichterförmigen Mundes am häufigsten. Der Bestattungsritus ist verschieden (die Toten werden mit Fuss nach SW, S, bezw. O gerichtet beigesetzt). In den sog. Reiter-

gräbern sind immer nur Pferdekopf und Fussknochen, auch wenn Pferdegeschirr mitgegeben wird, vorhanden.

Einzelne Typen der Riemenbeschläge leben nicht nur in Presstechnik, sondern auch in Bronzeguss weiter.

Der Fundbestand der Greifen- und Rankengruppe ist in unserem Museum etwas mangelhaft vertreten. Es fehlen hier weitgehende Nachforschungen auf den Fundplätzen. Die charakteristische Hinterlassenschaft der vorangehenden beiden Zeitabschnitte setzt sich auch in dieser dritten Periode fort. Die Gürtelbeschläge werden nicht als Zieraten, sondern als für praktische Zwecke dienende Hängeglieder verwendet. Hauptmotive dieser Bronzegüsse sind Greifenfigur, Ranke und seltener Bandgeflecht.

Die Spuren des Awarentums lassen sich bis zum Ende des IX. Jahrhunderts verfolgen (Záhony). Es kommen aber auch vereinzelte awarische Stücke, die die ungarische Landnahme überlebten, vor.

Die gemischte Bevölkerung der Frühawarenzeit, bestehend aus awarischen, sarmatischen und kutrigur-bulgarischen (-hunnischen) Elementen, scheint als uniformisiertes Awarentum der Greifen- und Rankengruppe weiterzuleben und bis zum Zeitpunkt der ungarischen Landnahme zu bestehen.

Dezso Csallány

АВАРСКИЕ НАХОДКИ В КОМИТАТЕ САБОЛЧ-САТМАР

Количество находок аварской эпохи на территории комитата Саболч-Сатмар увеличилось в последние десятилетия в значительной мере. Однако, наряду с многочисленными маловажными вещами, число подлинных могильных находок все-таки еще небольшое. Сюда принадлежат кладбище Тисавашвар-Колдушдомб, могилы в садовом хозяйстве г. Ниредьхаза, могильные находки в местностях Тисаберцел-Бекашдюзэ, Тисалэк-Хайналош, Тисаеслар-Кунширпарт и др.

Типологические группы находок показывают обычную картину аварских памятников. Кроме гарнитур поясных пряжек, преобладают керамические изделия, характерные конные могилы и вообще вооружение.

По хронологическому порядку материал разделяется на три группы:

I. Ранняя аварская эпоха, период восточных связей и византийского влияния (568—679 н. э.).

II. Переходная эпоха, начало внутреннего развития (680—ок 720).

III. Эпоха бронзовых отливок с грифоновым-лозовым украшением (около 721—896).

Наряду с преобладанием первой группы, подчеркивается лишь материал находок третьей эпохи.

По отношению ранней аварской эпохи надо считаться с продолжением сожительства с сарматским населением (с. Тисаберцел), с полным отсутствием гепидского населения, с народонаселением аварского обряда (Тисавашвар-Колдушдомб) и, наконец, с поселением кутургур-болгарской (гунской) народности (Городское садовое хозяйство г. Ниредьхаза: «Маврикиос Тиберис с золотом», 582—602). Все эти находки близки не только к могильным находкам территории между реками Дунаем и Тиссой, но и к находкам Восточной Азии (ушастые стремени, копейные железки), к Южной России (болгарские-гунские связи), а также к Среднему Поволжью и Пермской области с аварским, псевдоаварским населением (петлистые стремени). Панцырь, найденный в с. Тисавашвар происходит из той же мастерской как и панцырь (одинаковой системы) Керчи.

Характерными для находок ранней аварской эпохи являются штампованные украшения поясов и конских упряжей. Среди посуды преобладают неукрашенные посуды ручной работы с воронкообразным устьем. Умерших похоронили различным образом (ногами к юго-западу, югу и востоку). В конных могилах встречаются лишь голова и ноги, даже в случае наличия взнуздывания.

Некоторые типы предметов встречаются в дальнейшем не только в штампованном, но и в вылитом виде.

Материал последней эпохи, характеризованный гарнитурами поясных пряжек с грифоновым-лозовым украшением — немногочислен, неполон и еще

недостаточно разработан. Население и его наследие являются продолжением двух предыдущих эпох. Поясные упряжки не украшаются, они служат практическим целям, для навески разных вещей. Главными декоративными мотивами являются грифон, лозоподобные орнаменты, а в исключительных случаях также и лентообразные пряжи.

Следы аварского населения в этой местности (с. Захонь) обнаруживаются до самого конца IX века; однако, встречаются также и аварские предметы, которые переживали завоевание венгерской отчины в этом комитате.

Кажется, что расстающееся аварское, сарматское, кутургур-болгарское (гунское) смешанное первоначальное население ранней аварской эпохи существовало дальше, чем унифицированный аварский характер в унифицированной грифоновой-лозовой группе, и то же самое положение оставалось до времени завоевания отчества венграми.

HONFOGLALÁSKORI LÓKOPONYÁK A NYÍREGYHÁZI MŰZEUMBAN

A honfoglaló magyarság lovainak kérdése mindig izgató téma volt az állattenyésztők és a háziállattörténettel foglalkozó kutatók számára. Az e kérdéssel foglalkozó legkorábbi munka Brummel Gyulától származik¹. Brummel e munkájában nem a csontanyag vizsgálata alapján foglalkozott honfoglaló őseink lovaival, hanem elsősorban Konstaninos Porphyrogenetos, Bölcs Leo és Maurikios írásai nyomán. Kutatásaiból azt a következtetést vonta le, hogy a honfoglaláskori magyar ló a szkíta ló rokona, s mint ilyen Ázsiából származik. Meglehetősen kis termetű. Igen érdekes az a véleménye, mely szerint honfoglaló őseinknek legalább kétféle lova volt: külön típus a harcosoknak és külön az előkelőknek². Ez utóbbiak nagyobb testűek kellett, hogy legyenek, mivel lovasuk páncélt viselt, és gyakran maguk is páncéllal voltak borítva. A szerző szerint származási helyük minden valószínűség szerint Dél-Ázsia lehetett és a szerző szerint az előbbi típustól külön tartották őket, úgyhogy nem valószínű, hogy a két típus között keresztezések előfordultak volna.

A második munka, mely a honfoglaló magyarok lovával foglalkozik, Besskó József tanulmánya³. Amint a szerző munkája előszavában megírta, munkájával hiányt akart pótolni: „Ma már alig van művelt nemzet, mely az ősei birtokában volt lovak tudományos vizsgálatát nélkülözné és kétségtelen, hogy annak megfejtése hazai tudományosságunknak egyik hézagát van hivatva pótolni”⁴.

Szükségét látta e munkának, márcsak azért is, mert „... mindazok az ismeretek, amelyekkel eddig a honfoglaló magyarok lovaira vonatkozóan rendelkezünk, csak írott források hiányos tudósításain, néha pusztá mendemondákon alapulnak, úgyhogy nem kell nagy bátorság annak kimondására, hogy a honfoglaló ősök lovairól manapság jóformán semmi bizonyosat nem tudunk”⁵. Besskó dolgozatában nyolc honfoglaláskori magyar lókoponyát vizsgált meg (a dolgozatában szereplő kilencedik lókoponya római telepről származik). Munkája messze túlhaladja egy szokásos állatorvosdoktori disszertáció kereteit, mivel anyagának — mely különben számban a legnagyobb koponya-anyagot tartalmazza, minden ilyen irányú munka között — feldolgozásához Török Aurél, a nagy magyar antropológus irányítása és kraniometriai rendszere alapján önálló mérési rendszert dolgozott ki. Ez az általa kidolgozott mérési rendszer máig is

¹ Brummel Gy.: A honfoglaló magyarok állattenyésztése. Erdélyi Gazda. 1900. 1—42.

² Brummel Gy.: i. m. 17.

³ Besskó J.: A honfoglaló magyar nemzet lovairól. Diss. Budapest, 1906.

⁴ Besskó J.: i. m. 3.

⁵ Besskó J.: i. m. 5.

az egyik legjobb a hippológiai irodalomban ismeretes mérési szisztémák között, mivel azonban csak magyar nyelven önálló kötetben (nem valamely ismert folyóiratban) jelent meg, nemzetközi viszonylatban ismeretlen maradt. Besskó e koponyavizsgálati módszerével a legaprólékosabban végigvizsgálta a rendelkezésére álló lókoponya-anyagot és tetemes mennyiségű recens koponyát, és vizsgálatai eredményeképpen azt a következtetést szűrte le, hogy a honfoglaláskori magyar lovak a keleti fajtacsoport mongol ágából származnak⁶. Az egyik honfoglaláskori sírból előkerült koponyát nyugati lóból származtatja, melyet hadizsákmánynak tart⁷; e ló azonban még nem a mai fogalmaink szerinti nagy testű, hidegvérű nyugati ló lehetett. Vizsgálatai közben a korábbi szerzők számos tételét teszi kritika tárgyává és közülük többnek a tarthatatlanságát bizonyítja be, például Franck megállapításait a keleti és nyugati lovak zápfogai rágóalapjának szerkezeti különbségeiről⁸; ugyanerre az eredményre a nyugati szerzők határozottan csak a legújabb időkben jutottak⁹. Besskó munkáját azzal fejezte be, hogy a honfoglaláskori magyar lovaknak a keleti fajcsoportban elfoglalt pontos helyét, származását egy következő dolgozatában fogja meghatározni. Erre azonban sohasem került sor, mivel a szerző a tudományos munka helyett a jövedelmezőbb állatorvosi praxist választotta.

Besskó dolgozata után hosszabb szünet következett, s a következő munka, mely ezzel a tárggyal foglalkozott, csak 1935-ben jelent meg, Hankó Béla tollából¹⁰. Hankó dolgozatában négy újabb honfoglaláskori és egy avar lókoponyát vizsgált meg, ezeket hasonlította össze a Besskó-féle koponya-anyaggal, de a csontanyag mellett gazdag forrásanyagot is feldolgozott. Vizsgálatai alapján megállapította, hogy a honfoglaláskori magyar ló tarpánivadék volt, azonban jóval a honfoglalás előtt a mongol vadló (*Equus przewalskii* Polj. = taki) vére kerülhetett bele¹¹. Besskónak a honfoglaló magyarok lovairól alkotott véleményét, mely szerint e lovak a keleti fajtacsoport mongol ágához tartoztak, ugyanígy értelmezte, és saját véleményével megegyezőnek tartotta¹². Ugyanitt Hankó a honfoglaláskori magyar lovaknak költői leírását adta: „Aránylag széleshomlokú, kis- és szárazfejű, tűzesszemű, szárazcsánkú és acélosinú, eleven, tüzes és átlagban csak 1,40 m magasságú állatok voltak, melyek főként vágatva jártak. Istállót sohasem láttak és hideget, meleget, esőt és szélvihart egyaránt jól tűrtek. Ritkán feküdtek, állva aludtak. Félvad ménesekben tartották őket. Fekete sörényük lobogott a szélben. Színük sokféle lehetett, fehér hassal és széles fekete hátszíjazással, fekete sörénnyel és farokkal... A lovak testformája, fejállása kétségtelenül nemes és az arabs loéra emlékeztető lehetett, olyanféle, mint a dél-albániai apró, arabsvérű lovaké”¹³.

⁶ Besskó J.: i. m. 149.

⁷ Besskó J.: i. m. 150.

⁸ Besskó J.: i. m. 138 skk.

⁹ Lundholm, B.: Abstammung und Domestikation des Hauspferdes. Zool. Bidr. fr. Uppsala. XXVII. (1949) 56. — Nobis, G.: Beiträge zur Abstammung und Domestikation des Hauspferdes. Zeitschr. f. Tierzüchtg. u. Züchtungsbiol. 64 (1955) 230.

¹⁰ Hankó B.: A magyar ló eredete. Debr. Szemle. 1935. 1—24.

¹¹ Hankó B.: i. m. 20.

¹² Hankó B.: i. m. 21.

¹³ Hankó B.: i. m. 21 sk.

A sorrendben utolsó munka, mely a honfoglaló magyarok lovait tárgyalja, 1936-ban jelent meg¹⁴. Ebben Nagy D. szigorú kraniometriai módszerrel hat honfoglaláskori lókoponyát vizsgált meg. Sajnos — rosszul értelmezett hely- és költségkímélés céljából — sem a felvett méretek pontos leírását, sem pedig azok értékeit nem közölte, hanem ezeket az állatorvosi anatómiai intézetben helyezte el megtekintésre, ahol azok elkallódtak. Vizsgálatai eredményeként megállapította, hogy a honfoglaláskori magyar lovak koponyaalkatra meglehetősen egységesek, ami arra mutat, hogy honfoglaló őseink jól kitenyésztett, konstans jellemvonásokkal bíró állománnyal rendelkeztek¹⁵. Viszont Hankóval ellentétben e lovak legfontosabb ősenek nem a tarpánt, hanem a takit tartotta¹⁶.

Amint látjuk tehát, a honfoglaló magyarok lovairól a különböző szerzők véleménye meglehetősen eltérő. Ez két oknak tulajdonítható: 1. Mindhárom szerző, aki koponyaanyag vizsgálatával foglalkozott, meglehetősen kisszámú anyagot dolgozott fel, és nem hasonlította kellően össze saját anyagát a korábbi szerzők által vizsgált koponyákkal. 2. A szerzők korában — de még ma sem — létezik olyan jól kialakult módszer, mellyel a különböző lótipusokat egymástól elkülöníthetnénk. Hogy csak egy ilyen, e problémák eldöntéséhez alapvetően szükséges kérdés tisztázatlanságára mutassunk rá, megemlíthetjük, hogy még ma is komoly viták dúlnak akörül, hogy a tarpán eredeti vadló volt-e vagy csak elvadult háziló. Korábbi szerzők egész sora, és pedig Antonius¹⁷, Falz-Fein¹⁸, Hilzheimer¹⁹, Kostron²⁰, az újabbak közül pedig Lundholm²¹ és Fehring²² stb. valódi vadlónak tartja a háziló származása kérdésében oly fontos szerepet játszó állatot, velük szemben azonban egyes szerzők (így pl. Kwaschnin-Ssamarin²³ már korábban ellene voltak a tarpán vad voltának, újabban pedig sok szerző határozottan tagadja azt, így pl. Herre²⁴, Nobis²⁵ stb. De nem tudnak a különböző szerzők olyan alapvető kérdésekben sem megegyezni, hogy bizonyos koponyatani bélyegek, melyek az egyes lótipusok elkülönítésére felhasználhatók volnának, a vad ősoktól

¹⁴ Nagy D.: Kraniometriai vizsgálatok a honfoglaló magyarok lovain. Kraniometrische Untersuchungen über die Pferde der Ungarn zur Zeit der Landnahme. Mat. és Természettudományi Ért. LIV. (1936) 991—1003.

¹⁵ Nagy D.: i. m. 1002.

¹⁶ Nagy D.: i. m. 1003.

¹⁷ Antonius, O.: Über das Aussehen des Tarpans. Verh. d. Zool.-Bot. Ges. in Wien, 63 (1913) 235—240.

¹⁸ Falz-Fein, Fr.: Über das letzte Auftreten des Wildpferdes in Südrussland. Taurisches Gouvernement. Sitz.-Ber. d. Ges. Naturf. Fr. zu Berlin. 1919. 196—205.

¹⁹ Hilzheimer, M.: Eine Haustierrasse von mehrtausendjährigem Alter. Naturschutz. 16 (1935) 155.

²⁰ Kostron, K.: Poznanky k otázce tarpána lesního. Equus ferus Pallas for. silvatica Vetulani. — Bemerkungen zur Frage des Waldtarpans. Práce Morav. Prirod. Spol. (Acta Soc. Sci. Nat. Morav.) XII. (1940) 11.

²¹ Lundholm, B.: i. m. 103.

²² Fehring, O.: Unser Pferd. Berlin, 1950. 22.

²³ Kwaschnin-Ssamarin, N.: Kraniologische Untersuchungen über das lithuanische Pferd. Zeitschr. f. Tierzüchtg. u. Züchtungsbiol. XII. (1928) 270.

²⁴ Herre, W.: Beiträge zur Kenntnis der Wildpferde. Zeitschr. f. Tierzüchtg. u. Züchtungsbiol. 44. (1939) 343—363. — Die geschichtliche Entwicklung der Haustierrückzüchtung. In: Zorn, W.: Tierzüchtungslehre. Stuttgart, 1958. 28.

²⁵ Nobis, G.: i. m. 219.

örökölt jellemvonások-e, vagy pedig csak a domesztikáció következtében, utólag fejlődtek ki.

Mindenesetre a honfoglaló őseink által behozott lóanyag a keleti fajtacsoporthoz tartozott, s mint ilyen egészen kiváló tulajdonságokkal rendelkezett, ennek következtében nagy hírnévnek örvendett a környező területeken. Így már az első árpád-házi királyok korában sok kerülhetett ki belőle külföldre. Kivitele — úgy látszik — kezdett azonban túlságosan nagy méreteket ölteni, mert már Szent László és Könyves Kálmán kénytelenek voltak betiltani. E tilalom azonban már a XIII. században megszűnt²⁶. Később királyaink is gyakran ajándékoztak külföldi uralkodóknak lovakat, például II. Endre István szerb fejedelemnek lovakat, bölényeket és „szaracén” bivalyokat ajándékozott²⁷. A tatárjárás viszont kétségtelenül nagy károkat okozott az ország lóállományában, utána azonban igen sok tatár ló maradhatott itt, melyeket a magyar lovakkal kereszteztek, de tisztavérben is tenyésztettek. Utóbbira vall az, hogy félvérszázaddal a tatárjárás után, 1293-ban László bíró egy Csud nevű jobbágnak négy ökröt és egy tatár lovat ítél oda²⁸.

A tatárjárás okozta károkat azonban kiheverte lótenyésztésünk mind mennyiségi, mind pedig minőségi szempontból. Legalábbis erre következtethetünk a hazánkon 1433-ban átutazó Bertrandon de la Brocquière francia követ leírásából²⁹. A követ azt írja, hogy a szegedi piacon annyi eladó lovat látott, hogy „aki 3—4000 lovat óhajtana, a városban találhatna annyit is. A lovak oly olcsók, hogy bárki tíz magyar forintért igen szép csődört vehetne.” A Szegedtől északra fekvő síkságon „a lovak vad állatokhoz hasonlóan, egészen szabadon élnek, mégpedig egymást éri a sok ménes, ez az oka, hogy a szegedi piacon annyit láthatni.” „Pesten igen sok lókereskedő van, ha valaki kétezer jó lovat kívánna venni, itt bizonyára kaphatna. Tíz lóból álló istállónként adják el, minden istálló ára 200 frt. Láttam olyan lovakat is, hogy közülük kettő-három megérné az említett árat. Legnagyobb részük a Magyarország határait borító erdélyi hegyekből való. Vettem egy kitűnő futót, egyébiránt majd mind jó hátasló. Az ország igen jó legelőket szolgáltat számukra. Hibájuk azonban, hogy kissé makrancosak, különösen pedig nehezen patkolhatók.” Ez időben már újra sok ló kerülhetett ki külföldre, úgyhogy a XVI. század elején — védelmi célzattal — II. Ulászló újra megtiltotta a magyar lovak kivitelét³⁰.

Természetesen mindezek, amiket a középkori magyar lovakról írtunk, mind a honfoglaláskori lovaink egyenes utódainak számító, keleti származású lovakra vonatkoznak. Ezek alkották ugyanis az akkori hazai lóanyag többségét, így pl. a középkori magyar falvak ásatásainál csakis ilyen lovak maradványai kerültek elő. Ezek mellett kis mennyiségben hidegvérű lovak is előfordultak e korban hazánkban. Ezek legkorábban

²⁶ Meissner K.: Magyarország lótenyésztése. Debrecen 1929. 10.

²⁷ Szamota I.: Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten. Budapest, 1891. 22.

²⁸ Belényessy M.: Az állattartás a XIV. században Magyarországon. Néprajzi Ért. 38 (1956) 24.

²⁹ Szamota I.: i. m. 92 skk.

³⁰ Bevilacqua-Borsody B.: A magyar ló és a magyar lovassportok története. Magyar lósport és lótenyésztés. Budapest 1943. 57.

Szent István idejében vagy valamivel előtte, először Németország, később Itália felől kerülhettek be. Nagyobb mértékben azonban a középkor folyamán — és máig sem — sohasem terjedtek el, amit az bizonyít, hogy gazdag hazai középkori csontanyagunkban, még a városok és várak anyagában is, ahol pedig a nyugati hatások sokkal jobban érvényesültek, mindössze néhány hidegvérű lóból származó csont van, például a budai várban, sajnos azonban nem hitelesen datált középkori rétegben³¹. Hankó szerint ilyen nyugati lónak az ősi magyar keleti lóval keresztezett utódát ábrázolja a Kolozsvári-testvérek Szent György-szobrának lova³².

A fentiekből láthatjuk tehát, hogy honfoglaláskori lovainkról és azok középkori továbbéléséről az írott források alapján többet tudunk, mint amennyit az eddigi szerzőknek koponyaanyag exakt vizsgálatával megállapítani sikerült; ahogy azt már fentebb is megemlítettük, ennek legfőbb oka a megfelelő koponyavizsgálati módszer hiánya. Ezen a tényen most egy csapásra nem tudunk változtatni, ellenben megkíséreljük, hogy a továbbiakban ilyen koponyák lépésről lépésre történő vizsgálatával lassan egy ilyen rendszert felépítsünk. Ehhez pedig az egyik legelső lépés az, hogy minél több koponyát mérjünk meg és a méretek összevetésével, valamint más, hasonló korú népek lovainak koponyaanyagával összevetve, az eltéréseket és különbségeket megállapítsuk, valamint eredeti vadlovak koponyáival összehasonlítva, most már végérvényesen eldönteni próbáljuk, hogy mely vadló jellemvonások öröklődnek szilárdan a háziasítás után is, és melyek változnak meg a háziasítással. A fenti rendszer felépítésének első téglájaként most a nyíregyházi múzeumban levő, Szabolcs megyei honfoglaláskori temetőkből származó lókoponyákat kívánjuk ismertetni.

1. KENÉZLŐ, 14. sír³³ (XXVII. t. 1; XXVIII. t. 1; XXIX. t. 1).

Koponya a mandibulával és a lábaknak a carpus-, ill. tarsustól disztálisan eső csontjaival.

A koponya megtartási állapota jó. Homloka baloldalán, az os nasalera és frontalera kiterjedő, résalakú folytonossághiány van, mely az ásatáskor keletkezett. Processus jugularisai letörtek. Fogai közül a baloldali I₁, I₂, I₃, P₁ és a jobboldali I₂, I₃ hiányzik. Színe barnássárga. A mandibula szét-tört, a végtagsontok sérültek.

Leírása: 3—3 és 1/2 éves mén csontjai. A koponya egészen kicsi, finom. Profilvonala egyenes, az orrsont aborális harmadán enyhe domborulattal. Az agyüreg tág, boltozatos. A nyakszírtpikkely erősen hátrahajló. A linea semicircularisok enyhén kiemelkedők. A homlok széles, lapos. A halántékarok (fossae temporales) tágak. Az orbiták tágak, hosszantoválisak. Az arci rész széles, az agyi részhez viszonyítva eléggé rövid. A felső fogsorban a P₁-ek előtt egy-egy farkasfog volt, azonban kihullottak. Különben a farkasfog honfoglaláskori lovaink koponyáján igen gyakori.

A metapodiumok karcsúak.

³¹ Bökönyi S.: A budai várpalota ásatásának állatsontanyaga. Die Tierknochenfunde der Ausgrabungen im Burgpalast von Buda. Bud. Rég. XVIII. (1958) 464.

³² Hankó B.: véleményét l. László Gy.: Kolozsvári Márton és György Szent György szobrának lószerszáma c. dolgozatában. (Erd. Tud. Int. Évk. Kolozsvár 1943. 75—170.)

³³ Jóna A. ásatása.

2. RÉTKÖZBERENCS-PAROMDOMB, 2. sír³⁴ (XXVII. t. 2 ; XXVIII. t. 2 ; XXIX. t. 2).

Koponya a mandibulával.

A koponya jó megtartási állapotú. Orrcsontjainak apikális része letört, a baloldali os incisivum és a két orbita széle sérült. Fogsora teljes. Színe barnássárga. A mandibula sérült.

Leírása: 6—7 éves mén koponyája. A koponya egészében kicsi, bár a kenézlőinél nagyobb. Különben pontosan ugyanolyan, mint a kenézlői, csupán profiljában az a két homorodás látható, melyet Kwaschnin-Ssamarin litván parasztlovak profilján is megfigyelt, de nem tartott fajtajellemzővé³⁵ Hasonlóan a kenézlőihez, e lónak is voltak felül farkasfogai, de kihullottak.

3. ISMERETLEN SZABOLCS MEGYEI HONFOGLALÁSKORI LELŐHELY (XXVII. t. 3; XXVIII. t. 3; XXIX. t. 3).

Koponya a mandibulával.

A koponya megtartási állapota jó. Mindössze orrcsontjainak apikális vége és a processus jugularisai törtek le, az arcus zygonaticusok, a nyakszírtpikkely és a baloldali os palatinum pedig sérült. A metsző- és szemfogak, valamint a baloldali P₁ hiányzik. A mandibula sérült, hiányos.

Leírása: A koponya kicsi. Profilvonala domború, különösen az os frontális orális és az os nasális aborális részénél, míg az os nasálisnak kb. a közepetáján enyhe homorulat figyelhető meg. Az agyüreg tágas, boltozatos. A nyakszírtpikkely az előbbiekéhez képest kevésbé hátrahajló. A línea semicircularisok az előbbieknél erősebben kiemelkedők. A homlok keresztmetszetben háztetőszerűen domború, különben széles. Ugyancsak széles az arc rész is és az agykoponyához viszonyítva épp oly rövid, mint az előbbi két koponyáé, azonban nem olyan finom. 9—10 éves mén, esetleg herélt ló koponyája³⁶.

A méretek és indexek feltűnő egyezése alapján mindhárom ló azonos típusba tartozik. A harmadik ló domború homlokalakulása azonban felveti az egyazon típuson belüli két különböző fajtához való tartozás kérdését, annál is inkább, mivel mindhárom ló azonos nemű; a koponyaalkatban megnyilvánuló ezen különbséget tehát nem lehet a különböző nemek rováására írni. Ez akkor is áll, ha a harmadik ló esetleg nem mén, hanem herélt lenne, mivel a herélés nem ilyen irányú változásokat hoz létre a lovak koponyáján. Ezt a kérdést azonban a ma rendelkezésünkre álló módszer és anyag alapján eldönteni nem tudjuk.

Kétségtelen, hogy mindhárom koponya olyan lovakból származik, melyek a keleti fajtacsoportba tartoznak, amire széles homlokuk, boltozatos agyüregük, tág orbitáik és rövid arckoponyájuk mutat. Mindenesetre, széles homlokuk révén erősen elütnek a grossörner—molmecki i. u. V. századból származó germán lovaktól, melyeket leírójuk a nyugati csoportba sorol³⁷ (homlokszélesség jelzőjük 43,7, 44,5, 44,5, míg a grossör-

³⁴ Kalicz N. ásatása.

³⁵ Kwaschnin-Ssamarin, N.: i. m. 274.

³⁶ Herélt mivoltára gyengén fejlett szemfogai engednek következtetni.

³⁷ Müller, H. H.: Osteologische Untersuchung der Pferde von Grossörner-Molmeck von Ende des 5. Jh. n. Chr. Wiss. Zeitschr. d. Martin-Luther Univ. Halle-Wittenberg. 4 (1955) 674.

ner—molmecki lovaké 41,6 és 41,9³⁸). Ugyancsak erősen különböznek a Nobis által leírt schleswig-holsteini késő-császárkori—kora-középkori lovaktól, melyeknél a homlokszélesség jelző 40,7, 41,5, 41,7, 42,1, 42,3, 43,0 (átlagban 41,9) és csak egynél 44,1³⁹. Ez utóbbi azonban esetleg oda bevitt keleti ló is lehet; ilyet Gejvall is leírt egy svédországi viking sírból, mely ott egy agárral együtt feküdt, ami még inkább megerősíti a keleti vonatkozásokat⁴⁰. Ugyanekkor e jelző a Besskó-féle honfoglaláskori lókoponyákon átlagosan 42,3⁴¹, a Hankó által leírt honfoglaláskori lókoponyákon pedig átlagosan 42,5^{42–43}. Mindezekén kívül bizonyos, egyelőre még élesen ki nem tűnő különbséget látunk a honfoglaláskori magyar és nagyjából hasonló korú nyugati lovak között a nyakszirtpikkely és általában a koponya dorzokaudális részének alakulásában, mely pillanatnyilag legjobban a tetőhossznak az alaphosszhoz viszonyított százalékos értéke fejez ki. Ez a három szabolcsi honfoglaláskori koponyánál 110,4, 111,8 és 113,3, Besskónál átlagosan 111,2⁴⁴, Hankónál 111,7⁴⁵, a Müller által feldolgozott grossörner—molmecki koponyákon 107,8 és 109,3⁴⁶, Nobisnál átlagban 107,8⁴⁷, míg a Gejvall által leírt rasbokili koponyán, mely keleti származású, 110,6⁴⁸.

Azt a kérdést, hogy három lovunk a keleti fajtacsoport két ága közül melyikhez tartozik, jelenlegi ismereteink mellett és jelenlegi módszereink felhasználásával eldönteni nem tudjuk.

A három ló kis termetű állat volt. Marmagasságukra — bizonyos határok között — az alaphossz és a metapodiumok hossza alapján Kiese-walter⁴⁹, illetőleg Vitt⁵⁰ módszere alapján tudunk következtetni.

Marmagasság (cm-ben):

	Kenézlő		Rétközberencs		Ismeretl. lh.	
	Kiesew. szerint	Vitt	Kiesew. szerint	Vitt szerint	Kiesew. szerint	Vitt szerint
Alaphossz	125,5	133,0	132,3	140,1	126,1	133,6
Metacarpus hossza	144,1	139,1	—	—	—	—
Metatarsus hossza	137,5	134,2	—	—	—	—

³⁸ Müller, H. H.: i. m. 676.

³⁹ Nobis, G.: i. m. 236. sk.

⁴⁰ Gejvall, N. G.: Über ein Pferd aus der schwedischen Wikingerzeit. Arkiv f. Zool. 30. A. (1938) 1—10.

⁴¹ Besskó J.: i. m. 152.

⁴² Hankó B.: i. m. 18.

⁴³ Nagy D. eredményeit mérőpontjainak ismeretlen volta miatt összehasonlításra nem használtuk fel.

⁴⁴ Besskó J.: i. m.

⁴⁵ Hankó B.: i. m. 17.

⁴⁶ Müller, H. H.: i. m.

⁴⁷ Nobis, G.: i. m. 236. sk.

⁴⁸ Gejvall, N. G.: i. m. 4.

⁴⁹ Kiese-walter, L.: Skelettmessungen am Pferde. Diss. Leipzig 1888.

⁵⁰ Vitt, V. O.: Losadi pazirikszihi kurganov. Szovj. Arh. XIV. (1952) 163—205.

Méretek (mm-ben):

<i>Koponya</i>	Kenézlő	Rétközberencs	Ismeretlen lelőhely
Alaphossz	465	490	467
Tetőhossz	520	541	529
Foramen magnum — M ₁ oralis része	245	269	255
Foramen magnum — szájpádlás aborális része	214	233	—
Prosthion — os frontale laterális része	374	399	379
Prosthion — os nasalek aborális részeit összekötő egyenes része	330	347	337
Utóbbi pont — opisthion	206	219	226
Prosthion — orbita medialis része	331	344	331
Prosthion — foramen infraorbitale	213	230	218
Prosthion — foramen supraorbitalekat összekötő egyenes közepéig	364	385	377
Utóbbi pont — opisthion	174	182	184
Prosthion — os frontale laterális részeit összekötő egyenes közepéig	373	391	376
Utóbbi pont — opisthion	163	178	186
Os frontale legeralisabban fekvő része — opisthion	239	252	256
Profilvonal hossza (szalaggal)	—	—	570
Szájpádlás hossza	249	258	—
Fogsorhossz	286	297	275
Foghíjas szél (diastema) hossza	96	101	108
Metszőfogsor hossza	25	26	23
P ₁ —P ₃	89	95	85
M ₁ —M ₃	74	80	71
Foramen magnum hossza	41	38	40,5
Orbita horizontális átmérője	60	62	59,5
Legnagyobb homlokszélesség	204	218	208
Belső szemzugok közötti távolság	139	150	152
Foramen supraorbitalek közti táv.	144	152	156
Állkapocsizületek közti távolság	189	208	180
Agyüreg legnagyobb szélessége	108	117	111
A külső hallójáratok közti táv.	110	123	114
Processus jugularisok közti táv.	102	111	106
Condylus occipitalisok közti táv	75	86	86
Foramen magnum szélessége	32	36,5	37
Foramen infraorbitalek közti táv.	77	82	83
Metszőfogsor szélessége	71,5	70	67
P ₁ —P ₁	101	101	102
M ₁ —M ₁	113	121	120
Crista facialisok oralis vége közti távolság	142	152	152
Nyakszírtmagasság (basion — opisthion)	92	100	—
Orbita vertikális átmérője	55	57	55,5

<i>Mandibula</i>	Rétközberencs
Hossza az angulus articularisig	407
Hossza a facies articularisig	440
Fogsorhossz	289
Metszőfogsor hossza	21
Metszőfogsor szélessége	65
Diastema hossza	95
P ₁ —P ₃	88
M ₁ —M ₃	80
Magasság a P ₁ -nél	68
Magasság az M ₁ -nél	83
Magasság a facies articularisig	230
Szélesség a szemfogaknál	60
Mandibulatest legkisebb szélessége	43

<i>Metacarpus</i>	Kenézlő
Hossza	228
Proximalis epiphysis szélessége	50
Diaphysis legkisebb szélessége	33,5
Distalis epiphysis szélessége	51
Proximalis epiphysis mélysége	35
Diaphysis legkisebb mélysége	23,5
Distalis epiphysis mélysége	36

<i>Metatarsus</i>	Kenézlő
Hossza	258
Proximalis epiphysis szélessége	47
Diaphysis legkisebb szélessége	28
Distalis epiphysis szélessége	46
Proximalis epiphysis mélysége	46
Diaphysis legkisebb mélysége	22
Distalis epiphysis mélysége	33

Bökönyi Sándor

CRANI DA CAVALLO DELL'EPOCA DELLA
CONQUISTA DELLA PATRIA NEL MUSEO
DI NYÍREGYHÁZA

Molti autori si occupavano già del problema dei cavalli degli ungheresi conquistatori della patria; autori che in parte per mezzo dello studio delle sorgenti scritte, in parte dell'esame dei crani da cavallo ritrovati nelle tombe dell'epoca della conquista della patria, cercavano di determinare il tipo e provenienza dei cavalli dei nostri antenati. Tutti gli autori erano d'accordo della provenienza orientale di questi cavalli ma per quanto riguarda gli ulteriori dati — in mancanza di un metodo per l'esame del cranio — sono arrivati a risultati quasi contrari.

Con questo nostro presente studio vogliamo incominciare un lavoro tale che conduce all'elaborazione di un metodo per l'esame del cranio mediante l'esame metodico e esteso del materiale di cranio da cavallo dell'epoca della conquista della patria. In questo nostro presente studio esaminiamo tre crani da cavallo del museo Jóna András di Nyíregyháza, provenienti da cimiteri dell'epoca della conquista della patria della provincia di Szabolcs.

Il primo cranio proviene dalla tomba 14 del cimitero di Kénzlő. È di uno stallone di 3 anni e mezzo. Il secondo proviene da Rétközü-berencs-Paromdomb (tomba 2a) ed è di uno stallone di 6—7 anni, mentre il terzo proviene da un giaciglio sconosciuto dell'epoca della conquista della patria della provincia di Szabolcs ed è di uno stallone o di un castrato di 9—10 anni.

Tutti e tre i crani provengono da animali appartenenti al tipo orientale. In seguito alla loro fronte larga differiscono dai crani germano-occidentali e dell'epoca tarda imperiale e dell'epoca precoce-media (indice della larghezza della fronte 43,7, 44,5, 44,5). Esistono certe differenze anche nella conformazione della squama della nuca, rispettivamente della regione dorsocaudale del cranio fra questi cavalli e quelli occidentali menzionati.

Sándor Bökönyi

EGYENES SZENTÉLYZÁRÓDÁSÚ TEMPLOMOK SZABOLCS-SZATMÁR MEGYÉBEN

Minél régebbi időbe megyünk vissza a magyarság építészetének történetében, annál nagyobb a bizonytalanság. Azt tudjuk, hogy őseink az Árpádok alatt igen sokáig jobban szerették a sátrat, mint a házakat, ami nem is meglepő, mert az itt talált lakosság jobbadán primitív földházakban lakott. De a kőházakat sem kedvelték őseink. A várépítés is tulajdonképpen a tatárjárás után indult meg. Első királyaink alatt nagyobb-szabású építkezés csak a püspöki és nagyobb apátsági székhelyeken indult meg. Megyénk területén azonban ilyen nem volt. Ismeretes, hogy a kereszténységnek államvallássá tétele után királyi rendelet ment, mely szerint minden tizedik falu köteles volt építeni egy templomot. Azonban hogy ennek a rendeletnek mi volt a gyakorlati értéke, az a tény mutatja legjobban, hogy ezt a parancsot Könyves Kálmánig többször kellett megújítani. A XII. század elejéig tehát a szentistváni rendeletet még mindig nem hajtották végre.

Ezen viszont nem is kell meglepődni. Az akkori viszonyokhoz mérten egy nomád népnél ilyen rendelet túlzott építkezési programot jelentett. Az első falusi egyházaink nem is lehettek rendkívül gazdag és fejlett alkotások. A megye területe kőben szegény lévén, az építőknek fa és agyag állott csak rendelkezésükre, ezért első templomaink követték a lakosság meglevő építési gyakorlatát: gerendából rótt, favázás vagy sövényfalú egyházak lehettek tehát az első falusi templomok.

Természetes ezekből nem is maradhatott fenn egy sem. Viszont az ország más részén fennmaradt helységnevek és a megyében ma is fennálló népi gyakorlat ezt az ősi építkezési formát visszavetíti. Jellemző példa, hogy Gulácson még az 1920-as években is építettek vertfalú, támpillérrel ellátott gótizáló templomot.

Hogy ezek az első egyházak követték a lakóház mintáját, vagyis hogy a lehető legegyszerűbb, téglalap alaprajzú helységek voltak, arra is vannak adatok. Ezek közül legjobban figyelmet érdemel a miskolci avasi templom legrégebbi alaprajza, mely téglából készült ugyan, de szentély nélküli, téglalap alaprajzú épület volt. Rómer Flóris említi a Bereg megyei uklinai fatemplomot, mely szintén ezt az alaprajzot őrizte meg¹. A peresztegi templom Győr-Sopron megyében szintén ehhez a típushoz tartozott². A megyében 1923-ban elbontott tiszarádi templom tartozott ezek közé az egyszerű alaprajzú egyházak közé³.

¹ Rómer Flóris: Még egy pár szó honi fatemplomainkról. Arch. Ért. V. 1871. 2—3.

² Sopron és környéke műemlékei. Szerk. Dercsényi Dezső. Bp. 1953. 498.

³ Kiss Lajos: Szabolcs megyei Jósza Múzeum. Alispáni jelentés Szabolcs vármegye közönségéhez, 1926. évről. Nyíregyháza, 1927. 174.

A XI—XII. században előfordulnak még körkápolnák is, a megye területén azonban ilyeneknek tudomásunk szerint nincsenek nyomai. A legközelebbiek Kaplonyban (volt Szatmár megye) és a Zemplén megyei Karcsán voltak, de mindkettőhöz még a középkorban hozzáépítettek.

A félköríves záródású szentélynek is kevés nyoma van a megyében, összesen hármat találunk belőlük. A székelyi ref. templom szentélye ma is lábazat nélküli és félköríves. A nyirmihálydi ref. templom patkószerűen nyújtott, s a csengersimai ref. templom téglalappal kombinált félköríves szentélyei a XIII. századnál nem valószínű, hogy korábban épültek volna, mert ezek a román stílus kései hajtásai⁴.

Ez az időpont azonban ugyanakkor már az egyenes záródású szentély-típus építésének is a kora.

Ez utóbbi szentélyzáródás elterjedése a ciszterciták nevéhez fűződik, akik 1142-ben telepedtek le Magyarországon, azonban a megye területén működésüket nem tudjuk kimutatni. A Hajdú megyei zámi és ohati apátságok a XIII. századnak közelebről meghatározhatatlan korszakában birtokukban voltak. Magának az egyenes szentélyzáródású típus virágzásának az ideje is ingatag. Stílustörténetileg alkalmazásának a kezdete a románkorból esik. Kezdete a XII. század vége. Pontos évszámmal megközelített legrégebbi ilyen templom az 1220-ban említett halápi rom Hajdú megyében⁵. A későbbiek folyamán azonban, véleményünk szerint, ehhez időrendben mellé helyezhetünk néhány megyei hasonló típusú templomot, sőt a lónyait előbbre is kell helyezni. Hogy ennek a típusnak a virágzása meddig tartott, egyelőre nehéz lenne eldönteni. A sokszögű szentélyzáródású típus közelebbi vizsgálata erre minden bizonnyal fényt fog deríteni.

Mielőtt az egyes templomok részletes tárgyalásába bocsátkoznánk, meg kívánjuk jegyezni először, hogy mindegyik templom keletelt, kétterű s a szentély egyenes záródású és a hajónál keskenyebb. Ezeket a részletes tárgyalásnál nem fogjuk említeni. Másodszor az egyes műemlékeket úgy csoportosítottuk, hogy a régi megye területét, mint bizonyos szellemi közösséget, tiszteletben tartottuk. Elsőnek vettük a szabolcsi templomokat, azután a beregieket és utoljára hagytuk a Szatmár megyei Gyügyét.

AZ AJAKI REF. TEMPLOM

Ajak község mintegy 5 km távolságra van az egyik középkori megyei központtól, Kisvárdától, mely I. László alatt országos jelentőségű események színhelye, és mely később a magyar történelemben is szereplő Várday-család fészke volt.

Ajak község sík területen fekszik. A ref. templom körüli része a régebbi. Az árvíz szabályozása előtt a községet mocsaras rész vette körül. A templom környékén azonban homokos a talaj. Maga a templom szabad téren épült, előtte is, mögötte is utca van.

A templom homlokzata a lehető legegyszerűbb. Lábazat az egész

⁴ Henszlmann Imre: A szatmári püspöki megyének középkori építészeti régiségei. Arch. Közl. IV. III. füzet, Pest, 1864. 134.

⁵ Zoltai Lajos: Települések, egyházas és egyházatlan falvak Debrecen város mai határa és külső birtokai területén a XI—XV. sz.-ban. Debrecen, 1925. 39.

épületen nincs. Oldalról két átlósan elhelyezett, kétésztatú, cseppentő nélküli támpillér erősíti. A bejáratot későbbi időből származó előcsarnok védi. Efölött körülbelül a tető szélének magasságában egy egyszerű, tölcseres körablak van, melynek belső átmérője 50 cm, a külső 90 cm. Ma már nem látható, csak a padlásterről, mert be van falazva, hogy a körablak fölött még egy keskeny résablak is van, mely álcúcsívvel, két téglá összetámasztásával van kiképezve. Ennek szélessége 40 cm, magassága 120 cm. Az orom felett egy későbbi időből származó fatorony is van. A déli oldalon, a hajón három rézsús, félköríves ablak van. Az ablakok elhelyezése olyan, hogy a második és a harmadik között körülbelül szabályosan egy ablakköznyi kihagyás vehető észre. A fal állapota itt arra enged következtetni, hogy régebben itt volt a bejárat. A rézsú legkeskenyebb része az ablakokon olyan kiképzést kapott, hogy a téglányi beugrás elválik a rézsútól. A másik, mondhatjuk, majdnem egyéni jellegzetessége ezeknek az ablakoknak, hogy felfelé keskenyednek, és illúzionisztikus hatással nagyobbítani látszanak a fal magasságát. A déli falon a szentélybeugrás előtt merőleges elhelyezésben támpillért találunk, mely ugyanolyan kétésztatú, cseppentő nélküli, mint a homlokzatiak. A szentély déli falán ablak nincsen. Van azonban valamivel a sarok előtt egy támpillér, melynek az elhelyezése szokatlan: a szentély sarkán áll és mégis merőleges a tengelyre. A keleti oldalon az előbbi ablakoknál keskenyebb és hosszabb rézsús ablakokat találunk, melyek ugyancsak félkörívben végződnek. A keleti oromfal ma már nincs meg, de hogy volt, azt a támpillérek jelenléte igazolja.

Észak felé ablakok még ma sincsenek a falakon. A szentélynél valaha sekrestye csatlakozott az épülethez, ennek jele a szentély északi falán a magasban levő vízszintes elkeskenyedés, ami egyúttal arra is mutat, hogy a sekrestye deszkamennyezetes volt. Az északi falon a támpillérek elhelyezése azonos a déli oldalon levőkkel. Az északkeleti vakolat nélküli támpilléren a téglaméret átlag $5,5 \times 13 \times 27$ cm, a téglák egyenetlen nagyságúak.

A templomba belépve egy újabbkori fakarzat alatt találjuk magunkat, mely két gerendán nyugszik, melyek azonban továbbhaladnak a padlástér felé, és ott folytatódva a már előbb említett kis fatornyocskát tartják. A templom belseje viszonylag egyszerű. Talaja a mai napig sincs lekövezve vagy padlózva, hanem csak ledöngölt agyag. Ezt az ősi állapotot egyetlen más falusi templom sem tükrözi a megyében. A hajó ablakainak belső méretei a rézsú szélén 70×185 , a közepénél pedig 35×140 cm. Az ablakok rézsúi felfelé itt is keskenyednek. A hajó méretei: hossza 8 m, szélessége 6,60 m. Bejáratánál a fal vastagsága 80 cm. A szentély a hajófaltól 76 cm távolságban nyílik mindkét oldalon. A hajót és a szentélyt nem választja el diadalív. A szentély oldalainak mérete: észak felé az óramutató járását követve 4 m, kelet felé 5 m, délre 4,14 m, nyugat felé 5,08 m. A szentély ablakainak mérete: a rézsú szélén 56 és 52×215 cm, míg a belső nyílás mérete 15, ill. 180 cm.

Az 1779-es Canonica Visitatio alkalmával freskók kerültek elő, melyeket XV. századbéli jellegűeknek találtak⁶.

⁶ Schmotzer Pál: Adatok Szabolcs vármegye katolicizmusához. Szabolcs vármegye. Dienes István szerk. Bp. 1939. 127.

A templom építési idejével Kovács István foglalkozott „Ajak község monográfiájából” c. tanulmányában⁷. A templom keletkezését az 1300-as évek második harmadába teszi. Érvelésének lényege, hogy abban az adománylevélben, melyben Róbert Károly 1324-ben Magyar Pálnak adja a községet, nem történik említés a templomról. Ugyanakkor a nyirkarászi Gara földtér adományozásával kapcsolatos oklevélben részletesen szerepelnek még a szomszéd községeknek megnevezett védőszentes egyházai is. Az egri káptalannak egy 1359-es és egy kiközösítést tárgyaló oklevele már említi Balázs ajaki papot. Ez a tény Kovács István szerint arra mutat, hogy a templom építését az 1324—59-ig terjedő 35 évre kell helyezni. Ezt az érvelést alátámasztja az a tény is, hogy Magyar Pál, a községnek az idő szerinti birtokosa, gimesi kapitány lévén, a szükséges anyagiakkal is rendelkezett, hogy egy ilyen építkezés költségeit viselni tudja.

Kovács István érvelésének a kiindulási pontja téves. A község kegyuráról a legkorábbi említés 1272-ben történik⁸. Tehát a templom valamilyen formában már akkor fennállott. De a Pápai Tizedjegyzék is említi Ajakon a Szent Miklós tiszteletére emelt templomot.

Kovács István említett cikkében felhoz egy adatot, mely szerint ő előbb Zsigmond-korinak tartotta a templomot, mivel „törmelékei közt több Zsigmond-féle pénzdarab találtatott korábbi években, melyekből kezemhez is jutott egy-két darab”. Szerintünk ez a tény arra mutat, hogy a templom épületében Zsigmond korában tényleg történt valami módosítás, de hogy ez miből állott, azt ma adatok és részletek hiányában nehéz kikövetkeztetni.

Egy tény valószínűnek látszik, éspedig az, hogy legalábbis eredeti formában a szentély nem volt beboltozva. Ez abból következtethető, hogy a sekrestyét is deszkamennyezet fedte, amit az északi szentélyfal világosan elárul. Egy másik különös jellegzetessége a karzatnak a toronnyal való megoldása. Annak ellenére, hogy ez a fából készült szerkezet nem lehet régi, ha összehasonlítjuk a csarodai torony megoldásával, azt látjuk, hogy a szerkezeti megoldás szelleme ugyanaz. Az ajaki kis fatoronynak a mintája tehát még a középkorba nyúlik vissza. Ha ez a mostani faépítmény nem is középkori, de az előtte levő minden bizonnyal középkori eredetű lehetett, és az szépen egybevág a hajón levő ablakok megoldásával. Ugyanis a legelső ablak világította meg a karzatot. A hajónak a másik két ablaka pedig asszimmetrikusan elhelyezve az ajtó mellett, a hajó megvilágítására szolgált. Az urasági karzatnak a jelenléte arra mutat, hogy nemzetségi templomnak épült, de hogy ki építhette, az teljesen bizonytalan. Ez a terület a XIII. században a Kérsemjén nemzetség birtoka volt, a templomot ennek a családnak valamelyik tagja építtette.

Az építők személyével kapcsolatban meg kell azonban jegyeznünk, hogy a mesterségben járatlanok voltak. Először is a téglák méretének nagy játéka mutat erre a gyakorlatlanságra, de azonkívül elárulja felkészületlenségüket a szentély oldalainak más és más mérete is.

⁷ Kovács István: Ajak község monográfiájából. Nyírvidék XVII. évf. 31. sz. Nyíregyháza, 1896. aug. 2.

⁸ A római katolikus egyház Szabolcs vármegyében. Szabolcs vármegye. Borovszky Samu szerk. Bp. 1900. 336.

A tüdőszanatóriummal, a régi Dégenfeld-kastéllyal fekszik szemben, melynek melléképületei még a templom mögötti területen is láthatóak. Alacsony dombon épült, elhelyezésénél fogva különösen a nyugati homlokzatával emelkedik ki a környező épületek közül.

Ma a homlokzat elé épített barokk torony adja a templomról az első benyomást, és teljesen hamis képet sugalmaz. Ez a kis templom a legérdekesebb falusi egyházak közé tartozik, melyek a szabolcsi homokon épültek. Az eredeti homlokzatról nem alkothatunk fogalmat, mert jellegét a torony hozzáépítése egészen megváltoztatta. Eredeti nyugati részlet csak egy-egy, a sarkokon merőlegesen elhelyezett egyosztatú, vízcséppentő nélküli támpillér és a körbe futó lábazatnak a nyugat felé eső részlete. A hajó déli oldalán azonban már három szép, elég nagyméretű, rézsűs, kissé lapított félkörívű ablakot találunk. Ezek szélessége a rézsű külső szélén kb. 1,12 m, magassága kb. 2,40 m, míg az ablaknyílás méretei kb. 55×180 cm. Az ablakokon vasrácsok vannak, melyek még középkoriak lehetnek. Az ablakok ritmusa nem egyenletes, a karzati és a másik kettő között nagyobb a távolság. Ez azt a látszatot kelti, mit egyébként a fal mai állapota is megerősíteni látszik, hogy itt valamikor bejárat volt.

A szentély déli oldalán egy, a hajó ablakához hasonló ablakot látunk, azzal a különbséggel, hogy ez alacsonyabb. Külső méretei : kb. 120×190 cm, a belső nyílás méretei kb. 50×120 cm. Ablakrács ezen az ablakon is van. A déli oldalon a diadalívnél merőlegesen és a szentély délkeleti oldalán átlósan szintén voltak támpillérek, alapjuk a földben még kis fáradtsággal megtalálható. Az 1828-as Canonica Visitatio ezeket említi meg a következőkben : „... columnis (!) fultos (!) habet, quorum pars inferior aquis pluviis ex tecto deciduis excavata et debilitata reparatio-nem poscit”. A közben eltelt 130 év folyamán a javasolt kijavítás helyett a támpilléreknek a lebontása történt. Hogy a keleti oldalon milyen volt a szentély fala, egyelőre bizonytalan. Ma itt nincsen ablaknyílás, a közép-korban azonban lennie kellett. A sekrestye fala a szentély külső falát 30 cm beugrással folytatja, ezért itt támpillért sem találunk. A sekrestye bejárata kelet felől van, s maga az ajtónyílás fölött egy szögletes, rézsűs, egyenes lezárású ablakkal folytatódik, ami szintén középkori eredetű lehet. Érdekes jelenség, hogy a sekrestye falának a lábazata valamivel keskenyebb, mint a templomé, éppen úgy, mint ahogy a sekrestye falának a vastagsága is kisebb, mint a templom fala. Ez összefügg azzal, hogy a templom falának lábazata a sekrestye belsejében is végigvonul a szentélyfal külsején.

A sekrestye északi falán 1957 nyarán egy rendkívül erős vihar levitte a vakolatot, és amint az gyakran meg szokott történni, a pusztulás nyomán értékes részletek kerültek elő. Ekkor előtűnt a fal szép és ritka színhatású építési módja (XXX. t. 1). Kiderült, hogy a sekrestye és az egész templom fala is sötétvörös és zöldeskék zománcos sötétlila téglából épült fel olyan módon, hogy egy-egy hosszában fekvő vörös téglá közé rövid végével egy-egy sötétlila téglát helyeztek, és a sorokat úgy hozták össze, hogy a lila téglák keresztmintát adnak. A téglák mérete itt $6 \times 12 \times 26$ cm. Az északi oldalon szokás szerint nincs ablak.

Bejárás ma a torony alatt levő ajtón történik. A torony alsó teréből a templomba vezető ajtó azonban figyelmet érdemel reneszánsz kőkerete miatt. Kímás díszítés övezi a keret három oldalát, az egész kapu tetején egy erősen kiugró párkány van, s az alatt ez a felirat: „Matheus. De. Baktha. Faciundum. Curavit 1519.” A felirat betűi nem antikva, nem is fejlett gótikus majuszkula, hanem egy elég kusza jellegű, korábbi betűtípus. Nyilván a felirat készítője, aki ezt a faragványt is alkotta, nem rendelkezett teljesen azzal a stílusérzéssel, hogy megszüntette volna ezt az ellentétet.

Az ajtó zárja, ha kívül nem is, de belülről figyelmet érdemel. Kb. XVI. századi lehet. Némely egyszerű indás díszítés van rákalapálva.

A templom hajójába lépve karzat alatt találjuk magunkat. Mindjárt az ajtónyílás sarkán pedig egy alacsony, 41 cm-es, kőből készült szenteltvíztartót találunk. Ez középkori lehet. A karzatot két oszlop és a falnál két oszlopmetszet tartja, melyeket egymással, illetve a homlokzati fallal félköríves hevederek kötnek össze. Az oszlopok, illetőleg oszlopmetszetek távolsága egymástól 163 cm, a homlokzati faltól pedig 150 cm-re vannak. Az előcsarnok a hevederektől eltekintve egyébként csehboltozattal van fedve.

A karzatot tartó oszlopok egy 54 cm magas, 95 cm széles élszedéses négyzetes hasábra vannak ráhelyezve. Ezzel egy 9 cm magas párnatag és egy 3 cm magas pálcátag kapcsolja össze. Az oszlop törzse 103 cm magas, s az oszlopfő megismétli valamivel kisebb méretben a lábazatot. Az oszlopfőt egy 8,5 cm magas és minden oldalon 5 cm-re kiugró abakusz fedi. Az ívek az oszlopfő vonalát folytatják a fejlemez felett.

A hajó szélessége 6,40 m, hossza 11,10 m. Diadalíve élszedés nélküli, szabályos, sőt túl szabályos félkör. Úgy látszik, mintha az élek gipszelve lennének. A diadalív fala az északi falnál 135, a déli falnál 130 cm széles. A szentélyben ugyanezek a távolságok 45, illetőleg 47 cm. Tehát nemcsak a diadalív nincs egészen pontosan tengelyben, hanem pár centiméteres különbség a hajó és a szentély tengelye között is észlelhető.

A szentély egy lépcsővel magasabban fekszik. Falainak méretei az északi faltól számítva az óramutató mozgása szerint 4,30, 4,30, 4,15 és 4,57 m. Tehát átlósan felezve félig szabályos, félig szabálytalan alak. A szentély dongaboltozattal van fedve, kb. 3 méter magasságban kezdődik, úgyhogy az egyik déli ablak felső részüje már a boltozatos részbe nyúlik. A szentélyben balra egy kis, egyszerű csúcsíves, 44 cm magas, 26 cm széles fülkét találunk, mely pasztofórium lehetett. Jobboldalon is találunk egy kis szegmentíves nyílást, ez 28 cm magas és 38 cm széles.

A szentélyből északra nyílik a sekrestye, mely szintén középkori. Ennek mérete a szentéllyel párhuzamosan 4,30 m, merőlegesen pedig 3,10 m. Különös, hogy a hosszúság egyezik a szentélyhosszal, holott kívülről a sekrestyefal 30 cm-rel beljebb van. Ennek oka, hogy a sekrestyefal vastagsága csak kb. 60 cm, a templom fala ellenben 90 cm. Ebben a helyiségben is dongaboltozat van, mely kb. 190 cm-ről indul ki, legmagasabb pontja kb. 3,5 m, tehát a donga vonala szabályos félkör. A sekrestye és a szentély közös falán, a sekrestye belsejében megtaláljuk a templom külső lábazatát, amint már említettük.

A torony nem középkori. Tégláinak mérete: $7 \times 15 \times 29$ cm. A padlás gerendái között még vannak tölgyfagerendák is, egyiken-másikon lát-

szanak a facsapok helyei, ácsjelek nincsenek, szerkezetük azonban rekonstruálható. A rekonstrukció emlékeztet az ajaki és a nyírbátori ref. templomok szerkezetére. Nem lehetetlen tehát, hogy a régebbi darabjai a XVI. század elején már megvoltak.

A templom legszembetűnőbb sajátossága falazásának a módja. Színes téglák használatával az Alföldön az egész középkoron át találkozunk. Bizonyos anyagok jelenléte az agyagban ugyanis égetéskor megfesti a téglákat. A baktai esetben azonban a színes téglák zománccal vannak bevonva, és tervszerűen, minta szerint vannak falazva. A vakolat ma még legnagyobb részben beborítja a falakat, de a szabaddá vált részekben a minta következetesen érvényesül. Mikor Ipolyi Arnold a monumentális tégláépítéskor nyomainak kereste Szabolcsban és az Alföldön⁹, csak egyes színes, esetleg zománccal téglákat talált, melyek rendszer nélkül voltak összeillesztve, mint például a nyíregyházi, múlt század végén lebontott középkori ref. templom esetében. Ipolyi még nem tudott a baktai templomról, csak sejtette, hogy ilyen létezik. Magyarországon az ilyen színes falazási technika ezen kívül csak Szamostatárfalván fordul elő eddigi ismereteink szerint. A minták azonosak, azonban Szamostatárfalván jóval vékonyabb habarcsréteggel kötötték össze a téglákat, mint Baktán.

A karzattal kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy minden jel arra mutat, hogy ezt a templomot nemzeti templomnak építették. Emellett szól elsősorban az a tény, hogy a régi kastély területén fekszik. A karzat mai formája emlékeztet bizonyos szempontból a csarodai templom karzatára, de hogy fenntartás nélkül középkorinak mondhasuk, attól visszatart némi meggondolás. Ilyen például a magas lábazat és az abakusz vastagsága. Ez ugyanis 8,5 cm vastag, ami erősen azt a látszatot kelti, hogy a torony tégláival egyező, azaz 7 cm vastag téglából készült. Azt a lehetőséget nem szabad elvetnünk, hogy a karzat a reneszánsz idejében is épülhetett, ugyanis ekkor már használatban voltak nagyobb méretű téglák.

A templom keletkezésének ideje nem teljesen vitathatatlan. Az okleveles adatok szerint a község 1343-ban már fennállott¹⁰. A keletkezéssel kapcsolatban két időpont kerülhet számításba. Egyik az 1828-as Canonica Visitatio adata: „Ecclesia haec e solidis materialibus tegulis videlicet coctis anno 1519 exstructa est per Sp D Mathius (!) de Bakta.” Másik időpont az egyház egy régebbi plébánosának a szóbeli közlése, mely szerint a templom 1270-ben épült volna. Az előbbi 1519-es évszám mellett szól a fenti adaton kívül a kőkeretes ajtónak a felirata is. Azonban valójában véve ez a két adat csak egy, mert az egyházi feljegyzés a reneszánsz-felíratra megy vissza. Ez utóbbi felírat pozitívan csak arra mutat, hogy a kőajtót csináltatta Baktay Máté. Az ilyen hivatkozó felíratnak azonban mellel az a hivatása is volt, hogy a tájékozatlan szemlélőt annyiban félrevezesse, hogy a felírat készítőjének hallgatólágoan többet tulajdonítson, mint amit az valójában megérdemelne. Végeredményben a reneszánsz ideje volt! Nem lehetetlen azonban, hogy Baktay Máté

⁹ Ipolyi Arnold: Magyar tégláépítészeti műemlékek. Arch. Közl. 1861. II. kötet 129–160.

¹⁰ Szabolcs vármegye községei. Szabolcs vármegye. Borovszky Samu szerk. Bp. 1900. 49.

tényleg végzett valami átépítést, esetleg a régebbi fából készült urasági karzatot építtette téglából. A templom alaprajza azt mutatja, hogy a XIII. sz. vége felé készült a templom. A téglák méretei is csak megerősítik ezt az időpontot, és mindkettő egybevág az említett ismeretlen forrásból származó egyházi hagyománnyal. Az alaprajzi adatokból néhány jellegzetes körülményre következtethetünk. Az építkezés a szentély keleti oldalfalával kezdődött s az északi szentélyoldalfallal folytatódott. Ezt az a tény mutatja, hogy a szentélynek ez a két oldala teljesen azonos méretű. Azután körbeépítették a falakat és csak megközelítő pontosan jutottak a tervvel a kiindulási helyre. A sekrestyét később, de ugyanaz az építkezés csatolta a szentélyhez. Az utólagos hozzáépítést a templomnak a sekrestyében levő lábazata mutatja, és hogy mégis egy építkezés keretén belül történt, azt az azonos színes falazási technika árulja el.

A NAPKORI RÓM. KAT. TEMPLOM

Fekvése jellegzetesen középkori. A falu főutcája kiszélesedik, és mint szigetet, körülfogja a templomot és a mellette fekvő plébániát.

Az eredeti középkori templom (XXX. t. 2) az idők folyamán azonban annyi toldáson ment keresztül, hogy az eredeti részek csak utána-nézéssel hámozhatók ki. A könnyebbség kedvéért a toldásokkal kezdjük a templom tárgyalását. Kelet felé egy 1761-ből származó barokk homlokzat és torony van. Dél felé egy olyan nagyméretű toldaléképületet csatoltak a régi templomhajóhoz, hogy a régi templom az újnál csak a kereszthajó szerepét tölti be. Ennek megfelelően az északi fal egy részét lebontva az új hajó tengelyébe egy szentélyt is építettek, és a régi sekrestyét kibővítették az új szentélyig. Kelet felé változás nem történt.

A barokk-kori homlokzaton csak annyi figyelemre méltó számunkra, hogy amíg a tornyon levő, a saroktól kis távolságra levő pillérek nem élben találkoznak, addig a hajó nyugati sarkain határozott élek vannak. Ezen a homlokzaton levő lábazat a szentély lábazatának a folytatása. A hajó délkeleti sarkán egy merőlegesen elhelyezett kőoszlop, vízvezető nélküli támpillér észlelhető némileg elcsavarodva. A szentély déli oldalán egy lebontott támpillérnek a nyoma látszik a falon, ma itt van a szentély egyetlen ablaka. A fal repedéseiből következtetve eredetileg kelet felé lehetett két keskeny, valószínűleg gótikus résablak, mint a szomszédos Oroszon is volt. Ennek a régi, keleti szentélyoldalnak két sarkán átlósan elhelyezve két ugyancsak kőoszlop és vízvezető nélküli támpillér is van elhelyezve. Észak felé a régi sekrestye, mely a diadalív vonaláig folytatódott, még megvan. A sekrestyetoldáson világosan látszik a lábazat szintkülönbsége. Ilyenképpen a külső után ítélve az épület középkori jellege nehezen ismerhető fel, egész határozottan csak a szentély jelzi a középkori eredetét.

A templom belseje azonban már világosan utal a középkori részletekre. Szépen felismerhető, hogy az északi és a déli falba nyílásokat vágtak, és az új szentély és az új főhajó ezek által kapcsolódik a régi templom terébe.

A középkori templom méretei a szokottnál nagyobbak. A hajó szé-

lessége a kórusnál 7,60 m, a diadalívnél 7,80 m. Hossza a karzattól számítva 12,40 m, a mostani homlokzat falától számítva 17,20 m. A jelenlegi barokk karzat megoldásában középkori. A karzat terhét viselő oszlopok folytatódnak felfelé, s a torony belső oldala ezeken nyugszik. A falak vastagsága mindenütt pontosan 78 cm, ami arra mutat, hogy a barokk átépítéskor a régi vakolatot leverték, új vakolattal látták el a falakat, és ezért olyan egyenletesek a falak, mintha nem is középkoriak lennének. A fal tégláinak mérete $6 \times 14 - 15 \times 28 - 29$ cm. A diadalív él-szedés nélküli, igen szabályos félkörív. A szentély mostani állapotában 40 cm-rel magasabban fekszik. A padozat egy része eredeti téglákkal van kikövezeve, ezek mérete egyezik a falak tégláinak előbb említett méreteivel. A hagyomány szerint alatta kripták vannak. A szentély falainak mérete különböző. Északról kiindulva az óramutató járása szerint a következő: 5,95 m, 6,15, 5,50 m és a diadalívnél pedig 6,05 m, tehát minden oldalnak más és más a mérete. A szentély mai boltzata fiókosdonga, a padláson a téglák mérete $6 \times 15 \times 31$ cm, tehát nem középkori. Egyéb egykorú részletek: fülkék, freskónyomok nem láthatóak.

Helybeli hagyomány szerint a templom legrégibb része a szentély. Hogy ezt mire alapozzák, nem tudták megmondani, és nem látunk olyan mozzanatot, mely ezt indokoltta tenné. A templom első említése 1271-ből származó oklevélben történik^{10a}. Védsszentje egy 1319. évi adat szerint Szent István király^{10b}. Szerepel a templom a Pápai Tizedjegyzékben is¹¹. 1483-ban a templomot 10 márkára értékelték, ami arra mutat, hogy téglából készült, és hogy nem volt tornya.

Az építtetőt a Balogsemjén nemzetség tagjai között kell keresnünk. A Kállay levéltár már említett 1271-es oklevele szerint Ubul fia Mihály ismét adományul kapja Napkor elnéptelenedett birtokát a déli részen fekvő templommal együtt. Az első adományozás II. Endrétől származott, aki korábban Ubulnak adta a birtokot. Különbség azonban az, hogy most a templom felé eső részt is megkapta, melynek tulajdonosa, Butur rokonságával együtt a tatárjárás idején meghalt. A templom tehát a tatárjárás előtt épült, de hogy ki építtette, azt pontosan eldönteni nem lehet. Ubult akkor lehetne teljes bizonyossággal építtetőnek tekinteni, ha a családnak ez az ága Napkoron lakott volna. Meg kell jegyeznünk még, hogy az orosi templommal vannak bizonyos kapcsolatai: a hosszú-kás szentély, a keleti fal két ablaka.

Mint tetszetős lehetőséget megemlíthjük még, hogy a szép, barokk karzat érdekes következtetésekre ad alkalmat. Úgy látszik ugyanis, hogy a barokk-kori torony és a karzat szerkezete a középkori szerkesztésnek a továbbélése. A megoldás ugyanaz, mint a csarodai, illetőleg az ajaki fatornyos templomnál, vagyis hogy a torony a templomtérbe a karzat kibővítésével beleépült. Valószínűnek látszik tehát, hogy az 1761-es átépítéskor, ismerve a falusi nép konzervatívizmusát, a fából épült kar-

^{10a} A nagykállói Kállay-család levéltára, I. kötet 1224—1350-ig. Budapest, 1943. 12. sz. 9—10.

^{10b} I. m. 94. sz. 31.

¹¹ A római katolikus egyház Szabolcs vármegyében. Szabolcs vármegye. *Borovszky Samu* szerk. Budapest, 1900. 335.

zatot és a föléje emelt szerény kis fatornyocskát téglából építették újjá, és így keletkezett a mai nagyobb szabású tornyos homlokzat és belső karzat.

A NYÍRBÉLTEKI RÓM. KAT. TEMPLOM

Magaslaton fekszik, szentéllyel az utca felé (XXXV. t. 1). Nem lehetetlen azonban, hogy a középkorban előtte is vonult utca.

Mivel a templom a történelem folyamán sokáig romokban hevert, ezért erős átalakítás nyomai láthatók rajta. A homlokzata elé torony került, úgy hogy az eredeti homlokzat formája nem állapítható meg. Alacsony lábazat fut körül a templomon, a támpilléreken azonban ez a lábazat egy méterrel magasabban van. Magában véve ez a tény jelzi, hogy a támpilléreket később építették. A lábazat nagy szintkülönbségre és különös felfelé keskenyedő idegenszerű formája még azt is engedi feltételezni, hogy ezek erősen posztgotikusak. A bejárat ma nyugaton, a torony alatt van. A középkorban azonban, amint az a lábazaton is látszik, délről nyílt. Az ablakok szintén későbbi korból származnak a hajón is és a szentélyen is. A támpillérek az épület négy sarkán átlósan, a diadalívnél merőlegesen állanak, és a szentély keleti falának a közepénél is találunk egyet.

A hajó szentélyének belső hossza 9,50, szélessége 6,70 m. A szentély északi és déli falának méretei : 5,40 m ; keleti és nyugati mérete : 5,60 m.

A freskók nyomaiból ítélve a keleti oldalon két ablak volt. A sekrestye későbbi hozzáépítés, a szentélybeugrás itt kisebb, mint délen.

Belsejében a diadalív már nincsen meg, a freskó körvonalai őrizték meg a dongaboltozat vonalát.

A keleti falon levő freskó a Kálváriát ábrázolja, mely a Zsigmond-kori olasz és magyar ruházatból ítélve, a XV. század első felében keletkezhetett.

Maksai szerint a község a XII. század végére már kialakult¹². 1325-ben, illetőleg 1354-ben a Kállayak és a Czudarok osztózkodnak rajta¹³. A templom az 1779-es Canonica Visitatio leírása szerint 1222-ben épült. Ezt az adatot egy 1777-ben levert gótikus felirat nyújtotta¹⁴.

A téglák mérete $5 \times 13 \times 26$ cm az alapzaton is és a támpilléreken is, ami azt mutatja, hogy a támpillérek a leszakadt diadalív, boltozat és oromfalak anyagából épültek.

AZ OROSI REF. TEMPLOM

Magas, hordott dombon áll, mely valamikor temető volt. Régebben téglafal vette körül, melynek nyomai észak felé a földben még megvannak. Fekvésének érdekessége, hogy a középkori, két utca közti, helyzete ma már megszűnőben van, ugyanis kelet felé az utca már nincs meg, de házak telkekkel még vannak.

¹² Kandra Kabos: Adatok középkori egyházaink némelyikéről. Adatok az egri egyház történelméhez. II. Eger, 1887. 229.

¹³ Maksai Ferenc: A középkori Szatmár megye. 1940. 115.

¹⁴ Schmotzer Pál: I. m. 127.

Utoljára 1928-ban alakították át, ekkor kiforgatták középkori formájából. Ma a középkori eredetre csak a lábazat és nyugat felé két formátlan, átlós támpillér utal. A fal vastagsága 90 cm. Tégláinak középső élei 16 cm-esek. Az átalakítás úgy történt, hogy a szentélyt lebontották a keleti fal kivételével, a hajó falait meghosszabbították a régi szentély hosszáig, azzal összekötötték, és a régi szentély végén megtoldották egy toronnyal. A régi ablakokra ma már következteni sem lehet. A nyugati falon a repedések egy ajtónyílást rajzolnak körül, lehetséges, hogy ez volt a régi bejárat. *Ipolyi Arnold* közlése szerint a templom falában színes téglák is voltak¹⁵.

Ennyit tudnánk az orosi templomról, ha a nyíregyházi Jósa András Múzeum birtokában nem lennének fényképfelvételek, melyek az 1928 előtti állapotot mutatják. Egyik képen három pár átlós támpillérre lehet következteni. Külsője már ekkor is át volt alakítva. A másik kép azonban érdekesebb adatokat közöl (XXXI. t.). A diadalív enyhén lapos félkörív volt. A szentélyt dongaboltozat fedte, s a keleti falán, a jellegzetesen egyenetlen falon a repedések kirajzolnak két keskeny ablakot, melyen a szélesség aránya a magassághoz 1 : 4. De a képről arra is lehet következteni, hogy a boltozás később történt. Úgy látszik, hogy a részüik felfelé némileg keskenyedtek, mint Ajakon is. Hozzávetőlegesen ki lehet számítani a hajónak és a szentélynek a méreteit. Az volt a kiindulási pontunk, hogy a toldásokat a falrepedések elárulták a hajó falán is, a szentélyfalon is, továbbá látni lehet a külső vakolat alsó részénél, ahol a szél elhordta némileg a homokot, hogy a toldott rész alapozása mészkőből van, míg a régi hajó alapja téglából készült. A templomhajó szélessége 6,60 m. Ha a szentély a hajónál kétszeres falvastagsággal keskenyebb, akkor a diadalív mögött a szentélynek kb. 4,80 m-nek kellett lennie. A torony alatti falon, mely a szentélynek a keleti fala volt, világosan kivehető félköríves repedések azt mutatják, hogy ott a szentély belső falmérete csak 4 m volt. A kettő közti különbség nem látszik ellentmondásnak, mivel a szabálytalan alaprajzú szentélyek nem tartoznak a ritkaságok közé. A hossza pedig a fentiek alapján kb. 5,10 m lehetett. Eszerint a szentély némileg hosszúkás volt, és a hajó felé szélesedett. A templom egész hosszából levont szentély és diadalívméret különbsége adja a hajó hosszúságát. A templom méretei tehát a következők lehettek : hajó hossza 11,30 m, szélessége 6,60 m. A szentély szélessége a diadalívnél kb. 4,80 m, kelet felé 4 m, hosszúsága 5,10 m.

A község a Váradi Regesztrumban és a Pápai Tizedjegyzékben egyaránt szerepel, az utóbbi említi az egyház Tamás nevű papját. A Kállay-levéltár egyik okleveléből ismerjük a templom védszentjét, aki Szent Péter apostol volt^{15a}.

A községet a legrégebbi adatok szerint a Balogsemjén nemzetség birtokolta. Legrégibb ismert birtokosa az a bizonyos Egyed, aki II. Endre uralkodása alatt Kálmán herceg rutén hadjáratában esett el. Egyed Ubulnak a testvére és Simonnak és Ivánnak az apja, annak a Simonnak, akit az oklevelek orosinak neveznek^{15b}. Valószínűnek látszik,

¹⁵ *Ipolyi Arnold*: I. m. 154.

^{15a} *Ipolyi Arnold*: I. m. 817. sz. 187. l.

^{15b} *Ipolyi Arnold*: I. m. 12. sz. 9—10.

hogy a templomot akkor építették, mikor a két testvér megosztozott a birtokon, ami kb. a XIII. század elejére eshetett.

A PIRICSEI REF. TEMPLOM

Fekvését tekintve nem a falu közepén van, nem a dombvonulat legmagasabb helyén, hanem egy kelet—nyugati irányban húzódó mellékutca hosszában. A község maga Nyírbátor és Nyírbéltek között fekszik, mindkét hely jelentős a középkori művészet szempontjából.

A templom homlokzatát két jobbról és balról átlósan elhelyezett támpillér támogatja, ezeken cseppentő nincs, és érdekes módon a felső osztatuk egészen rövid. Lábazat a homlokzaton is megtalálható, olyan módon azonban, hogy a jobb oldalon levő jóval alacsonyabban van. Bejárat a templomba nyugatról nyílik, melyet egy kiugrás keretez, a lábazat ezen is megvan (XXXII. t. 1). Ez a kiugrás lényegében véve egy páros négyszög alakú pillér, mely román ívvel van összekötve, és fent az oromfaltól vízszintes lejtővel ugrik elő. Ilyen bejárat-megoldás Vámosatyán található még a megyében, azonban itt erősebb a reliefje, itt 80 cm-re ugrik a fal elé. Az ajtónyílás szélessége 130 cm, kerete szép, régi formájú barokk keret, azonban az eredeti gótikus nyílásnak is látszik némi nyoma, ugyanis az ajtó csúcsívének a felső része ma egy ötszögű bemélyedést alkot, amelynek segítségével a gótikus ajtó vonalát szépen lehet követni. Maga az ajtó nincs pontosan a tengelyben, mert balra körülbelül 70 cm-re tér el az oromfal középvonalától. A homlokzat egyhangúságát a tető aljával kb. egyvonalban egy tölcserablak töri meg, ennek nagysága kb. 90 cm, ez azonban a templom belseje felől be van falazva.

A hajón a homlokzaton levő támpilléren kívül még kettőt találunk. Ezeknek formája hasonlít a homlokzaton lévőkhöz. Rendszertelenül azonban a lejtőjük egy sor téglával le van fedve. Az ablakok elosztása a következő: az első szakaszba egy, a másodikba kettő esik. A szentély déli falát szintén megtámasztja egy valamivel keskenyebb támpillér közepén, ettől jobbra-balra egy-egy ablak látható. Az egyház építészeti szépsége és középkori hangulata délkeleti nézetből érvényesül legjobban. A már említett támpilléreknek a vertikális hangulatát növeli még a szentély — ezen található a legtöbb támpillér — erőteljesen függélyes tendenciája: a két sarkán levő, átlósan elhelyezett támpillér, az igen keskeny, magas, félköríves résablak és a magas oromzat, amely erről az oldalról észrevehető meredekebb lejtőkkel bír, mint a diadalív fala vagy akár a homlokzat.

Az északi oldalon ugyanolyan támpillér-elosztást találunk, mint délen. Egy kivétel, hogy itt hiányzik a szentély falán a közepén levő támpillér. Itt volt a középkorban a sekrestye. Ennek a nyomát jelzi még az a körülmény is, hogy hiányzik a lábazat, míg a sekrestye volt fala a hajó kiszögelésénél támpillérnek van kiképezve. Ezen az oldalon ablakokat nem találunk még ma sem, azonban érdekes tény, hogy a lábazatnak a homlokzat baloldalánál említett magasabb szintkülönbsége a sekrestye helyétől kezdődik.

A templom belsejébe lépve látszik az ajtó csúcsíve, ami kívül

be van falazva. Ez a homlokzati fal 90 cm vastag. Érdekes aránytalanságokat mutatnak a templom belsejének a méretei is. Ugyanis a hajó szélessége a bejáratnál 7 méter, míg a diadalívnél 5,56 m, ugyanakkor hossza 10,10 m, tehát ilyen hosszúságra majdnem másfél méter elhajlás tapasztalható, és pedig az északi fal rovására. Belülről, különösen a karzaton, jól szemügyre vehető az ablak. Ennek méretei: a külső résznél 78×210 cm, míg a keretnél 19×160 cm. A résznél a felső része erősen lapított, úgyhogy gyanús abból a szempontból, hogy alakításon ment át. Magának a nyílásnak a felső kiképzése úgy történt, hogy két téglát egymásnak támasztottak, s így álcúcsívet képeztek. Az összetámasztott téglák vastagsága 5 cm. A diadalív fent némileg szabálytalan fölkörív, élszedés nélküli és alul formátlan lábazatszerű részben végződik. A diadalív vastagsága igen változó, 65–85 cm. A baloldali részen a szentély felé is lábazat van.

A szentély alaprajza is szabálytalan. Oldalainak a mérete északról kiindulva az óramutató járása szerint: 5,15 m, 3,70 m, 5,15 m és a diadalívnél 4,21 m. Tehát lényegében véve a szentély tengelyben nyújtott alaprajzú. A szabálytalanság megmutatkozik a szentélyfalnak a diadalívtól való távolságában is, ugyanis észak felé 30 cm, dél felé 22 cm ez a távolság. A szentély déli falán levő ablakoknak ma már csak legfeljebb a belső kerete régi, ez 40×136 cm. A keleti oldalon levő keskeny kis ablak feltétlenül régi, a részű szélén 37 cm széles és 216 cm magas, míg a nyílás szélessége 13 cm, magassága pedig 170 cm.

A padlástéren is vannak számunkra érdekes tanulságok. A homlokzat tégláinak a mérete, átlagot véve, mivel azok igen egyenlőtlen méretűek, $5 \times 13 \times 27$ cm. Ugyanakkor a diadalív falán, amelyen át baloldalra egy kis, lépcsőzetesen kiképzett csúccsal ellátott ajtón lehet jutni és a hátsó oromfalra, a téglák mérete $5 \times 13 \times 24$ cm. A szentély tetőszéke, mely igen szép munka, kétségtelenül régi, de hogy mikori, az bizonytalan. A hajó tetőszéke ezzel szemben annyira hiányos, hogy rekonstruálása is nehéz lenne.

A téglaméreték és az ablakok közti különbség azt mutatja, hogy az oromfalak különböző magasságának ellenére is a szentély régebbi. A támpillérek nagy számát tekintve, kilenc van belőlük, a hasonló alaprajzú egyházak közül a megyében ezt kell a legkésőbbinek tekinteni, azonban korát igen nehéz lenne évszámhoz kötni. A templomról az első adat a Pápai Tizedjegyzékben kerül elő, tehát a XIV. század elején ez a templom már fennállott. A sok támpillér nem annyira a boltozat terhének viselésére szolgált, hanem a falak megerősítésére. Hogy a szentély boltozott lett volna, azt csak inkább a szomszédos Nyírbéltek templomának analógiájából lehetne feltételezni.

Ennek a kis falusi templomnak a példája, amely kivitelezésében olyan sok kezdetlegességet árul el, igen tanulságos következtetéseket enged levonni. Ezen a kis egyházon majdnem minden szabálytalan és kezdetleges: nem egyforma méretűek a pontosan egykorú téglák, a hajó szélessége feltűnően változik, egész szabálytalan a diadalív, a szentély méretei ugyancsak nem szabályosak, a támpillérek vastagsága és a diadalív vastagsága szintén erősen ingadozik. Fel kell tételeznünk ebből az egész templomról végigvonuló kezdetlegességből, hogy igen gyakorlatlan építész építette. Amint a községet birtokoló névtelen uraságnak korlátolt

lehetett az anyagi forrása, úgy az építész, aki rendelkezésre állott, nemigen lehetett más, mint egy más építkezéseknél közreműködő, talán jobbágyi származású segédmunkás. Azok a munkaerők, akik fölött rendelkezett, szintén nem lehettek gyakorlottak az építészetben. Csak így tudjuk megérteni azokat a primitív vonásokat, melyek még a provincializmusnál is alacsonyabb kategóriára — mondhatnánk, hogy népi jellegre váltották a művészettörténeti stílust.

PÓCSPETRI RÓM. KAT. TEMPLOM

Utcatorésben fekszik egy kis magaslaton.

Középkori részletei ma körülbelül olyan állapotban vannak, mint a napkori templom esetében. Itt a középkori épületen az a változás történt, hogy a hajót két mellékhajóval kibővítették, és eléje egy tornyot építettek. A szentélyben a barokk-kori átalakítás azzal is járt, hogy egy fiókos cseh boltozatot kapott.

Az egyháznak az átalakítás előtti időből származó külsejéből csak a szentély őrzött meg valamit: támpillérek a diadalív két oldalánál, a szentély sarkain átlósan, s a keleti oldal közepétől kissé lejjebb vannak elhelyezve. És éppen ez a tény vet némi fényt az ablakok régi elhelyezésére, mert ha a szentély keleti falán két ablak lett volna, akkor ez a későbbi támpillér középre került volna. A szentélyben tehát kelet felé csak egy ablak volt. Ugyanakkor a fenti tényből arra is lehet következtetni, hogy a támpillérek nem az első építésből származnak. Emellett szól az a körülmény is, hogy a támpilléreken levő lábazat a hajóhoz viszonyítva nem nagyméretű, de észrevehető különbséggel folytatódik.

A fal vastagsága 80 cm. A hajó belsejének hossza 11,10 m, szélessége 6,60 m, a diadalív szabályos félkör élszedés nélkül. Ennek vastagsága csak 75 cm. A szentély méretei: északtól számítva az óramutató járása szerint 7,85 m, 5,40, 7,85, 5,50 m, tehát a szentély a tengely irányában nyújtott. A falak felülete teljesen sima, azért azt kell feltételezni, hogy a barokk átalakításkor az egész középkori vakolatot leverték.

A padlástér is szolgáltat némi középkori adatot. Itt, a diadalív felső részén az egész fal nincs már meg, a téglák mérete: $5 \times 15 \times 28$ cm.

Az egyház szerepel a Váradi Regesztrumban, tehát a XIII. század elején valamilyen formában a templom már fennállott. Ebben az időben a tengely irányában hosszított szentély még a falusi templomokig nem jutott el, ezért inkább azt feltételezzük, hogy csak a mai szentély állott fenn. A majdnem 8 méteres méret is elősegíti ezt a feltevést, ahhoz az időhöz mérten ez a méret megfelelt egy kisebb egyháznak. A hajó nem sokkal később épülhetett. Egy 1318-ból származó oklevél említi István nevű papját¹⁶.

A templomot a Pápai Tizedjegyzék és egy 1414-ből származó oklevél is megemlíti¹⁷.

¹⁶ A római katolikus egyház Szabolcs vármegyében. Szabolcs vármegye. *Borovszky Samu* szerk. Bp. 1900. 335.

¹⁷ A római katolikus egyház Szabolcs vármegyében. Szabolcs vármegye. *Borovszky Samu* szerk. Bp. 1900. 329.

A XIII. században a községet a Huntpázmány nemzetség Petri ága birtokolta¹⁸. Az építtető közülük kerülhetett ki.

A CSARODAI REF. TEMPLOM

Déli oldalával a Csaroda partján fekszik. Északon és nyugaton utca halad el előtte. Az ismeretlen korból származó kastély romjától nem messze, körülbelül 50 méterre van. A templomtól délnyugatra az utolsó ház kertjében nagyarányú, kiáztatlan építménynek a romjai vannak a föld alatt, honnan csekély földmegmozgatással ma is nagy mennyiségű cserép és téglák kerül a felszínre. Innen származik a nyíregyházi Jósza András Múzeum publikálatlan két szép, mázas Gutkeled-címeres-sárkányos kályhacsempéje is.

A tárgyalásunk anyagába tartozó templomok közül a csarodai van abban a kivételes helyzetben, hogy olyan kiváló szakember foglalkozott vele, mint Entz Géza¹⁹. Ezért a következőkben az ő munkájára támaszkodunk, és csak néhány szempontból lesz hozzátenni valónk.

A templom méretei a következők: belső hossza 9,50 m, szélessége 5,80 m, magassága 7 m, a szentély belső mélysége és szélessége kb. 4,30, magassága 4,70 m. Falvastagság 74 cm, a diadalívnél 80 cm, téglaméret $5 \times 13 \times 27$ cm, illetőleg toronyban és a diadalíven $5 \times 15 \times 32$ cm.

A nyugati homlokzat (XXXII. t. 2) majdnem egészen a torony és tető találkozásának vonaláig teljesen sima és egyszerű. Egyedüli dísz a körbe futó lábázat, egy kétszeresen lépcsőzött, félköríves résablak. Az oromfal folytatását alkotó torony két emeletével viszont gazdagabb. A két sor ablak a toronynak mind a négy oldalán megjelenik, az alsó sor ablakai kettős, a felső soré hármás ikerablakok. Mindegyik csekély mélységű tükröben helyezkedik el, melyeknek felső részét hat félkörívben és öt fogban végződő díszítés zárja le. Az ikerablakok elválasztó oszlopai, beleértve a lábazatot és az oszlopfőt, melyek azonos szerkezetűek, idomtégglából vannak alkotva (XXXIII. t. 2). A lábazatot az oszloppal egy sima asztragál köti össze, s vájat után egy párnatag négyszögletes talplemezébe megy át. A talplemez sarkait gúlaszerű idomok élénkítik, melyek a párnatagból nőnek ki.

A bejárat a déli oldal első harmadában nyílik (XXXIV. t. 1). A bejárat maga is figyelmet érdemel, mivel ezen a vidéken ritka. Háromszögű oromzata oromdísszel a tetején és széles oldalkerettel kiugrik a falból, és az ajtó felé a rézsút kettősen lépcsős románívű keret alkotja. A hajó falán egyenlő térelosztásban, de az ajtótól távolabb két rézsús, félköríves ablak található. A hajó délkeleti sarkán merőlegesen elhelyezkedő kénoszlatú támpillér van.

A szentély déli oldalán kökeretes, enyhén csúcsos, rézsús ablakot találunk, ennek mása a szentély keleti oldalának a közepén levő ablak is. Ennek mérete belül: külső rézsú 70×170 cm, nyílás 20×110 cm. A keleti oldal két sarkán levő két, átlósan elhelyezett támpillér az elő-

¹⁸ Községi Adattár. Szabolcs vármegye. Dienes István szerk. Bp. 1939. 356.

¹⁹ Entz Géza: A csarodai templom. Művészettörténeti Értesítő. IV. évf. 2. sz. Bp. 1955. 206—215.

zőhöz hasonló szerkezetű, a belső boltozás terhét viseli. A hátsó oromfal is megvan, és ezen egy keskeny padlástérbe nyíló kis résablakot is láthatunk a szentélyablak fölött. Az északi oldalon ablak nincsen, egy vastagabb kétosztatú támpillér szabálytalan elhelyezésével a régi sekrestyefal maradványának látszik.

A templom belsejében a hajó nyugati végén három íven két oszlopon nyugvó karzat van. A henger alakú oszlopok a lapos, négyszögletes talplemezhez hengertaggal kapcsolódnak, míg az oszlopfőt tulajdonképpen másfél párnatag alkotja. Érdekes megoldás, hogy az ívek a sarkokon élszedéssel csatlakoznak az oszlopfőhöz, aminek az az értelme, hogy a két boltív terhét a nyolcszögletes alaprajzforma jobban tudja közvetíteni az oszlop hengerére. A karzatot tartó előcsarnok boltozása hevederes, kissé elnyújtott alakú keresztboltozat. A karzatot tartó oszlopok a mellvéd fölött négyszögletes pillérben folytatódnak a mennyezetig, ezek tartják a torony terhét. A karzat oszlopait hevederív köti össze egymással és a homlokzat falával, s köztük dongaboltozat van. A hajó felé néző heveder félköríve úgy van megkomponálva, hogy az szerkezetileg a homlokzat ablakát harmonikusan keretezi. Ezeket a felső oszlopokat a heveder aljában egyszerű párkány futja körül, mely itt oszlopfőként hat. Ez az ablakrézsű felső félkörívének a magasságában van. A toronytestnek a padlástérre eső részében is vannak nyílások. Kelet felé lépcsős és csúcsíves, észak felé a nyílás lezárása fűrészfogszerűen beljebb rakott téglából képezett szög.

A hajó ma deszkamennyezetes. Élszedés nélküli diadalíve enyhe élben fut össze. Maga az ívelés 2,60 m magasságban kezdődik. A nagyjából négyzetes szentélyt, melynek méretei északról az óramutató szerint számítva : 4,24—4,27—4,21—4,26 m, csúcsíves boltozat fedí.

A bordázat szabálytalan ötszög keresztmetszetű gúlán levő lapos hasáb alakú bolt indításból 1,70 magasságban indul el. A borda profilját egy egyenes, kb. 60 fokos hornyolt vájat és elég széles orrlemez jellemzi. Záróköve teljesen sima, a középkorban festve kellett lennie. A szentélyfalon észak felé élszedéses csúcsíves ajtókeret része látszik, melynek nyomát 7 éve találtuk meg, a repedés részeinek nagyobbításakor. Az élszedésen növényi ornamentikájú freskódíszek is vannak.

A templomot középkori freskók díszítik. A diadalív belsejét a négy egyházatya, északról számítva Szent Ambrus, Szent Ágoston, Szent Gerely és Szent Jeromos ábrázolása tölti ki. A keleti és déli szentélyfalon többféle sablonnal készített — melyek között „Anjou-liliom” is szerepel — függönymotívum felett nyolc apostol részben töredékes alakja látható. A keleti ablak béléten Szent Dorottya és Alexandriai Szent Katalin és efölött az imago pietatis van ábrázolva. Entz a már említett tanulmányában kiemeli a freskók ikonográfiai programjának rációját. Ugyanakkor hozzátehetjük azt is, hogy egyúttal bizonyos hagyományokhoz való ragaszkodást is meg kell állapítani, mivel a megyében, ahol viszonylag nem sok középkori freskó van, a szentélyfreskókon az apostolok vannak ábrázolva : bemeszelve Lónyán, restaurálva Nyírbélteken és voltak Nyíracsdon. Hasonlóan nem ritka ennek a négy egyházatyaának egyidejű ábrázolása.

Fontos megállapítás azonban az, hogy András apostol alakjánál

látszik, hogy az átboltozás későbbi időre esik, mint a freskók elkészítése. A freskók készítését Radocsay a XIV. század végére helyezi²⁰.

Entz Géza a templom keletkezésének idejét a XIII. század közepére teszi, s az építetöt a Káta nembeli Charnavodai Ráfael fia Gáborral azonosítja. Szabad legyen azonban ezzel az időbeli elhelyezéssel kapcsolatban némi észrevétellel élni. Ha a csarodai templomot összevetjük a közeli ákosi templommal, a nyugati homlokzat, illetőleg a torony szerkezeti megoldásában túlságosan feltűnő egyezéseket találunk. Az összehasonlítás alapjául az 1896 előtti állapotot vesszük tekintetbe²¹. Az egyezések a következők: a homlokzatnak a hajó terére eső része teljesen sima, úgyhogy azt ilyen formában más, nagyobb román stílusú templomon nem találjuk sem Dunántúlon, sem Erdélyben; a tornyok építészeti díszai, a tükrök és az összetett ablakok szintén azonosak mindkét esetben, a tükröket fent lezáró ívsor az ívek és fogak számában is megegyezik, a kaputípus mindkét esetben az Esztergomból kiinduló timpanonos lombard kapu, de ezeken oszlopfülkék nélkül. Az a különbség, hogy Ákoson két torony és két bejárat van, szemben a csarodai egy toronnyal és egy bejáratral. Egyetlen idegen motívum Csarodán a hármás ablak, azonban ezt például Bodrogszentesen már megtaláljuk. Végeredményben, ha az ákosi homlokzatot általában a lébényi homlokzattal hozzák kapcsolatba, akkor a fentiek alapján nem lehet kétséges véleményünk szerint, hogy az ákosi és csarodai homlokzat közötti rokonság olyan arányú, hogy azt kell feltételezni, hogy ugyanazon mester és műhely építette a két templomot megközelítőleg ugyanazon időpontban. Ekkor pedig vagy 50—60 évvel előbbre kell helyezni a csarodai templom keletkezési idejét. Entz említett cikkében láttatni engedi bizonyos elemeknek a vándorlását: Ung megyében a palágyi templom homlokzata a csarodainak olyan mása — Entz szavaival szólva —, hogy első ránézésre a nyugati homlokzat összetéveszthető. A torony idomtéglaí Tompaházán és Küküllőváron fordulnak még elő. A csarodai templom építőinek műhelye a fentiek közé még Ákost és Bodrogszentest is beleszámítva, Észak-Erdély—Felső-Tisza környékére lokalizálódik. A tompaházi példa félköríves szentélye egyúttal arra is rámutat, hogy a csarodai templom keletkezési idejének az elhelyezése is megnyugtatóbb a század elejére téve, mint a közepére.

A szentély átboltozása későbbi. Időpontjának megállapításánál a freskók nyújtanak némi segítséget, továbbá a bordák profilja. Tekintettel arra, hogy a freskók a XIV. század végefélé készültek, az átboltozás a freskók keletkezése előtt mehetett végbe. A bordaprofil típusa a XIV. század közepétől volt használatos. Előlegezve megemlíthetjük még azt is, hogy más beregi templomokkal való összehasonlítás is azt mutatja, hogy a szentélyt a XIV. század második felében boltozták át, és ekkor készültek a szentélyben levő támpillérek is.

A csarodai templom — Entz Géza külön felhívja rá a figyelmet — nemzeti templomnak épült, mint azt az urasági karzat is mutatja. Készítetői a Káta nemből származó Charnavodaiak voltak. Az oklevelek adatai a templom építésével kapcsolatosan igen hiányosak. Első közvetett

²⁰ Radocsay Dénes: A középkori Magyarország falképei. Bp. 1954. 125.

²¹ Forster Gyula: Magyarország műemlékei I. Budapest, 1905. 17—19.

említése 1363-ból származik, mikor is egy Benedek nevű plébánosáról szerzünk tudomást.

Nem szabad említés nélkül hagynunk, hogy a csarodai templom kiemelkedik a megye többi e korból származó templomai közül. Ilyen magas művészi fokot, formagazdagságot a többenél nem találunk. Ez a templom benne volt a középkor stílusfejlődésének a vérkeringésében, míg a többieknél ezt nem fogjuk tudni megállapítani.

A LÓNYAI REF. TEMPLOM

Ami fekvését illeti, a keletelésen kívül nem árul el különösebb középkori sajátást, mert a falnak egyetlen hosszú utcáján fekszik. Valószínűleg ilyen lehetett a fekvése a középkorban is, tekintettel a település jellegére.

Teljesen tagolatlan homlokzatának díszé a körbe futó lábazat, a főtengelyben levő gótikus kapu, s fölötte egy gótizáló formájú bővített ablak. Az ormfal oldalajtója viszonylag alacsony, kb. 45 fokos. Támpillérek sem a homlokzaton, sem másutt nincsenek. A bejárat faragott kőből készült, gótikus, oszlopfő nélküli kapu (XXXIV. t. 2), melynek profilja viszonylag egyszerű: derékszögű vájat után erős horony következik, melynek szinuszhulláma után egy derékszögű kiugrás van, és ezzel be is fejeződik a faragott rész. Az oldalkeretek felső szélén és a szemöldökkő élén vájatok vannak, melyek úgy hatnak, mint egy konzolos gótikus kapuforma csírája. A csúcsív háromszögében egy kakas van két leveles indadísz között, melyek a reformáció utáni időből származnak. A kapunyílás szélessége 108 cm.

A déli oldalon három félkörívben végződő ablakot látunk, azonban középkori jellegüket annyiban elvesztették, hogy részüjüket egy későbbi átalakítás során részben kiszedték. A karzat felé eső ablak a legalacsonyabb. Ennek mérete a részü szélénél 67×140 cm, a nyílásnál 36×105 cm. A másik két ablak mélyebben nyúlik lefelé, az előbbi ablaktól kisebb távolságra vannak. Nem lehetetlen, hogy az eredeti bejárat itt, a két ablak között volt. A szentélyen délen és keleten találunk egy-egy részsűs félköríves ablakot. Mai méretük kb. 90×220 cm a részü szélén, belül 33 és 36×150 cm. Északra szokás szerint nem nyílik ablak.

A templom belsejében a hajó hosszúsága 11,80 m, szélessége 6,40 m, magassága 6,80 m. A deszkamennyezet barokk-kori. A diadalív eléggé szabályos vonalvezetésű, élszedés nélküli csúcsív. Az ív 3 m magasságban kezdődik. Meglepő a szentélynek az a sajátága, hogy annak padozata a hajóéhoz viszonyítva 90 cm-rel magasabban fekszik. A teljesen négyzetes alaprajzú $4,28 \times 4,28$ m szentély keresztboltozattal van fedve, melyet egy páros homorítással díszített bordázattal és ugyanolyan profillal, ugyanolyan teljesen sima zárókő fog össze, mint azt Csarodán láttuk.

Csarodával egyezik ugyancsak a borda indításának a formája: egy lapos, ötszögű hasáb alatt egy csúcsra állított ötszögű kúp, amely 2,60 m magasságban van elhelyezve.

A szentélyben a mészréteg alatt freskók vannak. 1956-ban ezeket immár negyedszer meszelték le, mivel a templom papja szerint „már

nagyon piszkos és kopott volt”. Emlékezetünk szerint a keleti falon apostolok voltak gótikus szalagfelirattal, mint Nyírbélteken és mint Nyírácsádon volt. A déli szentélyfalán a diadalív és az ablak közötti részen egy király és egy királynő alakja volt. A festők sablont használtak, melyek között feltűnő volt az „Anjou-liliom”-forma is²².

A téglaméretet a padlástérben lehet megfigyelni. A homlokzaton levők mérete: $6 \times 13 \times 26$ cm, míg a szentély boltozatán levőké $5 \times 15 \times 28$ cm. A szentélyfalakon látszik a lapos mennyezet gerendáinak helye.

A lónyai templomnál legfeltűnőbb a magasított szentély. Ez arra mutat, hogy annak az időnek, mikor még altemplomokat építettek, a hagyományai erősek voltak. Megszokták a magasabb szentélyt, de a magas szentélynek a tulajdonképpeni oka már megszűnt. Eszerint időrendben a legrégibbnek kell lennie az itt tárgyalt egyházak között. Ebben az időben a bejárat is valószínűleg a déli oldalon volt, és csak a gótikus kapu készítésekor helyezték át a bejáratot a nyugati oldalra. Abból a tényből pedig, hogy a nyugat felé az első ablak magasabban végződik a többinél, azt kell gondolnunk, hogy valamikor annál az ablaknál kegyűri karzat lehetett, mely az idők folyamán elpusztult, különösen ha fából készült. Ha a templom keletkezését időben akarjuk elhelyezni, a magasított szentély által nyújtott adatot, ezt az altemplom-reminiszenciát szem előtt tartva, a XIII. sz. elejére kell datálni. Kivételesen okleveleink némi segítséget nyújtanak.

Ugyanis Lónya község első említése István ifjabb királynak, IV. Béla fiának, egy 1270-ből származó oklevelében történik a következőképpen: „... duas Lonya vocatas, quas Bankbanus precio comparat, et cum filia sua Simoni genero suo donaverat, qui Simon in infidelitate et absque heredum solacio decessit”²³, azaz: „Két, Lónyának nevezett falut, melyeket Bánk bán pénzen vett meg és lányával vejének, Simonnak ajándékozott, mely Simon hűtlenségben és az utódok vígasza nélkül halt meg”. Tehát ezek szerint Bánk bán pénzért vette ezt a birtokot, és ha Lónyára is vonatkoznak az oklevél szavai, akkor a Beth nemzetiségtől. Ebből vonjuk le mindjárt azt a tanulságot, hogy ha Bánk bán vásárolta Lónyát, akkor az előző birtokos nem állt olyan jó anyagi helyzetben, hogy templomot építtetett volna. De van egy másik meggondolás is, ami arra késztet, hogy ne tegyük Bánk bán ideje elé a templom építését. Ugyanis a XII. század fordulója az az időszak, amikor a szétforgácsolt birtokok szerzése helyett felmerül az a törekvés, hogy a gazdagabb nemesek birtokaikat egy tagban összpontosítsák. Így nyilvánul meg ez a törekvés Bánk bánnál, de különösen Simon ispánnál, a vejénél. Hogy mikor vette meg Bánk bán Lónyát, az ismeretlen. Szlavónia bánja csak Imre halála után lett. A magyar uraknak abban az összeesküvésben való részvétele miatt, mely a királynő megölésére vezetett, nem vesztette el tisztségét és javait, hanem csak később, 1222 táján, akkor sem II. Endre, hanem fia, IV. Béla akaratából. Simon még a kegyvesztés előtt szerezte meg Lónyához Szalókot, Botrágyot, Batyut, Szentmiklóst,

²² Gerevich Tibor: I. m. LXI. t.

²³ Lónyay Ferenc: A Lónyay-család eredete. Bp. 1941. — Wenzel: Árpádkori új okmánytár VIII. kötet. 250—261.

tehát Simon tekinthető a lónyai uradalom megalapítójának. Ezért igen valószínű az a feltételezés, hogy ha az ő nevéhez fűzzük a lónyai templom építését, eszerint a templom keletkezési ideje a XIII. századnak a második évtizede lehet. Ez az időpont kb. megfelel a Csarodán és Márokpapiban levő egyházak építési idejének.

Az élszedés nélküli diadalív egy későbbi átalakítás emléke. Nem biztos, hogy ez egybeesett a szentély beboltozásának idejével, mert a XIV. századbéli átalakítás párhuzamos a csarodai, márokpapi templomok átalakításával, de ott mindenütt élszedéses diadalív van. Itt a diadalíven pedig nincsen élszedés.

A XIV. századi átépítéshez tartoznak a déli bejárat áttétele nyugatra, továbbá maga a nyugati kapu, a szentély beboltozása és a freskók. Említettük a freskóknál az „Anjou-liliomos” sablonmintát. Ezzel kapcsolatban azt kell feltételeznünk, hogy a freskók még az Anjou-királyok alatt készültek, s mivel a freskón király és királynő szerepel, feltehetően Nagy Lajos és Erzsébet királynő ábrázolásáról van szó. Eszerint a freskók 1382-ig elkészültek.

Ennek az átépítésnek a kivitelezése a Lónyay-család nevéhez fűződik, mivel 1285-től ez a család birtokolta a Simon ispán volt lónyai uradalmát²⁴.

A MÁROKPAPI REF. TEMPLOM

Uttörésben, viszonylag sík területen fekszik, mögötte településnek nyoma sincs.

Kőből épült homlokzata egyszerű, dísztelen. Tengelyben van a bejárata, mely kőből van faragva, csúcsíves és pontosan ugyanolyan profillal és csúcsívvel készült, mint a lónyai bejárat (XXXVI. t. 1). Ennek teljes replikája lenne, ha az a különbség nem lenne meg, hogy itt a kapunyílás felső sarkaiban negyedkörös alakítású konzolok vannak. A bejárat fölött körablak van, ma már átalakított formában, mert a rézsúje hiányzik. A körablak fölött egy egyszerű, hosszúkás résablakot láthatunk, mely a padlástérbe nyílik. Az oromzat viszonylag alacsony, két oldalt két erőteljesen kiugró, átlósan fekvő támpillér fogja közre. Jellegzetesek ezek a támpillérek, hasonlóak nincsenek a megye területén. Felső részük háztetőhöz hasonló, csapott végű vízszintes gerinc. Osztánál kezdetlegesen cseppentővel találkozunk. A lábazat a támpilléreken is, az épületen is elég alacsonyan, de egyenlő magasságban fut körbe.

A déli oldalon két félköríves, de teljesen kibővített ablak arányosan elosztva tagolja a falat — elhelyezésük így valószínűleg eredeti. A szentély déli és keleti falán egy-egy ablak van, ezek hasonló sorson mentek át, mint a hajó ablakai. Az északi falon ma nincsenek ablaknyílások. A falvastagság 86 cm.

A hajó belsejét deszkamennyezet fedi. A hajó szélessége 6,92 m, hossza 8,73 m. A diadalív 45 fokos élszedéses, enyhe csúcsívben végződik. A szentély méretei északról kelet felé: 3,34 — 3,31 — 3,32 — 3,29 m, tehát pár cm-es különbséggel azonos a lónyai szentély méretével.

²⁴ Lónyay Ferenc: I. m. 133—134.

Keresztboltozattal van fedve, a boltindítás, bordaprofil és a sima zárókő teljesen megegyezik a lónyai és a csarodai mintával. A szentély bal oldalán kidomborodó felület figyelmeztet arra, hogy ott egy ajtó van befalazva, amely a sekrestyébe vezetett. Ezt az ajtót érdemes lenne kibontani, valami meglepetéssel biztosan szolgálna, mert a szentélynek a jobb oldalán egy szép kis lóhere-kiképzésű faragott fülke vonja magára a figyelmet, mely valószínűleg XIV. századi lehet.

Ennek a templomnak a belseje is, hasonlóan a többi beregi egyházakhoz, freskókkal volt díszítve. Lehoczky szerint a templom „falai kívül-belül halmozva valának egykor festményekkel. 1777-ben azonban levakoltattak, s utóbb be is meszeltettek anélkül, hogy lejegyeztettek volna”²⁵.

A ma fennálló község a középkorban két község volt, ez a kérdéses templom Márok községben volt, s a Pápai Tizedjegyzék szerint Szent Anna volt a patronája, de volt lelkésze már a XIII. században is. Magának a községnek első évszamos említése 1280-ból származik²⁶.

A templom a XIII. században keletkezhetett. A támpillér formája kissé idegen ugyan, de úgy látszik, hogy ez egykorú az épülettel. Alaprajza után ítélve a többi beregi templomhoz viszonyítva későbbi lehet, mert a homlokzati támpillérekkel együtt a Hajdú megyei nagygúti alaprajzra emlékeztet, mely pedig az 1289 utáni időből származik²⁷.

Kevesebb problémát okoz a boltozat keletkezése. Az említett csarodai és lónyai megegyezések nemcsak azokkal egykorú keletkezésére mutatnak rá, de kihangsúlyozzák egy beregi műhelynek a létezését is, amelynek a működéséhez az említett három templom, de még a beregsurányi szentély építése is fűződik. Ugyanez a kőfaragó készítette a lónyai és a márokpapi kapuk kőkereteit, és valószínűleg ehhez a műhelyhez kapcsolódik a kis gótikus fülke is. Keletkezési idejük körülbelül az Anjou-kor vége körül lehet.

A község első említése 1280-ból származik; a középkorban a Várday-család bírta, mely a Gutkeled nemzetség egyik ága volt, ők lehettek a templom kegyurai és építtetői.

A VÁMOSATYAI REF. TEMPLOM

Azok közé a kis falusi egyházak közé tartozik, melyek olyan közvetlen élményként hatnak, mint egy üzenet a középkorból. Viszonylag csekély átalakításon ment keresztül, ezért beszédesebbek az arányai és a tömege.

A templom előtt patak folyik, nyugat felől ezért a magas templom és a mellette álló XVII. századi karcsú négyfiókos fatorony igen szépen rajzolódik ki a beregi égre (XXXV. t. 2). A patakon a híd a templom déli oldalán vezeti át az utat, mely elmegy azután az épület mögött is, így a templom csak félig szabad fekvésű.

²⁵ Lehoczky Tivadar: Bereg vármegye monográphiája. Ungvár, 1881. III. kötet 417.

²⁶ Lehoczky Tivadar: I. m. 410.

²⁷ Zoltai Lajos: I. m. 37.

A kőből épült templom homlokzata viszonylag magas. Alul a lábazat erőteljesen kiugrik 23 cm-re. A jobb oldalon azonban valamivel lejjebb van csúszva. A tengelyben elhelyezkedő bejárat egyszerű kerete, mely a nyílás felső részén alacsony szegmentívvel zárul, a felső részén pedig egyenes vonalú lejtővel, ugyanezt a kiugrási mértéket tartja. A homlokzaton még egy bélietes körablakot találunk, ez azonban nincs a tengelyben, hanem jobbra eltolódik. A körablak átmérője a legszélesebb helyen 90 cm, a falszűkületben 50 cm. A benne levő kitört kődíz könnyen kiegészíthető lenne. Kivehető, hogy valamikor egyszerű négykaréjos mérmű volt. Az oromfal lejtői meredek, kb. 60 fokosak.

A hajó déli oldalának lábazata a szentély felé keskenyedik. Ezt a falat két, arányosan elosztott ablak töri át. Ezek azonban sajnos már — ha elhelyezésükben nem is —, de formájukban barokk-koriak. Eredeti azonban a szentély déli falán levő, kezdetleges orrtagos mérművel, csúcsívvel ellátott ablak. Ugyanezt az ablakot megtaláljuk a szentély keleti falán is. Ezen a keleti falon a lábazat az északi végénél egészen különös módon kiszélesedik. A szentély lábazatánál még az feltűnő, hogy 30 cm-rel alacsonyabban fut, mint a hajón. A szentély északi falának egy részén a lábazat hiányzik, ami arra mutat, hogy ott volt valamikor a sekrestye. Ennek a sekrestyének a létét a hajó kiszögelésénél levő csonk is bizonyítja. Az ajtónak a helyét, mely a sekrestyéből a szentélybe vezetett, ma a fal kidomborodása mutatja. A hajónak, ellentétben a középkori gyakorlattal, az északi oldalon is van egy ablaka. Ez azonban épp úgy a barokk-korból származik, mint a déli fal ablakainak a formája. Hogy a középkori gyakorlatnak mennyire igaza volt, mikor az északi falba nem tett ablakot, különösen megyénk területén, ahol észak-déli szélirány az uralkodó, mutatja ez a templom is, mely nagyon huzatos.

A kapun belépve, hol a falvastagság $90 + 23$ cm, az említett kapukeret miatt, egy hitelesen középkori hatású belső térbe érkezünk. A hajó hossza 10,46 m, szélessége 6,47 m, a diadalív a hajó falaitól 2—2 méter távolságban nyílik. A diadalív szép, magasívú gótikus csúcsív, melyen 180 cm-től fölfelé élszedés vonul végig. Nagyon érdekes, hogy a diadalív vastagsága csak 77 cm, szemben a hajó 90 cm-ével. A diadalívnek a szentélyfaltól levő távolsága ugyancsak 77 cm, és hozzátehetjük azt is, hogy ez a távolság pontosan egyforma mindkét oldalon. A szentély belső falainak a mérete északról számítva az óramutató mozgásának irányában 5,10—5,04—5,10—5,04 m. A kis különbség mellett a méretek pontossága feltűnő. A szentélyt bordákon nyugvó kolostor-boltozat fedi. A bordák a padozattól 180 cm-re kezdődnek egyszerű elmettséssel, kivéve a délnyugati sarkot, hol egy díszesebb oszlopszerű boltindítást találunk. A bordák szürke homokkőből készültek, profiljuk egy orrlemez csekély horonnyal bíró körtetag. A vakolat alatt látszik egy-két lepattogzott helyen, hogy a bordák a mész alatt festve vannak. Középen zárókö fogja össze a négy gerincet, melyen gótikus pajzs alakú címer van kifaragva. Egy eléggé elterjedt hiedelemmel szemben ez nem a Báthory-címer, hanem ugyanabból a Gutkeled nemzetségből származó Atyay családnak a címere, akik szintén ugyanazt a nemzetségcímert használták. A címer kivitelezésében van némi elcsúszás, ugyanis a legfelső fog átlóját rossz irányba húzta a kőfaragó, úgyhogy a három ék

nem egészen szabályosan van megrajzolva, de nem lehet kétséges, hogy ez a tévedés egy vonal eltévesztésének a következtében állott elő. A címer elhelyezése érdekes, ugyanis a tengelyre merőleges irányú nézetbe van kifaragva úgy, hogy a pajzs csúcsa a sekrestye felé néz. Véleményünk szerint ennek az lehet az oka, hogy nemzeti templom lévén, mint a címer is mutatja, mivel nem volt kegyúri karzat, az uraság helye a szentélyben a sekrestyével szemben levő oldalon volt olyképpen, hogy a címert rendes állásban onnan nem lehetett látni. Tehát a címert olyan irányban faragták ki, hogy az uraság nézőpontjából látszódjék jól. Ezzel a kegyúri stallummal függ össze az a tény is, hogy ebben a szentélysarokban díszesebb az említett boltindítás. Az is könnyen érthető, hogy az uraságnak a templomban csak ilyen kis helyre volt szüksége. Az Attyay-családnak ugyanis 1289-ben már állott a vára, ahol nekik minden valószínűség szerint kápolnájuk volt.

A szentélyablak méretei: keleten a béllet külső széle kb. 90×240 cm, a béllet belsejében 40×180 cm, a déli szentélyablaknál ugyanezek a méretek azzal a különbséggel, hogy a belső ablaknyílás szélessége csak 30 cm. Ez a déli ablak hitelesebbnek látszik, itt a kökeretnek egy belső homorú vájata is van, míg a keleti ablakon ez hiányzik.

A templom kőből épült ugyan, de a padlástérben az oromzaton látszik, hogy téglákat is raktak a falba. Ezeknek a tégláknak mérete $4 \times 15 \times 25$ cm. Ugyanilyen méretű téglákból készült a szentély kolostorboltozata is, mint az a padláson világosan kivehető. Ugyanitt látszik az is, hogy eredetileg a szentély lapos deszkamennyezettel készült, az északi és déli falon még megvannak a lépcsőszerű kihagyások, melyekben a gerendák feküdtek.

Nem tudjuk időben pontosan visszavezetni, de akár részben, akár mintájukban a középkorral lehet kapcsolatban az a ritkaság és valóban monumentális hatású ácsmunka, mely ennek a templomnak a tetőszékét alkotja. A megyében ehhez hasonlót csak Nyírbátorban lehet tapasztalni.

Az egyház lelkésze szerint a falakon sok helyen van freskó a meszelés alatt. Mikor a villany bevezetése alkalmával a vezetékek számára vésték a falakat, majdnem mindenütt freskónyomok kerültek elő. Ennek a falusi templomnak viszonylag gondos megépítése után ítélve a mész alatt levő falfestmények színvonala bizonyára meghaladja az átlagot.

A község az Árpádok alatt korán fejlődésnek indult. Fejlődésének a magyarázata, hogy a Beregszászból jövő kereskedelmi útvonalnak a tiszai révén a gelénesi határszélnél levő vára védte. A vár első említése 1289-ben történik. Az atyai vár korán megkapta a vámszedés jogát, és innen nevezték el a községet Vámosatyának. A templommal kapcsolatos első okleveles említés 1327-ben egy Péter nevű lelkészről szól²⁸. A nagyjából egyidejű Pápai Tizedjegyzék Benedek lelkészről tud, ki a szerednyeai pappal együtt 24 garas adót fizet a pápának. Ez az összeg kb. négy-hatszorosan több, mint a megyében előforduló átlagos adókiivetés. Ez a tény kétségtelenül arra mutat, hogy a középkori egyház igen gazdag volt és ez nem meglepő, ha tekintetbe vesszük azt a tényt, hogy a községben vár volt.

Mielőtt rátérnénk a templom eredetével kapcsolatos problémákra,

²⁸ *Lehoczky Tivadar*: I. m. 28.

egy feltevés kínálkozik. Amint említettük, a téglák mérete $4 \times 15 \times 25$ cm, vagyis a megyében ezek az előforduló leglaposabb méretű téglák. Ebből a méretből ítélve a templomnak korábbiinak kellene lennie még a csarodai és a lónyai templomnál is. Azonban tekintve, hogy a szentélyboltozás is ilyen méretű téglából készült, nem szabad feltételeznünk azt, hogy ezek a téglák a szentély átboltozásának a korából valók. Ezt a feltevést igazolja még az a tény is, hogy a szentély padlásterének tanúsága szerint maga a szentély is deszkamennyezettel volt fedve. A téglának ez a mérete legalább a XII. századra utal, míg a szentély átboltozása jóval későbbi. Más magyarázatot nem tudunk adni, mint hogy a mostani templom építéséig egy kisebb, régebbi korból származó kápolna már fennállott — aminek a feltételezése egy ilyen fontos és gazdag községben éppen nem indokolatlan — és ennek a régebbi kápolnának a tégláit használták fel. Ezt a feltevést támogatja az is, hogy bizonyos szempontból megmagyarázza, hogy a beregi községek közül miért éppen a leggazdagabb épített legkésőbbi formában templomot. A községben már régebben is volt kőtemplom, korábban mint Lónyán, Csarodán és Márokpapin. Némileg ellentmondásnak látszik, hogy a szentély későbbi beboltozása is az említett méretű téglából készült. Ennek azt a magyarázatát lehetne adni, hogy a meglevő régebbi kápolnát nem bontották le teljesen, hanem csak új hajót építettek a régi szentélyhez, és mikor ezt is lebontották, annak anyagából boltozhatták be a szentélyt. Ennek a feltevésnek az a körülmény nyújt támogatást, hogy a szentély lábazata alacsonyabban van, mint a hajó lábazata. Sajnos azonban meg kell valánunk, hogy ez a kombináció nincs teljesen ellentmondás nélkül. Ez az ellentmondó körülmény éppen a szentély korábbi deszkamennyezetének a ma is meglevő helye, mert ha feltételezzük a régi szentélynek az egyidejű fennállását, amelynek az anyagából beboltozták a szentélyt, akkor időben nem marad lehetőség a szentély deszkamennyezetes időszakának az elhelyezésére. Talán, ha a vámosatyai vár építése és építésének körülményei ismeretesebbek lennének, ezek az összefüggések jobban megvilágosodnának.

A templom alaprajzában, szellemében egyezik a másik három beregi templommal, a stílusfejlődésben azonban egy lépéssel már továbbmutat, mert ezen már határozottabb nyomokban jelentkeznek a gótika: az ablakok kezdetleges mérőművei, a diadalív tisztább csúcsíve és élszedése és a homlokzati kőfaragásos ablak. A templom alaprajzi formáját, s az ablakok elhelyezését tekintve, a XIII. századra mutat, a gótikus részeket pedig — beleértve az átboltozást — a Zsigmond-korból származhatnak. A szentély átboltozással kapcsolatban azt a feltűnő jelenséget kell kihangsúlyozni, hogy míg a másik három templom, sőt a beregsurányi templomnak is a bordaprofilja azonos, a vámosatyai profil ezektől különbözik. Feltehető tehát, hogy nem egy műhely munkája. Mindenesetre az a tény, hogy a bordák nem konzolból indulnak ki, arra mutat, hogy a vámosatyai szentély átboltozása későbbi.

A templom építtetője a címer tanúsága szerint kétségen kívül az Atyay-családnak valamelyik tagja volt. Nemzetségi templomnak épült, azonban kegyúri karzat nélkül. Ennek oka, mint említettük, a vár fennállásában keresendő.

Ma csak keleti oldalával néz utcára. Hogy valamikor szabad telken feküdt, az mutatja, hogy déli oldalánál egy kisebb tér van, azon egy beugró telek, és a régi utca helyén a ma is meglevő házak jelzik a középkori utcát.

A templom nyugati falához a modern korban előcsarnokot építettek, így a homlokzat nem érvényesülhet egészen. Falvastagság 81—83 cm, a diadalív csomkján 85 cm. A külső falakon lábazat van, mely ma már olyan alacsony, hogy helyenkint alig látszik. A középkori szint tehát jóval mélyebben lehetett. A homlokzat közepében van a ma is használt egyetlen bejárat, mely azonban ma már barokk formát őriz. A fal repedéseiből látszik, hogy a bejáratnak valószínűleg félköríves volt a lezárása. Az említett előcsarnok padlásterében látszik továbbá az is, hogy a homlokzaton keresztül végighúzódik egy téglasornyi beugrás, amivel az oromzati rész keskenyebb. A bejárat fölött ez a vízszintes falvékonyítás szegmentívbe görbül. Az oromzaton ezenkívül nincs is más díszítés. Valaha egy ablaknak kellett még itt lenni, ez belülről, a karzatról látszik, azonban annyira rongált, hogy nem vehető ki a formája. Annyi azonban látszik, hogy rézsús volt. A homlokfalat ma már nem koronázza oromzat. Valamikor lehetett, valószínűleg a villámcsapás előtt, melynek nyomát egy hosszú repedés mutatja. A homlokzat két sarkán egy-egy átlósan elhelyezett, kétosztatú, csepegtető nélküli támpillér található még, az ezeken levő lábazat azonban magasabban van, mint a hajó falán. A téгла hossza a támpilléren 28 cm.

A déli oldalon két, egyenlő térelosztású félköríves, rézsú nélküli ablak van, tehát formájukban nem középkoriak, elhelyezésük azonban és talán még a középkori rézsú szélét jelző nagyságuk eredeti lehet. Az ablakok mai nagysága kb. 95×186 cm.

A szentélyen délen és keleten van egy-egy hasonló ablak. Ez az ablakelhelyezés is valószínűleg eredeti. Az északi falakon ablaknyílás ma sincsen. A szokásos sekrestye a szentély északi oldalához volt csatolva, belülről is, kívülről is a fal állapota egy befalazott áitó nyomait mutatja. Kívül a sekrestye felőli oldalon a szentély beugrása a hajó vonalából kisebb, mint a déli oldalon.

A hajó belsejében a szép, népi barokk, festett mennyezet mellett középkorra csak a diadalív csomkja mutat (XXXVI. t. 2). Ahogy ma meg lehet ítélni, csúcsívben végződött, az azonban látszik, hogy nem volt rajta élszedés. A hajó belső hossza 7,15 m, szélessége 5,96 m. A szentély méretei északtól számítva az óramutató mozgása szerint 4,55 — 4,75 — 4,55 — 4,65 m.

A templom eredetileg kétségen kívül támpillérek nélkül épült, valószínűleg még a XIII. század eleje táján. Különleges a templom hajójának a csekély hossza a szélességéhez viszonyítva. Ebből a szempontból egyedülálló jelenség. Alaprajzát tekintve kétségtelenül a legegyszerűbek közé tartozik.

A község első ismert tulajdonosai szatmárnémeti származású magyar hospesek voltak; már 1284-ben ők birtokolták a községet²⁹.

²⁹ Maksai Ferenc: I. m. 145.

Ez az adat azonban feltétlenül későbbi, mint azt a templom alaprajza mutatja. Az egyház a Boldogságos Szűz nevét viselte, ezt említi Gyűgyei Jánosnak a végrendelete, melyben a falut 1405-ben Jánki Lukács váradi püspöknek adta³⁰.

Ez a kis templom különösebb figyelmet érdemel, azért is, mert semmiféle irodalom nem mutatott még rá középkori eredetére és jellegére.

A szatmári részen levő ópályi ref. és zajtai róm. kat. templomokat nem említettük kevés jellegzetességük miatt.

AZ EGYENES SZENTÉLYZÁRÓDÁS JELENTŐSÉGE, GYÖKEREI ÉS JELLEGE

Az eddigiekben tárgyalt templomok vizsgálata többrendbeli következtetést enged meg, amelyek némi fényt vetnek a középkori kutatás egy eléggé elhanyagolt területére. Ezek az eredmények nem tekinthetők véglegeseknek, s ismereteink bővülésével a hiányzó láncszemek is megkerülhetnek.

A legfeltűnőbb tanulságok egyike, hogy a XII—XIII. század fordulójától ugrásszerűen kerülnek elő megyénkben középkori templomok. Amint már említettük tanulmányunk elején, félköríves záródású szentély a megyében összesen három van, ezek közül is kettő kései, XIII. századi jellegű. Ezzel szemben egyenes szentélyzáródással tizennégy templom bír. Ennek oka többrendbeli tényezőre vezethető vissza.

Legelsőnek ismét megemlítjük, hogy az 1200-as évek körül alakult ki a földbirtokos uralkodó osztálynál az a tendencia, hogy birtokaik ne szétszórva az ország legkülönbözőbb részein legyenek, hanem lehetőleg egy tagban, közel egymáshoz. Ez a tény némi gazdasági fellendülést is hozott, ami bizonyos gazdasági alapot teremtett, mely feltétele volt a viszonylag olyan nagyobb szabású építkezésnek, mint egy falusi templom megépítése is.

További lendületet adott az építkezésnek az, hogy a XII. század végén a cisztercitáknak az elterjedése olyan stílust honosított meg, amely kedvezett csekélyebb anyagi eszközökkel rendelkező nemesi családok építkezési kedvének is. A félköríves szentély ugyanis, ha nem is mindig gyakorlatban, de legtöbbször és elvben bonyolultabb boltozást igényel, ami nagyobb költséggel jár mind az anyag, mind mester szempontjából. Az új szentélyforma ezzel szemben lehetővé tette négyszögű terével, hogy ezeknek a lefedésére olcsóbb faanyagot használhassanak. A szentély vizsgálata éppen azt bizonyítja, hogy a szentélyeken a boltozás későbbi időből származik.

Ennek az egyszerű funkcionális és dísztelen építkezésnek bizonyos gyökerei voltak. Ugyanis a faépítkezés és a földépítkezés különböző formái továbbélnek látszanak a legelső téglából készült kis egyházakban. A hivatalos nagy stílus mellett, melyben a püspöki székesegyházak és nagyobb apátságok épültek, észre lehet venni, hogy volt egy népi eredetű, talán évezredre is visszanyúló hagyomány — gondolunk itt az agyaggal tapasztott sövényfalú házakra —, amelynek a primitivitása

³⁰ Szirmay Antal: Szatmár vármegye esmérete. Buda, 1810. II. kötet 217.

kicsendül a kis falusi egyházak egyszerűségéből. Elgondolkoztató az a körülmény is, hogy míg Csarodán a torony viszonylag díszes, a homlokzat maga épp oly egyszerű, mint általában a falusi templomokon. Az akkor már hagyományos oromzati dísztelenség még itt is érvényesül egy fejlettebb típusban. Véleményünk szerint a kora-árpádkori primitív lakóházak építési módja találkozott a ciszterciták által bevezetett stílusiránnyal, és a kettőnek eredőjeképpen állott elő ez a bizonyos stílus, amelyet a fentebb tárgyalt templomokon észlelhetünk.

Bármilyen szegény is ez a stílus, megvannak a maga jellegzetességei: tornya nincs, az általunk tárgyalt anyagban is egyedül Csarodán van, ez viszont egy magasabb stílusfokot képvisel. Homlokzatán csak egy kerek ablak vagy résablak volt. A kettő együtt ritkaság. Bejárat rendszerint a déli oldalról nyílik. Ezt Csaroda mellett a nagygúti rom bizonyítja hitelesen (XXXIII. t. 1). Ezen az oldalon levő ablakok száma maximálisan három, de gyakori a két ablak is. A három ablak elosztása különböző lehet. A szentély eleinte négyzetes. Ennél az ablakelhelyezés déli és keleti oldalon egy-egy. Később a szentély tengelyére keresztben fekvő téglalappá változik, itt már előfordul kelet felé két keskeny ablak is, de dél felé ilyenkor nincsen ablak. Az egyenes szentélyzáródásnak a gyakorlatból való kikopása idején a szentély a tengely irányába nyúlik meg. Minden esetben kimutatható, hogy sekrestye volt a szentély északi oldalán. A támpillérek a legrégebbi templomoknál még nem jelennek meg, ami kétségtelenül arra mutat, hogy ezek még a gótika elterjedése előtt épültek, tehát nálunk hozzávetőleg a tatárjárás előtt. A támpillérek először csak félénken jelennek meg a homlokzati oldalon, átlósan elhelyezve. Később aztán egyéb helyeken is. Elhelyezésük módjában igen nagy a változatosság. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a támpillérek nagyrészt kimutathatóan későbbi hozzáépítés alkalmával emelkedtek. Pl. Baktalórántházán, Csarodán, Gyügyén, Nyírbélteken, Pócspetrin. Lábazat az ajaki templom kivételével mindegyiken megtalálható. A templom belsejében nem volt ritka az urasági karzat, ez esetleg fából is készülhetett, mint azt az ajaki templomból lehet következtetni. Ugyancsak az ajaki példa bizonyítja, hogy padozatuk csak döngölt agyag volt. A hajó hosszának és szélességének egy bizonyos aránya mindegyik templomnál tapasztalható, kivéve Gyügyét. A szentélyt és a hajót diadalív választotta el, köztük akadnak félkörívesek, enyhe csúcsívesek és egészen fejlett formájú csúcsívek is élszedéssel. Ezek természetesen későbbiek. A szentély csak Lónyán feltűnően magasabb a hajónál, mely tényben az altemplom emléke kísért. Feltűnő tény, hogy a szentély oldalai a legritkább esetben azonos méretűek, akár szimmetrikusan, akár négyzetesen. Ugyanakkor feltűnő azonban, hogy a legtöbb esetben a szentélynek az északi és déli fala majdnem mindig azonos méretű, még akkor is, ha a másik két oldal különbözik. Így igen sokszor egy szentély felé nyíló trapéz alaprajz áll elő. Véleményünk szerint ez az eddig még meg nem figyelt körülmény arra mutat, hogy az építést a szentély keleti falán kezdték, és onnan kiindulva építették a szentély két falát, és utána mentek csak körbe a hajó falával.

Tekintve, hogy az épület architekturális és szobrászati díszítése igen szegény, az utóbbi meg egyáltalán nem is található, feltűnő, hogy milyen gazdag volt a festészeti díszítés. Az általunk megvizsgált templomok

közül freskók vannak feltárva : Csarodán és Nyírbélteken, illetőleg pár év óta lemeszelve Lónyán ; még a következő helyeken vannak hiteles freskónyomok a mész alatt : Ajak, Márokpapi, Vámosatya. Oroson volt, talán van Baktalórántházán és lehetséges, hogy van még a többiben is, kivéve Napkort és Pócspetrit, mert az utóbbiaknál már új vakolat van. A márokpapi templomon a külső falon is voltak freskók, azonban a csarodai példa alapján ezek későbbiek lehetnek.

Ezek a jellegzetességek egyúttal azt is elárulják, hogy milyen szegényes volt ennek a stílusnak a formakincse. Ezzel kapcsolatosan helyénvalónak tartjuk megemlíteni, hogy az úgynevezett provinciális stílus mellett fel kell vennünk egy falusi stílust is. Provinciális stílus pl. a csarodai templom. Azonban a csarodai templom és például a jáki templom közt legalább olyan távolság van, mint a csarodai és a piricsői templom között. Ez a falusi stílus egész más tulajdonságokkal bír. Az általános stílusfejlődéstől lemaradt, és a saját szűk formakeretei közt élt tovább. Ilyen mozzanat például a csúcsívnek olyképpen való kiképzése, hogy két téglát hosszában összetámasztanak, vagy pedig hogy a román rézsús ablak a gótikus korszakban egy ideig változatlanul él tovább. Az erősen leszűkített motívumkészlet mellett jellemzi ezt a falusi stílust a nagyfokú technikai fogyatékoság is. A fentiekben erre bőven láttunk példákat a tökéletlen tégláégetéstől kezdve az olyan szabálytalan méretekig, mint amilyen Piricsén a szentély szélességeknél méternyi különbsége. Az építőknek ez a primitív felkészültsége megvilágítja a falusi nemesek anyagi helyzetét, és ugyanakkor az építők tudását is. Fel kell tételeznünk, hogy az építést vezető mester csekély tudással rendelkezett, nem lehetetlen, hogy az egész műhely csak alkalmoszerű volt és jobbagyokból állott.

Az a megállapításunk azonban, hogy ezt a falusi stílust még a provinciális jelzőre sem tartjuk jogosultnak, távolról sem akar lebecsülést jelenteni, mert számunkra éppen fontos rétegnek, a középkori magyarság széles tömegeinek, a falusi lakosság ízlésének és kultúrájának beszédes maradványai. Ezen alkotások között vannak olyanok, amelyek előtt az embert középkori levegő csapja meg. Ugyanakkor visszatükrözi a falusi magyar nép nyugodt, egyszerű, józan gondolatvilágát, funkcionalizmusával, melytől idegen a bonyolultság és cikornyasság, azt a szépséget engedi érvényre jutni, melyet a részek egyensúlya, az arányoknak egymáshoz való harmonikus viszonya bizonyos erőt és méltóságot juttat érvényre.

Egyedülálló jelenség a baktai templom mintás polichrom falazása, melynek eddig egyetlen ismert előfordulása ugyancsak a megyebeli Szamostatárfalván van.

A későbbi átalakítások folyamán meg kell említenünk, bár szorosan véve nem tartozik tárgyunkhoz, hogy míg a dongaboltozást Szabolcs megye területén használták különös szeretettel, addig Beregben kolostorboltozattal éltek ; Szatmárban ma csak Csengerben van egy dongaboltozat.

Jellemző az a körülmény is, hogy a beregi templomok kitűnnek pontos méretükkel és fejlettebb technikájukkal. A beregi boltozásokkal kapcsolatban nem lehet említés nélkül hagyni a XIV. századi beregi műhelyt, melynek általunk eddig ismert állomásai Beregsurány, Csaroda, Lónya

és Márokpapi. Ezt a fejlettebb boltozási módot határozottan szembe lehet állítani a nyírségi dongaboltozattal.

Egy régebben megjelent tanulmányban, mely Szabolcs megye középkori művészetével foglalkozott, azt olvashatjuk a megyei műemlékekről, hogy mindenütt csak pusztulás van és visszazengő emlék. Szeretnénk, ha jelen tanulmányunk ezt a hiedelmet segítene eloszlatni. Sok minden elpusztult ugyan, de viszonylag még ebből az általunk leszűkített anyagból is sok emlék fennmaradt, és ezek nem kevés tanulságot, szépséget, problémát és feladatot is nyújtanak.

Koroknay Gyula

ÉGLISE MÉDIÉVALES À CLÔTURE DROITE DU SANCTUAIRE DU COMITAT SZABOLCS-SZATMÁR

Cette étude s'occupe des églises médiévales à clôture droite du sanctuaire. Elle est un chapitre de l'histoire de l'art médiéval du comitat de Szabolcs-Szatmár. Les antécédents sont les églises primitives à une nef de l'âge arpadien et les églises à clôture en demi-cercle. Quant au type dernier il en existe seulement trois dont deux proviennent du XIIIe siècle.

Parmi elles c'est l'église d'Ajak qui n'a pas de base. Son platelage est, même aujourd'hui, de terre glaise damée. Sa tribune en bois pour les seigneurs et la tour sont une copie tardive de l'idée médiévale. L'église catholique romaine à Baktalórántháza conserve beaucoup de détails médiévaux. Son élément le plus précieux est la maçonnerie polychrome : des briques émaillées en couleur violette foncée croisées sur un fond rouge foncé. L'église catholique romaine de Napkor a été sujette à une addition essentielle. L'église catholique romaine de Nyírbétek a été également transformée. Une fresque du XVe siècle y conserve les traces de la voûte ancienne en tonnelle. Quant à la forme actuelle du temple réformé d'Oros nous ne pouvons qu'y conclure. Cependant une photographie a conservé le sanctuaire à voûte en tonnelle. C'est le temple réformé de Piricse qui garde le mieux le caractère du style gothique. Son sanctuaire n'est pas changé et les irrégularités du plan sont ici plus nombreuses.

Les quatre églises du groupe de Bereg montrent une technique de construction plus avancée. Celle de Csaroda est la seule qui possède un clocher. Sa connexion avec l'atelier de la Transdanubie du Nord, de la Haute-Tisza peut être bien établie. Le sanctuaire haut de 90 cm du temple réformé de Lónya montre qu'il est un des plus anciens. Le temple de Márokpapi suit le modèle des deux précédents. Ces trois églises sont analogues aussi parce que les voûtes de l'âge de Zsigmond et les cadres du portail en pierre de Lónya et de Márokpapi sont tout à fait identiques. Ceux-ci ont été faits par le même atelier. Le temple réformé de Vámos-álya a un caractère presque médiéval, celui-ci et le temple de Csaroda transmettent le mieux l'atmosphère du XIIIe siècle. Il est le seul qui ait été bâti en pierre et qui ait eu des fenestragés.

La petite église de Gyügye dans le comitat de Szatmár attire notre attention par ses petites dimensions et parce qu'elle était jusqu'ici inconnue.

Le nombre relativement élevé des églises (14) à clôture en demi cercle montre que le tournant des siècles XIIe—XIIIe apporta un essor de l'édification des églises, ce qui est en connexion avec la concentration des propriétés foncières. C'est les Cisterciens qui ont apporté le type.

Sa modestie était en harmonie aussi bien avec le style des bâtiments en bois et en terre qu'avec les possibilités financières, c'est ainsi qu'il est devenu populaire.

L'art médiéval du comitat de Szabolcs-Szatmár n'appartient pas à l'œuvre du „grand style”. Il n'est pas même provincial. Ses caractéristiques sont la modestie des édificateurs et la capacité médiocre des maîtres, la subsistance des traditions de construction en bois et en terre — et aussi une certaine sobriété et dignité sérieuse.

Gyula Koroknay

A KISVÁRDAI VÁR RENE SZÁNSZ FARAGVÁNYTÖREDÉKEI

A kisvárdai vár területén 1954-ben végzett leletmentő ásatás eredményeinek¹ láttán a helyi Tanács 1957-ben nagyobb összeget biztosított a tervszerű kutatás céljaira. Az 1957. IX. 23—XI. 5. között végzett ásatáson² két problémakör tisztázásán dolgoztunk.

A XV., illetőleg XVI. sz.-i külső, palánkszerkezetű várfalak építésmódjának, egymáshoz való viszonyának vizsgálatára egy 25 m hosszú és 3—4 m mély kutatóárkot ástunk. Ebben, a még álló épületrom D-i homlokzatánál, a Ny-i saroktoronyra merőlegesen ásott árokban, néhány m-re a torony falától, megtaláltuk a korábbi palánkfal maradványait: két-két, K—Ny-i irányú, sűrűn egymás mellé beásott cölöpök alkotta lyuksort. Távolabb, a toronytól 15 m-re, a XVI. sz.-i palánk háromszoros cölöpszerkezetének maradványait tártuk fel. A sorok közül a középső igen sűrűn, a két szélső ritkábban levert, kihegyezett végű cölöpből állott. Az előbbi palánkfal kb. 3, az utóbbi 4 m széles lehetett (11. kép).

Munkánk másik részét a palánkfalak övezete, kissé kiemelkedő területen álló várkastély építéstörténetének vizsgálatával kapcsolatos kutatás alkotta. A felmenő falmaradványok tövében, kívül, szelvényeket mélyítettünk le, továbbá eltávolítottuk a K-i saroktorony és a hozzácsatlakozó épületszárny földszintjét feltöltő 3 m vastagságú törmelékréteget. Ezenkívül a korabeli alaprajzokon ábrázolt, de teljesen lebontott É—D-i irányú épületszárny és a kastély Ny-i zárófalának helyén ásott K—Ny-i árokkal feltártuk az alapozás maradványait. A falak bontásakor az alapozást is csaknem teljesen kiszedték, csupán a legalsó kősorok maradtak helyükön, a felszíntől számított 3—3,5 m mélységben.

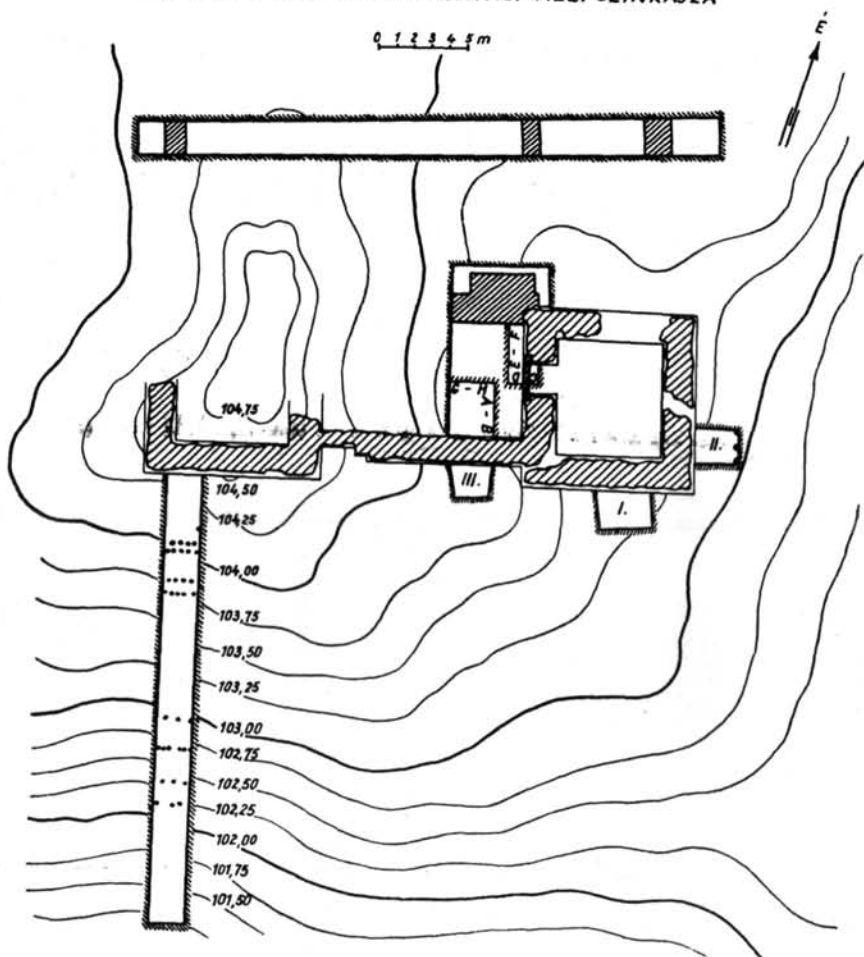
Az ásatás eredményesnek mondható, bár a várral kapcsolatos kérdések közül jó néhány megoldatlan maradt s további kutatást igényel. Igen sokat várhatunk a palánkvárak építési technikájának vizsgálata szempontjából a terepszintből még ma is 4—5 m magasan kiemelkedő DNy-i földbástya feltárásától. A kastély ugyancsak nyomtalanul elpusztult É-i szárnyának, bejáratának s a szárny két sarkán álló kerek torony maradványait szintén fel kellene tárni, mielőtt az építéstörténeti szakaszokat pontosan el óhajtánánk egymástól határolni.

Lényeges eredménye azonban munkánknak többek között, hogy az ásatás alapján a vár, azon belül elsősorban a kastélyrész XVI. sz. második felében végzett bővítését, átalakítását, ennek módját, stílusát eddigi

¹ Rövid ismertetését l. FA 1954. 146—147. — Részletesebben leírtuk a „Kisvárdai történetéből” c. sokszorosított kiadványban: Bp. 1954. 50—66.

² A munkát e sorok írója vezette, az ásatáson résztvettek: Dienes István, Fehér Géza és Parádi Nándor, akiknek segítségét ezúton is köszönöm.

KISVÁRDA - VÁR 1957. ÉVI ÁSATÁSI HELYSZÍNRAJZA

11. kép. A kisvárdai vár ásatásának helyszínrajza (1957)

ismereteinknél pontosabban meghatározhatjuk, az építkezések időpont-jait is beleértve. E munkában vizsgálódásunk kiindulópontjául az a néhány reneszánsz faragványtöredék szolgál, melyeket a már említett saroktorony, illetőleg a kapcsolódó helyiségsor egy részének feltárása során találtunk. A még fennálló D-i épületszárny ablaknyílásaiban egy-két helyen látható a kökeret szemöldökrészének töredéke, melynek alapján az erre járt művészettörténészek a kikövetkeztethető reneszánsz ablakkiképezéseket a sárospataki vár kökeresztes ablakaihoz hasonlított-

ták³. Az alább ismertetendő töredékek némelyike alapján kiviláglik, az azonos ablakkiképzés nem csupán véletlen egyezés jele.

A K-i saroktorony legalsó szinten levő helyiségét borító törmelék-reteg alján, két, fehéres mészkőből faragott baluszterlábazat-töredék és egy reneszánsz nyíláskeret finom tagolású részlete került elő (XXXVII. t. 3—5). A torony e helyiségéből Ny felé vezető ajtónyílástól⁴ kb. 5 m-re Ny-i irányban, a helyiség padlószintje fölött 40—60 cm-re került elő egy nagyon rossz megtartású reneszánsz szemöldökpárkányrészlet (XXXVII. t. 2) s a számunkra legjelentősebb medailonos ablakkeret-töredék (XXXVII. t. 1). A három utóbbi faragvány erősen szét-eső, morzsolódó riolittufából készült, a párkányrész szürkésre égett, a zöldes színű ablakkeret-darab számos része kifagyott⁵. Ennek a csaknem minden oldalán megcsonkított kőtöredéknek az előlapja viszonylagos épségben maradt meg, s azon valamivel több, mint félkör alakú, több soros, kidomborodó keretelésben kezdetlegesen megfaragott férfi-profil láthatunk. A legszembeötlőbb ábrázolási hibákat a szem és az orr környékén vehetjük észre. Az egész fej, talán akaratlan, torzságát a hajzatnál itt-ott még észlelhető finomabb megmunkálás nyomai sem képesek ellensúlyozni. A torzítás felé hajlik nemcsak a száj és az áll vonala, hanem a nyaké is, a hatalmasnak jelzett ádámcsutkával.

A kőtöredékek önmagukban vizsgálva vajmi kevés művészi értéket képviselnek. Értékelésük azonban azonnal más alapokra helyeződik át, ha mint a hajdani kisvárdai kastély külső-belső kiképzésének sajnálatos csonkaságukban is egyedüli hírmondóit tekintjük azokat. Első pillantásra szembetűnik a medailonos portré és a sárospataki vár ún. Perényi-szárnyának földszinti pillérein kifaragott domborművek kétségtelen rokonsága (amit egyébként a teljesen azonos kőanyag is megerősíteni látszik) (XXXVIII. t. 1—3). Ezáltal nemcsak a kastély XVI. századi homlokzati rekonstrukcióihoz kapunk támpontokat, hanem e korbéli, eddig még fel sem tételezett várdai építkezések időpontját, más ásatási megfigyelések és újabban előkerült levéltári adatok segítségével pedig e munkálatok mértékét is megállapíthatjuk.

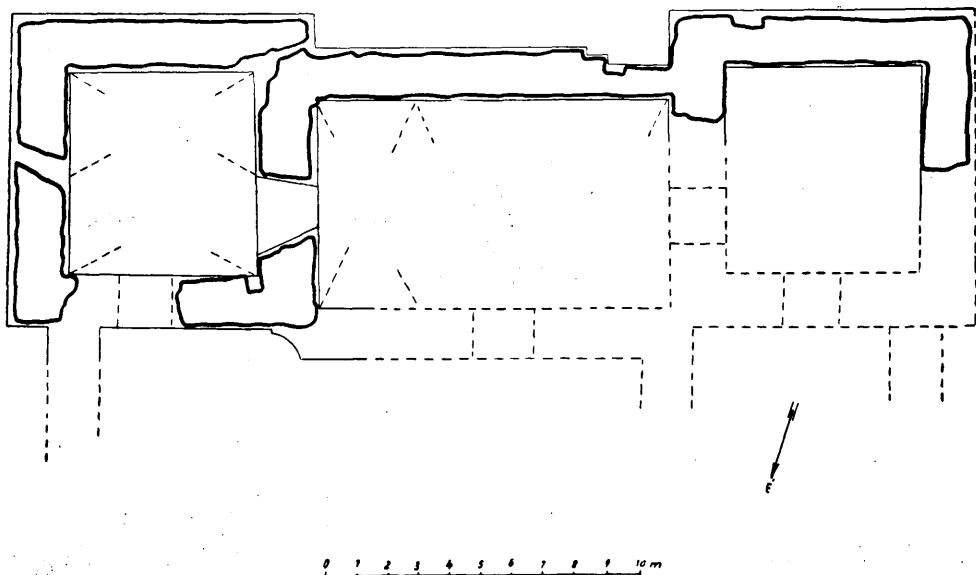
Ahhoz, hogy világosan kitűnjék, e faragványdarabok mennyivel gazdagították eddigi ismereteinket, néhány szóval fel kell vázolni a vár és az épület történetére vonatkozóan eddig kialakult felfogást⁶.

³ Genthon—Lux—Szentiványi: Szabolcs megye művészeti emlékei, Bp. 1939. 22—24. (Kny. a Szabolcs vármegye c. műből, szerk. Dienes I.) illetőleg Lux G.: A Nyírség középkori építészeti emlékei, Bp. 1940. 18—20. továbbá Dercsényi—Gerő: A sárospataki Rákóczi-vár, II. kiadás, Bp. 1957. 24.

⁴ E nyílás-keret alsó része in situ került elő. Simatagozása, élszedéses, gótikus jellegű.

⁵ Az ablakkeret-töredék néhány méretének közlését szükségesnek látom ideiktatni. A töredék magassága 35, legnagyobb szélessége 19, jelenlegi vastagsága (a hátulsó, eredeti lapszél ugyancsak letört) 19 cm. A medailonos rész mérete 28x14 cm, maga a fej 13x8 cm.

⁶ A vár építéstörténetével kapcsolatosan igen kevés előmunkálatot sorolhatunk fel. Érdekes adatokat szolgáltat Györgyényi Ignác: Kisvárdai történeti vázlat, c. műve. Bp. 1872. — Számottevő levéltári anyagot dolgozott fel, illetőleg gyűjtött össze Virágh Ferenc: A kisvárdai vár a középkorban c. kiadatlan, kézirat munkájában. Leírja a maradványokat a 3. jegyzetben hivatkozott munkákon kívül Gerő L.: Magyarországi várépítészet. Bp. 1955. 234—35. — Mint legrészletesebb feldolgozásokat, az 1. jegyzet alatti irodalmat említhetem meg.

12. kép. A kisvárdai várrom földszinti alaprajza

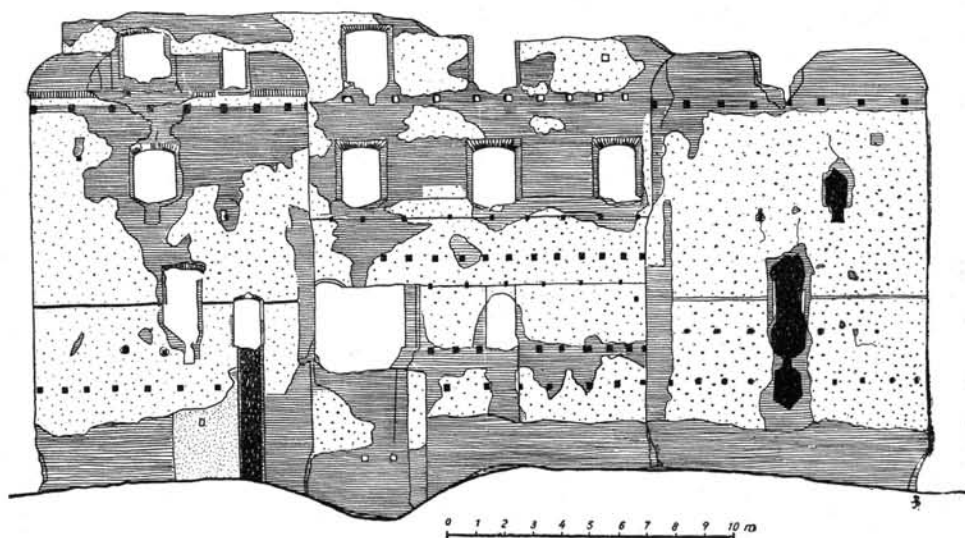
Az építéstörténet szempontjából számba vehető legkorábbi írott forrásanyag az 1465–70 közötti időszakból maradt fenn, mégpedig aránylag szokatlan részletességgel, Várday István kalocsai érsek levelezésében s a család levéltárában megmaradt számadástöredékekben⁷. Az adatok oly nagyszabású építkezésről adtak számot, hogy azok alapján nemcsak a ma is álló D-i épületszárnyat (homlokzati rajzai alaprajza : 12. kép, 13–14. kép), hanem a XVI. sz. második felében keletkezett alaprajzon jelölt további két szárnyat is ebben az időben épültek tarthattuk, természetesen az azokon végzett későbbi átalakítások, emeletráépítések feltételezésével⁸. E felfogást bizonyos fokig az a negatívum is megerősítette, hogy még egy olyan nagyszabású építkezésre, mint amilyennek a XV. századit tartottuk, nem került elő írott adat. Egyedül Várday Ferenc erdélyi püspök egy leveléből tűnik ki, hogy a XVI. sz. elején „fejeződhetett” be az első építési periódus⁹, viszont

⁷ Közzétéve a Zichy-Okmánytár IX–XII. köteteiben.

⁸ A D-i szárny maradványainak 1955-ben Sedlmayr János által készített felmérésekor világosan felismerhetővé vált a két torony közti részen a II., III. emeleti ráépítések két későbbi építési periódusa. Ezek közül a korábbival egyidősen vehetjük a tornyok hajlított felületű, ágyúlőréses pártázatának elkészítését s a reneszánsz ablaknyílások kiképzését (XVI. sz. ?), míg a későbbi idején alakíthatták át a Ny-i torony lőréses teraszát is lakótérre (XVII. sz. első fele ?).

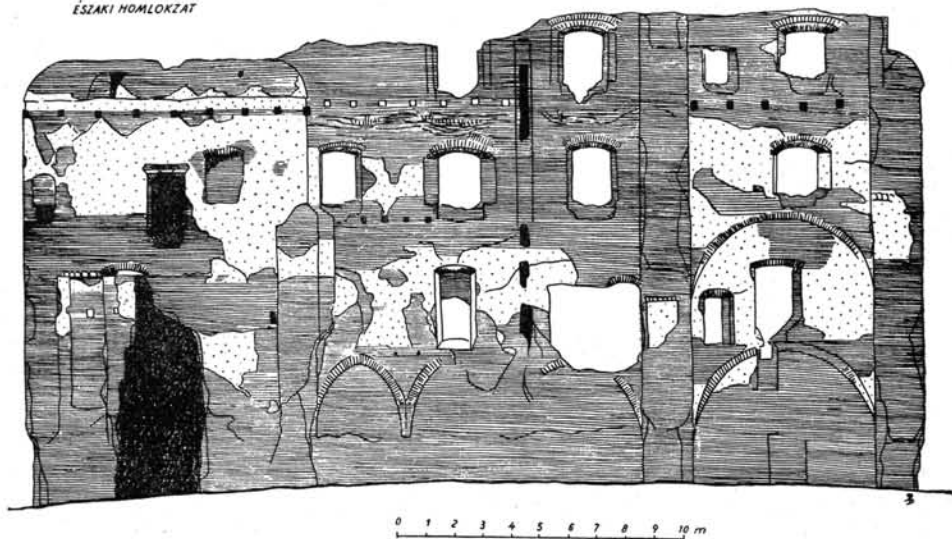
⁹ Várday Ferenc levele testvéréhez Jánoshoz, Gyalu, 1521. nov. 5. „Castrum vero nostrum Warda, nobis quoque videtur, ut ex lignis edificare erigere et construere, alioque perficere facias...” — OLT Esterházy ltár Rep. 26. f. I. nr. 327.

KISVÁRDA VÁRROM
DÉLI HOMLOKZAT

13. kép : A kisvárdai várrom déli homlokzata

KISVÁRDA VÁRROM
ÉSZAKI HOMLOKZAT

14. kép : A kisvárdai várrom északi homlokzata

mivel ebben faépítkezésről esik szó, a korábbi palánkszerkezetű védőművek elkészítését és befejezését is érthetjük alatta.

A második jelentős építési periódus idején, a XVI. sz. második felében, csupán a vár védőműveinek korszerűsítését, a részben új olaszbástyás, nagyobb alapterületű külső vár kiépítését feltételeztük. E feltevésben megerősítettek bennünket általában a végvár vonal várainak tervszerű erősítésére irányuló e korabeli törekvések¹⁰, a vár konkrét történeti szerepe János Zsigmond és Ferdinánd harcaiban (1558—64 között háromszor ostromolják meg az erdélyi seregek). Végül a XVI. sz.-ból fennmaradt alaprajzon kifejezetten terv formájában láthattuk azt a védőműrendszert, amely pontosan a tervezet szerint valósulhatott meg, hiszen az 1954-es szintvonalas felmérés tisztán és jól összevág az említett tervrajzzal¹¹ (15. kép).

Harmadik és egyben utolsó építési periódusként szinte kizárólag a fennálló épületszárnyakon végzett bővítéseket és alakításokat feltételeztünk, éppen a jellegzetes s részben datálható kályhacsempéanyag alapján, 1630—40 között. Feltételeken egy XVII. sz.-i, valamivel pontosabb alaprajz¹² nyomán erre az időpontra tettük az eddig csak fallal határolt Ny-i rész beépítését is egy újabb épületszárnyal. Ezzel az építkezés történetét befejeződöttnek vettük, a következő időszak, főleg a XVIII. sz. második fele már csak az egyre nagyobb ütemű rombolás, pusztulás kora volt.

* * *

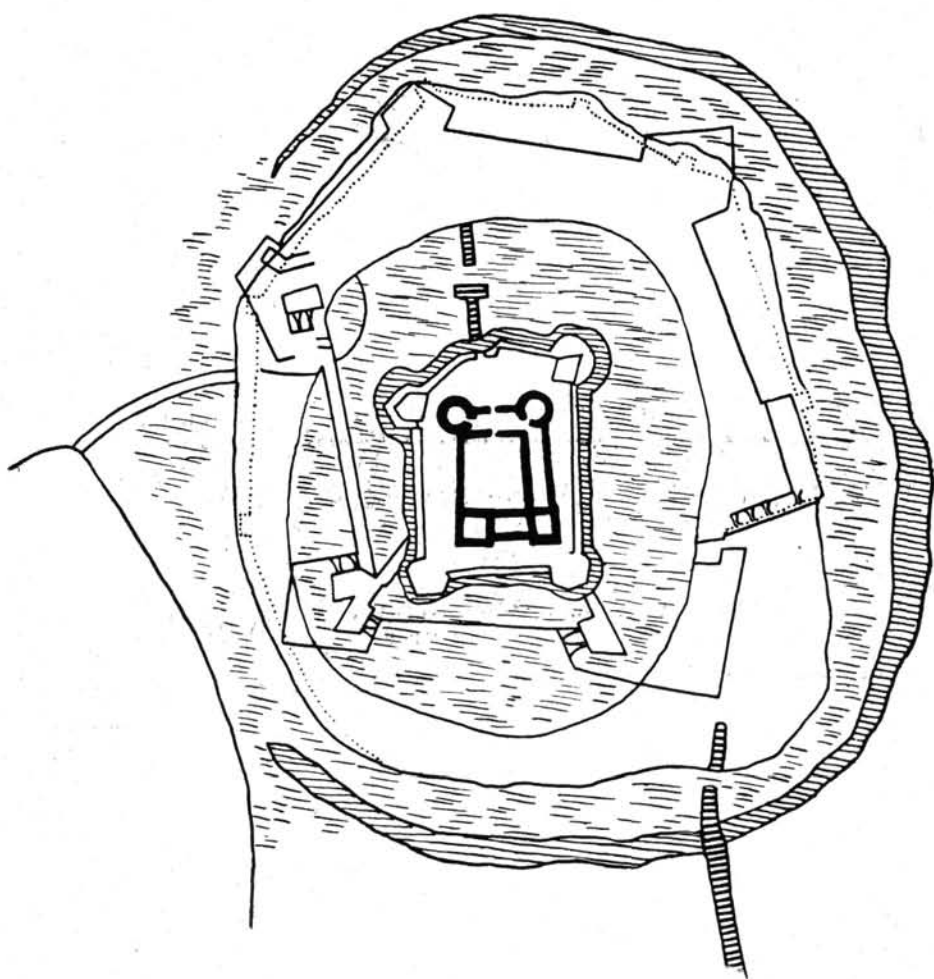
Mennyiben jelentenek tehát újat a faragványtöredékek és az ásatási megfigyelések, s mennyiben lehet az ezek alapján levonható következtéseket történeti forrásokkal egyeztetni?

Az első lényeges változást, az előbbi felfogástól való eltérést nem is a faragványok előkerülésének ténye okozta. A kisebb, emeletráépítéssel, nyíláskeretek kicserélésével járó átalakítások még beleilleszthetők a korábbi periodizáció második szakaszának tág időhatárai közé. Az átalakítások mértékét nemcsak az emeletráépítések, hanem a fennálló maradvány széles ablaknyílásai is jelzik, melyek némelyikének környékén a korábbi nyílások elfalazásának nyomai is kivehetők a téglafalban. A medailonos töredék analógikus rekonstrukciót is lehetővé tesz. Feltételezhetjük, hogy a sárospataki Perényi-szárnyhoz hasonló módon, a kisvárdai várban is készült egy árkádsor. Ennek egyik pilléréhez, mégpedig alighanem egy sarokpillérhez tartozhatott töredékünk, ahol az árkádsor az előző irányra merőlegesen megtörve, tehát a K-i szárnyon folytatódott tovább. Ez magyarázná, miért nem alkot teljes kört a keretelés.

¹⁰ Pataki V.: A XVI. századi várépítés Magyarországon, Bp. é. n. (Kny. a Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyvéből I. évf.)

¹¹ A kisvárdai várat ábrázoló XVI. sz.-i alaprajz két helyen is megvan. A karlsruhei hercegi levéltárban (l. Glaser L.: A karlsruhei gyűjtemények magyar vonatkozású térképanyaga, Bp. 1933. 37), ahol a katalógus 1660 előtt készültnek jelzi az ország számos várát is ábrázoló mappá anyagát. Szerzőjeként Glaser N. Angelinit nevezi meg. A másik, az előbbtől másolási technikájával kissé különböző rajzot a bécsi Staatsbibliothek-ban találhatjuk meg. Cod. 8609. Fol. 45 alatt (l. HK. 1932. 174) ismertetője Borbély Andor, Nicolo Angelini munkájának s 1560—70 között készültnek tartja. — Az 1954-es felmérést Seitl Kornél készítette.

¹² Glaser: i. m. 53. alatt 1390 körülnek jelzi. Közölve a Kisvárdai történetéből c. kiadvány illusztrációi között.

15. kép. A kisvárdai vár védműrendszere

Az árkádsor nyilván a palota három szárnya által közrezárt, negyedik oldalán fallal határolt négyzetes udvarra nyílt, hatásában meg is közelítette az előképét. Az árkádsor elkészülése, ezzel együtt maga az egész átalakítás munkája is csak a sárospataki Perényi-szárny elkészülése után következhetett be. Miután ennek időpontját ugyancsak tág határok között — az 1540-es évektől 1567-ig — tudták csak meghatározni¹³, a kisvárdai vár átépítésének ideje ezen az alapon csak a XVI. sz. második felére volna datálható.

Szerencsénkre az ásátás során megtalált falmaradványok vizsgálata alapján sikerült újabb kiindulópontot találni s a történeti adatok egyez-

¹³ Dercsényi—Gerő: i. m. 26—32.

tetése alapján az építkezés valószínű időpontját meglehetősen szűk határok közé szorítani. A palota lebontott K-i szárnyát átvágó K—Ny-i irányú kutatóárok napvilágra hozta a K-i és Ny-i alapfalak maradványait. Ezek építésmódja és anyaga a D-i palotaszárny alapozásával teljesen megegyezik: lapos, 5—10 cm vastagságú szabálytalan formájú mészkőlapokat raktak igen erős habarcsba. A D-i szárny alapozásának tanúsága szerint ez a kőalap kb. 1,5 m széles és 2,5 m magas lehetett, erre falazták a felmenő téglafalakat. A K-i épületszárny belső fala a külsőtől teljesen elütő szerkezetű, nem is olyan mélyen alapozott. A fal szélessége alig haladja meg az 1 m-t, az alapozást mindössze 50—60 cm vastagságban, általában két sor egymásra rakott zölds, szabálytalan formájú riolit-tufa darabok alkotják.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a K-i és feltehetőleg az É-i palotaszárny is a D-inél később épülhetett. A D-i szárnyból két oldalt kiinduló, É felé tartó kőfalak eredetileg tehát egy nagyméretű udvart vettek körül. A beépítés időpontját a reneszánsz faragványok anyagával megegyező, alapozáshoz használt kőanyag a XVI. sz.-i „átalakítás” idejére határozza meg, amely a jelek szerint a XV. sz.-inál jóval nagyobb szabású építkezést jelent. A két újonnan épült szárny a XVII. sz.-i inventáriumok alapján egy, illetőleg két emelet magasságú lehetett¹⁴.

* * *

Nicolo Angelini említett felmérésén már megtaláljuk mind a három szárnyat, a rajz elkészülésének idején azok tehát állottak. A külső védőműrendszer tudomásunk szerint 1580—85 között készült, Ottavio Baldigara irányításával¹⁵. Angelini rajza ennél korábbi keletű. Borbély Andor Angelini egész felmérési munkásságának időhatároló dátumául csupán 1554-et említi, melynél az csak később keletkezhetett¹⁶. Miután számunkra Angelini rajzának készülsi ideje döntő jelentőségű, foglalkoznunk kell a személyére vonatkozó életrajzi adatokkal is.

Nicolo Angelini nevét az említett két mappán található feljegyzésen kívül mindössze az az írás őrizte meg, mely 1570. III. 29-én kelt s benne a veszprémi várról általa készített modelltől történik említés¹⁷. Ebből is látható, hogy egyike lehetett az országot állandóan járó olasz építészeknek, akiknek munkásságában egyaránt felismerhető a felmérő, tervező és a kivitelező tevékenység. Bár nevével ebben a formában nem találkozunk, többször előfordul, ugyanezekben az években egy Natali Angelini nevű építész, akinek meglehetősen furcsa és ritka keresztnévét

¹⁴ Az egyik 1612-ben készült (OLT NRA 925. f. 13), a másikat 1680-ban, a Thököly-féle javak összeírásakor készítették (OLT U. etc. 151. f. 5.). Az utóbbiban pl. a K-i szárnyban felépült „kápolna mellett második consignatio”-ban sorolnak fel helyiségeket.

¹⁵ *Maggiorotti, L. A.: Architetti e architetture militari*, Róma, 1937. II. 109., ill. 387. („Tra il 1580 e il 1585 vi si trovo a rafforzare le difese Ottavio Baldigara.”)

¹⁶ HK 1932. 174.

¹⁷ *Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen des allerhöchsten Kaiserhauses*, Wien, 1888. Bd. CXLII. o. 5178. sz.

a legkülönbözőbb elírásokban olvashatjuk¹⁸. A két személy azonosságát igen alapos okunk van feltételezni, egyrészt a vezetéknév egyezése miatt, másrészt azért, mert az efajta keresztnévelírások ebben az időben egyáltalán nem voltak ritkák. Emellett egyenesen feltűnő lenne, ha a magyarországi várakról készült, értékes és még Giulio Turco felméréseinél is alaposabb, 58 rajzot tartalmazó gyűjtemény elkészítésére jelentéktelen szerepet játszó mérnöknek adtak volna megbízást¹⁹. Magyarországi működésének emlékeként megemlíthetjük még a Győr váráról 1566-ban készült részletes távlati rajzát is, amelyet lekicsinyítve Hoefnagel György és társai kiadásában megjelent „Civitates orbis terrarum” c. kiadványban adtak közre. Igaz ugyan, hogy itt a metszeten Nicolaus Aginelli neve szerepel, azonban személyét ebben az esetben is legvalószínűbben Angelinivel azonosíthatjuk²⁰.

Az Angelinire vonatkozó, 1565—74 közötti adatok alapján a kisvárdai felmérés elkészülésének időpontját a fenti évtizeden belül leginkább Turco működésével egy időbe, tehát 1569—1571 közé tehetjük. Ezzel az építkezések befejeződésének időpontját is meghatároztuk: legkésőbb az 1560-as évek végén már állania kellett a két újabb palotaszárnynak.

* * *

Úgy látszik tehát, hogy Perényi Gábor sárospataki építkezése nem sokkal előbb fejeződött be, mint a Várdayaké Kisvárdán. Találhatunk-e vajon közelebbi támpontokat viszont az építkezés kezdetére vonatkozóan? Ehhez mindenekelőtt röviden ismertetnünk kell a várral és birtokosaival kapcsolatos történeti adatokat, amelyek a XVI. sz. közepe tájáról rendelkezésünkre állanak.

A Várday-család feje 1526 után Várday Mihály volt, aki öt fivére halála után egyedüli ura lett a Szabolcsban és a környező megyékben

¹⁸ 1565. jan. 7. Nadali de Angelinis paumeister nevét említik. 1565. máj. 26. Natalin Angolinus kais. Baumeister-nek teljesített kifizetésről olvasunk. 1566. márc. 27-én Natalin de Angelinis Friaulban teljesített szolgálatairól esik említés (Jahrbuch, 1892. XIII. Bd. 8668, 8682 ill. 8721.). 1572-ben a bányavárosok építőmestere Angelini Natalis (Natali), 1574-ben Csábrág várában ő épít (Pataki: i. m. 28.). — 1573. ápr. 1-én Natali Angelin Baumeister a bányavárosban tett útjáról nyújt be elszámolást. Viszont 1574. júl. 22-én már nem él, özvegyének (Witwe des Baumeisters Natalis Angelin) e napon kegydíjat állapítanak meg (Jahrbuch, 1894. XV. Bd. 11 537. és 11 531.).

¹⁹ Tudomásom szerint még senki sem figyelt fel arra a körülményre, hogy eltekintve az egyes kiemelkedő fontosságú váraknak jelentősebb építések (Baldigare, Ferabosco stb.) által készített felméréseitől, csak Turco és Angelini rajzsorozatai adhattak részletes áttekintést a XVI. sz. folyamán a bécsi haditanácsnak az ország várainak helyzetéről. Nyilván jóltájékozottságuk érdekében bízhatták meg a két mérnököt ezzel a munkával. Turco a dődunántúli, Balaton környéki várakat mérte fel, számszerint harminckettőt. Angelini 19 horvátországi, 8 dunántúli és 22 felsőmagyarországi vár alaprajzát készítette el. Jellemző, hogy mindkettőjük által csupán Veszprém és Palota váráról készült felmérés. Miután Turco megbízását 1569-ben kapta és a jelek szerint munkáját már a következő évben be is fejezte (l. Pataki: i. m. 18.), alighanem Angelini is ebben az időszakban dolgozott rajta. Feltételezhetjük esetleg azt is, hogy Turco 1572-ben bekövetkezett halála után ő folytatta a munkát.

²⁰ *Maggiorotti*: i. m. 161. — Aginolli és Angelini személyét azonosnak gondolja *Rózsa György* is: Régi várképek, Bp. 1955. 9.

levő hatalmas birtoknak²¹. Az 1530-as évektől kezdve mindvégig Ferdinánd híve, még akkor is, amikor a vidék csaknem minden földesura Erdélyhez húzott. Ezzel magyarázható, hogy Fráter György az 1544. év végén erőszakkal elfoglalta tőle Kisvárdát²². Cselekedetét a „barát” a vár stratégiai fontosságával magyarázta²³, és annak a jogos birtokosnak kezébe való visszaadásáról hallani se akart. Pedig Várday minden igyekezetével ezen volt, s törekvésében a bécsi udvar is — amennyire tudta — támogatta²⁴. Végül az ország egyesítésével kapcsolatos tárgyalások során egyezett bele Martinuzzi a vár visszaadásába²⁵.

Ilymódon a kisvárdai vár 1545—1551 között végeredményben nem volt a Várdayak birtokában. Bár a család tagjai ez idő alatt is több ízben tartózkodtak Várdán, nyilván a városban állott udvarházukban szálltak meg²⁶. Néhány év múlva újból idegenek parancsoltak a várban. 1559 elején Telekessy Imre kassai főkapitány királyi őrséget ültetett a várba, élén Székely Antallal, hogy azt János Zsigmond meg-megújuló támadásai ellen megvédjék²⁷. Erre az időre esik Várday Mihály halála is²⁸. Székely féktelen katonái élén még 1562-ben is Várdán van²⁹, majd a tokaji vár kapitánya lett. Így a következő évben a vár újra a család

²¹ Nagy I.: Magyarország családai. Pest. 1865. XII. 57—59. — Nagy csak annyit jegyez meg róla, hogy 1552-ben még élt. Mint alább kiderül, egy évtized múlva halt meg.

²² Lukinich I.: Erdély területének változásai a török hódítás korában. Bp. 1918. 52.

²³ „Dnus Thessaurarius... hoc castrum Kyswarda habere cupiebat, quod... in loco oportuno, atque in itinere versus Cassoviam eundo, positivum sit.” — Petrus Kmyta lengyel főnemes levele Várday Mihályhoz, 1545. február 2. OLT Zichy ltár, Missiles.

²⁴ 1546. febr. 19-én Ferdinánd felszólította Fráter Györgyöt a vár visszaadására. OLT Esterházy ltár Rep. 26. f. C. nr. 181. — „A vár megszabadulása felől igen törekedem...” írja Várday Mihály két év múlva, 1548. nov. 11-én Pozsonyból feleségének. Várday és az udvar erőfeszítéseiről legrészletesebben Bornemissza Pál veszteprémi, majd erdélyi püspök és Várday levelezéséből értesülhetünk: 1545. febr. 14., 1546. nov. 6., 1547. dec. 13. és 1550. febr. 22. — Várday végső elkeseredésében végül közvetlen tárgyalásokra is hajlandó volna Martinuzzival, ettől Bornemissza igyekezett visszatartani: 1550. jún. 29. és augusztus 10. Valamennyi az OLT Zichy ltár missilisei között.

²⁵ Bornemissza Pál levele Várday Mihályhoz: „suam domum Vardense, sibi suis posteris benigne restituet, quod iam adesse videtur...” Bécs, 1551. aug. 4.: idézett helyen.

²⁶ Például Várday Mihály egyik levelét 1549-ben „ex Varda” keltezi, míg korábbi és későbbi leveleiben mindig következetesen az „ex arce nostre Varda” kifejezés szerepel.

²⁷ Székely Antal Várday Mihálynak adott „hitlevelének” kelte: 1559. febr. 8. OLT Zichy ltár f. 5. nr. 2065. — L. még Budai F.: Polgári Lexicon, II. kiadás, Pest, 1866. III. 227. skk. — Ugyanebben az évben Várday egy birtokfolyamodványában éppen ezt a körülményt hozza fel kérése indokául: „Michael de Kiswarda supplicat sibi dari locum residentiae in bonis Podmaniczky, cum arcem suam Kiswarda manibus gentium Maiestatum Vestrarum tradiderit et ipse senex cum coniuge et liberis sub tectis alienis habitet.” Lukinich I.: A podmanini Podmaniczky-család oklevéltára, Bp. 1943. V. 338. — A Ferdinánd és János Zsigmond között folyó tárgyalások során állandóan felmerült az erdélyiek azon kérése, hogy a királyi őrség hagyja el Várdát, természetesen elutasították. Lukinich I.: Erdély... i. m. 91.

²⁸ Az öreg Várday egy 1560. jan. 11-én hozzá intézett levél tanúsága szerint még élt, 1561-ben felesége már özvegy (Bornemissza Pál, illetőleg Schwendi Lázár levelei, uo.).

²⁹ Történelmi Tár 1900. 141.

kezébe került, s a három fiútestvér: István, Mihály és Miklós közül a legidősebb egyben a királyi őrség kapitánya is lett³⁰.

A vár története, mint már a fent előadottakból is kitűnik, 1545—65 között viharos eseményekben meglehetősen bővelkedett. János Zsigmond és Ferdinánd ellenségeskedései során három ízben hosszabb-rövidebb ideig ostrom alá is vették az erdélyi seregek: 1558—59-ben és 1564-ben³¹.

A zavaros idők nyilvánvalóan nem kedveztek a hosszadalmas, alapos előkészületeket kívánó építkezéseknek. Nyoma maradt annak is, hogy a család a Felvidék valamelyik nagyobb városába kívánta értékeit, a gyermekeket és nőket elhelyezni³². Ilyenformán a nagyobbbszabású építőtevékenység lefolytatására csupán két időszakot látunk alkalmasnak: az 1552—58 közti éveket, illetőleg az 1565 után következő, aránylag békésebb időszakot. A kérdés most már az: akad-e bizonyítéka a munkálatoknak, mely támpontot szolgáltatna a közelebbi időmeghatározásnak?

* * *

A Várday-család XVI. sz.-ból fennmaradt levelezésében³³ sajnos hiába keressük az erre vonatkozó híreket, melyek alapján az egy évszázaddal korábbi építkezések oly nagyszerűen megvilágíthatók voltak. Mindössze egy, sajnos hosszában elszakadozott, ennél fogva töredékesen olvasható levélben találkozunk a kisvárdai vár tervezett bővítésére vonatkozó egyetlen mondattal: „(Azt) értem, hogy kegyelmeitek az előbbi várat kicsinyellette (és) nagyobbíttatja, én eszemmel kegyelmeitek nem mívelte... (két szó hiányzik) ...most kegyelmednek egyebet ennél nem írhatok... (hiányzik) ...várat te kegyelmed most csináltassa, mert én... (hiányzik) ...rajta, hogy még csak a kegyelmed jószágára kezd minden építése szállani, mert... (hiányzik)”³⁴. Miután ez az egyetlen

³⁰ Történelmi Tár 1884. 391. — 1563. aug. 4.: a kisvárdai vár kapitánya Várday István.

³¹ Az első ostromra 1558 elején került sor, néhány hétig tartott. Telekessy Imre hamarosan felmentette a várat. A másodikat Balassa Menyhért vezette 58 novemberétől a következő év januárjáig, ez is az ostromlók kudarcával végződött. Végül 1564 őszén János Zsigmond vezette az erdélyi seregeket, végső célja Tokaj elfoglalása volt. Ez alkalommal Várday István rövid ostrom után behódolt. *Istvánffy M.: Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV., Coloniae, 1622. 386., 391. és 443—44.*

³² Ferdinánd rendelete Kassa, illetve Eperjes városához, hogy Kisvárdai Istvánnak tegyék lehetővé városukban megfelelő ház vásárlását, „ut quum Arx ipsa Kyswarda in faucibus rebellium posita esset, et propterea istic Matrem suam senio confectam unacum familia sua tuto tenere nequiret...” Bécs, 1561. május 31. — OLT Esterházy ltár, Rep. 26. f. D. nr. 230. ill. f. C. nr. 188.

³³ Az 1520-as évektől kezdve a Várday-család férfiágának kihalásáig mintegy 4—500, részben idegenek által a családdhoz írott, részben azok tagjainak egymáshoz intézett levelét őrzik a Zichy ltár anyagában. A három testvér közül elsőnek Miklós halt el, 1575 augusztusában. — OLT Esterházy ltár Rep. 26. f. C. nr. 202. — Alig három hónap múlva István követte. — Várday Mihály levele Szokoly Miklóshoz, Várda, 1575 okt. 26. — Várday Mihály 1584 elején halhatott meg. — Végrendelete 1583. dec. 5-én kelt: OLT Esterházy ltár Rep. 26.. f. C. nr. 195. Özvegyét a következő év karácsonyán vette feleségül Balassa Bálint.

³⁴ Ismeretlen levele a Várday Mihályhoz intézett levelek csomagjában. OLT Zichy ltár Miss. — Bécs, ... június 11. Az évszámnál a papír leszakadt.

írott adatunk az építésre vonatkozóan, meg kell próbálkoznunk annak kiderítésével, hogy a levél melyik évben kelt. Szerencsére a levélben említett ügyek és személyek erre elegendő támpontot nyújtanak.

A levélíró, aki a Várdayak familiárisa lehetett, hírt ad a címzett Bécsben tartózkodó fiairól, majd a Podmaniczky-jószágok eladományozásával kapcsolatban arról, hogy eddig mindenki a címzettre gondolt, mint aki a hricsói birtokot megkapja, bár az van olyan értékes, mint a besztercei s ez utóbbira a nádor is igényt tart. Újabban azonban mégsem Várdajt emlegetik az esélyesek között, a püspök nemigen haladt előre Thurzóval. Majd szó esik az éppen Bécsben tartózkodó Báthory Andrásról és Balassa Menyhérről, akivel kapcsolatban a levélíró keserűen nyilatkozik „őfelsége” magatartásáról³⁵.

Mit tudunk az adományozandó birtokokról? A Podmaniczky-család utolsó férfitagjának halála — 1559. február 9. — hatalmas mozgolódást váltott ki a birtokra éhes főurak között³⁶. Az említett Beszterce (Vágbeszterce) várára és tartozékaira valóban igényt tartott a nádor, Nádasdy Tamás. A másik két jelentős birtoktest után is nagy tülekedés indult meg, ezek egyike Hricsó vára, a másik Bán mezőváros és tartozékai voltak. A számos kérelmező között valóban megtaláljuk Várday Mihály nevét is, a kamarai iratok között fennmaradt a báni jószág adományozására benyújtott kérvénye³⁷. Valószínű, hogy a Podmaniczky-családdal való nőági rokonsága alapján Hricsót is „megkérte”. Azonban sem Bán, sem Hricsó nem jutott a kezére. Az előbbi gr. Salm kapta meg³⁸ — az utóbbit is másnak adományozták el 1563. nov. 15-én³⁹.

A levélben említett püspök Bornemissza Pál lehetett, aki ebben az időben nyitrai püspökhelyettes, majd királyi helytartó volt, 1579-ben halt meg⁴⁰. Thurzó Ferenc az 1560-as években királyi udvarmester volt, 1576-ban már nem élt⁴¹. Báthory András (Bonaventura) szabolcsi és szatmári főispán, a Várdayak rokona, ez időben országbírói tisztséget is viselt. 1566. október 4-én halt meg⁴². A Podmaniczky-birtok eladományozásának története levelünk keltét 1559—63 közé utalná. Azonban Balassa Menyhért nevének említése még pontosabb időmeghatározásra is módot nyújt. Ugyanis a hirhedt „áruló” több ízben vált hűtlenné Izabellához, illetőleg János Zsigmondhoz; 1552—56 között is Ferdinánd híve volt. Legutolsó, hatodik, pálfordulása több évig tartó előzetes tárgyalgatás után 1562. jan. 1-én következett be⁴³. Eszerint vagy 1562-ben, vagy a következő évben foglalkozhattak volna a Várdayak a „kicsiny” kisvárdai vár „nagyobbításának” gondolatával. Tudjuk viszont, hogy Székely Antal 1562-ben bent ült a várban. A kisvárdai őrség élén állító-

³⁵ „...ő felségénél az áruló elől jár a hiveknél, mert ha hűségért emberül valamit kellett volna mivelní... őfelségének kegyelmednek kellett volna...”

³⁶ Lásd a birtok szétesztására vonatkozóan részletesen, *Lukinich I.*: A podmanini Podmaniczky-család története, Bp. 1943. 257 skk.

³⁷ Várday 1559-ben kelt kérvényének részletét l. a 27. jegyzet alatt.

³⁸ *Lukinich I.*: A podmanini Podmaniczky-család oklevéltára. Bp. 1943. V. 456. Az oklevélben a Podmaniczky-család nőági örökösei tiltakoztak 1565. jan. 19-én Salm beiktatása ellen.

³⁹ *Lukinich*: i. m. V. 442.

⁴⁰ *Nagy*: i. m. XI. 208.

⁴¹ *Nagy*: i. m. XI. 208.

⁴² *Nagy*: i. m. I. 230.

⁴³ Magyar Nyelv 1928. 98—104.

lag az ő beavatkozása fordította Ferdinánd javára a közeli Hadad vára alatt 1562. márc. 4-én lezajlott csatát⁴⁴. Ezek alapján a levél inkább 1563. június 11-én íródhatott.

Természetesen a szándék még nem jelenti a megvalósítást. Amint láttuk, még 1564 végén is harcok folytak Várda környékén. A megbékélés után azonban végre valóban hozzákezdhettek a régóta tervezett építkezésekhez, melynek valószínű időszaka az eddig felsorakoztatott adatok alapján 1565—70 közé tehető.

A Perényiek sárospataki építkezésének köszönhetjük a legszebb, leggazdagabb Mohács utáni reneszánsz építészeti emlékünket — állapítja meg Balogh Jolán⁴⁵. Az építés vezetője Alessandro Vedani volt. Az ő tervei, rajzai alapján készülhettek, főleg helyi mesterek kezemunkájaként a faragványok, bár Balogh feltételezi, hogy készítésükben Vedani személyesen is közreműködött. Alaposabb vizsgálattal a faragványok több mesterét különböztethetjük meg. Éspedig a második Perényi Gábor-féle építési periódusban kettőt⁴⁶. A kisvárdai faragványtöredék sajnos egyikük munkájának sem tartható, oly nagyfokú a kezdetlegessége. Az azonban nyilvánvaló, hogy készítője maga is dolgozott a sárospataki építkezéseken, s esetleg annak befejeződése után került Kisvárdára.

A nagyobb szabású várdai építkezések tervezőjének személyét is a pataki műhely vezetői között kell keresnünk. Talán éppen Vedani volt ez. Sajnos erre vonatkozó adatunk nincsen, s előkerülése nem is igen remélhető. Tudunk azonban róla, hogy 1567 után királyi építész lett, s mint ilyen, csak külön engedéllyel fogadhatott el magánosoktól megbízást⁴⁷. Könnyen elképzelhető, hogy a Perényi-szárny befejezése után, öreg korában még egyszer megpróbálkozott művészetének megcsillogtatásával, s örök kár, hogy ennek nyomát ennyire töredékesen ismerhetjük csak meg.

Balogh Jolán idézett munkájában a sárospataki műhely irányító, termékenyítő kisugárzását valószínűnek tartja, és sajnálkozással állapítja meg, hogy „hatásának erejét, kiterjedését ma már nem tudjuk pontosan követni⁴⁸. A kisvárdai faragványok csonkaságuk és provinciális jellegük ellenére is e hatás bizonyítékai, s Balogh feltevését támasztják alá.

* * *

Mint ahogyan Perényi Gábor halálával, 1567-ben nem zárult le a sárospataki vár építésének, szepítésének története, sőt a következő század első fele ennek éppen egyik legjelentősebb korszakát jelenti⁴⁹, ugyanúgy feltételezhetjük, hogy e művészeti központ kisugárzása, hatása sem csökkent. Ennek tanúságát ismét csak a kisvárdai vár szolgáltatta, ezúttal a kályhacsempe-anyag egyezése révén⁵⁰. Újabban a MNM Tör-

⁴⁴ Kerékgyártó Á.: Magyarok életrajzai, Pest, 1858. I. 130.

⁴⁵ Balogh J.: A magyar renaissance építészet. Bp. 1953. 35.

⁴⁶ Dercsényi—Gerő: i. m. 31.

⁴⁷ Magyar Művészet, 1926. 242.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Dercsényi—Gerő: i. m. 35.

⁵⁰ FA 1954. i. h. — Megjegyezni kívánom, hogy korábbi felfogásomat módosítva, indokoltnak látom azt feltenni, hogy a tárgyalt kályhacsempék ugyancsak Sárospatakon vagy legalább is az ottani fazekasközpont hatósugarában készültek.

téneti Múzeum raktárában az 1945-ben kiegészített kerámiaanyag azonosítása során⁵¹, sikerült a Patakon és Várdán előforduló, jellegzetes díszítésű csempetöredékekkel teljesen megegyező darabok lelőhelyeként a Szatmár megyei Csengert meghatározni⁵². A csengeri kastélyt birtokló Melithek Várdán is részbirtokosok voltak, így a kölcsönhatás e kettő között magától értetődő⁵³. Viszont Patak hatását még erőteljesebben aláhúzza.

* * *

A kisvárdai várkastély ma már csak impozáns romjaival emlékeztethet hajdani állapotára. Távol álljon tőlem az a szándék, hogy eltúlozzam korabeli jelentőségét, hiszen az itteni építkezések, szobrászati részletek végső fokon mégiscsak provinciális jellegűek lehettek. Kétségbevonhatatlan tény viszont, hogy a Tiszántúl itteni részének központja hosszú évszázadokon keresztül s minden értelemben Kisvárdá volt. A töredékesen megragadható maradványok értelmezésével, ha csak mozaikszerűen is, képet kaphatunk a vidék XVI—XVII. sz.-ban is igen öröndetesen élénk művészetpártolásáról, a késő-reneszánsz hatásáról, s fényt vethetünk Sárospatak e téren játszott szerepére⁵⁴.

Éri István

⁵¹ Az azonosítást Höllrigl József feljegyzései alapján Parádi Nándor végezte el 1957-ben.

⁵² A csengeri ref. templom kriptáiban 1931—33 között végzett kutatások (AÉ 1934. 97—114. ill. 1936. 49—66) folytatásaként Gallus Sándor ásatott a falu határában lévő ún. Kastélydombon, ahol egy XVI—XVII. sz.-i kastély 50x14 m-es szárnyának és attól távolabb, arra merőlegesen egy 14x25 m-es épülettömbnek és egy ötszögletű bástyának alapfalait tárta fel. (L. jelentését a Nemzeti Múzeum Adattárában 59. Cs. I. alatt) továbbá Molnár I.: A Subich nemzetségből származó brebiri Melith-család vázlatos története, Hajdúnánás, 1939. 28. Innen kerültek elő az említett kályhacsempetöredékek. A kastély nyomai a felszínen ma is kivehetők s az előzőnél alaposabb feltárássra várnak. Adattár 83. Cs. II., Csallány D. jelentése 1954.

⁵³ A Melithek Melith Péternek a Várday-család leányági leszármazottjával, Szokolyi Erzsébettel kötött házassága révén jutottak a részbirtokosok közé (Molnár: i. m. 24—26.). Melith Péterre vonatkozóan 1583-tól vannak adataink. 1644-ben halt meg. Felesége, akinek sírkötőredékeit Gallus a kastélykápolna kriptájának feltárasakor megtalálta, 1640-ben halt meg. Valószínű nekik tulajdonítható a csengeri kastélyon végzett átalakítás, ezzel kapcsolatban kerülhettek ide a kályhacsempék is, 1630—40 között, akárcsak Kisvárdán. Fiuk, ugyancsak Péter, 1655-ben szabolcsi főispán, már Kisvárdán élt, ugyanitt temették el feleségével együtt 1668-ban (Molnár: i. m. 29—30).

⁵⁴ A XXXVII. tábla 1—5 alatti felvételeket Karáth József készítette, a XXXVIII. tábla 1—3 alattiak a Műemléki Felügyelőség fényképtárából származnak.

FRAMMENTI SCULTURALI RINASCIMENTO DEL CASTELLO DI KISVÁRDA

Le ruine del castello di Kisvárd (provincia Szabolcs-Szatmár) furono esplorate sino dal 1954. L'autore si occupa dell'importanza architettonico-storica di alcuni frammenti sculturali rinascimento, trovati durante gli scavi del 1957 (descrizione architettonica : fig. 11.).

Un'ala intatta del castello, altrimenti in ruina, fu stata costrutta da Stefano Várday, arcivescovo di Kalocsa nel 1465—70. Il Várday frequentò le Università italiane. Durante il secolo seguente a causa dell'importanza strategica, avvenne la modernizzazione del castello, circondato da paludi. Nella prima metà del settecento furono ancora continuate certe costruzioni, ma dall'inizio del ottocento il castello cadde in rovine.

I frammenti studiati, del resto, piuttosto insignificanti, possono essere separati puntualment, in base a ricerche storiche. Dunque l'ala sud del castello fu sviluppata in forma d'U, con la costruzione delle parti d'oriente e di nord. La costruzione finita, l'ingegnere italiano Nicolò Angelini catastò il castello. Il disegno mostra la pianta definitiva del castello, ed indica anche la pianta della fortezza a bastioni moda italiana. Quest'ultima fu finita tra il 1580—85, sotto la direzione di Ottavio Baldigara. Le sculture rinascimento datano dal 1560. Il ritratto maschile circondato da cornice a medaglioni, è una copia primitiva delle sculture della cosiddetta ala Perényi del vicino castello di Sárospatak. Le costruzioni quasi ininterrotte tra il 1534—67, del castello di Sárospatak, opera di Alessandro da Vedano, sono il fiore del rinascimento ungherese. I resti sculturali del castello di Kisvárd dimostrano la diffusione di questo stile. Aumenta l'importanza di questo fatto, che l'influenza architettonica delle costruzioni di Sárospatak, finora non.

István Éri

SZABOLCS MEGYE DÉZSMAJEGYZÉKE 1556-BÓL

A XVI. század második feléből már elég nagy számban maradtak ránk olyan dézsmajegyzékek, amelyek egy-egy nagyobb, összefüggő terület — uradalom, járás vagy éppen megye — összes dézsmafizető háztartását magukba foglalják, és így egy-egy kiterjedtebb terület adózóinak lélekszámára, mezőgazdaságára és állattartására vonatkozólag összehasonlítható munka alapjául szolgálhatnak.

Különösen értékesek azok az összeírások, amelyek ugyanazon évből egy terület mind gabona-, mind báránydezsma fizetőinek névsorát tartalmazzák, mert a jobbágygazdálkodás e két fontos alapjára, a gabona-termelés mértékére s részben az állattartásnak egy azonos háztartáson belüli arányára is következtetni lehet belőlük. Szabolcs megye ez idő szerint ismert legkorábbi, 1556-ból származó gabona- és báránydezsma-jegyzéke ebből a szempontból igen jelentős. Mert ha nem is teljes egészében, de az akkori négy dézsma-területnek megfelelően, a XVI. század közepe tájára megközelítő képet ad a vármegye népességi és gazdasági viszonyairól¹.

A dézsma-jegyzéknek különös értéket ad az a körülmény, hogy arra az időre vonatkozik, amikor a török pusztítása ezt a területet még csak részben érintette. Szolnok vára ugyan 1552-ben a török kezére jutott, de a Tiszántúl északnyugati területének hódoltatása nagyobb mértékben csak Gyula eleste, 1566 után, indult meg. Eddig legfeljebb kisebb portyázó csapatok próbálkoztak alkalomadtán zsákmányolással. Ezt dézsma-jegyzékünk is bizonyítja. A megye nyugati részén, a nádudvari járásban, még népes falvak állanak, sőt a legnépesebb településeket éppen itt találjuk. De egy-két évtized múlva ezek is már vagy teljesen puszták, vagy ha nem is pusztultak el, népességük már fogyatkozásban van.

Az összeírás szerint a négy dézsma-területben 143 lakott falu volt, legtöbb a nagykállóiiban (42) és a kisvárdaiiban (54), a dadai és nádudvari járásban egyaránt 24—24 falu állott. E két utóbbi járás sokkal népesebb, mint a Nyírségen levő kállói és kisvárdai. A megye akkori területe azonban lényegesen különbözött a XIX. századtól. Dél felé nem tartozott hozzá Nyírbátor környéke, amit akkor Szatmárhoz számítottak; kelet

¹ A dézsma-jegyzék más (Heves és Vas megyei) összeírásokkal egybekötött főlíó alakú kötetben az Országos Levéltárban B. 1205 jelzetű iratcsomóban van. A gabonadézsmajegyzék teljes, a nagykállói, kisvárdai, nádudvari és a dadai districtus tizedfizetőinek névsorát tartalmazza. A báránydezsma lajstromból a kállói járásé hiányzik, valószínűleg a kolligatum összeállításánál sem volt meg. Alig képzelhető el, hogy a járás nagyszámú falvai egyikében vagy másikában ne lett volna egy-két báránydezsma fizető.

SZABOLCS MEGYE FALVAI 1556-BAN

Jelmagyarázat:

+	bizonytalan lélekszám
△	20 lélek
▲	25 - 50 "
○	55 - 100 "
⊙	105 - 150 "
●	155 - 200 "
□	205 - 300 "
⊞	305 - 500 "
■	505 - 1.000 "
◎	1.000 lelken felül
○	foló
---	meguehatár

16. kép. Szabolcs megye falvai 1556-ban

és észak felé a határ többé-kevésbé megfelel az újabbkorinak ; északnyugaton a Taktaköz néhány faluja azonban már akkor is Szabolcs megyéhez számított. Nyugaton természetes határa a Tisza és a Hortobágy folyása, délnyugaton a Sárrét volt, mert a később Bihar megyéhez tartozó Szeres, Bajom, Nagyrábé, Dancsháza és Bihartorda még Szabolcshoz számítottott (16. kép).

A jegyzékben felsorolt 143 faluból ma már 30 pusztá; némelyiknek még az emléke is elveszett².

A megye legnépesebb faluja Nádudvar, amelynek lakói száma talán a másfélezret is elérte; utána Nagykálló, Püspökladány következik 850—900 lélekkel; Szoboszló, Szovát, Rakamaz, Szentmihály, Polgár, Nyíregyháza és Újváros lakóinak száma is meghaladta a 400-at. A ma jelentéktelen Szakoly, Tiszaeszlár, Szentmargita és Kótaj 300-on felüli lélekszámával nagyobb helyek közé tartozott.

A megye dézsmát fizető lakossága a dézsmajegyzékek alapján következtetve kb. 23 000 lélekre tehető, a valóságos népesség azonban ennél bizonyosan nagyobb volt, esetleg elérte a harmincezet is³.

A falvak átlagos lélekszáma 170—180 között mozog, néhány esetben találunk olyat is, amelyben csupán egy-két család lakik. Megállapítható, hogy a néhány évtized múlva pusztának mondott falvak már ekkor is

² A nagykállói járásban: Keresztút, mai neve Kótaj; Harang, Nagykálló és Oros között Harangodpuszta; Sima, a mai nyíregyházi határ délnyugati szögletében lévő pusztá; Perked és Aba a balkányi határban vannak; Nagygút, Kisgút, Ártánháza, ma Nyírmártonfalvához; Bagos Nyíracádhoz; Tamási Nyíradonyhoz; Szentgyörgy és Zelemér Hajdúböszörményhez tartozik. Vid Hajdúböszörménytől északra, 1952-től önálló falu; Szegegyház és Bolt Újfehértótól délre, illetőleg délnyugatra lévő puszták; Micske Újfehértótól délkeletre eső határrész. A kisvárdai járásban kevesebb az elpusztult falu. Ontelek Dombrádtól délkeletre, Rozsály Veresmarttól keletre; Kalonga, Mándok és Zsurk között; Endes Benk határában és Szolnok Nyírbogdánytól északkeletre részben ma is ismert puszták, részben nevük is eltűnt. A dadai járásban Szentmargita Polgártól délre ma önálló község; ugyanúgy Tedej Nánás határában. A nádudvari járásban Nagyrábé és Kistrábé összeolvadt; Rét-szentmiklós Bihartorda határában ma pusztá; Szentmiklóson Derecske és Berettyóújfalu osztozott; Köteles és Sziget Hajdúszoboszló határába olvadt be, nevük ma pusztarész; Ebes és Hegyes pusztá határait Debrecen szerezte meg, ma mindkettő önálló község; Hort Balmazújvárostól északnyugatra ma nagy részt legelő.

³ Az eddigi feldolgozások nem nyújtanak támaszpontot a népesség kiszámításához. A dézsmajegyzékek, amint a legújabb kutatások rámutattak (A történeti statisztika forrásai. Szerk. Kovács József, Bp. 1957) általában a más egyéb, rendelkezésre álló összeírásokkal (dica-jegyzékek, urbarialis conscriptiák) összehasonlítva a legjobban megközelítik a valóságot. A tizedjegyzékekben azonban csak a dézsmaköteles háztartások szerepeltek, tekintet nélkül a tizedfizetők jogi állapotára. Tehát nemesek is bekerülhettek, amennyiben jobbágyföldet műveltek. Ellenben kimaradtak a nemesek, akik saját művelésű földjeik után nem voltak dézsmakötelesek, de kimaradtak a földesúr majorságaiban dolgozó cselédek, taksások vagy a kuriális telkeken ülő zsellérek, ha dézsmaköteles földet nem műveltek. Ugyanígy kimaradt a földesurak házi cselédsége is. A majorsági zsellérek és cselédek száma e korban még nem lehetett túl nagy, de már számolni kell velük. A nemesek arányának megállapítására semmiféle megbízható adattal nem rendelkezünk.

Ezen kívül ebből a dézsmajegyzékből is kimaradt néhány falu. Nánásról csak a báránytized fizetők névsora van meg. A gabonatized jegyzékben annyi megjegyzés áll, hogy a tokaji várhoz adózik. Szabolcsnál a két részbirtokos földesúr maga szedte be a dézsmát, a harmadik, Perényi Gábor pedig, nem engedte be a tizedszedőket. Ugyanez volt az eset Balsán; Vencsellőn a bírónak engedték át a dézsmát, de az nem szolgáltatta be. Gáváról, Bercelről, Paszabról Perényi Gábor, a földesúr kiűzte a decimátorokat; Bájon szintén az ő megbízottja dézsmált; Csobajon pedig Némethy Ferenc, a tokaji vár provizora már elvitte a tizedgabonát. Ezekben a falvakban csak a báránytizedet fizetők neve maradt meg, akik juhot tartottak. Ezek pedig aránylag csak kisebb részét tették a jobbágylakosságnak. Arra is számítani kell, hogy egy-egy faluban, — annak ellenére, hogy természetük volt — mégsem fizettek tizedet. Így a népesség kiszámítása meglehetősen hipotetikus értékű és inkább csak tájékoztatásra lehet alkalmas. A tizedfizető háztartások számát öttel szoroztuk, hogy a lélekszámot megkapjuk, az összeírás természete szerint a szorzószám elég reálisnak látszik.

igen néptelenek, tehát a hosszú évtizedek óta tartó pusztulás közeledik itt a befejezés felé. Két-három jobbágycsalád makacsul ragaszkodik pusztuló ősi falujához, néhány év, esetleg évtized múlva azonban ezek is eltűnnek onnan.

Az ősi, középkori kislefaluak területe a kislefaluak járás és a nagykállónak Nyírségre eső része, ahol a kis falvakban az átlagos lélekszám 80—120 között van. A kállói járásban a Mezőségre eső részen (ma nagyrészt Hajdú megye) az egész csekély lakosságú falvak mellett (Szentgyörgy, Zelemér) Böszörmény vagy Vid igen jelentős népességű települések. A nádudvari és dadai járásban a népesség tömörülése egy-egy nagyobb faluban még inkább feltűnő. Itt a falvak száma is kevés, de az egészen törpe, 100-nál kevesebb lakójú falvak mellett annál feltűnőbbek a nagy lélekszámú települések (Nádudvar 1410 ; Püspökladány 810 ; Szoboszló 610 ; Szovát 560 ; Szentmihály 460 ; Rakamaz 450 ; Polgár 405 lélekkel).

A lakosságnak ez a tömörülése egyes esetekben érthető, mint például Nagykállónál. Ez már évszázadok óta szabadalmas mezőváros, a jobbágyszabadságánál nagyobb szabadságot kínált lakóinak, és mint igazgatási központ és vásárhely bizonyos forgalmi és kézműipari központtá is kezdett átalakulni. Nádudvar vagy Püspökladány esetében ez a kedvező körülmény nem állott fent, és így egyelőre egyéb adatok híján a népesség ilyen feltűnő tömörülésére kielégítő magyarázatot aligha tudnánk találni.

VALÓSZÍNŰ NÉPESSEG 1556-BAN

N a g y k á l l ó i j á r á s

Falu neve	Bárány- és gabona- dézsmát fizet	Csak bárány- dézsmát fizet	Keresztény pénzt fizet	Összes tizedfizető	Valószínű lélekszám
Keresztút	48	—	13	61	305
Ibrány	22	—	21	43	215
Kemecse	15	—	17	32	160
Rád	1	—	3	4	20
Megyer	8	—	8	16	80
Tura	24	—	5	29	145
Sényő	20	—	4	24	120
Napkor	28	—	16	44	220
Pazon	11	—	17	28	140
Oros	19	—	26	45	225
Harang	14	—	15	29	145
Nyíregyháza	32	—	67	99	495
Sima	4	—	4	8	40
Nagykálló	38	—	135	173	865
Kiskálló	6	—	29	35	175
Biri	16	—	15	31	155
Szakoly	32	—	33	65	325
Perked	7	—	5	12	60
Balkány	12	—	24	36	180
Aba	16	—	12	28	140
Nagyút	8	—	—	8	40
Kisút	23	—	29	52	260
Mihálydi	15	—	32	47	235
Adony	13	—	17	30	150
Gelse	8	—	8	16	80
Ártánháza	—	—	5	5	25
Bagos	16	—	6	22	110
Tamási	4	—	9	13	65
Szentgyörgy	9	—	7	16	80
Zelemér	7	—	—	15	75
Böszörmény	37	—	49	86	430
Vid	17	—	19	46	230
Hatház	3	—	11	14	70
Téglás	6	—	22	28	140
Szegegyház	1	—	1	2	10
Bolt	3	—	18	21	105
Bököny	13	—	31	44	220
Miskebököny	10	—	19	29	145
Hugyaj	10	—	21	31	155
Halász	33	—	53	86	430
Semjén	27	—	40	67	335
Geszteréd	28	—	7	35	175
Összesen:	674	—	881	1555	7775

Kisvárdai járás

Falu neve	Bárány- és gabona- dézsmát fizet	Csak bárány- dézsmát fizet	Keresztény pénzt fizet	Összes tizedfizető	Valószínű lélekszám
Demecser	17	1	14	32	160
Kék	8	—	4	12	60
Gégény	4	—	4	8	40
Beszterec	—	—	2	2	10
Berkesz	10	2	9	21	105
Tass	17	2	15	34	170
Pátroha	15	—	24	39	195
Berencs	4	—	7	11	55
Ajak	13	1	8	22	110
Anarcs	1	—	2	3	15
Ontelek	4	—	7	11	55
Dombrád	10	2	14	26	130
Kanyár	2	—	4	6	30
Kékcse	2	1	2	5	25
Rozsály	3	2	7	12	60
Veresmart	—	1	11	12	60
Döge	10	—	7	17	85
Kisvárd	19	—	27	46	230
Komoró	9	1	3	13	65
Zsurk	—	5	—	5	25
Kalonga	7	—	1	8	40
Litke	14	5	6	25	125
Tuzsér	4	—	4	8	40
Pap	19	2	6	27	135
Jéke	2	—	1	5	25
Pálca	14	3	12	29	145
Mándok	57	3	6	66	330
Bezdéd	27	—	—	27	135
Eperjes	16	1	1	18	90
Szentmárton	6	—	3	9	45
Ladány	16	—	—	16	80
Órmező	8	1	1	10	50
Mogyorós	7	3	1	11	55
Lövő	1	3	6	10	50
Benk	2	—	2	4	20
Endes	1	—	2	3	15

Falu neve	Bárány- és gabona- dézsmát fizet	Csak bárány- dézsmát fizet	Keresztény penzt fizet	Összes tizedfizető	Valószínű lélekszám
Aranyas	10	—	4	14	70
Apáti	14	1	3	18	90
Kenéz	4	—	2	6	30
Báka	34	1	5	40	200
Gyüre	—	1	—	1	5
Gemzse	4	1	8	13	65
Gyulaháza	27	1	19	47	235
Laskod	19	—	9	28	140
Jákó	9	—	4	13	65
Kércs	8	—	5	13	65
Karász	—	3	—	3	15
Ramocsaháza	12	2	7	21	105
Ibrány	17	—	12	29	145
Székely	—	2	—	2	10
Levelek	26	1	10	37	185
Tét	7	2	10	19	95
Apagy	16	—	5	21	105
Bogdány	21	3	13	37	185
Szolnok	4	5	3	12	60
Összesen:	583	62	342	987	4935

D a d a i j á r á s

Falu neve	Bárány- és gabona- dézsmát fizet	Csak bárány- dézsmát fizet	Keresztény penzt fizet	Összes tizedfizető	Valószínű lélekszám
Polgár	73	6	2	81	405
Szentmargita	52	4	19	75	375
Nánás	—	11	—	11	55
Tedej	24	4	9	37	185
Szentmihály	36	7	49	92	460
Büd	34	1	—	35	175
Dob	—	10	—	10	50
Dada	50	4	1	55	275
Lök	33	8	22	63	315
Eszlár	54	6	9	69	345
Nagyfalu	16	3	7	26	130
Rakamaz	61	7	22	90	450
Timár	18	5	2	25	125
Szabolcs	—	—	—	—	—
Balsa	—	3	—	3	15
Kenézlő	—	1	—	1	5
Viss	—	3	—	3	15
Zalkod	—	—	—	—	—
Vencsellő	—	6	—	6	30
Gáva	—	12	—	12	60
Bercel	—	7	—	7	35
Paszab	—	2	—	2	10
Csobaj	—	—	—	—	—
Báj	—	—	—	—	—

Falu neve	Bárány- és gabona- decsmát fizet	Csak bárány- decsmát fizet	Keresztény pénzt fizet	Összes tizedfizető	Valószínű létszám
Ptrügy	7	1	12	20	100
Összesen :	458	111	154	720	3615

N á d u d v a r i j á r á s

Püspökladány	159	3	—	162	810
Udvari	63	7	—	70	350
Bajom	45	4	—	49	245
Szerep	38	2	—	40	200
Nagyrábé	24	3	—	27	135
Dancsháza	9	—	2	11	55
Rétszentmiklós	15	1	—	16	80
Kisrábé	22	—	—	22	110
Torda	26	1	—	27	135
Szentmiklós	52	—	—	52	260
Sáp	1	—	—	1	5
Köteles	21	1	—	22	110
Szovát	103	9	—	112	560
Ebes	40	6	—	46	230
Csege	—	2	—	2	10
Újváros	80	6	—	86	430
Ohat	—	10	—	10	50
Hegyes	15	40	—	19	95
Egyek	—	2	—	2	10
Sziget	75	2	—	77	385
Zám	—	2	—	2	10
Szoboszló	115	7	—	122	610
Kaba	21	4	—	25	125
Báránd	38	10	—	48	240
Földes	1	—	—	1	5
Tetétlen	—	4	—	4	20
Hort	12	3	—	15	75
Nádudvar	275	7	—	282	1410
Összesen:	1250	100	2	1352	6760
Nagykállói járás	674	—	881	1555	7775
Kisvárdai járás	593	62	342	987	4935
Dadai járás	458	111	154	723	3615
Nádudvari járás	1250	100	2	1352	6760
Összesen:	2965	273	1379	4615	23085

A dézsmajegyzékből bizonyos óvatos következtetést a tizedfizető népesség szociális összetételére is lehet levonni. A dézsmát és keresztény pénzt fizető népességnek egymáshoz való viszonya egyes falvakon belül annyit legalább elárul, hogy mennyien voltak azok, akiknek a dézsmaszedés évében nem volt gabonájuk^{3a}. A megyében 3238 bárány- és gabonadézsmá fizetővel szemben 1379 fizetett kereszténypénzt, az összes háztartásoknak több mint 42%-a, ami — még ha a kivételezéseket is figyelembe vesszük — igen nagyszámú réteget jelent, és arra mutat, hogy a XVI. század közepe táján, főleg a kis határú nyírségi falvakban, igen nagyszámú jobbágynépességnek nem volt tized alá eső gabonatermése vagy juhállománya. Különösen feltűnő ez a kisvárdai és nagykállói járásban. A kállói kerületben 1555 háztartásból 881 fizet kereszténypénzt (56%); a kisvárdaiiban valamivel kevesebb, 645-tel szemben 342 (53%).

A dézsmajegyzék második része a tized fejében beszedett gabonamennyiséget tartalmazza. A tized beszedésének módjából következik, hogy a dézsma fejében beszedett gabonamennyiség az egyes háztartások vonatkozásában is, teljesen hitelesnek vehető⁴.

A dézsmajegyzékekből megállapítható az egyes gabonafajtákból beszedett tized mennyisége és a betakarítás módja is⁵.

A XVI. század közepén ezen a területen már a gabona betakarításának kétféle módját ismerték. A búzát és rozsot minden valószínűség szerint sarlóval aratva kévébe kötötték, ellenben az árpa és a zab kévébe kötése a legritkább esetben fordul elő, e két gabonafajtát kaszával rendre vágták és boglyába gyűjtötték⁶.

A kaszált gabonát nem természetben dézsmálták, hanem holdszámmra vették fel, holdanként 6 dénár váltságot fizettatve a dézsmaköteles jobbágyal.

^{3a} A kereszténypénzt, személyenként 5 vagy 6 denárt, azok fizették, akik gabonátizedet nem adtak vagy akiket a természetbeni tized alól felmentettek. Általában mentesek voltak a görög egyház tagjai. Ez az eset állhatott fenn Viden és Bösörményben is, e két falu lakosságának egy része a XV. század folyamán áttelepített délszlávok utódai voltak. De kaphattak felmentést a mesteremberek is. Valószínűleg ez az oka, hogy Nagykállóban 38 dézsmafizetővel szemben 135 lakó fizet kereszténypénzt. Másutt esetleg valami, ma már elöttünk ismeretlen ok miatt kaptak egyesek felmentést, és ez is apasztotta a dézsmafizetők számát. A nádudvari járásban egyedül Dancsházánál van feljegyezve két kereszténypénzt fizető. A kereszténypénz ugyanazon a falun belül is változott, egyik név után 5, a másik név után 6 dénár van feljegyezve. Az eltérés okára a dézsmajegyzék nem ad magyarázatot.

⁴ A tizedet a dézsmaszedők a helyszínen szedték be. A decimátor a faluba kiszállva, először a bírót, utána a dézsmaköteleseket megeskette a termésmennyiségről, s azután velük együtt kiment a mezőre, a gabonarakásokat átszámolta, a tizedet minden egyes dézsmafizetőtől úgy vette ki, hogy a teljes gabonarakások után fennmaradó kévékből is kivette az őt megillető részt. — *Ila Bálint*: A dézsma adminisztrációja. Levélt. Közl. 1940—41. 245 és köv.

⁵ Tizedjegyzékünk hiányos annyiban, hogy a kisvárdai kerület falvaiban az egyes gabonafajtákat külön-külön nem tünteti fel, csak összefoglalóan „gelima” jelzéssel adja. Ebből csak az a tény állapítható meg, hogy a gabonát kévébe kötve kévébe vagy kalangyába rakták. Igen valószínű, hogy a termés egy része rozs volt, de nagyobb része búza lehetett, mert a kállói járás hasonlóképpen homokos talajú falvaiban a tized fejében beszedett búza mennyisége néhány elenyésző kivételtől eltekintve felülhaladja a rozsét.

⁶ *Balogh István*: A gabona betakarítása a XVI—XVII. században. Ethn. 1957. (LXVIII.) 270—291.

A dézsmajegyzék azt is elárulja, hogy a jelentékenyebb gabonatermesztésű falvakban már eléggé általános a búza és a rozs kaszával való betakarítása. A kisvárdai kerületben kaszált gabonáról nem tesznek említést, a kállói járásban 12 faluban 126,5 hold kaszált búzát írtak össze a mai Hajdúböszörmény környékén, Szentgyörgyön, Zeleméren, Viden, Hadráson és Tégláson, továbbá Bököny és Geszteréd környékén hét faluban a kaszával betakarított búza mennyisége harmadát, felét teszi a kévébe kötöttnek. A nádudvari járásban mintegy negyedét, a dadaai járásban pedig tizedét kaszálták a búzának. A rozs kaszálása nem ilyen általános, bár majd minden faluban előfordul, az árpát és zabot azonban általában minden faluban kaszálták, itt-ott azért fele-fele arányban a kévébe kötés is szokásos volt.

Ugyancsak megállapítható még a Nyírségre vonatkozólag is a búza fölénye a rozs fölött. A kállói járásban a tizedjegyzék szerint $1142\frac{1}{2}$ kepe búzát szedtek be dézsmába, és csak 626 kepe és 12 kéve rozst. Alig találunk néhány falut, ahol a rozs dézsmája felülmúlná a búzáét (Ibrány, Rád, Harang, Nyíregyháza, Adony, Geszteréd). A Nyírségen az árpa és a zab termesztése eléggé szórványos és jelentéktelen, sokkal jelentősebb a nádudvari és dadaai járásban, azonban egyikben sem haladta felül a búzatermés egyhuszad, illetőleg egytizenötöd részét. Egy-egy dézsmaköteles háztartás általában $1\frac{1}{2}$ —2 kepe tizedet fizetett, ami azt jelenti, hogy az átlagos jobbágybirtok termése aligha haladta meg a 18—25 kepet⁷.

A főtermény mindenesetre a kenyérgabonának számító búza és rozs volt, árpát és zabot — ahol termesztése általánosabb is — minden negyedik-ötödik jobbágy vetett csak. A gelima, kepe vagy kalangya nem minden faluban állott azonos számú kévéből. A kállói és kisvárdai járásban 28, a nádudvariban 30, a dadaiban éppenséggel 32 kévét számítottak egy gelimába⁸.

A tizedjegyzékek további következtetésre is alapot nyújtanak. A tizedgabona mennyiségéből kiszámítható az egyes tizedfizetők vagy egy-egy falu kévében kifejezett termésmennyisége is⁹.

Eddig számításaink a valóság talaján mozognak. A további számításoknak, főleg ami a teljes terméseredményt illeti, erősen feltételes értékük van. Egyrészt azért, mert nincs támpontunk arra vonatkozólag,

⁷ Az egyes jobbágyháztartásokon belül azonban elég nagy különbségek is kimutathatók. A 2—3 kepet betakarító, nyilván földhözragadt szegény jobbágy és a 8—10 kepével adózó falu- és sorstársa között — mert ilyen is akadt, ha nem is gyakran, és nem is minden faluban egy-egy dézsmafizető — nagy szociális különbség lehetett. A nagy tömeget azonban az $1-1\frac{1}{2}$ kepével adózó, tehát a 11—17 kepet betakarító jobbágyok adják.

⁸ A gelima nem a gabona mezőbeli csomóját jelentette, hanem számadási egység volt. A decimátor a falunként változó számú kévékből összerakott gabonarakásokból (keresztekből) kettőt vett egy gelimának, és a könnyebb számadás kedvéért a legtöbb faluban előforduló kéveszámú rakások megkettőzéséből alkotta meg a számadási egységet jelentő 28—32 kévéből álló gelimát. A kereszt kéveszáma a járásban felvett gelima számának felénél lehetett több is, kevesebb is, a decimátor az egyes falvakban szokásos kéveszámot az egységül felvett gelimára számította át.

⁹ Átszámítási kulcsul Ila Bálint az esetben, ha kilenced szedése megelőzte a tizedét, nem az egyszerű tízes szorzószámot, hanem a 11,25-öt ajánlja. Érvelése teljesen meggyőző lévén, táblázatunk összeállításánál ezt vettük figyelembe.

A GABONATERMÉS

Falu neve	A BESZEDETT DÉZSMA						
	búza		rozsa		árpa		zab
	kepe	hold	kepe	hold	kepe	hold	kepe
	NAGYKÁLLÓI						
Keresztút	97	5	44 ¹ / ₂	—	4 ¹ / ₂ / 9	—	—
Ibrány	12 / 2	—	34 / 9	—	7 ¹ / ₂ / 7	—	—
Kemecse	26 ¹ / ₂ / 2	—	19 ¹ / ₂ / 6	—	1 ¹ / ₂ / 3	—	—
Rád	1 ¹ / ₂ / 9	—	2 ¹ / ₂ / 3	—	—	—	—
Megyer	26 ¹ / ₂ / 7	—	17 ¹ / ₂ / 2	—	1 / 9	—	—
Tura	61 / 3	—	38 / 8	—	—	—	—
Sényő	38 / 9	—	12 ¹ / ₂ /13	—	—	—	—
Napkor	82	—	35 ¹ / ₂	—	—	—	—
Pazony	24 / 8	—	15 ¹ / ₂ / 9	—	—	—	—
Oros	29 /11	—	15 ¹ / ₂ /13	—	13	—	—
Harang	18 ¹ / ₂	—	19 ¹ / ₂ / 5	—	—	—	—
Nyíregyháza	23 /17	—	31 ¹ / ₂	—	2 ¹ / ₂	13,5	—
Sima	7 /12	—	3 / 5	—	5 ¹ / ₂	—	—
Nagykálló	94 / 8	—	42 /13	—	1 ¹ / ₂ /10	2	—
Kiskálló	4 /10	—	4 / 6	—	—	—	—
Biri	29 ¹ / ₂ / 3	—	11 / 6	—	—	2	—
Szakoly	53 ¹ / ₂ / 5	—	39 ¹ / ₂ / 5	—	—	—	—
Perked	10 / 7	—	1 / 4	—	—	—	—
Balkány	20	—	17 ¹ / ₂ / 6	—	3 ¹ / ₂ / 9	—	—
Aba	35 ¹ / ₂ / 2	—	11 / 6	—	—	—	—
Nagyút	10 ¹ / ₂ /10	—	3 ¹ / ₂ / 8	—	—	—	—
Kisút	33 ¹ / ₂ / 7	—	20 / 9	—	—	—	—
Mihálydi	14 ¹ / ₂ / 8	—	11 /11	—	—	—	—
Adony	14 / 1	—	22 /12	—	—	—	—
Gelse	18 / 6	—	—	—	—	—	—
Ártánháza	—	—	—	—	—	—	—
Bagos	20 ¹ / ₂ / 9	—	7 / 5	—	—	—	—
Tamási	5 ¹ / ₂ / 8	—	1	—	—	—	—
Szentgyörgy	—	6,5	—	—	—	—	—
Zelemér	1 ¹ / ₂ / 3	7	—	—	—	—	—
Böszörmény	66 / 1	67,5	1	—	6 / 6	—	—
Vid	24 / 1	12,5	—	—	2 ¹ / ₂	—	—
Hatház	2 ¹ / ₂	1	—	—	2 ¹ / ₂ / 4	—	—
Téglás	2 / 6	6	—	—	1 ¹ / ₂ / 7	—	—
Szeggyház	¹ / ₂	—	—	—	—	—	—
Bolt	1 ¹ / ₂ / 3	2	¹ / ₂ /11	—	—	—	—
Bököny	21	8,5	10 / 6	—	—	—	—
Miskebököny	10 ¹ / ₂ / 1	1,5	7 ¹ / ₂ /13	3,5	—	—	—
Hugyaj	10 / 9	1,5	4 ¹ / ₂ / 8	—	—	—	—
Halász	56 / 2	—	56 ¹ / ₂ / 1	—	3	—	—
Semjén	105 ¹ / ₂ /12	—	25	—	—	—	—
Geszteréd	33 ¹ / ₂ / 8	7,5	35 / 1	—	¹ / ₂	—	—
Összesen :	1142 ¹ / ₂ / 4	126,5	626 /12	3,5	57 ¹ / ₂ / 8	17,5	—

1 5 5 6 - B A N

A G A B O N A T E R M É S								
z a b	b ú z a		r o z s		á r p a		z a b	
hold	kepe	köböl	kepe	köböl	kepe	köböl	kepe	köböl
J Á R Á S								
—	1091	1111	500 ¹ / ₂	500,5	54	108	—	—
—	136	136	386	386	86 ¹ / ₂	173	—	—
—	288 ¹ / ₂	288,5	221	221	18	36	—	—
—	19 ¹ / ₂	19,5	29	29	—	—	—	—
—	297 ¹ / ₂	297,5	197	197	11 ¹ / ₂	29	—	—
—	688 ¹ / ₂	688,5	430	430	—	—	—	—
—	430 ¹ / ₂	430,5	138	138	—	—	—	—
—	922 ¹ / ₂	922,5	400	400	—	—	—	—
—	279	279	178	178	—	—	—	—
—	328 ¹ / ₂	328,5	179	179	146	292	—	—
—	208	208	220	220	—	—	—	—
—	261	261	354	354	28	82	—	—
—	89	89	36	36	61	122	—	—
—	1060	1060	465 ¹ / ₂	465,5	20 ¹ / ₂	49	—	—
—	48	48	46	46	—	—	—	—
—	331 ¹ / ₂	331,5	126	126	—	8	—	—
—	602	602	446	446	—	—	—	—
—	115	115	13	13	—	—	—	—
—	225	225	199	199	42 ¹ / ₂	85	—	—
—	403	403	171	171	—	—	—	—
—	122	122	42 ¹ / ₂	42,5	—	—	—	—
—	380	380	227 ¹ / ₂	227,5	—	—	—	—
—	171 ¹ / ₂	171,5	130 ¹ / ₂	130,5	—	—	—	—
—	158	158	258	258	—	—	—	—
—	205	205	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	224	224	78 ¹ / ₂	78,5	—	—	—	—
—	59 ¹ / ₂	59,5	11	11	—	—	—	—
—	—	26	—	—	—	—	—	—
—	19 ¹ / ₂	47,5	—	—	—	—	—	—
—	743	1038	11	11	76	152	—	—
—	275 ¹ / ₂	325,5	—	—	28	56	—	—
—	28	32	—	—	29 ¹ / ₂	59	—	—
—	25	49	—	—	8 ¹ / ₂	17	—	—
—	5 ¹ / ₂	5,5	—	—	—	—	—	—
—	19 ¹ / ₂	27,5	10	10	—	—	—	—
—	236	270	112 ¹ / ₂	112,5	—	—	—	—
—	118 ¹ / ₂	124,5	89 ¹ / ₂	103,5	—	—	—	—
—	116 ¹ / ₂	122,5	53 ¹ / ₂	53,5	—	—	—	—
—	631	631	636	636	34	68	—	—
—	1193	1193	280	280	—	—	—	—
—	367 ¹ / ₂	397,5	394	394	5 ¹ / ₂	11	—	—
—	13322 ¹ / ₂	13855,5	7083,5	7069 ¹ / ₂	647 ¹ / ₂	1347	—	—

Falu neve	A BESZEDETT DÉZSMA						
	búza		rozs		árpa		zab
	kepe	hold	kepe	hold	kepe	hold	kepe
					KISVÁRDAI		
Demecser	—	—	33 / 5	—	—	—	—
Kék	—	—	23	—	—	—	—
Gégény	—	—	8 ¹ / ₂	—	—	—	—
Beszterec	—	—	—	—	—	—	—
Berkesz	—	—	15 / 7	—	—	—	—
Tass	—	—	38 / 2	—	—	—	—
Pátróha	—	—	25 / 4	—	—	—	—
Berenes	—	—	7 ¹ / ₂ / 1	—	—	—	—
Ajak	—	—	22 / 8	—	—	—	—
Anarcs	—	—	2	—	—	—	—
Ontelek	—	—	2 / 4	—	—	—	—
Dombrád	—	—	7 ¹ / ₂ / 6	—	—	—	—
Kanyár	—	—	1 ¹ / ₂ / 10	—	—	—	—
Kékcse	—	—	1 / 8	—	—	—	—
Rozsály	—	—	3 ¹ / ₂	—	—	—	—
Veresmart	—	—	—	—	—	—	—
Döge	—	—	25 / 13	—	—	—	—
Kisvárdá	—	—	33 / 13	—	—	—	—
Komoró	—	—	17 / 8	—	—	—	—
Zsurk	—	—	—	—	—	—	—
Kalonga	—	—	—	—	—	—	—
Litke	—	—	16 ¹ / ₂	—	—	—	—
Tuzsér	—	—	3 ¹ / ₂ / 1	—	—	—	—
Pap	—	—	38 / 13	—	—	—	—
Jéke	—	—	13	—	—	—	—
Pálca	—	—	53 ¹ / ₂	—	—	—	—
Mándok	—	—	187 ¹ / ₂ / 2	—	—	—	—
Bezdéd	—	—	78 ¹ / ₂ / 12	—	—	—	—
Eperjes	—	—	78 / 10	—	—	—	—
Szentmárton	—	—	7	—	—	—	—
Ladány	—	—	24 / 4	—	—	—	—
Órmező	—	—	12 ¹ / ₂ / 5	—	—	—	—
Mogyorós	—	—	11 / 4	—	—	—	—
Lövő	—	—	4	—	—	—	—
Benk	—	—	2 ¹ / ₂	—	—	—	—
Endes	—	—	2 / 11	—	—	—	—
Aranyas	—	—	18 ¹ / ₂ / 4	—	—	—	—
Apáti	—	—	16 / 5	—	—	—	—
Kenéz	—	—	6 ¹ / ₂	—	—	—	—
Bálka	—	—	104	—	—	—	—
Gyüre	—	—	—	—	—	—	—
Gemzse	—	—	7 / 7	—	—	—	—
Gyulaháza	—	—	79 ¹ / ₂ / 4	—	—	—	—
Laskod	—	—	48 / 10	—	—	—	—
Játkó	—	—	22 / 4	—	—	—	—
Kércs	—	—	13 ¹ / ₂ / 10	—	—	—	—
Karász	—	—	—	—	—	—	—
Ramocsaháza	—	—	40 ¹ / ₂ / 3	—	—	—	—
Ibrony	—	—	59 ¹ / ₂ / 9	—	—	—	—
Székely	—	—	—	—	—	—	—

A G A B O N A T E R M É S								
z a b	b ú z a		r o z s		á r p a		z a b	
hold	kepe	köböl	kepe	köböl	kepe	köböl	köböl	kepe
J Á R Á S								
—	—	—	373	373	—	—	—	—
—	—	—	303 ¹ / ₂	303,5	—	—	—	—
—	—	—	95 ¹ / ₂	95,5	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	170 ¹ / ₂	170,5	—	—	—	—
—	—	—	428	428	—	—	—	—
—	—	—	283 ¹ / ₂	283,5	—	—	—	—
—	—	—	84 ¹ / ₂	84,5	—	—	—	—
—	—	—	250 ¹ / ₂	250,5	—	—	—	—
—	—	—	22 ¹ / ₂	22,5	—	—	—	—
—	—	—	23 ¹ / ₂	23,5	—	—	—	—
—	—	—	27	27	—	—	—	—
—	—	—	20	20	—	—	—	—
—	—	—	14	14	—	—	—	—
—	—	—	39	39	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	286	286	—	—	—	—
—	—	—	376	376	—	—	—	—
—	—	—	194	194	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	185 ¹ / ₂	185,5	—	—	—	—
—	—	—	39 ¹ / ₂	39,5	—	—	—	—
—	—	—	432 ¹ / ₂	432,5	—	—	—	—
—	—	—	146	146	—	—	—	—
—	—	—	601 ¹ / ₂	601,5	—	—	—	—
—	—	—	2100	2100	—	—	—	—
—	—	—	887	887	—	—	—	—
—	—	—	880	880	—	—	—	—
—	—	—	77	77	—	—	—	—
—	—	—	271 ¹ / ₂	271,5	—	—	—	—
—	—	—	142 ¹ / ₂	142,5	—	—	—	—
—	—	—	125	125	—	—	—	—
—	—	—	45	45	—	—	—	—
—	—	—	29	28	—	—	—	—
—	—	—	26	26	—	—	—	—
—	—	—	209 ¹ / ₂	209,5	—	—	—	—
—	—	—	182	182	—	—	—	—
—	—	—	73	73	—	—	—	—
—	—	—	1170	1170	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	81 ¹ / ₂	81,5	—	—	—	—
—	—	—	895 ¹ / ₂	895,5	—	—	—	—
—	—	—	544	544	—	—	—	—
—	—	—	248 ¹ / ₂	248,5	—	—	—	—
—	—	—	156	156	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	457	457	—	—	—	—
—	—	—	667 ¹ / ₂	667,5	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—

Falu neve	A B E S Z E D E T T D É Z S M A						
	b ú z a		r o z s		á r p a		z a b
	kepe	hold	kepe	hold	kepe	hold	kepe
Levelek	—	—	77 ¹ / ₂ / 4	—	—	—	—
Tét	—	—	13 / 9	—	—	—	—
Apagy	—	—	49 ¹ / ₂ / 4	—	—	—	—
Bogdány	—	—	79 / 12	—	—	—	—
Szolnok	—	—	7 / 11	—	—	—	—
Összesen :	—	—	1450 ¹ / ₂ / 9	—	—	—	—

D A D A I

Polgár	126 / 8	—	2 / 15	—	5 ¹ / ₂ / 2	22	—
Szentmargita	10 / 15	72	/ 4	—	—	7,5	—

Nánás

T o k a j h o z

Tedej	34 / 9	6 ¹ / ₂	—	—	—	4,5	—
Szentmihály	—	68	—	—	—	4	—
Büdi	76	9	2 / 6	6	—	4	—
Dob	—	—	—	—	—	—	—
Dada	105 ¹ / ₂ / 2	8 ¹ / ₂	1 / 12	—	—	10	—
Lök	72 ¹ / ₂ / 14	14 ¹ / ₂	1 / 5	—	—	13	—
Eszlár	13 / 15	—	/ 2	—	31 ¹ / ₂	8	/ 4
Nagyfalu	68 / 4	—	3 / 3	6	3 ¹ / ₂	—	2 / 6
Rakamaz	147 ¹ / ₂ / 2	1	1 ¹ / ₂ / 9	—	7 / 4	7	5 ¹ / ₂ / 1
Timár	35	2	—	—	—	6	1

Szabolcs

Balsa Kutassi István és Szemere Sebestyén a részbitókuk után
 Kenézlő Hasonlóképpen Kutassi István és Szemere Sebestyén rész
 Viss Perényi úrnak.

Zalkod A nemesekét Perényi úr számadása alá szedték.

Vencsellő A bíróra bíztam a tizedszedést, de nem hozott be semmit.

Gáva Perényi úr számadására szedték, kiűzettünk Perényi

Bercel Némethy Ferenc úr számadására beszedve és a bírót azt
 Paszab Vékey Ferenc szedte be, Perényi úr szolgálja.

Báj	2 ¹ / ₂	4	—	—	1	—	—
Ptűgy	—	—	—	—	—	—	—
Összesen :	816 / 6	185 ¹ / ₂	12 / 8	12	47 ¹ / ₂ / 6	86	8 ¹ / ₂ / 11

N Á D U D V A R I

Püspökladány	88 / 10	57	—	—	—	28	—
Udvari	102 ¹ / ₂ / 6	7	—	—	—	6	—
Bajom	98 / 8	2	—	—	—	4	—
Szerep	40 / 10	—	—	—	/ 6	2,5	—
Nagyrábé	34 / 11	1	—	0,5	1 ¹ / ₂	—	—
Dancsháza	6 ¹ / ₂ / 8	3	—	—	—	—	—

A G A B O N A T E R M É S								
z a b	b ú z a		r o z s		á r p a		z a b	
hold	kepe	köböl	kepe	köböl	kepe	köböl	kepe	köböl
—	—	—	873	873	—	—	—	—
—	—	—	149 ¹ / ₂	149,5	—	—	—	—
—	—	—	559	559	—	—	—	—
—	—	—	897	897	—	—	—	—
—	—	—	82	82	—	—	—	—
—	—	—	16293 ¹ / ₂	16293,5	—	—	—	—

J Á R Á S

—	1420 ¹ / ₂	1619	28	32	66	119	—	—
—	116 ¹ / ₂	422	1 ¹ / ₂	1,5	—	15	—	—

a d ó z i k

1	386	412	—	—	—	9	—	2
—	—	272	—	—	—	8	—	—
—	855	1011	24	51	—	8	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	1187 ¹ / ₂	1388	15	17	—	20	—	—
—	820 ¹ / ₂	994	2 ¹ / ₂	3	—	26	—	—
—	1558	1776	1 ¹ / ₂	0,5	353	417	1	1
—	756	862	35	64	39	44	24	27
—	1660	1896	20	23	80	91	62	71
—	394	457	—	—	—	12	11	12

felszedték. Perényi úr részét nem engedte dézsmálni.
bírtokuk után felszedték, és Perényi úr nem engedte.

Gábor úr nevével.

mondotta, hogy öt vagy hat kepe maradt.

—	28	48	—	—	11	12	—	—
1	9182	11177	126 ¹ / ₂	191	548	781	98	113

J Á R Á S

—	994	1292	—	—	—	56	—	—
—	1155 ¹ / ₂	1264	—	—	—	12	—	—
—	1105 ¹ / ₂	1191	—	—	—	8	—	—
—	453 ¹ / ₂	485	—	—	2	7	—	—
—	420	453	—	2	17	18	—	—
—	76	93	—	—	—	—	—	—

Falu neve	A BESZEDETT DÉZSMA						
	búza		rozs		árpa		zab
	kepe	hold	kepe	hold	kepe	hold	kepe
Rétszentmiklós	40 / 1	1 ¹ / ₂	—	—	—	3	—
Kisrábé	52 ¹ / ₂ / 5	1 ¹ / ₂	—	—	1 ¹ / ₂	—	—
Torda	49 / 4	4	—	—	—	—	—
Szentmiklós	3 / 5	53 ¹ / ₂	—	—	—	12	—
Sáp	1	—	—	—	1 ¹ / ₂	—	—
Köteles	1	12	—	—	—	2,5	—
Szovát	27 / 14	125 ¹ / ₂	—	—	—	46,5	—
Ebes	21 / 14	21	—	—	—	2,5	—
Csege	—	—	—	—	—	—	—
Újváros	37 ¹ / ₂ / 4	23 ¹ / ₂	—	—	—	34	—
Ohat	—	—	—	—	—	—	—
Hegyes	6	10 ¹ / ₂	—	—	—	3	—
Egyek	—	—	—	—	—	—	—
Sziget	88 / 3	8	—	—	—	24,5	—
Zám	—	—	—	—	—	—	—
Szoboszló	16 ¹ / ₂ / 8	133	—	—	—	18	—
Kaba	—	19	—	—	—	5	—
Báránd	39 ¹ / ₂ / 6	22 ¹ / ₂	—	—	—	15,5	—
Földes	1	—	—	—	—	—	—
Tetétlen	—	—	—	—	—	—	—
Hort	9 / 4	—	—	—	—	—	—
Nádudvar	340 ¹ / ₂ / 1	276	—	—	—	115	—
Összesen :	1108 ¹ / ₂ / 2	780 ¹ / ₂	—	0,5	3 ¹ / ₂ / 6	322	—
Nagykállói járás	1142 ¹ / ₂ / 4	126,5	626 / 12	3,5	57 ¹ / ₂ / 8	17,5	—
Kisvárdai járás	—	—	1450 ¹ / ₂ / 9	—	—	—	—
Dacalai járás	816 / 6	185,5	12 / 8	12	47 ¹ / ₂ / 6	86	8 ¹ / ₂ / 11
Nádudvari járás	1108 ¹ / ₂ / 2	780,5	—	0,5	3 ¹ / ₂ / 6	322	—
Összesen:	3067 / 12	1192,5	2089 ¹ / ₂ / 1	16	109 / 5	425,5	8 ¹ / ₂ / 11

Megjegyzés : A nagykállói és kisvárdai járásban 1 kepe
30 kéve = 1,07 köböl ; a dacalai járásban 1 kepe
= 1 kepe 1,14 köböl. 1 hold búza = 4 köböl,

A G A B O N A T E R M É S								
zab	búza		rozs		árpa		zab	
hold	köböl	kepe	kepe	köböl	kepe	köböl	kepe	köböl
—	450 ¹ / ₂	488	—	—	—	6	—	—
—	592 ¹ / ₂	636	—	—	—	1	—	—
—	543 ¹ / ₂	590	—	—	—	—	—	—
—	35 ¹ / ₂	250	—	—	—	24	—	—
—	11	12	—	—	16 ¹ / ₂	17	—	—
—	11	60	—	—	—	5	—	—
4	308 ¹ / ₂	802	—	—	—	93	—	8
—	241	342	—	—	—	5	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—
1	423	546	—	—	—	68	—	2
—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	67	112	—	—	—	6	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	991	1092	—	—	—	49	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—
1	178 ¹ / ₂	723	—	—	—	36	—	2
2	—	76	—	—	—	10	—	4
—	446 ¹ / ₂	568	—	—	—	31	—	—
—	11	12	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	103 ¹ / ₂	111	—	—	—	—	—	—
—	3857	5230	—	—	—	230	—	—
8	12475 ¹ / ₂	16460	—	2	35 ¹ / ₂	682	—	16
—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	13322 ¹ / ₂	13855,5	7069 ¹ / ₂	7083,5	647 ¹ / ₂	1347	—	—
—	16293 ¹ / ₂	16293,5	—	—	—	—	—	—
1	9182	11177	126 ¹ / ₂	191	548	781	98	113
8	12475 ¹ / ₂	16460	—	2	35 ¹ / ₂	682	—	16
9	51273 ¹ / ₂	57786	7196	7276,5	1231	2810	98	129

28 kéve = búzánál 1 köböl; a nádudvari járásban 1 kepe

32 kéve

1 hold árpa = 2 köböl. 1 kepe árpa és zab = 2 köböl.

hogymennyi kepe mennyi szemtermést adhatott a XVI. században. Makkai László a Rákóczi-uradalom területén a XVII. századra és főleg Felvidékre vonatkoztatva végzett számításokat és arra a megállapításra jutott, hogy egy 30 kévés kalangya búza vagy rozs kb. egy köblöt, árpa és zab két köblöt adott¹⁰.

De azért is hipotétikus értékű a szalmában kifejezett gabonamenynyiség szemtermésre való átszámítása, mert nem ismerjük a helyben használatos űrmértékeket, és egy hold föld területi kiterjedését sem. Éppen azért a táblázatnak ez a része csupán kísérletnek tekinthető. Több más hasonló dézsmajegyzék adatának feldolgozása után minden bizonynyal módszertanilag is jobban alátámasztott, és így realisabb eredményhez lehetne jutni.

*

Amint említettük, a Szabolcs megyei tizedjegyzéknek az a nagy értéke is megvan, hogy ugyanazon évből a báránydézsmát is magába foglalja. Sajnos ez sem teljes, mert a kállói dézsmakerület báránytizede nincs meg, csak a kisvárdai, dadai és nádudvari járások jegyzéke maradt fenn. A három járásban összesen 477 dézsmát fizetőt írtak össze, ezek tized fejében 3422 darabot fizettek. Ez maga is tekintélyes szám, egy-egy dézsmafizető átlag 8 darabbal adózott, azonban ez csak az átlag, mert gyakran előfordul az is, hogy egy-egy juhtartó 15, sőt 20 darabot is fizetett.

Nagyon jellemző a juhtartás területi megoszlása. A kisvárdai járásban nem minden faluban találtak juhot, ahol találtak is, csak egy-két jobbágy tartotta. A legtöbb juhtartót Mándokon találták, összesen hetet; hat volt Leveleken és Szolnokon, öt Zsurkon és Litkén. Sokkal jelentősebb a Hortobágy és a Sárrét szélére eső falvak juhtartása. A nádudvari járásban Nádudvaron 32, Püspökladányban 26, Szoboszlón 20 jobbágnak volt juha, néhány falu, mint Csege, Ohat, Egyek, Zám és Tetétlen gabonadézsmát nem is fizet, mintha nem is lenne itt földművelés, ugyanakkor ugyanezekben a helyeken sorban 2, 10, 2 és 4 báránydézsmát fizetőt írtak össze. Lehet azonban, hogy ezek a falvak a gabonadézsmajegyzékből, egyéb, ma már ismeretlen ok miatt, hiányoznak. Ugyanez a helyzet a dadai járásban. Polgár, Szentmargita, Nánás, Szentmihály, Dob, Rákamaz és Gáva falvakban 10—15 juhtartó jobbágy volt, de a többiekben is számos báránytized fizetőt találtak. A gabona- és báránytized névsorainak összehasonlításából kiderül az is, hogy a juhtartók kevés kivétellel a legminimálisabb gabonatizedet fizették. Úgy tűnik, mintha a juh-

¹⁰ Makkai László: A paraszti és majorsági mezőgazdasági termelés a XVIII. században. Bp. — Gödöllő, 1957. (Agrártört. Tanulmányok 2.) 20—22. Az ugyanott közölt adatok alapján próbáltuk a kaszált gabona holdankénti termésátlagát is megállapítani. A számítás alapjául a búzánál holdanként 4 köblöt, az árpánál és zabnál 2 köbölnyi átlagtermést felvenni eléggé realisnak látszik. A valószínű termésmennyiség hasábjában szereplő eredmény tehát úgy jött ki, hogy a dézsmajegyzék gelimaszámát 11,25-tel szorozva megkaptuk a tized alapjául szolgáló termésmennyiséget. A búzánál 28 kévés gelimát véve egy köből szemtermést számítottunk, az árpánál ugyanolyan számú kévéből álló kalangyánál két köblöt. A 30, illetőleg 32 kévés kalangyánál arányosan 1,07, illetőleg 1,14 köbölnék vettük. A kaszált gabona szemtermését a búzára holdanként 4, az árpára és zabra 2 köbölnel számítottuk át.

tartás lett volna fő foglalkozásuk, és csak mellékesen, a házi szükségletre vetettek volna némi gabonát.

A 477 báránydézsmát fizető közül 273-nak, tehát majdnem felének a neve a gabonadézsmát fizetők jegyzékében nem fordul elő, ezek teljesen juhtartásból éltek. Sok esetben az azonos vezeté- és eltérő keresztnév alapján megállapítható az is, hogy a család egyik tagja foglalkozott juhtartással. Egy-két esetben példa van arra is, hogy a juhtartók juhászt is fogadtak, s a juhásznak magának is volt a gazda nyájában juha. A névsorok összevetéséből az is megállapítható, hogy ha a juhtartók a saját falujukban nem kaptak legelőt, a harmadik, negyedik szomszédba is elmentek legeltetni¹¹.

Végezetül dézsmajegyzékünk tájékoztat a méhállományra vonatkozóan is. Ennek, amint az összeírásokból is kitűnik, sokkal nagyobb gazdasági jelentősége volt a jobbágy háztartásában, mint első pillanatra vélni lehetne. Egy kas méh váltsága 4 dénár, csak 2 dénárral kevesebb, mint egy hold kaszált gabonáé.

A négy járásban 277 tizedfizető 1356 kas méhdézsmát fizetett, közeparányosan 4,5 kast, ami tizedfizetőnként 50—52 kas állománynak felel meg. Valójában azonban 1—1 faluban csak minden negyedik-ötödik jobbágynek van méhe, és sok olyan falu is van, ahol egyáltalán nem foglalkoztak méhtartással. A legtöbb méhet a nádudvari járásban tartották, itt 20 faluban 212 tizedfizető van, 1178 kas tizeddel. A legkevesebb a dadai járásban, ahol három faluban csak 6 méhészgazda volt, és ezek 11 kas méhet adtak. A méhtenyésztés ennek ellenére csak mellékfoglalkozás, bár megállapítható, hogy méhtartók többsége az alacsony gabonatizedet fizetők közül kerültek ki.

¹¹ A bárányok dézsmálására vonatkozó utasítások szerint a tizedszedők május végén vagy június elején a legelőn írták össze a nyájukat. MGTSZ. 1897: 15—34. Az eddigi kutatások és feldolgozások nem adnak megbízható támpontot arra, hogy eldönthessük: a dézsmaszedés alapjául a tényleges állományt vették-e vagy az évi szaporulatot? Az első esetben a dézsmajegyzékben szereplő számból a valóságos állományt az Ila Bálint által ajánlott 11,25 szorzószámmal számítva, közvetlenül meg lehet állapítani. Ezzel az eljárással a valóságos állományra alacsonyabb számot kapunk, mint a második esetben. Ha ugyanis csak a szaporulatot vették alapul, akkor a kosokat, ürüket, anyákat és a tavalyiakat figyelembe véve egy olyan nyáj, melyből 8 darab dézsmát szedtek, 90 bárányból állott. A 90 bárányos nyáj tényleges állománya azonban a bárányokon felül még kb. 105 anya, 5—6 kos, 20—25 toklyó és kb. ugyanannyi ürü volt, tehát egy 8 dézsmabárányt fizető jobbágy valóságos juhállománya, a dézsmaszedés alapjául szolgáló szaporulattal 160—165 darab lehetett. Táblázatunk összeállításánál ezt a lehetőséget vettük figyelembe, mert sok érv támogatja azt a feltevést, hogy a dézsmaszedés alapja csak a szaporulat volt, éppen úgy, mint a vetett terménynél a betakarított termés. A valóságos állomány megállapítása érdekében tehát a dézsmabárányok számának 11,25-ös szorzatát — ami csak a bárányállományt adja — még 1,8-del meg kell szorozni. Az így kijött eredmény természetesen magasabb állományt mutat, mintha a dézsmába beadott mennyiségnek egyszerűen tízszeresét vagy az Ila Bálint által javasolt 11,25-szörösét vesszük alapul, azonban ez esetben, ha a tized alapja csupán a szaporulat volt, a valóságos állomány megállapítása érdekében ezt a korrekciót is el kell végezni.

Juh- és méhállomány 1956-ban :

N a g y k á l l ó i j á r á s

Falu neve	Báránydézsmát fizetők száma	Dézsmá bárá- nyok száma	Juhállomány darab	Méhtizedet fizetők száma	Tizedméh kas	Méhállomány
Ibrány				5	5	56
Tura				3	4	45
Napkor				3	4	45
Pazon				1	2	22
Oros	báránydézsmá jegyzék hiányzik			3	4	45
Nagykálló				2	4	45
Szakoly				4	4	45
Aba				4	6	67
Mihálydi				5	10	112
Adony				1	5	56
Gelse				2	2	22
Semjén				3	6	67
Összesen:	—	—	—	36	56	627

K i s v á r d a i j á r á s

Demecser	2	9	182			
Kék				1	20	221
Berkesz	2	14	283	1	3	34
Tass	2	6	121	3	15	168
Pátroha				1	3	34
Ajak	2	8	162			
Dombrád	2	18	364	1	4	45
Kanyár				1	2	22
Kékcse	1	3	61			
Rozsály	2	11	222			
Veresmart	1	3	61			
Döge				1	2	22
Komoró	1	5	101	2	12	137
Zsurk	5	27	548			
Litke	5	16	324			
Pap	2	10	202			
Pálca	3	16	324			
Mándok	7	36	726			
Bezdéd	1	5	101			
Eperjes	3	19	383			
Ladány	1	6	121			
Örmező	1	13	262	1	8	90
Mogyorós	1	8	162			
Lövő	3	4	81			
Aranyas	2	8	102			
Apáti	1	3	61	1	4	45
Kenéz	2	3	61			
Báka	3	8	162	2	7	78
Gyüre	1	5	101			
Gemzse	3	12	243			
Gyulaháza	3	12	243			
Laskod				1	2	22

Falu neve	Báránydészmát fi. jétek száma	Dézsma bárá- nyok száma	Juhállomány darab	Ménthizedet fizetők száma	Tizedméh kas	Méhállomány
Karász	4	18	364			
Ramocsaháza	3	4	81			
Ibrony				1	5	56
Székely	2	22	445			
Levelek	6	19	383	5	19	214
Tét	2	5	101	1	5	56
Bogdány	5	25	506			
Szolnok	6	32	648			
Összesen:	90	413	8350	23	111	1249

D a d a i j á r á s

Polgár	14	113	2288			
Szentmargita	10	83	1680			
Nánás	11	64	1296			
Tedej	7	60	1215			
Szentmihály	12	83	1680			
Büd	5	33	667			
Dob	10	63	1275			
Dada	6	41	830	2	7	79
Lök	9	72	1458			
Eszlár	6	39	789			
Nagyfalu	9	80	1620	1	1	11
Rakamaz	15	95	1923			
Timár	6	19	383	3	3	34
Szabolcs	2	18	363			
Balsa	3	33	667			
Kenézlő	2	16	324			
Viss	3	20	405			
Vencsellő	6	51	1032			
Gáva	12	108	2187			
Bercel	6	37	749			
Paszab	2	8	162			
Pttrügy	1	5	101			
Összesen:	157	1141	23 094	6	11	124

N á d u d v a r i j á r á s

Püspökladány	26	118	2406	30	192	2150
Udvari	15	72	1458	14	68	765
Bajom	13	93	1882	9	49	551
Szerep	5	54	1092	16	88	990
Nagyrábá	6	59	1193	4	22	248
Rétszentmiklós	3	34	687	3	18	203
Kisrábá	4	53	1072	4	21	236
Torda	6	66	1335	2	11	124
Szentmiklós				12	53	596

Falu neve	Báránydézsmát fizetők száma	Dézsmá bárá- nyok száma	Juhállomány darab	Méhtizedet fizetők száma	Tizedméh kas	Méhállomány
Sáp	2	33	667			
Köteles	2	19	383	8	39	429
Szovát	12	93	1882	18	97	1091
Ebes	14	108	2187	9	46	518
Csege	2	34	687			
Újváros	16	94	1902	27	143	1589
Hegyes	8	49	991	1	6	67
Egyek	2	13	262			
Sziget	6	103	2084	9	52	585
Szoboszló	20	213	4312	10	63	709
Kaba	6	56	1134			
Báránd	8	46	920	9	43	484
Földes				1	6	67
Tetétlen	4	55	1113			
Hort	6	16	324	4	30	338
Nádudvar	32	276	5589	22	131	1474
Összesen:	230	1868	35 562	212	1178	13 224
Nagykállói járás	—	—	—	36	56	627
Kisvárdai járás	90	413	8350	23	111	1249
Dadai járás	157	1141	23 094	6	11	124
Nádudvari járás	230	1868	35 562	212	1178	13 224
Összesen:	474	3422	67 006	277	1356	15 224

A fentiekben az 1556-i dézsmajegyzéknek csak a legfontosabb adatait foglaltuk össze. A megye XVI. századi lakott helyeire, a dézsmafizetők számára, a beszedett gabona- és báránytized mennyiségére — eltekintve a beszedés akadályai következtében előállott hiányoktól — az adatok megbízhatók és pontosak. Az adatok értéke nemcsak ebben áll, hanem abban is, hogy a jegyzék korábbi, szórványos kisebb területeket összefoglaló, más egyéb összeírásoknál sokkal nagyobb területet ölel fel, és az összeírás módjából következő egységes eljárás miatt, összehasonlításra is megbízható alapot ad.

A tizedjegyzék adatait az itt említetteken felül még más szempontból is fel lehet használni. A családnevek elemzése a névadás gyakorlatára, a megye népének XVI. századi ethnikai összetételére vonatkozóan is tájékoztat. A családnevekből következően Szabolcs megye lakossága ebben a korszakban tiszta magyar, a mai Hajdúböszörmény környéki néhány falu (Újváros, Vid, Tedej, Nánás) családnév anyaga csak megerősíti azt, amit a következő évtizedben néhány urbáriális összeírás határozottan el is árul, hogy ezen a tájon némi korai délszláv telepítéssel is számolnunk kell. Arra azonban nincs kétségtelen bizonyítékunk, hogy a népesség nyelvi összetételében ez mennyiben mutatkozott meg.

A dézsmajegyzék a XVI. századi jobbágygazdálkodás kettős alapjára, a földművelés és az állattartás egymáshoz való viszonyára — legalábbis a juhtartással kapcsolatban — igen fontos adatokat tartalmaz. Más, közvetett forrásaink azt is elárulják, hogy a dadai és nádudvari járás Hortobágy és Sárrét melléki legelőin a juhtenyésztés mellett ebben az időben a szarvasmarha- és lótarás is igen nagymértékű lehetett.

Igen jelentős a búzatermelés túlnyomó voltára, általában azonban az egyes gabonafajtáknak a paraszti gazdálkodásban való jelentőségére levonható következtetés. Egy-két kivételtől eltekintve, a XVI. század közepén a gabonatermesztés aligha haladta meg a jobbágyháztartás vetőmag- és kenyérszükségletét. Sok esetben úgy látszik, mintha még ezt a mértékét sem érte volna el. Piacra való termelésről ezen a vidéken és e korszakban nemigen lehetett szó, már csak azért sem, mert a környékbeli nagyobb népességű mezővárosok maguk is jelentős földműveléssel foglalkoztak. Az itt-ott mutatkozó gabonafelesleget a terület nagyobb népességű helyei, amelyekben a tizedjegyzék szerint bebizonyíthatóan nem termelt meg az ott levő lakosság szükséglete, könnyen felvehették. A tizedjegyzék egyéb vonatkozásban, például a mezőgazdasági technika tekintetében is nyújt használható adatokat. Mivel azonban hasonló jellegű feldolgozások egyelőre hiányoznak, messzebbmenő következtetésre csak további összehasonlító adatok birtokában lenne lehetőség. A magyar mezőgazdaság- és népiségtörténet szempontjából is kíváncsú lenne, hogy ez az összeírás, amely a mostani körülmények miatt teljes egészében nem jelenhetett meg, szó szerint közzétehetővé válnék.

Balogh István

TITHE REGISTER OF THE COUNTY
SZABOLCS-SZATMÁR OF 1556

From the second half of the 16th century a fairly large number of registers remained which indicate the list of names of tax-paying serfs of an estate, of a county and so on — number and quantity of animals and of crop levied as church-tenth. The obligation of paying the tenth — which had been former an obligation for everybody according to the laws of the 11th century — was regulated in the 14—15th centuries by different laws. At the beginning of the 16th century the tenth was paid only by serfs who possessed a stock of sheep or cultivated land obliged to ninth-or tenth-paying. In the second half of the 16th century the tenth did not increase any more the incomes of the church because the tenth was collected by organs of the royal administration of inland revenue — the tenth-collectors of the Chamber, against a fixed compensation. Noblemen, domestic and farm servants, landless cottards were exempt from paying the crop tenth, but the sharecroppers and threshers were obliged to discharge the tithe according to the corn they obtained for harvesting and threshing as wage pay. As the ninth due to the landlord preceded the discharging of the tenth, the serf was in reality obliged to deliver 20% of his crop to the landlord or to the state.

The first, broadly speaking, complete tenth-register in the county Szabolcs dates from 1556 and contains the list of payers of sheep and grain tenth. In spite of some omissions it gives a point of support to estimate the number of the population, its animal keeping and corn cultivation in the middle of the 16th century.

In the middle of the 16th century there were in the county 143 inhabited communities, but the major part of them were sparsely populated. In the following decades 30 villages became desolate and even the name of some of them disappeared (v. map). There were tiny villages of 10—15 inhabitants, but the population of some villages and market-towns amounted to 1000 or more. The average number of the village population was 80—120. The population of the county in the middle of the 16th century may be estimated to 30 000, on ground of a comparison of the dates of the tenth register with registers of similar character (plate 1).

The registers of corn tenth indicate not only the levied quantity of crop but also show that the owners of some serfdoms have been paying the tithe not in kind but in cash. The reason for it is not always known. Sometimes it may have been the fact that the serf had a land subjected to tithe but it had no crop. In other cases the collectors of tenth exempted whole groups and villages from tenth paying in kind (chiefly on account of disasters). In some cases it can be stated that serfs belon-

ging to the Greek Church have been the payers of „pecunia Christianitatis” (s. c. Christian money). The number of serfs paying in cash was in 1556 in the county Szabolcs 42⁰/₀ of all serfs.

From the registers it can be established that also the serfdoms paying the tenth produced few corn. The primary crop was generally wheat on sandy soil rye, but barley and oats were produced only in small quantities. On ground of different conversions we can establish that the corn production of most of the serfdoms was at best enough for the own household, but it was not for the market (plate 2).

The register of sheep tenth⁷ is more instructive. In the villages of the western sandy region of the county at most 3—4 serfs could keep sheep in great number, but in the eastern villages which later lost its population in consequence of turkish devastations, animal-keeping in huge proportions went on. Here many tenth payers were registered who no or few wheat crop while their stock of sheep amounted to 60—100 pieces. In later centuries in the place of the villages enorm pastures developed which remained pastures for centuries (plate 3.).

The register of tenth contains also the dates of bee-keeping — very important in the Middle Ages.

In the villages are important stocks of bees, although the serfs carried on bee-keeping only as by-work ; the payers of bee-tenth payed always wheat tenth as well.

The lists of names make it possible to establish the ethnic distribution of the population. 95—96⁰/₀ in the county were Hungarians, but in some villages survived descendants of Serbians transferred from Northern Serbia from the Turks in the frist third of the 15th century.

István Balogh

SALÉTROMFŐZÉS SZABOLCS MEGYÉBEN A XVI—XIX. SZÁZADBAN

BEVEZETÉS

A salétrom régi magyar vegytani név. A nevet a latin sal nitrum vegytani névből alakították ki¹. A sal nitrum elnevezés pedig a latin nitrum vegytani névből fejlődött.

A sal nitrum név első tagjának, a sal szónak kétségtelenül só a jelentése². A második tagjának a nitrumnak a jelentésével kapcsolatban azonban már bizonytalanság mutatkozik. A közkezen forgó latin—magyar szótárak szerkesztői például nem voltak egy véleményen róla. Mindössze két nagyon jól ismert szótár szerkesztőjére utalok itt. Számukat nagyon könnyen sokszorosukra lehetne emelni. Páriz Pápai Ferenc 1767-ben kiadott szótárában egyaránt a salétrom jelentéssel közölte a nitrum és a sal nitrum szavakat. Finály Henrik ellenben az 1884. évről keltezett szótárában már egyformán a természetes szikso értelmet tulajdonította nekik³.

A különböző nyelvtörténeti szótárak szerkesztői — Szarvas Gábor, Simonyi Zsigmond és Zolnai Gyula (itt is csak néhány nevet említek meg) — a nitrum és sal nitrum szavakkal kapcsolatban Páriz Pápai Ferencel teljesen egy véleményen voltak⁴.

Azt hiszem, nem tévedek, ha a Finály Henrik-féle véleménynek a Páriz Pápai Ferenc-féle véleményről való feltűnő eltérését egyebek közt a salétromtermelés időközbeni megszűnéséhez kapcsolódó érdeklődéscsökkenéssel magyarázom.

A kérdés azonban még bonyoszkodik azzal, hogy egy régi vegytani könyvben, a Roscoe—Schorlemmer—Lengyel-féle, a nitrogén elemnevet a salétromképző jelentéssel találjuk meg. Ezzel ugyanis a salétrom érteleme a nitrum névnek magának tulajdonítódott⁵.

Egy újabb munka, Erdei-Grúz Tibor munkája szerint a kálisalétro-

¹ Bárczi Géza: Magyar szófejtő szótár. Budapest, 1941. 265.

² Páriz Pápai Ferenc: Dictionarium Latino—Hungaricum. Szeged, 1767. 495.

³ Az első adat Páriz Pápai említett szótárában, a 275. és 495. lapokon. A második Finálynak A latin nyelv szótára című könyvében az 1310. és 1747. hasábkokon.

⁴ Szarvas és Simonyi könyve a Magyar Nyelvtörténeti Szótár. Budapest, 1891. 1502. hasáb: Salétrum, salnitron, saretron, nitrum, sal nitri, salpeter, eresztett salétrom. Salétromos: nitrosus. Nitratus. Salétromos főző vasüst. — Zolnai munkája: Magyar oklevélszótár Bp. 1906. 827 h: Salétrom: nitrum, sal nitri.

⁵ A könyv címe: A vegytan elemei. Szerzője Roscoe H. E. Németre fordította Schorlemmer Károly. Ebből magyarra fordította Lengyel Béla. Megjelent Pesten, 1871-ben: 41. lap.

mot is nevezték nitrumnak⁶. A névnél tehát sorozatos jelentésváltozással kell számolni.

A nitrum minden valószínűség szerint egy nitrogénből és oxigénből kialakult NO_3 képlettel bíró atomcsoportnak a neve, amely a kálium, nátrium, kalcium (mész) stb. nevű elemek atomjaival való egyesülése után kálium-, nátrium-, kalcium- stb. -nitráttá válik.

Mivel azonban ezeket a nitrátokat a salétromsav (HNO_3) sóinak tekintik, salétromsóknak is mondják. Ilyen sók: a káliumnitrát vagy kálisalétrom (KNO_3), a nátriumnitrát vagy csillei salétrom (NaNO_3), a káliumnitrát vagy mézsalétrom vagy norge- (norvég-) salétrom ($\text{Ca}(\text{NO}_3)_2$) stb.

Ezek a sók a talajban természetes úton is létrejöhetnek.

Az egykori Szabolcs megye talajában a már fentebb említett salétromsók leggyakoribbak. Ezek közül pedig a múltban legkeresettebb volt a kálisalétrom. Nélkülözhetetlen alapanyaga volt ugyanis a puska-porgyártásnak. Azért mesterségesen is igyekeztek létrehozni. Szabolcsban is sokan termelték. Mint legismertebbet nevezték azután salétromnak.

Erre való tekintettel vettem tanulmányom címébe a kálisalétrom név helyett a salétrom nevet. És erre való tekintettel használok ezt — különös kivételektől eltekintve — a tanulmány szövegében.

A salétrom (kálisalétrom) vegyi képlete — mint már mondtam — a KNO_3 . Eszerint a kálium, a nitrogén és az oxigén vegyi egyesülése révén jött létre. Benne egy kálium-, egy nitrogén- és három oxigénatom van. Ezek együtt alkotnak egy salétrom molekulát. A mondott atomok egyesülése természetes vagy mesterséges úton egyaránt végbemehet. Előbbi esetben az emberi munka a termelt salétrom begyűjtési és tisztítási műveleteire szorítkozik. Utóbbi esetben már a vegyületet is az ember hozza létre.

Tanulmányomban a salétrommal — a salétrom létrejövetele lehetőségeivel — nem foglalkozom általában. Ha megyém (a régi Szabolcs megye) területéről adat kerül elő, egyformán vizsgálat tárgyává teszem. Ezzel szemben idegen földek különlegességeivel, például az indiai salétrommal vagy a levegőből gyártott salétrommal nem foglalkozom.

A szabolcsi salétromfőzésről egy 1620. évi az első s egy 1881. évi az utolsó adatom⁷. Az 1620. évi okiratos adatból kitűnik az, hogy a salétromfőzés a megyében, az említett évben már fejlett népi iparág volt. Így a legnagyobb valószínűséggel el lehet mondani, hogy Szabolcs megye területén már a XVI. században is űzték a salétromfőzést.

A körülmények mérlegelése után pedig tényként is el lehet fogadni, hogy a salétromfőzésnek a megyében való meghonosítása Nagyikalló

⁶ Vegyszerismeret. Budapest 1943.

⁷ Az első adat a nyíregyházi Állami Levéltár Szabolcs megyei anyagában: Fasciculus Actorum Numerus 22. 1620-as jelzésű okiratában. Második adat Büd (Tiszabüd) 1868. évről keltezett tagosítási térképén. Ez a térkép a nyíregyházi Jósa András Múzeum térképgyűjteményében található. Rajta egy salétromfőző hely (salétromszérű) körvonala fel van tüntetve. Így bizonyásznak lehet tekinteni arra, hogy a tagosítás idejében még használatban volt.

vára fokozódó védelmi jelentőségével s e vár véghegyé való nyilvánításával kapcsolatban, az 1574. év táján történt⁸.

Egyik nagyon fontos bizonyítéka ennek az is, hogy a szabolcsi salétromfőzés központja Nagykállóban, sőt a kezdet kezdetén a nagykállói várban magában volt. Innen látták el tanáccsal a salétromfőzőket. Itt váltották be a többé-kevésbé kész salétromot.

A megye területe a XVI. század végi—XIX. század eleji időszakban más volt, mint volt a mai nemzedékek nagy többségének az életében. Északon, keleten és délen messze túlhaladta a XIX. század végi—XX. század eleji megyehatárt. Különösen az utolsónak említett határrészen, a délin, ahol mint határmenti községeket Érmihályfalvát, Érkenézt, Ábrahámot, Szovátot, Földest, Sápót, Tetétlent, Nádudvart, Püspökladányt, Egyeket és Csegét is hozzá számították⁹. Viszont a megye határvonala által körülzárt Nánást, Dorogot, Hadházt és Böszörményt, mint hajdúvárosokat, belőle kirekesztették.

A salétrommal kapcsolatos munka összességét a népnél az említett időszakban salétromfőzésnek mondták. Tanulmányom címébe is ilyen értelemben vettem be ezt a szót. A tárgyat elsősorban különben is népi vonatkozásban vizsgálom.

AZ EGYKORI SZABOLCSI SALÉTROMFŐZŐ KÖZSÉGEK NÉVSORA

Szabolcs megyében a XVI. század végétől a XIX. század elejéig a következő községekben főztek salétromot: Acsád¹⁰, Ajak¹¹, Apagy¹², Bács¹³, Bátor¹⁴, Bercel¹⁵, Béltek¹⁶, Bogát¹⁷, Bogdány¹⁸, Búd¹⁹, Csege²⁰,

⁸ A kállói várkastély (castellum) véghegyé való nyilvánításáról az 1574. évi törvény 5. cikkelye szól. Ebben olvasható, hogy a várkastélyt „csak minapában” (tehát nem régen) építették fel. Lásd Márkus Dezső: Magyar törvénytár. Bp. 1899. 1526—1608-as kötete 637.

⁹ Ábrahám: Ma Nyírábrány.

¹⁰ A fejezetben felsorolt községnevekhez bizonyítékként csak egy-egy adatot csatoltam. Ezek kiválogatásánál azon voltam, hogy az általam ismert adatok közül a legrégebbekre mutassak rá. Ezzel a vidéki kutatómunkát igyekeztem megkönnyíteni. Az első helyen említett Acsád községnek Nyíracsad ma a neve. 1827. évi 34. törvénycikkkel lett Szabolcshoz csatolva. — Forrás: Nyíregyházi Állami Levéltár, Szabolcs megyei anyag: Fasciculus 23. Act. Numerus 535. 1813. Benne utaltak az 1788. évre.

¹¹ Forrás: Nyh. Áll. Lt. Szab. a: Fasc. 28. N. 234. 1727.

¹² F: Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 28. N. 234. 1727.

¹³ Okiratos alakja Bács. Ma Aranyosapáti része. F: Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 25. N. 173, 1724.

¹⁴ Ma Nyírbátor. F: Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 15. N. 1132., 1799.

¹⁵ Ma Tiszabercel. F: Vas Imre, Tiszabercel. Nem egészen biztos adat, de mivel a község szódafőzéséről nagyon nevezetes volt, Vas adatát nem tekinthettem egészen lehetetlennek.

¹⁶ Ma Nyírbéltek. F: Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 28. N. 35. 1786.

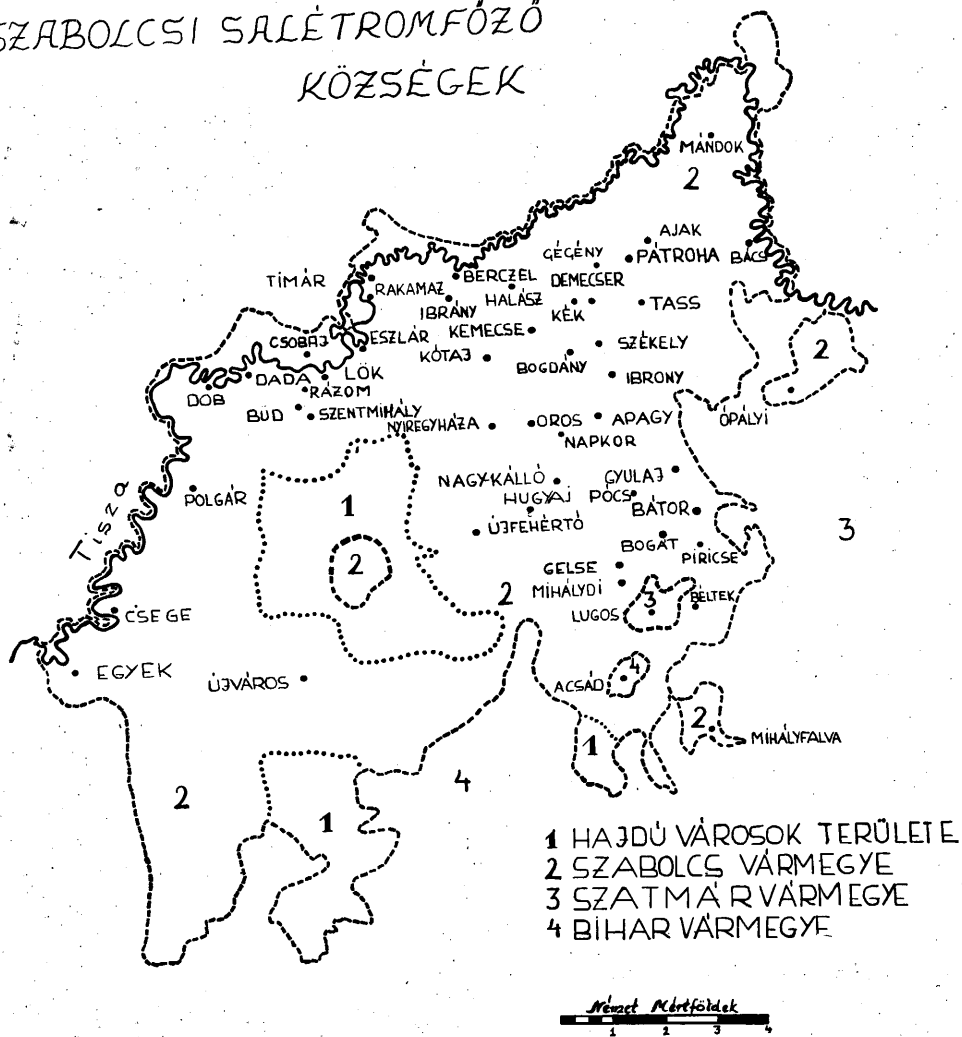
¹⁷ Ma Nyírbogát. F: Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 15. N. 1132., 1799.

¹⁸ Ma Tiszavasvári része. F: Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvtára, közt. Fasc. 64. N. 14. 1704.

¹⁹ Ma Tiszavasvári része. F: Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvtára, Debrecen: R 74 jelzésű okirat: Számadási Diárium. 1805.

²⁰ Ma Tiszacsege. F: Nyh. Áll. Lt., Nagykálló község iratai. I. csomó. 1749.

SZABOLCSI SALÉTRÓMFŐZŐ KÖZSÉGEK

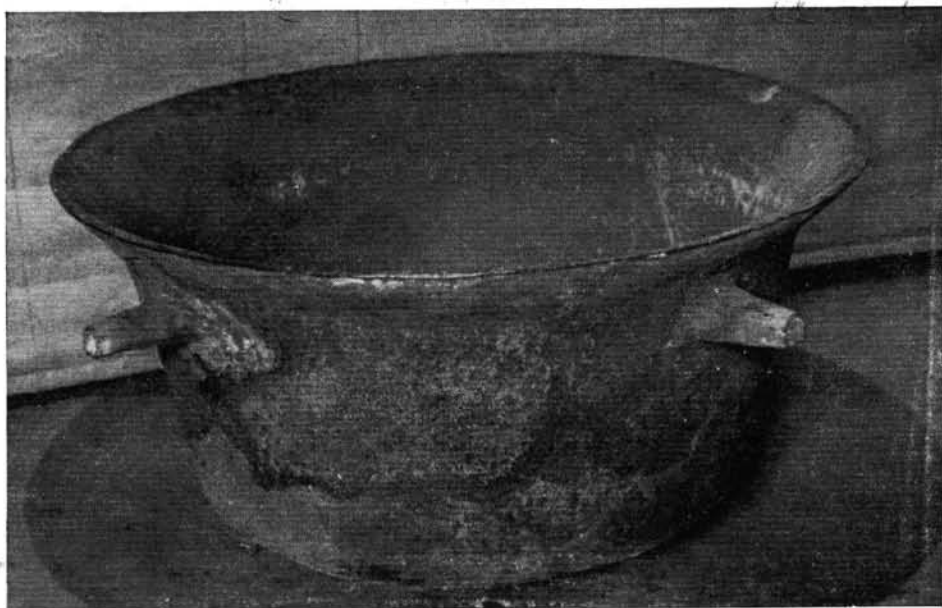
17. kép. Szabolcs megyei salétromfőző községek

Csobaj²¹, Dada²², Demecser²³, Dob²⁴, Egyek²⁵, Eszlár²⁶, Gelse²⁷, Gégény²⁸, Gyulaj²⁹, Halász³⁰, Hugyaj³¹, Ibrány³², Ibrony³³, Kemecse³⁴, Kék³⁵, Kótaj³⁶, Lök³⁷, Lugos³⁸, Mándok³⁹, Mihálydi⁴⁰, Mihályfalva⁴¹, Nagykálló⁴², Napkor⁴³, Nyíregyháza⁴⁴, Oros⁴⁵, Ópályi⁴⁶, Pátroha⁴⁷, Piricse⁴⁸, Polgár⁴⁹, Pócs⁵⁰, Rakamaz⁵¹, Rázom⁵², Szent Mihály⁵³, Székely⁵⁴, Tass⁵⁵, Tímár⁵⁶, Új-fehértó⁵⁷, Újváros⁵⁸ (17. kép).

A MEGYE EGYETLEN SALÉTROMFŐZÉSI TÁRGYI EMLÉKE

Szabolcs megye salétromfőzési eszközei közül csupán egyetlen öntött vasüstre tudunk hivatkozni, amelyet a nyíregyházi Jósza András Múzeumba szállítottunk be. Így megmaradását biztosítottuk⁵⁹.

- ²¹ F: Tiszántúli Ref. Ek. Kvt., D: R 74 j. i. Szám. Diár. 1828.
²² Ma Tiszadada. F: Tiszántúli Ref. Ek. Kvt., D: R 74 j. i.: Szám. Diár. 1805.
²³ F: Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 110. N. 167. 1692.
²⁴ Ma Tiszadob. F: Tiszántúli Ref. Ek. Kvt., D: R 74 j. i.: Szám. Diár. 1809.
²⁵ F: Tiszántúli Ref. Ek. Kvt. D: R 74 j. i.: Szám. Diár. 1828.
²⁶ Ma Tiszaeszlár. F: Tiszántúli Ref. Ek. Kvt., D: R 74 j. i.: Szám. Diár. 1823.
²⁷ Ma Nyírgelse. F: Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 28. N. 32. 1786.
²⁸ F: Szabó József: Salétromtermelés Magyarhonban. A Természettudományi Társulat évkönyve. Pest, 1851. II. k. 1845—1850. 228.
²⁹ Ma Nyírgyulaj. F: Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 28. N. 27. 1786.
³⁰ Ma Nagyhalász. F: Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 28. N. 27. 1786.
³¹ Ma Érpatak. F: Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 25. N. 1132. 1799.
³² F: Archivum Rákócziánüm. Pest, 1873. I. k. 270. 1703.
³³ Ma Nyíribrony. F: Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 5. N. 64. 1704.
³⁴ F: Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 15. N. 1132. 1799.
³⁵ Orsz. Lt., Bp.: U és C j. i. Fasc. 64. N. 14. 1704.
³⁶ A XVIII. század végén és a XIX. század elején Keresztút is. F: Zsilinszky Endre—Treitz Péter: A szikes talajok javítása. Bp., 1924. I. rész 116. Ezt az adatot itt a Szemerszky-féle szóbeli adat megerősítésére közlöm.
³⁷ Ma Tiszalök. F: Tiszántúli Ref. Ek. Kvt., D: R 74 j. i.: Szám. Diár. 1810.
³⁸ Ma Nyírlugos. Az 1827. évi 34. törvénycikkkel csatolták Szabolcshoz. F: Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 16. N. 145. 1810.
³⁹ F: Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 31. N. 241. 1730.
⁴⁰ Ma Nyírmihálydi. F: Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 15. N. 1132. 1799.
⁴¹ Ma Érmihályfalva. F: Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 15. N. 1132. 1799.
⁴² F: Orsz., Lt., Bp., U és C j. i. Fasc. 64. N. 14. 1704.
⁴³ F: Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 15. N. 1132. 1799.
⁴⁴ F: Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 11. N. 417. 1811.
⁴⁵ F: Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 28. N. 27. 1786.
⁴⁶ F: Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 15. N. 1132. 1799.
⁴⁷ F: Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 28. N. 234. 1727.
⁴⁸ F: Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 15. N. 1132. 1799.
⁴⁹ F: Tiszántúli Ref. Ek. Kvt., D: R 74 j. i.: Szám. Diár. 1805.
⁵⁰ Ma Máriapócs. F: Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 15. N. 1132. 1799.
⁵¹ F: Tiszántúli Ref. Ek. Kvt., D: R 74 j. i.: Szám. Diár. 1810.
⁵² Ma Tiszalök része. F: Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 15. N. 1132. 1799.
⁵³ Ma Tiszavasvári része. F: Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 5. N. 65. 1704.
⁵⁴ F: Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 28. N. 10. 1736.
⁵⁵ Ma Nyírtas. F: Orsz. Lt., Bp.: U és C j. i.: Fasc. 64. N. 14. 1704.
⁵⁶ F: Tiszántúli Ref. Ek. Kvt., D: R 74 j. i.: Szám. Diár. 1826.
⁵⁷ F: Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 129. N. 1010. 1796.
⁵⁸ Ma Balmazújváros. F: Tiszántúli Ref. Ek. Kvt., D: R 74 j. i. Szám. Diár. 1828.
⁵⁹ Az üstre 1953-ban Gombás András tiszavasvári nyug. igazgató tanító hívta fel a figyelmet. Az üst megszerzése szerfölött nehéz volt. A nehézségek elhárítása Csallány Dezső múzeumvezető érdeme.

18. kép. A büdi salétromfőző üst

Az üst a XVIII. század végén készült. Egy Büdön lakó Dogály nevű görög származású kereskedőcsaládnak volt a tulajdona. Alakja hengerded. Szája kihajló peremű. Feneke gömbölyded. Mélysége 67 centiméter. Felső átmérője 125 cm. Mérnöki becslés szerint súlya 6,5 méter-mázsa. Leltári száma 57.66.1.

Az üst a maga nemében egyetlen országunkban (18. kép).

NÉPI SALÉTROMFŐZÉSI HAGYOMÁNYOK, NÉPI SALÉTROMISMERETEK

A régi Szabolcs megye területén nyolc évtizedet meghaladó idő óta nem főznek salétromot. A három emberöltőnyi idő elegendő volt ahhoz, hogy a salétromfőzők kihaljanak. Ezért legföljebb csak ezeknek az embereknek a gyermekeinél és unokáinál tudtam érdeklődni a salétromfőzés feltételei és munkamenete felől.

Ezek kutatására mindössze kilenc egykori szabolcsi községben volt alkalmam. Legelőbb Demecsert kerestem fel. Erről a községről ugyanis sokszor hallottam, hogy benne mindenki (azaz minden paraszti sorban élő ember) főzött salétromot⁶⁰.

A községben különös módon csak egyetlen egy dolgozót, Hegedűs József nevűt, találtam, aki részletesen tudott beszélni a salétromfőzésről. Az illető 74 éves volt.

⁶⁰ Valószínű, hogy ez a felfogás *íjj. Reiszig Ede* Szabolcs vármegye története című cikke alapján terjedt el. Megjelent *Borovszky Samu: Magyarország vármegyéi és városai, Szabolcs vármegye c. munkában. Budapest, 1900. 478.*

Anyai nagyapja, Tóth László nevű gazdálkodó volt : ő főzött salétromot. Egykori belsősége a mai Arany János utcában fekszik. Ennek a belsőségnek a kertje termelte számára a salétromot. Anyai nagyapjával ugyanegy utcában, sőt ugyanegy sorban lakott a másik (az apai) nagyapja. De ő már nem tudott salétromot főzni. Hogy mi volt ennek az oka, azon nem gondolkodott.

Ő az apai nagyapja egykori belsőségén lakik, mely az utca 22. száma alatt fekszik. Attól nyugatra esik az anyai nagyapja-féle belsőség. A két belsőséget három belsőség választja el egymástól. A nagyapák belsőségeinek udvarai közt nem volt lényeges különbség. Egyformán estek (lejtettek) észak felé. Egyformán homokosak voltak. A belsőségekhez tartozó kertek azonban a felszínük tekintetében különböztek egymástól. Anyai nagyapjáé ugyanis lent (mély) és teknő alakú volt. Vizes (csapadékos) időjárás esetén a közepén megállt a víz. A Tisza árteréhez tartozó demecseri Rétnak a túlárado vize is belefutott. Ilyenkor a tőle nyugatra eső kerteken át csónakon is beveztek. Azért Csónak-kiállónak is mondogatták. Hegedűs József apai nagyapja kertrésze azonban már „fentes” (víz által nem járt) és sima volt.

A kertet mindkét nagyapjánál nádkerítés választotta el az udvaroktól. A „kertek” maguk nem voltak körülkerítve.

Hogyan munkálta anyai nagyapja a salétromos kertjét, azt Hegedűs József nem tudja. De arra nagyon jól emlékszik, hogy szülei következőket mondták róla : A salétrom fehér színű volt. Olyanforma, mint a „zuzmora”. Alakja is olyanforma volt. Belőle olyan sok jött ki a földből, hogy gereblyefejjel tolták össze. A salétromot üstben főzték. Üstje a nagyapjának is volt.

A kutatást Búd és Szent Mihály községekből nemrég kialakított Tiszavasváriban folytattam. Itt elsősorban a múzeumunknak salétromfőző üstöt adó büdi részen kutattam. Benne két adatközlőm akadt. Az egyik Hunyady József 46 éves általános iskolai tanár, a másik Pap R. János 74 éves dolgozó, a község egykori kondása volt.

Hunyady József hallotta a régi öregektől, hogy Búd községben volt Salétrom utca. Ennek az utcának déli oldalán sorakozó házak régi salétromseprő helyen épültek. A hely mélyebben fekszik a község régi belterületénél. Utóbbin valaha, sajátságosan, trágyából is készítették a kerítéseket. A község belső területe alatt futóhomokföld van.

Papp R. János belsősége a Salétrom utca déli oldalán fekszik. Lakóházát a salétrom miatt betonlapra volt kénytelen építeni. Régi lakóházának még kő volt az alapja. A salétrom a kőközőkön felszivárgott a vályogfalra, s azt rongálta, mállasztotta. A betonon már nem tud felhatolni.

Jelenlegi lakásában előbb földes volt a ház (szoba) és a pitvar. A salétrom hidegebb (hűvösebb) időben mind a két helyen belepte a „földet”, különösen a pitvar földjét. Ennek a salétromtól fehér színére az ujjával a nevét is rá tudta volna írni.

Házába és pitvarába a közeli földhordó helyről hordta a földet. Azt törekkkel vegyítette, vízzel megöntözte, bunkóval lebunkózta. Felesége pedig lótrágyás mázolófölddel lemázolta, homokkal lehintette. Továbbiakban ezekkel frissítgette. Ha kigödröződött, ezekkel javíttatta.

Házát salétrom ellen már régebben lebetonoztatta. Amikor jónak

látta, elhatározta, hogy pitvara földjét is lebetonoztatja (betonlapokkal lerakhatja). A munkára éppen akkor került sor, amikor nála jártam. A pitvar felásott és kihordott földjéből mintát vettem.

A Pap R. János udvarán levő állóverem (földházszerűen megépített burgonyatartó verem) déli végi vályogfalát a salétrom kétévenként elporlasztotta. Azért előző évben a falat benne már téglából készítette.

Az udvar mögötti téres, füves hely ma közlegelő és közös földhordó hely. Régebben itt is salétromszerű (salétromseprő hely) volt. Innen is vettem mintát.

A két mintát vegyelemeztettem. Az első minta, amelyet a pitvar földjéből vettem, szódára (Na_2CO_3) gyengén nyomos volt, emellett salétromos is. Ez azzal magyarázható, hogy a mintában sok volt a rothadó szerves anyag (trágya), ami Ca, K vagy Na sók jelenlétében baktériumok hatására nitrátokká alakul át. A salétrom túlnyomó többségben $\text{Ca}(\text{NO}_3)_2$ -, majd KNO_3 - és NaNO_3 -ból állt. A talaj (NO_3) tartalma százalékban 100 g talajra = 3,198⁰/₀. Igen nagy benne a sószázalék.

A földhordó helyről vett talajminta erősen meszes (CaCO_3) és szódára gyengén nyomcs volt. K, Na és Ca ionokat tartalmazott. 100 g talaj átlag 1—5 mg mennyiséget, valószínűleg karbonátok alakjában. Legalábbis az erős pezsgés erre mutatott⁶¹.

A Szent Mihály községrészi kutatásomban az 58 éves Gombás András nyugalmazott igazgató-tanító volt segítségemre. Szerinte az egykori Szent Mihály község salétromszerűje a tóalji kislegelő szélén feküdt. Déli harmada az ólas kertek aljában terült el. Ezeknek a kerteknek a mezsgyéin a juhok alól kikerült szálas trágyából gerággyát (garadját) raktak. A kertek maguk 1½ méterrel magasabban feküdtek a salétromszerűknél: ezért az esővíz és a hólé által a garadjából kiáztatott trágyaanyag megfuthatta és nitrogénban gazdagíthatta a szerű területét.

A szerű szélén az összesepert salétrompor tárolására vermet készítettek. A parton, a szerű végeinél, egy-egy sóházat (főzőházat) építettek. A déli végi sóház még az 1850. évben is megvolt. Amikor a szerűn víz állott, ott kötöttek ki a csónakokkal. A víz miatt a salétromszerűt többnyire csak júniusban kezdték használni.

A községben a XVIII. sz. nagyobb részében magyarok főzték a salétromot. Az 1795. év táján azonban már sziléziták is jelentkeztek a főzésre. Utóbbiak közül sokan beolvadtak a község magyar családaiába.

A szentmihályi salétromszerű területe 15 kataszteri hold és 381 négyszögöl volt. Szöllősi István 70 éves kőművesmester szerint az 1850-es években Czeller István volt a salétromszerű bérlője.

Bercelen (Tiszabercelen) egyik alkalmi utamat felhasználván, igyekeztem tájékozódni. Adatközlőm Vas Imre nevű dolgozó volt. Szerinte a községtől négy kilométerre fekvő Nagysóstón főztek salétromot. Tavaszi és nyári időszakban virágzott ki az a tó szárazabb részén. Úgy gyöngyöllött ott reggelenként, mint a porcukor. Egy időben, hallomása szerint, bérlők üstökben főzték. Az ezek mellett dolgozó emberek közül egy bele is esett az üstbe, úgy pusztult el.

A feleségének a lába egyszer megfájult. Az öregebb asszonyok szava

⁶¹ Bellák József miskolci vegyész-mérnök volt szíves részemre vegyelemezni (OMMI Talajlaboratórium).

után kiment a Nagysóstóra szerért. Hajnalban kellett érte mennie. Azt mondták, hogy akkor lesz haszna. Otthon felmelegítették. Zacsóban a felesége fájós testrészére rátették. Attól el is ment a fájdalma.

Sovány gyermekeket is fürösztgettek az oldatában. Ez nagyon síkos volt. Ilyen formában is jönak bizonyult.

A 90 éves Lacza (Laczó) Mihály szerint mosásra is jó volt. Utoljára azonban a берцели asszonyok már csak a nagyhalászi Fertőbe mentek mosószerért. Az alkalmasabb is volt rá, mert szóda volt.

A Nagysóstó területét csatornázták. Ma már legelőnek használják.

A „tóhoz” magam is kimentem. Dél tájban érkeztem oda. „Virágzása” látására ekkor nem számítottam. De ha reggeli hajnal idején érkeztem volna, akkor sem láhattam volna meg, mert a kutatóutam előtti időben nagy esők jártak. Ezek vize a talajból feltörő sóanyagot feloldotta. Az esőzések után hirtelen bekövetkezett nagy meleg idő pedig a „só” vizét elpárologtatta és kéregformájúvá tette. A kéreg világos krémszínű volt. Sajátságosan össze volt repedezve. Egy kés fokával mintát vettem (kapartam) belőle, amelyet — mihelyt tehettem — elemeztem.

Eszerint a küldött minta vízben oldható része igen csekély, mintegy 0,52%. Az oldatban salétrom (NO_3) és ammónium (NH_4) ionokat nem lehet kimutatni. Az oldott rész valószínű összetétele százalékban: nátriumbikarbonát 14%, kalciumklorid 27,7%, nátriumklorid 28,4%. Tehát a vizsgálatra beküldött anyag nem volt salétromkivirágzás⁶².

Következő időben Halász (Nagyhalász) területén igyekeztem adatot gyűjteni.

A halászi salétrom felől előzetesen a község 1930—1940-es évekbeli főjegyzője, Rittli Gyula tájékoztatót. Szerinte már az ő főjegyzősége idején sem beszéltek a községben salétromról. Az akkori legkiválóbb helyismerő a 80 éves Gombos Imre is csak széksóról, széksősepréről beszélt.

A széksót separték s az attól délre eső Nagy Bertényen, Székház nevű épületben főzték.

Az utóbb említett dűlőbe nyári időszakban déltájban magam is kimentem. Az ott történetesen jelen levő Für László nevű 60 éves dolgozóval beszéltem. Szerinte is csak széksőseprő és széksőfőző helyek voltak a két dűlőben. A Fertőt a múlt években halastóvá alakították. Ekkor gáttal is ellátták. A hely azonban sekély vizű és túlságosan szikes volt. A halak kipusztultak belőle. A „tóban” alig volt víz. Délnyugati részén cseplesz (elkorcsosodott) nádak tengődtek. A gát tetején összefüggő (a legkisebb repedést sem mutató), jégkéregszerű széksóréteg volt. A gát déli oldalán azonban a déli napsütés ellenére is itt-ott zuzmaraszerű állásban sorakoztak a széksóvirágok. A keleti száraz részen pedig, amelyet sekélyen futóhomok borított, a széksóvirágok hiánytalanul és hibátlanul megvoltak.

A gát közelében a széksókéregből mintát vettem. Az elemzés szerint igen erősen lúgos volt; $\text{pH} = 9,6$, semleges = pH , humusz = 0,57%, igen nagy szódatartalommal. A kevés minta miatt quantitative nem

⁶² Dr. Arany Sándor tudományos intézeti osztályvezető és Tóth József vegyész-mérnök szíves értesítése alapján (OMMI Talajlaboratórium, Debrecen).

tudták meghatározni. Salétrom is van benne : (NO_3) százaléka = 0,106. Nagy a sótartalma. CO_3 is van benne⁶³.

Ezután már Kemecsen tettem próbát az adatgyűjtéssel. Ott megintcsak nem salétromsepréről, hanem széksósepréről beszéltek. Legelőbb egy demecseri dolgozónak, Kelemen Józsefnek, kemecsei származású felesége hívta fel rá a figyelmemet. Itt is különösen a Nagysóstóra hivatkoztak. Oda el is mentem.

A helyszínen Hutykai András nevű 26 éves kondással találkoztam. Érdeklődésemre elmondta, hogy néhány éve lakik Kemecsen. A helyet, ahol most legelteti nyáját, egykori birtokosáról Ház- (Haas-) tanyasi székek mondogatják mostanában. Régebben tó volt ott. A rajta keresztül futó kanális (csatorna) partján legerősebb a szék. A szék erősségének érzékeltetésére a kőszikla szót használta. Van azonban ezen a helyen, mondotta még, egy olyan rész, amely mindig poros. Amikor a sertéseket arra hajtja, a lábát a porba bele-belemeríti, amely jólesik neki.

Ugyanerre a helyre el is kísért. A „szék” ott a felszínen valóban porszerű volt. Színe azonban a „kősziklaszerű” „szék” fehér színétől feltűnően elütött : világos krémszínű, itt-ott világosbarna is volt. Kérdésemre elmondta, hogy ezen a helyen a nyájjal meg is szokott állni. Így megerősödött a gyanúm, hogy a szék színe és halmazállapota ott az állatok vizeletétől és trágyájától változott meg.

Mintát vettem belőle. Erről a következő szakvéleményt kaptam : Igen erősen lúgos, $\text{pH} = 9,6$. Humusz = $0,81\%$. Szóda = $1,46\%$. Salétrom $(\text{NO}_3) = 0,034\%$. Nagy sótartalma van⁶⁴.

Ezekután már a legtermészetesebb volt, hogy a salétromtermelés egykori középpontjába, Nagykállóba szálljak ki népi termelési (főzési) adatok és ismeretek gyűjtésére.

Itteni első adatközlőm Szondy László nevű gazdálkodó volt. Hatvanöt éves. Náluk, mondta, a Sajtárszéken, a Fekete-széken, a Fehér-széken és a Hószomon seberték a salétromot. Szondy már tudatosan használta a „salétrom” szót. Tudott arról is, hogy puskaport készítettek belőle. Az említett székeket termő helyek a községtől 3—4 kilométerre fekszenek. Mái nem csatornázták azokat. Szóbeli tájékoztatása után előbb a legfontosabbnak mondott salétromseprő helyre, a Sajtárszékre mentem ki. A hely száraz volt. Északi részén erősen székes. A délin már kevésbé. Rajta nagy juhnyáj legelt.

Növény nélküli részein a szék sok helyen ragyásnak látszott. Legjobban az esőverte futóhomokhoz lehetne a felületüket hasonlítani. A hely keleti oldalán pedig meglepetéssel láttam egy, a kemecsei „poros” szikfolthoz hasonló nagy foltot. A nyáj juhászával beszélgetve megtudtam, hogy a Sajtár-széken állandóan legeltet s a „poros” helyen a juhait meg szokta állítani. Ezért megintcsak fel lehetett tennem, hogy a szék ragyavertsége és porossága egyaránt a juhok vizeletétől és trágyájától származik.

A porból mintát vettem.

A Fekete-széken csupán annyi feltűnőt láttam, hogy északi részén

⁶³ Bellák József vegyészmérnök szíves értesítése alapján.

⁶⁴ Bellák József vegyészmérnök szíves értesítése alapján.

volt a szék. A többen már szurokfekete talajt találtam. Területét rétként (kaszálóként) hasznosították.

A Fehér-széken újra az északi rész volt székes, mégpedig sokkal nagyobb mértékben, mint a Fekete-széknél. A szék északi végén szántóvetőket láttam. Tőlük a következőket hallottam. Hogy hogyan hozták létre a salétromot, nem tudják. Saját kis szántóföldjük művelése közben megpróbálták beszántani a tó szikes részére. A szántás felületén néhány nap múlva jelentkezett a zuzmaraforma kivirágzás.

Tisza Sándor 53 éves dolgozó volt az emberek közt a legbeszédeesebb: édesapja sokszor mondta neki, hogy a kállói salétromofficium belsősége a község északi részén, a Dókakút táján feküdt. Hogy az officium mikor szűnt meg, azt nem tudja. Apja szerint hat vagy hét ember vette meg a helyet. A vevők közt ott volt a beszélgetésnél jelen levő Palatitz János nagyapja is. Az officirkertet (tishti kert) katonák őrizték.

Palatitz János 65 éves dolgozó helybenhagyta Tisza Sándor beszédét. Sőt meg is toldotta azzal, hogy az udvarán levő épületek falai mind erősen salétromosak. Nagyapja adásvételi szerződését azonban nem volt hajlandó megmutatni. Azt mondta rá, hogy elveszett.

Sajtár-székről vett mintát vegyelemeztem. Róla a következő adatokat kaptam: pontos felvilágosításhoz még kellett volna minta. Jelen esetben a salétromosságot valószínűleg a hygroszkopikus sók, elsősorban a nitrátok (minden bizonnyal NaNO_3) okozzák. (NO_3)-tartalom: 0,114%. Humusztartalom igen alacsony: 1,03%. Szóda (Na_2CO_3)-tartalom: 3,46%. Salétromtartalom (NO_3): 0,114%. Igen lúgos, pH: 9,8%. Sótartalma igen magas⁶⁵.

Nyíregyházi gyűjtésem adatai a következők: a 80 éves Hrenkó János szerint a város salétromfőző területei a Pod Iron (Ér mellett) nevű helyen feküdtek. Tudja, hogy ott volt a Salétrom utca is. Ezt ma Tompa Mihály utcának nevezik. A salétromfőzésről azonban semmit sem tud mondani, különösebben nem érdekelte.

A 86 éves Pristyák Józsefné a Tompa Mihály utca 49. számú házában lakott. Elmondta, hogy udvaruk déli oldalán húzódó utcát, amelyik vágja a Tompa Mihály utcát, ma is Salétrom-köznek nevezik. Az ő házuk helyén még 40 évvel ezelőtt kert volt. Hogy főztek-e ott salétromot, arról nem tud.

Pusztai András 36 éves dolgozó, Pristyák Józsefné tőzsomszédja, később elmondta, hogy az idős asszony „félelmében” elhallgatta előttem a legfontosabb mondanivalóit. Nevezetesen, hogy gyermekkorában az Ér utcán lakott. Apja, Mihalkó János szintén főzött salétromot azon a helyen. A 6—8 éves korában (1879—1881-ben) történetekre nagyon jól visszaemlékszik. A kertjük és valamennyi Ér utcai lakos kertje, lenyúlt a későbbi Károlyi (mai Sztálin) térre. Este megöntözték a salétromszérűt. Hogy mivel öntözték meg, azt ő meg nem tudja mondani. Reggel összeseperték a rajta kiömlött salétromot. Egy katlan felett levő üstben kifőzték. A katlanba ő is hordta és rakta a tűzrevalót. Úgy hallotta a nagyoktól, hogy a salétromfőzők a betyároknak is adtak egyszer-egyszer salétromot. Attól tartott, hogy „beárurom” a hatóságoknál, s hogy neki ebből baja lesz.

⁶⁵ Bellák József vegyészmérnök szíves közlése.

Takáts Gáspár (70 éves) azonban a régi öregektől csak hallotta, hogy a Tompa Mihály utcában és a Salétrom-közön seprték a salétromot. A Sóstón azonban már csak szódát főztek.

Rittli Gyula is ezt mondta. Szerinte azonban az 1920-as évek végén a tó már csak fürdőzésre használt vizének a szódatartalma a csatornázás miatt annyira megfogyatkozott, hogy Nyíregyháza város akkori polgármestere, Bencs Kálmán, a nagyhalászi Fertőből szekerekkel hozatott feljavítására szódát.

Ibronyi (nyíribronyi) gyűjtőutam eredménye a következő: Darabos András 80 éves dolgozó elmondta, hogy anyósa, Kulcsár Borbála sokszor beszélt előtte a salétromfőzésről, de már csak arra emlékszik, hogy a község keleti oldalán levő mély fekvésű kertekben főzték a salétromot.

Margitics Imre 82 és Szegő János 80 éves kisparasztok hallották, hogy a község nyugati oldalán a kertekben ugyancsak szedték (gyűjtötték) a salétromot. Azt is hallották, hogy ott székesek voltak a földek.

Petró István 80 éves „gazdálkodó” szerint az anyja beszélt arról, hogy fiatalasszony korában segített apósának a salétromfőzésben. Anyja az 1860-as évek elején ment férjhez. A salétromot azon a helyen készítették, ahol ő most lakik. A szernek a földet le kellett szántani. Úgy jött ki belőle. De hogy az hogy történhetett, nem tudja. A salétromot csirkébe (kupacba) kaparták. A mezsgyéjükön levő kunyhóhoz dézsában vitték, ott üstben kifőzték. A kifőzött salétromot váluba töltötték. A délről való szomszédjuk is kapart salétromot. Salétromfőző kunyhójuk azéval közös volt. Úgyszintén az üstöt is közösen használták, ez nem az övék volt, hanem Nagykállóból kölcsön kapták. Amikor a főzéssel felhagytak, az üstöt visszaadták. A salétrom lúgjában a beteg emberek egyike-másika meg is fürdött.

Kótaji értesülésem: Szemerszky János 66 éves lelkész szerint az 1810-es években egy Kelcz nevű katonatiszt honosította meg itt a salétromfőzést. Salétromfőzői morvaországi csehek voltak. Ezek utódai a Cseh néven is emlegetett Matolcsyak.

A főzés helye a Dobránszky-család kertje hátulján volt. Ez a család a helyhez a Kelcz-családba való házasodás révén jutott. A helyet, amely kissé szikes volt, később (a salétromfőzés megszűntével) vályogvetéssel hasznosították.

Az ebben a fejezetben közölt népi adatok természetesen különböző értékűek. A vegyi elemzések adatait itt-ott nagyobb tájékozódásra fűztem hozzájuk. Közülük a teljes hitelűeknek látszó adatokat veszem ki, és tárgyi szempontból csoportosítom.

1. Szabolcs megyében a magyar honos salétromfőzők mellett kerültek idegen honosok is. Példaként említem itt a kótaji salétromosok (salétromfőzők) cseh-morva származását.

2. A salétromfőző helyek többségben a beltelkekhez tartozó kertekben voltak. Legbizonyosabbak ebben a tekintetben a demecseri és ibronyi adatok. Emellett azonban a külsőségnek is számítható legelőkön is létesítették azokat, például Büdön és Nagykállóban.

3. Nem minden helyet tartottak alkalmasnak salétromfőzésre. Legjobban mutatja ezt a demecseri Hegedűs-féle adat.

4. A salétromfőző helyek közt voltak kétségtelenül székes (sziksós) talajúak is, például Büdön és Nagykállóban.

5. A salétromtermelő helyeket „szerűknek” is mondták (például Demecserben).

6. Ugyanzokat le is szántották (például Ibronyban). Esténként pedig megöntözték (például Nyíregyházán).

7. A szerűn a reggelente kiütköző salétromot többnyire seprűvel separték össze (többek közt Nagykállóban is). Esetleg gereblyefejjel tolták össze (például Demecserben). Esetleg valami kaparóval kaparták össze (például Ibronyban).

8. A kis salétromkupacokat csirkéknek mondták (például Ibronyban). Esetleg előbb még veremben tárolták (például Szent Mihályon).

9. A csirkéket dézsával hordták az üsthöz (például Ibronyban).

10. A salétromot üstben főzték ki (Demecserben és Ibronyban is). Az üst egy-egy épületben volt elhelyezve (Ibronyban és Szent Mihályon).

11. A kifőzött salétromot vályuban jegecesítették (Ibronyban magában).

12. Ahol az adatközlők határozatlanok voltak abban, hogy a székeken (szikós helyeken) salétromot vagy szódát főztek, azokon a helyeken a széksónak (sziksónak) a földből való kiütközése, összeszedése és kifőzése nagyjából a salétrom földfelszínen való jelentkezésével és a salétrom kifőzési munkáival volt azonos (például Halászbán).

13. A salétrom központi szervezője a nagykállói salétromofficium volt.

14. A salétromfőzést Szabolcs megyében még az 1860-as és 1880-as években is folytatták (például Ibronyban és Nyíregyházán).

15. A salétromfőző üstöket, mint a nagykállói salétromofficium kikölcsönzött tárgyait, a salétromfőzés megszűntével vissza kellett szolgáltatni (például Ibronyban).

A NÉPI HAGYOMÁNYOK ÉS ISMERETEK ÍRÁSOS ADATOKKAL VALÓ EGYEZTETÉSE

A kéziratban fekvő és a nyomtatásban már megjelent adatokat itt egyaránt írásos adatoknak tekintem. Ezek felhasználása során azonban a kéziratok adatokra helyezem a súlyt. Nyomtatásban megjelent adatokra csak kivételesen utalok: amikor a kéziratok egyik-másik adatának a megvilágításához feltétlenül szükségesek vagy a nyomtatásban megjelent adatokkal szemben valamilyen szempontból kifogás emelhető. Ugyanezt teszem azokkal az adatokkal is, amelyek Szabolcson kívüli területekre vonatkoznak.

1. A salétrommunkákkal foglalatосkodókat általában salétromfőzőknek nevezték. Emellett mondták azonban salétromosoknak és karámosoknak is⁶⁰. A salétromfőzők többségükben magyarok voltak. Akadtak azonban köztük tót (szlovák) nemzetiségűek is. Sőt kerültek idegen honosok is. Utóbbiakat általában sziléziták (sziléziaiak) néven könyvelték el.

A magyar honos salétromfőzők túlnyomóan jobbágyok voltak. Ezek

⁶⁰ Salétromfőző: Országos Levéltár, Bp.: U és C: Fasc. 64. N. 14. 1704. Salétromos: még a tiszavasvári (tiszaúdi) rész) Görög Katolikus Egyházközség 1856. évi anyakönyvében is. Karámos: Tiszántúli Ref. Ek. Kvt., D: R 74: Szám. Diár. 1809.

nagyobb részben a maguk jobbágyi földjén termelték a salétromot. Az ilyen termelőket (salétromfőzőket) II. Rákóczi Ferenc fejedelem salétromos gazdáknak is mondta⁶⁷. Kivételképpen akadt a salétromfőzők közt egy-egy árendás (bérlő) vagy éppen egy-egy birtokos nemes is. Ezek majorsági földön foglalatoskodtak. Az előbbieket természetesen a másokén, utóbbiak a sajátjukon. A jobbágyok jobbágyi földi salétromfőző helyeik után terragiumot (földbért, földváltásot) fizettek a földesuraknak⁶⁸. Ezen terhükről már egy 1704. évi okiratban is szó esett. A teher nagysága azonban akkor még a salétromfőzők számához igazodott. A demecseri jobbágyok például személyenként 20—20 font salétrom adására voltak kötelezve. Az 1809. év táján azonban a terragiumot már általában a termelt salétrom tiszta súlya után fizettették. Mászánként 36 krajcárt voltak kénytelenek fizetni utána a jobbágyok⁶⁹.

Ahol több jobbágy főzött salétromot, ott a salétromofficium (salétromhivatal) egy karámbíró bízott meg a hivatalos teendők ellátásával. Ezért mászánként 7 krajcárt kapott. Ilyen megbízott volt Demecserben az 1810. évben Szabó György⁷⁰.

A bérlők a bérelt földért igen jelentékeny összeget fizettek. Oroson ez a bér a XIX. század elején egy arany volt. A haszonbérek fizetési ideje itt Szent Mihály napja (szeptember 29) volt⁷¹.

A sziléziták tömegesen a XIX. század elején jöttek a megye területére. Általában a házak (szobák) és istállók padló nélküli földjéből készítették salétromot. A salétromofficium állította őket munkába. A tulajdonosoknak is az adott olyan-amilyen kárpótlást⁷².

2. A salétromtermelő helyek többsége a beltelkek kertjében volt (kertnek általában az udvar kerítésén túli kertalját mondták)⁷³. Ugyanazok kisebbsége a kültelkeken feküdt. Ott is inkább a legelők szélein. Általában mély fekvésűek voltak. Olyannyira, hogy a víz azokat időnként el is borította. Oroson néhány salétromfőző hely egész különös módon jutott víz alá. A földesuraság a Berettyó nevű kis folyóvizen levő vízimalom gátjai közt a víz szintjét rendkívüli mértékben felemeltette, ezáltal a folyó eredő helye felé eső főző helyeket vízzel elárasz-

⁶⁷ Arch. Rákócziánium II. k. 40.

⁶⁸ Terragium: Nyh. Áll. Lvt., Szab. a: Proth. V. Fol. 123. N. 196. 1800. Földbér: Debreceni Áll. Lt., Különböző irományok: 1999 számú irat. 1809. Földváltás: Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Proth. XXVIII. Fol. 91. N. 187. 1824.

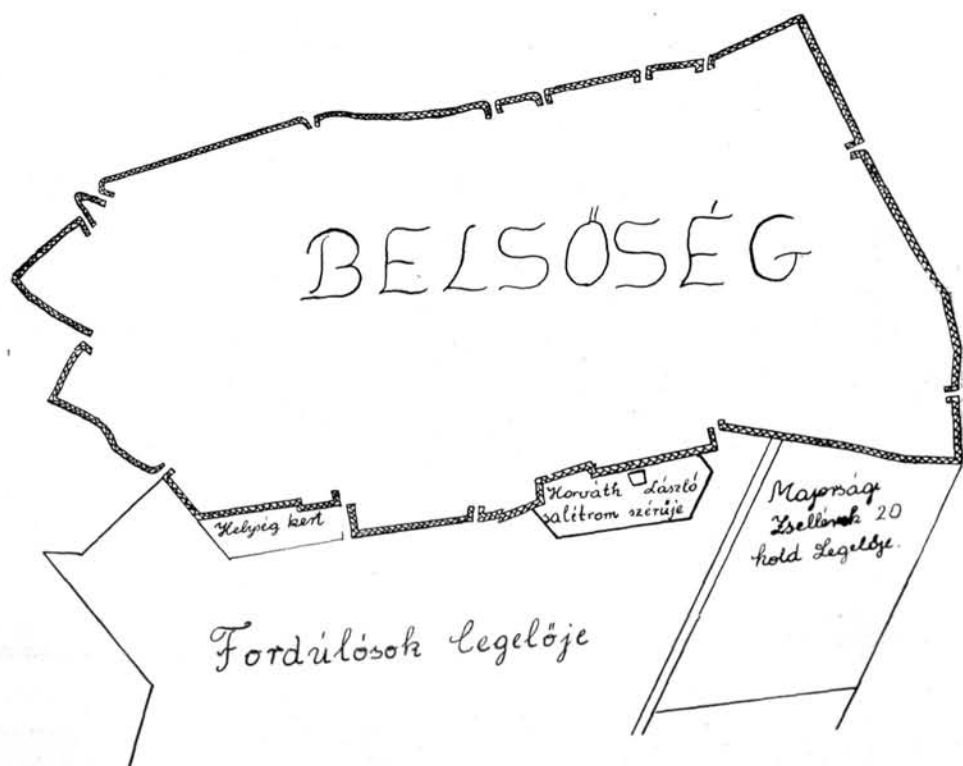
⁶⁹ Első adat forrása: Orsz. Lt., Bp.: U és C: Fasc. 64. N. 14. 1704. Másodiké: Tiszántúli Ref. Ek. Kvt., D: R 74: Szám. Diár. 1809.

⁷⁰ Tiszántúli Ref. Ek. Kvt., D: R 74: Szám. Diár. 1810.

⁷¹ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 28. N. 27. 1786.

⁷² Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Proth. XII. Fol. 180. N. 16. 1808. Nem lehet elfogadni Szücs Istvánnak, Debrecen történetírójának azt az állítását, hogy a salétromfőzést az 1660. évben Szepességbe vándorolt sziléziai szakértők utódaitól tanulták volna el Szabolcsban. Mert hiszen itt már 1620-ban szelében főzték a salétromot.

⁷³ Például Demecserben és Ramocsaházán is. Én magam az utóbbi községben élttem gyermekkoromban, s figyelmemet már akkor felkeltette az, hogy a kert (tulajdonképpen udvar mögötti belsőszéreg) nem volt bekerítve és mégis kertnek s itt-ott nagykertnek is nevezték. A hely megnevezésében akkoriban magam is a nép után mentem. Igaz, hogy az udvar és a kert egy kerítéssel vagy egy kapuval el volt választva egymástól. De a „kert” valójában mégsem volt kert, mert nem volt körülkerítve. Nem tévesztendő össze ezzel a „kiskert”, amely a ház körül volt. Ez ugyanis már körül volt kerítve.

RÉSZLET BÜD KÖZSÉG 1868. ÉVI TÉRKÉPÉRŐL

1 2 3 4 5 10 20 öl

19. kép. Búd község részlete

tatta. Ezzel a jobbágyok az az évi hasznuk felétől elestek⁷⁴. Történt úgy is, hogy az uraság a salétromfőző helyhez vezető utat lezárta, s azzal a salétromfőzést szándékosan meggátolta⁷⁵. Az egyik mellékleten (a 19. képen) nagyon jól látható, hogy egy büdi salétromszérű (salétromfőző hely) éppen a községi legelőből lett kihasítva. Megtörtént az is, hogy a gazda a külterületen fekvő salétromfőző helyének a lakóhelyétől való távolsága miatt hagyott fel a munkával. A községtől távol eső helyek különben nem is voltak teljesen biztonságosak. A főzési időszak elmúltával a lakattal lezárt kalyibákat (kezedteles építményeket) feltörték s a benne levő eszközöket (köztük az üstöt is) ellopták⁷⁶.

⁷⁴ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 28. N. 27. 1786.

⁷⁵ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 28. N. 27. 1786.

⁷⁶ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Proth. XII. Föl. 180. N. 16. 1808.

A salétromfőző helyek túlnyomó része csupán 3—400 négyszögölnyi volt. Ezek vizes időjárás mellett kisebbedhettek is. A salétromofficiium gyakran kifogásolta a vállalt salétromfőző helyek kis méretét, s egyúttal azt a gondolatot is felvetette, hogy a hanyag emberek salétromfőző helyeit olyan szorgalmas emberekre kellene bízni, akiknek a birtokában már van főzőhely⁷⁷. Egyedül álló eset volt az, hogy egy Horváth Sándor nevű nemes ember Búdön 3 kataszteri hold 800 négyszögölnyi területet művelt (19. kép).

3. II. Rákóczi Ferenc fejedelem Károlyi Sándorhoz intézett levele szerint a magyar salétromtermelésnek az 1703. évben a nyíri emberek (nyírségi emberek) voltak a döntő tényezői⁷⁸. Ebből az adatból lehet következtetni arra, hogy a kuruckorban a nyíri (nyírségi) földet tekintették a legfontosabb magyar salétromtermelő helynek.

A megyében a Nyírségen kívül eső részeken csak egy-két évszázaddal később kezdtek salétromot termelni. Nem azért, mintha a lakosok (jobbágyok) időközben meggyőződtek volna arról, hogy a nyírségi termelési mód a megye más részein is alkalmazható. Ezeken a helyeken ugyanis a salétromfőzők már más termelési móddal kísérleteztek: itt már nem a kertek és a legelőszélek talajából, hanem a lakóházak földjéből igyekeztek a salétromot kitermelni. S a termelők itt maguk is mások, idegenek, sziléziták voltak. Ez a népség a XIX. század eleji írásos adatok szerint a megye nyugati szélén, Csobajon, Dadán, Dobon, Egyeken, Eszláron, Lökön, Rakamazon, Tímáron és Újvárosban kizárólagosan salétromfőzéssel⁷⁹ foglalkozott. Az itt felsorolt községeket hajdan a Mezőség nevű nagytáj részének tekintették⁸⁰. A mai agrotechnikusok ezt a tájat már három kisebb tájra osztják. Ezeknek nevei: Debreceni löszhát, Hortobágy és Felső-Tisza mellék. E kis tájakról pedig egyenként az a kialakult véleményük, hogy az elsőnél vályog-, a másodiknál szik-, a harmadiknál öntés- és agyagtalajok vannak túlsúlyban. Ugyanakkor a régi Mezőségtől keletre eső Nyírséget azonban még mindig külön tájnak tekintik, s uralkodó talajnemének a homokot mondják⁸¹.

Ezeknek az ismeretében már fel lehet vetni azt a kérdést: volt-e valami kapcsolat a nyírségi salétromtermelés és a nyírségi homok közt?

4. A Helytartó Tanács az 1786. évben úgy rendelkezett, hogy a lakásokból salétromtermelés céljára kihordott föld helyét a salétrom terjedésére alkalmatlan homokkal vagy kővel megtölteni nem szabad⁸².

Ez a rendelkezés teljesen megfelel az az időtáji tudományos fel fogásnak, amelynek pedig az osztrák Haeckel István volt az egyik legtekintélyesebb képviselője. A tudós német nyelvű könyvét magyar hivatalos körök 1778-ban magyarra lefordították és kinyomatták.

Ebből a kis munkából a magyar kortársaknak tájékozódniok kellett

⁷⁷ Nyh. All. Lt., Szab. a: Proth. VIII. Fol. 229. N. 181. 1804.

⁷⁸ Arch. Rákóczián. II. k. 228. A fejedelem keserőséggel írta azonban hivatkozott levelében, hogy a hitellel keveset ad „az áldott nyíri ember” (vagyis a pénzvágyó szabolcsi salétromfőző ember).

⁷⁹ Tiszántúli Ref. Ek. Kvt., D: R 74: Szám. Diár. 1805—1828.

⁸⁰ Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára... Bp., 1839.

⁸¹ Kreybig Lajos: Az agrotechnika tényezői és irányelvei. Bp., 1956. 527. l., és 82. ábra.

⁸² Debreceni Állami Levéltár: Különböző irományok: 1735. szám.

volna az ezen időbeli salétromszakértők salétromtermeléssel kapcsolatos nézetéről: hogy a salétrom a fűvek, fák és állatok rothadási terméke, a föld pedig ezeknek az anyagoknak a tárolási helye, hogy a nehéz agyagos föld, s a sok homokkal és kövecskékkal elegyített föld salétromtermelésre mégis csak alkalmatlannak látszik, tehát tárolásra kiválasztani felesleges. Hogy az említett szerves anyagokból a kívánt termék (a salétrom) kialakuljon, azok a földben kellő fekvésben (kellő mélységben, a levegőtől, esőtől, naptól oltalmazva) legyenek. Ezek mellett arról is tudomást kellett volna venniük a kortársaknak, hogy a természetben itt-ott már kész állapotban is található a salétrom (a padlás, azaz padló nélküli házakban, ganéjdombokon stb.). Sőt a kis könyvből még azt is meg kellett volna tanulniuk, hogy az Ausztriában dívó salétromiskola (plántárium) készítésének mi a legjobb módja, s hogy mi a legcélravezetőbb eljárás arra, hogy a salétromosok az iskolában öt év helyett három év alatt kifejllesszék a salétromot?

Teljes őszinteséggel megmondta azonban a tudós, hogy ő csak halott arról, hogy Magyarországon a salétromot mezőkön termelik, s így érdemlegesen nem tud nyilatkozni róla. S ebből már a legnagyobb bizonyossággal lehet következtetni arra, hogy a magyar mezei salétromfőzők Haeckel könyvén nem kaptak, s belőle nem okultak⁸³.

Ilyen helyzetben tudományos körökben meglepetésképpen kellett hatnia egy Balogh József nevű kiskunsági orvos azon hírének, hogy egy Uhely Zsigmond nevű bécsi orvos és kémikus salétrom helyett sziksóval is tud lőport készíteni. A kémikus állítólag erre fel is hívta saját kormánya figyelmét, de attól a híradásig választ nem kapott. Balogh még megjegyezte, hogy a sziksó olyanformán virágozik (jön) ki a földből, mint ahogy a salétrom szokott kivirágozni⁸⁴.

Mindez az 1840. év táján történt.

A magyar Szabó József egyetemi tanár az 1845. évben azonban már maga is elgondolkodott azon, hogy vajon nincs-e igazuk azoknak, akik a sziksó és a salétrom egymás mellett való előfordulásának mélyebb jelentőséget tulajdonítottak? „Ha igaz — írta egy tanulmányában —, hogy oly helyeken is, hol új szérűket szoktak felállítani, sziksót mindig találnak, méltán jó az ember kísértetbe hinni, hogy e két körülmény közt fontosabb kötelék van, mint eddigelé tartatott, és hogy tán nem éppen lehetetlen, hogy a sziksóhatárnak szélein (és csak a szélein) mindazon kellékek megvannak, melyek, támogatva némileg mesterség által, képesek volnának salétromot is szolgáltatni. Innét látszik magyarázatot kapni dr. Moser úr által közlött, s különben kissé paradox állítása Horváth földesúrnak, ki Bűdön nedves évben állíta fel salétromszérűt, és arról seprés idején csupa sziksót aratott. A bajon segitendő próbákra adta magát, a sérűt t. i. megpörnyéztette, csalánnal meghordatta, hamulúggal locsoltatta stb. és íme azóta folytonosan salétromot nyer, s azt mondja: a sziket elfojtotta”⁸⁵.

⁸³ Haeckel István: A salétromfőzésnek legkönnyebb és legbizonyosabb módja. Fordította: Rácz Sámuel: Buda, 1780. 2—23.

⁸⁴ A magyarországi szikes vidékek természettudományi tekintetben. Buda, 1840. 21—22.

⁸⁵ A Magyar Természettudományi Társulat évkönyvei. 1841—1845. Pest, 1851. Salétromtermelés Magyarhonban. II. k. 232.

Égészen másképpen írt Treitz Péter egy 1924-ben megjelent munkájában. Utalt arra, hogy a bécsi katonai kormány Ragsky Ferencet, Moser Istvánt és Szabó Józsefet megbízta a magyarországi salétromtermő szérűk tanulmányozásával, s ahogy a három tudós eredményeiből egyértelműen kivehető, azok a szérűk mind szikes talajú területeken voltak. Továbbá, hogy a szikes területek közt voltak olyanok, amelyeken salétromot nem termeltek, de olyan természetes salétromszerű egy sem volt, amelyen a söpört salétrom közé sziksó ne került volna. Kifejtette a maga nézetét is, amely szerint a szikes talaj bizonyos körülmények közt képes lesz a salétromsó termelésére, de a szik maga vegyi úton vagy vegyi eljárás közbeiktatásával át nem alakítható salétromsóvá. Elmondta aközben azt a véleményét is, hogy az Alföld lecsapolását és kizsáraitását megelőző időben minden sóstalajú vidéken voltak olyan helyek, ahol a sziksóval és konyhasóval együtt a salétromsó is kivirágzott. Hozzáfűzte még azt is, hogy a salétromsó kialakulása nem egyszerű vegyi folyamat. Azt a talaj humuszsavhoz kötött ammóniumából a salétromkészítő baktériumok készítik. A szikes talajokban a kollodialis anyagok bázislekötő tulajdonsága a nagy értékű salétromsóalakulás alapja. A salétromszerűkön kivirágzó só összetétele nem volt egyforma. Egyes helyeken káliumsalétrom, más helyeken mészsálétrom virágzott ki. Magyarországon voltak vidékek, ahol túlnyomó részben kálisálétrom, és voltak vidékek, ahol kizárólag mészsálétrom virágzott ki. Az összes szérűk vízállásos mélyedmények szélére voltak telepítve s az agyagos és homokos talajok határára mindenütt szikes jellegű talajon vagy sziksótermő helyek közelében voltak készíttve⁸⁶. Treitz Péter emellett annak is magyarázatát adta, hogy miért virágzik ki a sziksó és a salétrom együtt a homokos Nyírség sziksós talaján? A homoktalajok, durva szeműek lévén, a szóda azok hajszálcsovésségét nem szüntethette meg. Ennek következtében az erősen sós víz benne mindig mozoghatott, s tavasszal és nyáron, midőn a levegő legszárazabb, nagy mennyiségű sós víz párolgott el a talajból. A víz elpárolgása után a só tartalma a talaj felszínén kikristályosodott vagy miként mondani szokták, kivirágzott. Ezzel szemben a nyugat-szabolcsi, Nyírségen kívüli részek salétromszerűben való szegénységét Treitz Péter írása alapján azzal magyarázhatjuk, hogy a sziksó az agyag csekély likacsosságát teljesen megszünteti, azon keresztül semmi víz el nem párologhat, s a só ki nem virágozhat⁸⁷.

5—11. A mezei (kertalji és legelőszéli) salétromtermelő helyeket karámoknak vagy szérűknek nevezték. Utóbbi névformának a szérők, a szűrűk, a szűrők és szírűk változatait is ismerték. Ezek mellett még azoknak a karámszűrő összetett névalakját is használták⁸⁸.

⁸⁶ Zsilinszky Endre — Treitz Péter: A szikes talajok javítása. Bp., 1924. A sós és szikes talajok természetrajza. I. rész: 5, 105, 109—114.

⁸⁷ Pótfüzetek a Természettudományi Közlönyhöz. XLV. XLVIII. pótfüzet. Bp., 1898. év: Szikestajajok Magyarországon: 126.

⁸⁸ Karám: Országos Lt., Bp.: U és C: Fasc. 64. N. 14., kállói vonatkozással. Szérű: ugyanott, kéki vonatkozással. Szérő: ugyanott, kállói vonatkozással. Szűrű: Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 28. N. 27. 1786. orosi vonatkozással. Szűrő: ugyanott orosi vonatkozással. Szírű: Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 28. N. 35. 1785. béltéki vonatkozással. Karámszűrő: Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 28. N. 27. 1786. orosi vonatkozással.

Ezeknek a neveknek a megfejtése nem könnyű feladat. Szabó József és Treitz Péter is csak ezek egyikének, a szérűnek a megfejtésére vállalkoztak. Az első szerint a salétromszérű a gabonaszérűhöz való hasonlósága alapján kapta a nevét. Treitz Péter szerint azonban a szérű a kerítettségé által már mégiscsak különbözött a gabonaszérűtől.

A két nagy salétromszakértő tévedése itt nyilvánvaló. Az egyiké úgy, mint a másiké. A gabona- és a salétromszérű ugyanis sem anyagukban, sem alakjukban, sem készítési módjukban nem egyeztek egymással. Annál kevésbé az egyikük (a salétromszérű) kerítettségében⁸⁹.

A szérű szónak a XVII. századbeli nyelvhasználatban gyűrű volt a jelentése. Így lehet ezt látni Pázmány Péter egyik munkájában, ahol a vízbe dobott kő gyűrű alakú hullámverésével kapcsolatban a következőket írta: „Az állóvízbe, ha egy követkét vetünk, elsőben kisdéd, kerekdéd szűrűt indít”⁹⁰.

Győrffy István, a nagy néprajzi szakember ugyancsak ismerte a szérű szó gyűrű jelentését, s így arra következtetett, hogy az ősi gabonaszérű gyűrű formájú lehetett. Ezzel kapcsolatban utalt a matyók ismert gyűrű alakú gabonaszérűjére. A hely országosan ismert alakjáról pedig ugyanakkor azt írta, hogy voltaképpen „gyomtól megnyesett, homokos talajon agyaggal meghordott és keményre döngölt, sima kerekded térség”⁹¹.

Ezzel ellentétben a salétromszérű — szerintem — általában gatzól megtisztított, vízjárta szikes talajon, homokkal, állati vizelettel és hamuval feljavított, s leszántott, sima, szabálytalan, kerítetlen térség volt.

Azt hiszem, ha az utóbbi meghatározásban használt „kerítetlen” szavam helyességét igazolom, a Szabó- és Treitz-féle meghatározásokkal szembeni tagadásom máris teljes értékűvé válik.

Erre az első bizonyítékom egy 1810. évből keltezett irat, amelyben a „salétromadminisztráció vicedirektora” a megyénél a nyíregyházi bírák és lakosok ellen amiatt emelt panaszt, hogy a város területén levő salétromszerűket mindenféle marhájukkal gázoltatták⁹². Ebből máris kitűnik az, hogy az állatok kártételének megakadályozására Szabolcs megye legmódosabb községében sem csináltak kerítést.

A második bizonyítékom egy 1812. évi okirat, amelyben a kállói adminisztráció a megyétől az orosi földesuraságnak az ellen az eljárása ellen kért pártfogást, hogy ez a salétrom árának a késedelmes fizetése miatt a salétromseprésre használt fundusok (földek) körülkerítését és kertekké való alakítását rendelte el⁹³. Véleményem szerint ehhez az adathoz magához magyarázatot fűzni már teljesen felesleges.

A gabonaszérű és a salétromszérű nevek azonban valamiképpen mégis összefüggenek.

A gabonaszérűt Szabolcsban a múltban általában a belsőség udvarán

⁸⁹ Szabó József: Természettudományi Társ. Évk. 1841—1845: II. k. 227. Treitz Péter: Zsilinszky—Treitz: A szikes talajok javítása c. munka I. részében, 106.

⁹⁰ Szarvas Gábor—Simonyi Zsigmond: Magyar nyelvtörténeti szótár. Bp., 1891. év. III. k. 230. hasáb.

⁹¹ A magyarság néprajza: Tárgyi néprajz. Gazdálkodás. Földművelés. II. rész. 182.

⁹² Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Proth. 14. Fol. 246. N. 18.

⁹³ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Proth. XVII. Fol. 192. N. 15. 1812.

kívül, a növénytermelésre használt részen készítették. Ezt a belsőség-tartozékot az állatok kártétele ellen többnyire az udvar bekerítésével oltalmazták. Ezt a részt tehát tetszés szerint kertaljnak, kertnek, szérús kertnek vagy éppen szérűnek mondogatták. A salétromseprő helyeket (ahol lehetett) ezekben a „kertekben” (talán a gabonaszérű szomszédságában) létesítették, azzal azonban esetleg a gabonaszérút a már „szérűnek” is mondogatott „kertből” ki is szorították. A hely más használatra való fordítását így könnyen követhette a „szérű” névnek a salétrom-készítés helyére való átcusztatása.

Milyenek voltak a salétromszérűk ?

Szabó József szerint azok általában úgy hasonlítottak egymáshoz, mint tojás hasonlít a tojáshoz⁹⁴. Treitz Péter szerint is mind egyformák voltak. Hogyha egyet megismerünk közülük, akkor mindnyájáról fogalmunk van⁹⁵. Állításuk bizonyítására egy mintaszérút be is mutattak belőlük. S amennyiben Treitz Péter leírásaiban Szabó József leírásait erősen felhasználta, nem lehet csodálkozni, hogy ugyanazt a szérút — a Szabolcs megyén kívül eső Mikepércsi szérút — mutatták be mintaként mind a ketten.

Ez a szérű — mondták — lejtős helyen volt. Magasabb felén a falu, alacsonyabb felén egy rétség volt a határa. Utóbbinak felülete száraz volt. Egy-két láb mélységben azonban örökös vízzel bírt. Földje laza fekete homok volt. Rothadófélben levő szerves testekkel bőven elláttatott. Először a kákás-dudvás rét által. Másodszor a falu által: ugyanis a táj lehetősége úgy hozta magával, hogy a nedvességek az egész helységből a mocsárba igyekeztek. Ehhez járult még az is, hogy a trágya egy részét Mikepércsen kerítéscsinálásra fordították, s ennek leve a sepréshelyen kénytelen volt végigfutni. A föld hajcsövessége eszerint már két fontos kelléket volt képes betölteni. A szérűket időnként szalmahamuval behordták, miáltal a salétromképződés műhelyébe kálit adtak. Ha az időjárás némileg kedvezett, a szérű huszonnégy óra alatt be lett vonva fehér salétromlepelrel, amit minden este gyűjteni lehetett⁹⁶.

Szabó József és Treitz Péter az írás hevében azonban nem vették észre, hogy más szándékkal, egy olyan szérút is bemutatnak, amely teljes egészében más volt, mint volt a Mikepércsi mintaszérű. Ez a monostorpályi szérű volt. Az utóbb említett községben ugyanis a salétromköveknek mondott homokkódarabok feletti igen kemény földet (tehát nem laza homokot !) alakították ki salétromszérűvé⁹⁷.

Írásos adataimból a szérűk különbözőségére bőven lehet példát felmutatni. Ilyenek a következők :

Az 1729. évben a szérűket az adózásnál nagyság és felszerelés alapján is osztályozták. Különbséget tettek az üsttel bíró nagy szérűk, az üsttel nem bíró nagy szérűk és az üsttel nem bíró kis szérűk közt⁹⁸.

⁹⁴ A Természettudományi Társ. Évk. 1841—1845: II. k. 229.

⁹⁵ Zsilinszky—Treitz: A szikes talajok javítása c. munka I. részében 106.

⁹⁶ A Természettudományi Társ. Évk. 1841—1845: II. k. 229—230.

⁹⁷ A Természettudományi Társ. Évk. 1841—1845: II. k. 231. Treitz Péter a monostorpályi nevet külön nem említette. Azért úgy tűnik fel, mintha ennek a különös szérűfelesége is csak Mikepércsen lett volna.

⁹⁸ Nyh. All. Lt., Szab. a: Fasc. 30. N. 208. 1729.

Egy 1811. évi összeírás szerint Szabolcs megyében a $\frac{4}{8}$ pozsonyi mérős (600 négyszögöles) szérúk mellett 1 $\frac{4}{8}$ pozsonyi mérős (1800 négyszögöles) szérúk is voltak⁹⁹.

A tanulmányomban közölt 1868. évi tiszabüdi tagosítási és 1870. évi demecseri kataszteri térképmásolatok szerint a szérúknak nemcsak nagysága, hanem az alakja is lényegesen különbözött (19. és 20. kép).

Az orosz karámosok az 1786. évben szükségesnek látták, hogy szérújuk megtöltésére és megjobbítására a földesúrtól földet (homokot) kérjenek¹⁰⁰.

Szabó József 1857. évi propagandacikke szerint a szérúkat a hamun kívül iszappal, utcai sárral, istállóí földdel, erdei hulladékokkal, elkorhadott fűrészporral, vízzel vagy még inkább emberi vagy állati vizelettel ajánlatos ellátni¹⁰¹. A leírásból következtetni lehet arra, hogy a szérúk a természet révén nem minden esetben voltak úgy ellátva a salétrom előállításához szükséges anyagokkal, mint ahogy a mikepércsi szérú el volt látva. Tehát a szérúk sok tekintetben meglehetősen különböztek egymástól.

II. Rákóczi Ferenc az 1707. évben úgy rendelkezett, hogy a salétromos gazdák által félbehagyott feltört (felszántott) salétromszérúkat rabok kultúrájára (művelésére) bocsássák¹⁰².

A bélteki karámosok az 1786. évben bepanaszolták a megyénél Kászonyi tiszttartót, mert ennek az erőszakoskodása miatt szérúcsinálással félbenmaradtak, egyebek közt szántásuk is kárbaveszett¹⁰³.

A Treitz Péter által más helyen közölt (részben Szabó József adataira alapított) szérúkészítési módok a szokásos szérúkészítési módoktól ugyancsak eltérők és célszerűtlenek voltak.

Treitz Péter szerint ugyanis a szérúnek kiválasztott helyet először felszántották. Utána a felszántott földréteget lehordták. A szántás alját kisimították, vékonyan betertették homokkal, s lefurkózták. A homokot azért terítették rá, hogy a kivirágzó salétromot könnyen lehessen lekaparni. A kivirágzott sót egy nagyobb, éles késsel ellátott földgallyal kaparták össze, melyet ló húzott¹⁰⁴.

Szerintem a szántott föld lehordásával a szérú felszínét alábbszállították volna. Ezzel az amúgyis mély fekvésű helyen esetleg a víz feltörését is elősegítették volna, s a salétrom termelését a szokottnál is bizonytalanabbá tették volna. Ha ezzel a munkával esetleg az északi szél által futóhomokkal betemetett szikes területet akarták volna elérni, akkor pedig nem lett volna értelme a terület felszántásának. A puha föld (homok) elhordási munkáihoz elegendő lett volna az ásó és lapát használata. Az egyéb okból mélyítésre szánt kemény talajú területeket sem szokták hordás előtt ekével felszántani.

A szérú talajának lazának kellett lennie. A szérúnek kiválasztott terület lazává való tételéhez azonban nem mindig lett volna elég, ha a ráhordott homokot csupán elterítették volna rajta. Azt össze is kellett

⁹⁹ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. N. 417. 1811.

¹⁰⁰ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 28. N. 27. 1786.

¹⁰¹ Budapesti Hírlap. 1857. december 8-i szám.

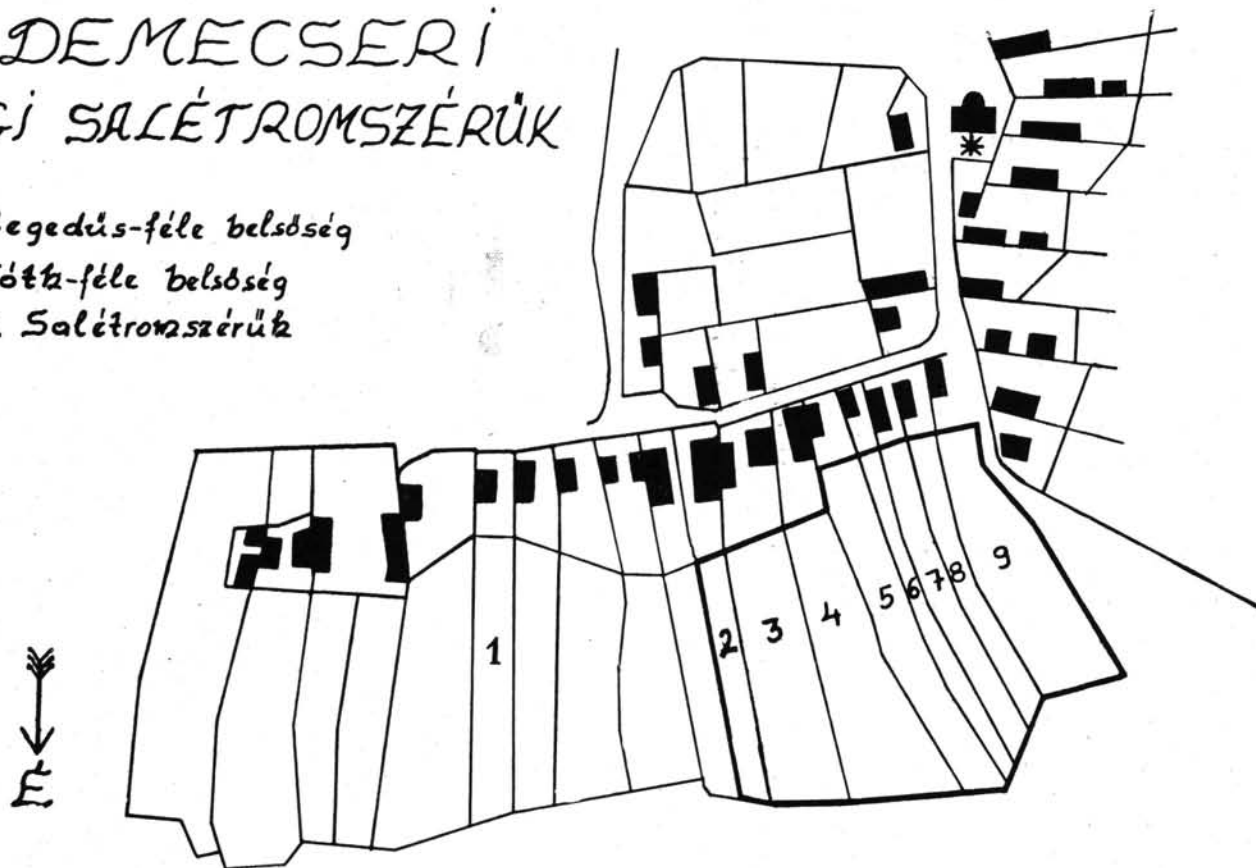
¹⁰² Arch. Rákóczián. II. k. 40.

¹⁰³ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 28. N. 35. 1786.

¹⁰⁴ Zsilinszky—Treitz: A szikes talajok javítása c. munka I. r. 107.

DEMECSERI RÉGI SALÉTRÓMSZÉRŰK

1. Hegedűs-féle belseőség
2. Tótk-féle belseőség
- 2-9. Salétromszérűk

20. kép. Demecseri régi salétromszérűk

volna keverni az altalajjal. Ha tehát az ekét használták futóhomokkal be nem temetett szérűhely készítésénél, véleményem szerint csak a talaj és a ráhordott homok összekeveréséhez használhatták. A szérű gazdája a homoknak a szérű felszínén való puszta szétterítésével kárt is csinált volna magának. A talajból kivirító (kiütköző) salétrom betakarítása alkalmával tisztátalanságként a szokottnál több földet (homokot) gyűjtött (vagy gyűjtetett) volna össze: az nemcsak a takarításnál, hanem a kilúgozásnál is szaporította volna a felesleges munkát.

A salétrom fogatos kaparóval való összegyűjtési módját magát nem tartom célszerűtlennek. Annál kevésbé valószínűtlennek! De nem tartom általánosnak. A szegény jobbágyok még egy-egy boronát sem igen mondhattak a magukénak, nemhogy egy agyafúrt mesterember kaparó szerkezetét. Még szervezkedés útján sem. Megelégedtek ők a salétrom gyűjtéséhez ugyancsak alkalmas primitív seprűkkel és gereblyékkel.

A Szabó József és Treitz Péter által említett lófogatos salétromkaparó különben is kifejezetten a földesúr szerszámkészletéhez tartozott¹⁰⁵.

A fogatos kaparót egyébként Szabó József szerint esteli munkaidőben használták¹⁰⁶. Az ebben az időben való használatát természetesnek lehet mondani. Akkor ugyanis a szérűn a salétromkristályok már összeestek. Esetleg a földön jégkéreg módján össze is álltak. Ezzel ellentétben az általánosnak mondható hajnali időbeli salétromgyűjtéshez, amelynél a salétromvirágok még megvoltak, célravezetőbb volt a seprű.

Kéziratok forrásaimban is több ízben salétromseprő helyről és salétromseprőről esik szó. Azért is tagadtam és tagadom azt, hogy Szabó József és Treitz Péter itt tárgyalt salétromszérű és munkaleírásai olyanok volnának, amelyeknek az ismeretében el lehetne mondani, hogy a falusi salétromszérűk és szérűbeli munkák úgy és csakis úgy mentek volna végbe, ahogy ők azt megírták.

Forrásaim egyikében azokon túlmenőleg szó esett bizonyos bírói lefoglalás alá került, rakásba rakott salétromporokról¹⁰⁷. Másikában már arról is szó van, hogy a salétromporok számára porszént (porszint) is készítettek¹⁰⁸. Harmadik forrásomban arra is találtam adatot, hogy az 1728. évben nemcsak egyes salétromfőzőknek, hanem egy-egy község salétromfőzőinek sem volt üstjük¹⁰⁹. Ebből természetesen következik, hogy a port a kállói salétromházba főzetlen állapotban is bebeszállították.

A falusi salétromfőző helyeket karámoknak vagy kalyibáknak nevezték. Ezek szabadkéményes zárható helyek voltak.

Aminek az ismeretében — azt hiszem — a salétromkarám név jelentése is tisztázva van már számunkra¹¹⁰.

¹⁰⁵ Szó szerint: Mike-Pércsen... az illető urak minden tudvágyas utazónak kérdéseit a legnagyobb avatottságra mutató feleleteikkel földéríteni szokják... A Természettudományi Társ. Évk. 1841—1845: II. k. 229.

¹⁰⁶ A Természettudományi Társ. Évk. 1841—1845: II. k. 230.

¹⁰⁷ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Proth. III. Fol. 317. N. 1886. 1795. év.

¹⁰⁸ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 28. N. 35. 1786.

¹⁰⁹ Például Demecsernek sem volt az 1728. évben. Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 30. N. 208. 1729.

¹¹⁰ Szarvas—Simonyi: M. nyelvtört. szótár II. k. 126. hasáb: Karám: tugurium. Annyit teszen, mint gulyiba vagy gunyhó.

A sziléziták istállókból, lakószobákból stb. kihordott földjét gájföldnek nevezték. Ezt előbb kilúgozták, azután főzés által besűrűsítették. Az így nyert salétromot gájsalétromnak mondták¹¹¹. Tizenkét szekér gájföldből átlagban egy mázsa gájsalétromot főztek¹¹².

A salétrom iskolákban való készítéséről a kállói kerületből adatot nem kaptam. A debreceni kerületben volt az szokásos. Ott azt a kilúgozott gájföldekből gúlaformán rakták fel. Nevük permete volt. Rétegezve, kétharmad rész földből és egyharmad rész hamuból készítették¹¹³.

12. A szikről és annak a salétromfőzésben való szerepéről szükségképpen többször szoltam itt. A szik neve azonban (különböző formákban) csak, mint szennynek (a salétrom szennyének) a neve került be tanulmányomba.

Ennek ellenére sem lesz itt felesleges róla beszélnem. Amit azonban lehetőleg szabolcsi vonatkozásban és csak szűk keretek közt igyekeztem megtenni.

A szik vagy sziksó víz tartalmú szénsavas nátrium ($\text{Na}_2\text{CO}_3 + 10 \text{H}_2\text{O}$). Ha vízátbocsátó volt a talaja, azon a salétromhoz hasonlóan kivirágzott. A mesterséges szóda felfedezése előtti időben maga is becses áru volt.

Egy úrbéri irat szerint Kemecsen a vargák és szappanfőzők részére már az 1772. évben is eladásra seperték a széksót¹¹⁴. Ez az adat valószínűvé teszi azt, hogy a salétromseprés a sziksóseprési munkák nyomán indult meg. A szakemberek ugyanis az utóbbi munka vizsgálata alkalmával könnyen rájöhettek, hogy a kivirágzott sziksónak értékes kísérője volt a salétrom. A két vegyületet csupán el kellett választani egymástól. Hogy eközben csupán a keresetesebb salétrom megtartására törekedtek, az már magától értetődött.

A sziksó vagy szóda főzése könnyű, a salétroménál jóval könnyebb munka volt. Csupán a vízben kellett azt feloldaniok és a földes részétől megtisztítaniok.

A sziksófőzés természetesen csak nagyban volt jövedelmező. Azért élelmes vállalkozók a főzésre alkalmas szikes helyeket kibérelték.

Tudomásom szerint Szabolcsban az első szódabérleti szerződést Bercelem, az 1798. évben kötötték¹¹⁵.

Széksótermő tavakat kisbirtokosoktól is béreltek. Az utóbbi helyek bérlői a szikszűrűket nyomás idején sem kerítették be. Csupán az állatok itatóhelyét jelölték ki, s a pásztorokat intették nagyobb ügyeletre¹¹⁶.

Egy peres eljárás során a bérlő versenytársa azzal a kifogással akarta a pert a maga javára eldönteni, hogy a bérlő a bérelt területen levő székporseprő helyeket csak kis részben nyesette fel s tisztította

¹¹¹ A Természettudományi Társ. évk. 1841—1845: II. k. 224—225.

¹¹² Debreceni Áll. Lt.: Különböző irományok: 2009. sz.

¹¹³ A Természettudományi Társ. évk. 1841—1845: II. k. 226. Ugyanott salétrom-plantage, plantage-üzlet, gyarmat-üzlet és plántás-üzlet nevekkkel említi. A permetéket pedig „debreceniesen” piramisoknak is mondja.

¹¹⁴ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Urbéri iratok. Magyar nyelvű kiegészítés.

¹¹⁵ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 3. N. 903. 1803.

¹¹⁶ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 3. N. 903. 1803.

meg, hogy a szódát így nem sziksból, hanem a szikós vízből főzeti; aminek nagyobb bizonyosságára azt is megemlítette, hogy ehhez a munkához vízemelő eszközöket is használt¹¹⁷.

A szódavizkút (szódás vizet gyűjtő gödör) az 1829. évre már általánossá vált. A kemecsei szódafabriká (szódagyár) területén akkor már a szódás víz méringelésére három kutat használtak¹¹⁸.

Érdekes az a nagyhalászi adat is, amely szerint a bérlő a bérelt Fertő tó területéről a Tisza árját (az árterületére tavasszal kiáradt vizét) gáttal rekesztette ki¹¹⁹.

Egy-egy fabrika rendszerint két-három lakóházból, egy nagy főző karámból, egy másik főzőházból, egy-két hamutartó házból, egy szódaégető épületből, egy porszínből, egy-két földalatti kunyhóból, egy istállóból, egy kis ólból és egy kútból állott. Ezek leírásából kitűnik, hogy az épületek olcsó anyagokból készültek: „Földfalasok” (esetleg fecskéfészék rakásosak vagy tölgyfaágasosak is), deszkaoldalasok, fenyőfaszarufások, nád- vagy deszkatetősök voltak. A földalatti kunyhókat és a kutat természetesen kihagytam a számításból. Az épületek egyikének-másikának a neve a salétromfőző telepekéivel azonos. Az építési anyagok felhasználása tekintetében azonban már aligha volt különbség köztük és a salétrombeli épületek építési anyagának felhasználása között. S ebben a tekintetben többé-kevésbé eligazítónk is lehet¹²⁰.

Az 1810. évben a szódafőzést királyi bányai jussnak próbálták minősíteni. A megye felirata alapján azonban az Udvari Kamara elállott ettől a szándékától¹²¹.

Egy 1802. évvel keltezett térkép szerint a megyében Bercel, Halász, Nyíregyháza, Sényő, Sima, Szent Mihály és Újfehértó községekben voltak széksófőző fabrikák¹²².

A szódafabrikák működése a mesterséges szódagyártás versenye következtében az 1850-es évek közepén szűnt meg.

13–15. Egy Szabolcs megyei helytörténetíró, Görömbei Péter szerint Nagykálló községben volt egy salétromgyár, s ezt a gyárat az 1666. évben alapították¹²³.

Az írónak ezt az állítását nem tudom magamévá tenni. Nem azért, mert az én adataim egyikében sem fordul elő a salétromgyár név, és nem is azért, mert a község és az abban levő vár salétromgyűjtő tevékenységéről az 1679. évnél, salétromfőző (gyártó?) munkájáról pedig az 1704. évnél korábbi adataim nincsenek, hanem azért, mert a községnek és várának ilyen irányú tevékenységét és munkáját végvidéki helyzetük-nél fogva az 1660. évnél korábbra, az 1500-as évek végére kellett tennem¹²⁴.

¹¹⁷ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 3. N. 903. 1803.

¹¹⁸ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: A Horváth-féle iratokkal együtt levő Kömmerling-irat. Ugyanitt olvasható: Ahol fű nem terem, széksó seprés végett (kiadják bérbe)...

¹¹⁹ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Horváth-Kömmerling-féle iratok. Kiss Elekre vonatkozó rész.

¹²⁰ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Horváth-Kömmerling-iratok.

¹²¹ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Proth. XIV. Fol. 15. N. 4. 1810.

¹²² Nyh. Jósza András Múzeum térképei közt fekvő id. Sexti András-féle térkép.

¹²³ Magyarország vm. és v. Szabolcs vm. k. 153. lap.

¹²⁴ I. Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 94. N. 90. 1679. II. Orsz. Lt., Bp.: U és C: Fasc. 64. N. 14. 1704. év.

Az író különben az 1660-as évszámot forrás megjelölése nélkül említette. Így feltétlen érvényességének tekinteni nem is lehet.

A salétromgyűjtő és főző helyet egyébként írták salétromfőző karámnak (az 1704. évben), salétromháznak (1705-ben), salétromos háznak (1705-ben), salétromeresztő officinának (1706-ban), salétromfőző officinának (1707-ben), armamentúrának (szertárháznak, 1715-ben), salétromfőzőháznak (1804-ben), salétromofficiumnak (1806-ban), sóinspektor házának (a XIX. század végén — a XX. század elején), aszerint, hogy írás vagy beszéd közben rendeltetésére vagy egyik-másik épületének nevére voltak tekintettel¹²⁵. (21. kép.)

Ebben a salétromházban a termelés korai szakaszában tiszántúli termelési központot láttak. Az ország körzeti szervezése idején a hozzá közeleső salétromtermelő községek és városok kerületi központjává tették. Az 1809. évig Debrecen is hozzá osztották be¹²⁶. Az 1810. évben azonban pénzügyileg már utóbbinak alárendelték¹²⁷.

A salétromház az 1704. évben a várban volt. Kilenc helyiségből állt. Az első helyiség tapaszos-fakéményes volt. Katlanokra helyezett üstökben itt főzték a salétromot. A második helyiségben a megeresztett tiszta salétromot szárították. Ez is fel volt szerelve üstökkel. A harmadik helyiségben az „eresztetlen” és „készítetlen” salétromot tárolták. Az egész padlós (deszkás) volt. A helyiségnek az a része azonban, ahova a „készítetlen” salétromot öntözgették, oldalán is deszkás volt. A negyedik helyiség a munkások szállása, az ötödik és hatodik helyiség alkalmazotti lakás volt. A hetedik helyiség a kettő közös pitvara. A nyolcadik és kilencedik az alkalmazotti lakások külön-külön kamarája.

A salétromház felszerelése közül a fontosabbak és érdekesebbek voltak: a kádak, a salétromeresztő hosszú fateknők, a csöbrök, a rézkanalak, a szárító üstökre való fedő táblák, a száraztó fatáblák, a salétrommérő mázsácskák, a salétrommérő dézsácskák, a salétromszedő lyukacsos fenekű dézsa, a vaslapocka, a vascsakány, a porhordó taliga és a fakávás kút¹²⁸.

A salétromház az 1704. évben még királyi fiskusi tulajdon volt¹²⁹. Az 1705. évben Lányi Pálnak bérletbe adta II. Rákóczi Ferenc. Ugyanekkor elrendelte, hogy az épületet nyerstéglával (vályoggal) körülkeríttesse, azt magát a tüztől is oltalmazza, a helyet és annak jövedelmeit szolgálja. Őrzésére négy hajdút is kirendelt¹³⁰. Még ebben az évben azt is parancsolta, hogy a várban új salétromházat építsenek¹³¹.

¹²⁵ Salétromfőző karám: Orsz. Lt., Bp.: U és C: Fasc. 64. N. 14. Salétromház: Arch. Rákóczián. I. k. 545. Salétromos ház: Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle. Bp. 1898. 529. Salétromeresztő officina: Arch. Rákóczián. II. k. 40. Salétromfőző officina: Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 7. N. 82. 1706. Armamentura: Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 16. N. 28. 1715. Salétromfőző ház: Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 4. N. 702. 1804. Salétromofficium: Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Nagykálló község iratai 1806. Sóinspektor háza: l. 21. kép.

¹²⁶ Debreceni Áll. Lt.: Különböző irományok: 1681.

¹²⁷ Tiszántúli Ref. Ek. Kvt., D: R 74: Szám. Diár. Júliusban már Debrecenből utáltak ki a kállói ház szükségére 2000 Ft-ot.

¹²⁸–¹²⁹ Orsz. Lt., Bp.: U és C: Fasc. 64. N. 14. 1704.

¹³⁰ M. Gazdaságtört. Szemle. Bp. 1898. 529.

¹³¹ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 6. N. 43. 1705.

Az 1707. évben Ramocsaházi György előterjesztést tett Károlyi Sándornak, hogy az épületek javítását sürgősen végezzék el, egyszerűen a salétromház végében készített, vékonyan megtapasztott, új épületet zsinddal fedessék be. A vékony tapasztás említéséből arra lehet következtetni, hogy az épület falát sövényvel készítették. A praefectus (Ramocsaházi) a generálistól (Károlyitól) kétezer forintot kért a falusiak lúgos, vagyis ereszettlen salétromja beváltására és egy salétrommesternek, valamint nyolc legényének a fizetésére. Felhívta a figyelmét arra is, hogy az 1706. évi őszi futás (vereség) előtti időben lúgozatlanul maradt vont por lúgját a lágyulásban (fagy nélküli időben) alkalmuk lenne kifőzetni. (Február 13-án kelt az előterjesztése.) Ehhez a munkához kétszáz szekér tűzifára lenne szükség. A salétromfőzők fa híján hevernek. Egy szekér fáért 75 pénzt kell fizetni; amit a német idejében 12—16 poltúrán szoktak a salétromházhoz szállítani. A megye segítségét kell kérni. Amikor a járó marha a fűből eleget ehet (tehát a tavasz előrehaladtával), bizonyos, hogy a parasztemberekől is tudnak venni elég fát. Májusig nincs is hát szükség a munkácsi rabnémet salétromfőzőkre. Addig kilenc magyar is elvégzi a munkát. Májusban azonban már eljön a porvadás ideje a kállói várban. Akkor a bástya rakáson levő (lábánál leomlott, kissé elterült) földjét az árokba levonatják a megye embereivel. Ahol ezt már megtették, a nedvesség a földet (port) felverte. A bástya pora lúgjában nagyobb mértékben fekszik majd a salétrom, mint a szérún seprét porában¹³².

A bástya alja megvonását a fagy bekövetkeztéig lehetett folytatni¹³³.

Az omladékok salétromban való gazdagságát végeredményben a primitív viszonyok közt egészen természetesnek tartott latrinahiánnyal lehet és kell magyarázni. Az ilyen várrészek (omladékok) nagyon alkalmas vagy éppen megszokott félrevonuló helyekké válhattak bizonyos alkalmakra.

Ramocsaházi György előterjesztéséből kitűnik az is, hogy a vont port nem kellett iskolába rakatni. Az árkokban nedvességgel való felverése (átérése) után lehetett lúgot készíttetni belőle, majd kifőzetni. Hogy hozzá hamut is kellett használni, azt nem említette, mert magától értetődőnek tartotta.

Ezek után valószínűnek látszik, hogy az istálló, lakóház stb. földjéből nyert salétromnak a későbbi hazai gájsalétrom neve a kövér jelentésű „geil” és a trágya jelentésű „die Geile” német szavakkal van összefüggésben.

Az 1709. évben lerontották a kállói várat. Bizonyos, hogy a benne levő salétromházat sem hagyták épségben¹³⁴.

Egy 1704. évi adat szerint a városban (községben), a váron kívül két salétromszérű volt s ezen a két szérún már csak kádakat írtak össze. Bizonyosága ez egyrészt annak, hogy a községben ismerték a salétrom szérún való seprését is. Másrészt annak, hogy a szérúk egy részén a salétromot általában csak lúgozták¹³⁵.

¹³² Géresi Kálmán: Károlyi-család oklevéltára. Bp., 1897. III. k. 605—606.

¹³³ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 7. N. 82. 1706.

¹³⁴ Magyarország vm. és v. Szabolcs vm. k. 154.

¹³⁵ Orsz. Lt., Bp.: U és C: Fasc. 64. N. 14. 1704.

Az 1715. évben (tehát nem sokkal a rombolás után) már készen állt a községben a salétrom begyűjtésére egy armamentúrának (szertárnak) nevezett épület¹³⁶. Ez idő után érdemes adatokat csak az 1779. évből tudok említeni: ekkor Fekete Gábor volt a salétromház inspektora. Huszonötödik éve állt már az intézmény szolgálatában, hogy elbocsátották. Ugyanekkor volt a házban pénztáros, főző legény és bodnár is. Ezeket tanúkként hallgatták ki Fekete ügyében. Egy Szén (Schén vagy Schön?) nevű igazgató rendeletére ez idő tájban hozattak egy nagy üstöt a házba. Négyannyi volt az ürtartalma, mint a régi üstöknek. A benne megeresztett salétrom azonban erőtelen volt. A királyi depozitumokban (lerakatokban) nem fogadták el a benne főtt salétromot egyszer megeresztett salétromként. Azért továbbra is a régi üstökben főzték azt. Az inspektor bűne az volt, hogy azt mondta: a németeket a karámból (salétromházból) el kell veszteni. Németek alatt az igazgatót és annak az inspektorságra törő fiát értette.

Az inspektor háza különben a telepen volt. Kertjében gyümölcsfák álltak. A salétromtelepet senki nem őrizte¹³⁷.

Az 1783. évi katonai térképen a helyét nem jelölték meg. A térkép kísérő iratában sem emlékeztek meg róla.

A salétromház a Dókakútnál volt; a mai Deák Ferenc utca északkeleti részén, egy nagy mocsár szélén.

Az 1786. évben a kállói salétromkerületről tettek említést. Ugyanekkor, mint felügyelőnek, Fáy Ferencnek a nevét jegyezték fel¹³⁸.

Az 1798. évben báró Vay Miklós generális, mint császári és királyi főzetési adminisztrátor lett a salétromház ügyeinek legfőbb intézője¹³⁹.

1805-ben a salétromfőzés üzleti éve márciusban kezdődött, februárban végződött. A főzést azonban csak áprilisban indították meg s január végén már lezárták¹⁴⁰. Az 1805. és 1806. években Braun József az inspektor. 1809—1822-ben Naményi Gábor volt a ház vezetője ugyanolyan minőségben. 1809-ben Hanvai Szabó János lett a praktikánsa. 1818-ban ideiglenesen, 1822-től állandóan ugyancsak ő a salétromház inspektor¹⁴¹. 1824-ben meghalt Vay Miklós, a salétromkészítés lelkes szervezője¹⁴².

Kállót ugyan 1711-ben közigazgatásilag a megyébe olvasztották, az 1723. évi LXXVII. törvénycikk rendelkezése alapján pedig a Kállay-családnak is visszaadták, a salétromházat azonban továbbra is meghagyták a salétromigazgatóság használatában.

¹³⁶ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 16. N. 28. 1715.

¹³⁷ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Inquisitiones IX. Fasc. IX. A. N. 225. 62. sz. A tűzveszélyességre való tekintettel valószínűtlennek kell mondanom Szűcs István debreceni történetírónak azt az állítását, hogy Nagykállóban deszkabódékban tisztálták a salétromot. S ezt annál inkább megtehetem, mert már II. Rákóczi Ferenc fejedelem is nem fölösleges óvatosságból még a telep kerítését is vályogból csináltatta.

¹³⁸ Debreceni Áll. Lt., Különböző irományok: 1472. sz.

¹³⁹ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Proth. IV. Fol. 481. N. 4. 1798.

¹⁴⁰ Tiszántúli Ref. Ek. Kvt., D: R. 74: Szám. Diár.

¹⁴¹ Tiszántúli Ref. Ek. Kvt., D: R. 74: Szám. Diár.

¹⁴² Nagy Iván: Magyarország családai. Pest, 1865. 104—105.

A község a Kállay-családdal való eredménytelen és költséges pere ellenére is továbbfejlődött. Beépített helyei a XVIII. század végén és a XIX. század elején már a külterületen épült salétromházig nyúltak ki, amivel a legkülönösebb viszályoknak váltak okozóivá. A község előjárósága ugyanis kifogásolta, hogy a tűzveszélyes salétromházzal szomszédos Kovács György nevű nemes, megintése ellenére is pipázott a saját udvarán¹⁴³. Egy Kállay Péter nevű földesúr pedig ugyancsak a tűzveszélyességre való tekintettel kérte a megyét, hogy engedélyezze a salétromháznak Kálló belterületén kívül, saját költségére való megépítését¹⁴⁴. Az első ügy elintézési módjáról nincs tudomásom. A másodikról azonban már határozott értesülésem van: Vay Miklós nem járult hozzá, hogy az épületet áthelyezzék. Így maradt minden a régiben.

Az 1828. évben a salétromház éghető részét 6000 Ft értékkel biztosították¹⁴⁵.

A kállói alkerületi és debreceni salétromházak egyazon érdekeltség birtokában voltak. A salétromtermelésre tehát ugyanazon munkamenetük is volt: a) Kilúgozás. b) Kiejtés. c) Befőzés. d) Nyerskristályosítás. e) Első eresztés. f) Mosás. g) Második eresztés. h) Utómunkák.

a) Kilúgozás. Ezt a munkát a salétromszérűn vagy a permetetéren 10—12 kiscsebres szalma- és homoksűrő kádakban végezték. A kiscsebrek 50 itcések, vagyis 42,42 literesek voltak. A kádakból hat állt egy vonalban. Fenekük felett, a dongáikon egy-egy nyílás volt. Ezeket fadugóval lehetett elzárni. A kádak úgy voltak felállítva, hogy a beléjük töltött folyadék a nyílásokon alkalmazott közös csatornán át egy különálló, földbe ásott kádba ömölhetett. A sorban álló hat kádba mindenkéltől a separt port öntötték be, majd megdöngölték. Aszerint, hogy az nedves vagy száraz volt, 4—5 kiscseber (180—210 liter) vízzel megöntözték. Tíz-tizenkét óra múlva a nyílásokból a dugókat kihúzták. A nyers lúg rajtuk keresztül kifolyt és a csatornán át a kádba ömölt. A lúg mechanikailag fertőzetlen, víztiszta és többé-kevésbé sárgás volt.

A kilúgozás a központban és a fiókoknál (falusi salétromseprő helyeken) egyformán történt. Különbség itt egyedül a munkaidőben volt. A központban ugyanis a kilúgozást télen is végezték, a fiókoknál azonban ebben az időben leálltak vele.

b) Kiejtés. A nyers lúgot a gyárban nagy hombárokba (faedényekbe) gyűjtötték össze. Egy-egy edénynek a hossza 12—15 láb (azaz 3,80—4,80 méter), szélessége 7—8 láb (2,20—2,50 m), magassága 3—4 láb (0,95—1,26 m) volt. Ezekből az edényekből a nyers lúgot szivattyúk segítségével egy 25 csebres (azaz 1060 literes) rézkazánba szivatták át. Ott 80 Celsius fokra hevítették. Akkor a lúg már forrni kezdett. E munkák közben fahamuból a salétromföld módján ugyancsak lúgot készítettek. Ezt a lúgot általában ejtszernek nevezték. Ha készen volt, belőle a szükséges mennyiséget a salétrompor lúgjához hozzáöntötték. Ezután kevés idővel a tüzeléssel felhagytak. Kiejtés után a lúgot hombárba merték. Itt tizenkét óráig állt. Eközben kihűlt és megtisztult.

¹⁴³ Nagykállói Ref. Egyházközség irattára: Nagykálló község jegyzőkönyve. Egyetlen darab.

¹⁴⁴ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Proth. XVI. Fol. 226. N. 96. 1812.

¹⁴⁵ Tiszántúli Ref. Ek. Kvt., D: R. 74: Szám. Diár.

A karámosok a kiejtést nem végezték. A nyers lúgot csak kristályosításra főzték be.

c) Befőzés. A kiejtett tiszta lúgot 35 csebres (azaz 1485 literes) rézkazánokba öntötték. A fölöttük levő csorgót lúggal ugyancsak megtöltötték. A kazán alá tüzet raktak, s azt 4—5 napon, éjjel-nappal táplálták. A kazánokból elpárolgott víz helyett a csorgó csapján át annyi lúgot eresztettek, hogy a buzogva fővő lúg a szintjét megtartsa. A konyhasó a harmadik napon már kezdett kiválni. Akkor egy nyéllel ellátott, kilyuggalt réztárcsával kimerítették, s hogy oda ne süljön, egy kissé ék alakúra faragott farúddal kavargatták. Negyedik napon hozzáöntötték az előbbi állításból megmaradt anyalúgot, mire erős habzás állt be; az úszó habrészeket leszedték és habos kalapba gyűjtötték. Ez az edény a kazánfal karimáján álló kis faedény volt.

Amikor a lúg 48—50 fok tömörséget elért, a főzést abbahagyták. A karámosok nem méregették a lúg fokját. Körmükre vagy egy baltára cseppentettek belőle, ahol az megmerevedett. Ha a lúgcsepp a próba helyén, mint valami kemény test csúszott le, akkor a lúg jó volt. Ha pedig lágy faggyú módján mozgott rajta, akkor nem volt megfelelő, s tovább kellett főzni.

A befőzött lúgot állító kádakba merték át, ahol 5—6 óráig tartották. A lúgból ezalatt több idegen rész váltott ki.

d) Nyerskristályosítás. Amikor a lúg annyira lehűlt, hogy a melegét budogott ujjal ki lehetett bírni, kristályosító üstökbe merték át. Ezek $1\frac{1}{2}$ —2 akós (azaz 81,45—108,60 literes) rézedények voltak, s nemcsak itt, hanem a későbbi kristályosításnál is használatosak voltak. Benne negyvennyolc óra alatt teljesen kihűlt a lúg. A salétrom is kivált és szilárd alakban az edények falára rakódott. Így két terméket nyertek: a salétromkristály tömeget és az azt körülvevő anyalúgot. Az utóbbit leöntötték, s hogy a kristályok közül lehetőleg kifolyják, két-két üstöt egymáshoz támasztva a kalap nevű faedény fölé helyezték. Az anyalúgot egy újabb salétromfeldolgozás alkalmával a c) fejezetben említett befőzésnél használták fel. A nyers kristályokat még ennek a feldolgozásnak a következő két szakaszánál, az e) fejezetben említett eresztésnél vagy az f) fejezetben említett mosásnál vették munkálatba.

e) Első eresztés vagy fejtés: ha egy légsavas ezüsttel (légenysavas ezüsttel, AgNO_3 -mal) végzett próba során úgy látták, hogy a nyers kristályban sok a konyhasó és egyéb chlorid, mosás előtt még egyszer át-kristályosították. Ilyenkor a nyers kristályokat a rézüstökből kitörték, s külön kádba gyűjtötték. Onnan a c) fejezetben említett munkánál használt rézkazánba tették át. A nyers kristály feloldásának annyi vízzel kellett végbemennie, hogy a chloridok egy része oldatlan állapotban maradjon hátra. Negyven mázsa salétromra kilenc akó (azaz 488,70 liter) víz öntése volt a legeredményesebb. A feloldást két órai tüzeléssel segítették elő. Azután a c) fejezetben említett állító kádakba, onnan a kristályosító üstökbe merték a lúgot. Miután a szilárd részek a folyadéktól elváltak, a termékek az egyszer eresztett (egyszer ejtett vagy szimpla) salétrom és az első eresztési lúg voltak. Az egyszer eresztett salétrom mosásba ment. Az első eresztési anyalúg a következő munka során képződött mosóvízzel lett befőzve.

f) Mosás. A salétromanyagból kevés chlórvegyületet ezzel a munká-

val is el tudtak távolítani. A kristályokat egy hűvös levegőjű külön teremben, hideg vízben mosták át. A salétromot akkor kétfenekű hordóba helyezték. Hét-nyolc mázsára öt akó (271,5 liter) vizet öntöttek. Ezt azonban egy előző gyártási folyamatból visszamaradt tisztázási anyalúggal is helyettesíthették. Az anyalúgnak erről a fajtájáról a mostani gyártási folyamatleírásban a g)-vel jelzett fejezetben lesz szó. Az oldás a lefolyása alatt a környezettől tetemes mennyiségű meleget vont el. Ezt a hőmérséklet süllyedése révén is lehetett érezni. A víz a salétromból az első fok esése alkalmával még csak 8—10 részt olvasztott fel. A konyhasót azonban már egészben, a más chloridokat pedig nagy részben feloldatta. Ha a légsavas ezüst a mosott salétrom oldatát tej színűvé tette, az oldószernek 2—3 óráig is elegendő volt a salétromon maradnia. Ha pedig az említett vegyület gomolyokat választott ki belőle, egy egész éjjelen át kellett még rajta hagyni.

Amikor a mosás ideje elmúlt, a hordó csapját kinyitották, a mosóvíz lefolyt. Ha ezt a vizet és az első eresztési anyalúgot együtt befőzték, homoksalétromot kaptak. Erre a külön munkára nyáron ritkán, ősszel, amikor a beváltás jóval erősebb volt, hetenként is sor került.

A homoksalétrom apró volta miatt a chloridoktól könnyen tisztult.

A mosásból kikerült salétromban már nem maradt konyhasókristály, de maradtak a hézagok közt chlórvegyületoldatok. Amennyiben a salétromot könnyűszerrel való olvadása miatt tisztára mosni nem lehetett, a mesterek kénytelenek voltak azt még egyszer átkristályosítani.

g) Második eresztés vagy tisztázás. A salétromot rézüstökben félórás főzéssel felolvasztották. Nyolc icce (6,9872 liter) mésztejet öntöttek hozzá. Ezzel az oldat szerves részeit megkötötték, amelyeknek nagy része a fenékre szállt le, kisebb része azonban a felületen úszkált. Utóbbiakat habszedővel szedték le. Amikor a habzás megszűnt, az üstöt a tűzről leemelték, s telt állapotban a mellékterembe vitték. Tartalmát még melegen egy rézszűrőn át egy másik kristályosító üstbe öntötték. Hogy a kijegesedés nagyon gyorsan be ne fejeződjék, az üstöt szalmatárcsával befedték. Az üstben a mészcsepadék a fenékre szállott, a salétrom pedig az üst oldalán vált ki. Az anyalúgot leöntötték. Ezt, mint mondtam, a mosásnál is előszeretettel alkalmazták. Az üstöket páronként egymáshoz döntve, egy-egy kalap fölé állították.

h) Utómunkák. A lúgrészeket két napon át csepegni hagyták. A nagyobb kristályokat kiválasztották és kitörték. Erre azért volt szükség, mert a belsejükben még volt anyalúg. A lúgot magát az f) és g) fejezetben leírt munkamenetben felhasználták. Az üst szilárd tartalmát formája után salétromharangnak mondták. Ennek a szűkebb részéről az üst fenékén képződött piszkosszürke színű szerves mészevegyületeket lekaparták. Így az egész salétromharang színe fehér és üvegfényű lett. Ezután a pincébe vitték. Ott ugyanis a hőmérséklet alacsony volt, levegője pedig páradús. Itatőspapírral fedett hamurétegre helyezték és hat napig rajta hagyták. Ez idő alatt az anyalúg a kristályok közéről kifolyt. A pincéből a harangot a szárítóba vitték, majd pedig lejtős, karimás asztalra borították.

Ezekután a harangot fakalapáccsal összetörték, s négy napig az asztalon kiterítve száradni hagyták.

Ha a légsavas ezüstpróba az oldatot megopálosította (égszínkére festette), mint kétszer tisztított salétromot hordóba rakták¹⁴⁶.

Egy 1834. évi adat szerint a salétromházban nemcsak a falusi salétromfőzők által termelt salétrom beváltásával és tisztításával foglalkoztak. Hanvai Szabó János inspektor Nagykálló területén üzemi munkáltatásra is készítettett salétromszerűket¹⁴⁷.

Az 1848/49. évi szabadságharc idejében a nagykállóiak maguk is foglalkoztak salétromfőzéssel¹⁴⁸.

Ugyanezekben az években Tóth József volt a salétromház inspektora¹⁴⁹.

A nagykállói salétromház működését az 1851. évben leállították, a működési területéhez tartozó salétromfőzőket felhívták, hogy salétromukat a debreceni salétromházba szállítsák¹⁵⁰. A telepet magát parcellázták.

Az ezután történt dolgokból itt már csak a következő kevés számú adat érdekelhet bennünket: a debreceni salétromház legfőbb intézőségéről a Vay-család az 1854. évben lemondott. A kormány (osztrák kormány) saját kezelésben vitte tovább az ügyeket. Még abban az évben elhatározta, hogy a salétromfőzésnél használt eszközöket a termelőknek becslési áron átadja, és azoknak az árára ötévi törlesztési időt engedélyez¹⁵¹. De hogy a kormánynak ez az elhatározása nem minden esetben ment végbe, annak bizonyossága az, hogy két ibronyi család, amelyről az előzőekben szóltam, az 1862. évben a főzési munkák abbahagyása után a kölcsönzött üstjét a legfőbb salétromtermeltető szervnek visszaadta¹⁵².

A kállói kerület salétromtermelési adatai legteljesebben az 1805. évek maradtak fenn. Ezek szerint a kállói karám és szárítóház földjéből készített nyers salétrom súlya 119,47 mázsa volt. Ebből a tiszta salétrom 61,45 mázsa volt. A karámosok beszolgáltattak 766,74 mázsa nyers salétromot. A sziléziták 9,23 mázsát adtak be. A két tétel összesen 457,54 mázsa tiszta salétromot adott. A sziléziták beadtak még 145,55 mázsa egyszer eresztett salétromot. Ebből 104,86 mázsa tiszta salétrom lett. A kállói kerületben ezek szerint 623,85 mázsa tiszta salétromot gyártottak.

A debreceni kerülethez csatolt acsádi salétromszerűn 12,96 mázsa nyers salétromot termeltek. Ebből 8,04 mázsa tiszta salétrom lett. Az ugyanehhez a kerülethez csatolt Búd, Dada, Dob, Polgár, Szent Mihály és Újváros községekben dolgozó sziléziták 152,21 mázsa nyers salétromot szolgáltatottak be. Ebből 123,29 mázsa tiszta salétrom lett. Ezek összege 131,33 mázsa tiszta salétrom¹⁵³.

¹⁴⁶ Természettudományi Társ. Évk. 1841—1845: II. k. 232—236.

¹⁴⁷ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: 32. csomó, 871. darab.

¹⁴⁸ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: 49. csomó, 402. darab.

¹⁴⁹ A nagykállói ref. Ek. egyik 1849. évi halotti anyakönyvi bejegyzése alapján.

¹⁵⁰ Szücs István: Szabad királyi Debrecen város történelme. Bp., 1871. III. k. 817. lap.

¹⁵¹ Szücs I.: Sz. k. Debrecen v. tört.: III. k. 817. lap és a nagykállói Tisza-féle adat.

¹⁵² Szücs I.: Sz. k. Debrecen v. tört.: III. k. 817. lap, valamint egy nyíribronyi ref. egyházközségi házassági anyakönyvi bejegyzés. Az utóbbi szerint az ot-tani adatközlő Petró István szülei 1862. április 29-én léptek házasságra; ezzel az adattal nemcsak a salétromfőzés ideje, hanem a kölcsönzött üst visszaszolgáltatásának az ideje is beigazolódott.

¹⁵³ Tiszántúli Ref. Egyházkerület Kvt., R 74: Szám. Diár.

Az 1805. évben tehát Szabolcs megye területén 755,18 mázsa tiszta salétromot gyártottak.

A SZABOLCS MEGYEI SALÉTROMFŐZÉS VÁZLATOS TÖRTÉNETE

A salétromnak, mint a XVI. század végi—XIX. század eleji hadviselés és bányaművelés nélkülözhetetlen anyagának a termelését az állami főhatalom tényleges birtokosai általában nagy becsben tartották. E főhatalmat a magyar szabolcsi földön kisebb-nagyobb megszakításokkal a Habsburg-házból származó királyok tartották kezükben. Csak egy-egy nemzeti szabadságharc alkalmával került át más kézbe, Bethlen Gáborhoz, I. Rákóczi Györgyhez, Thököly Imréhez, II. Rákóczi Ferenchez, Kossuth Lajoshoz és az általuk vezetett alkotmányos állami szervekhez. Ilyen időkben az uralkodók a szabolcsi salétrom felett természetesen nem rendelkezhettek.

A szabolcsi salétromfőzésről szóló első hiteles adatom is szabadságharc idejéből, az 1620. évből való. Ebben tudatja a Bethlen Gábor fejedelem hatalma alá kerülő Szepesi Kamara a már ugyanannak a fejedelemnek hatalma alatt álló Szabolcs megye rendivel, hogy Thut Mihály deákot a megye területére salétromvásárlásra küldte ki, egyszersmind kérte tőlük, hogy nevezett munkájában messzemenően támogassák¹⁵⁴.

Az időrendben ezután következő, 1631. évi keltezéssel ellátott levélben azonban salétromügyben már a II. Ferdinánd király szolgálatában álló Szepesi Kamara megbízottjaként Tahy Gáspár tokaji kapitány írt a király hatalma alá vetett Szabolcs megyének. Az iratban egy salétromszállítmány minőségét kifogásolta a kapitány. Ennél az esetről szándékos minőségrontást látott fennforogni. Véleménye szerint ugyanis a salétromfőző jobbágyok ezzel a tetteikkel azt akarták volna elérni, hogy a Kamarát salétromuk vételétől elriasszák, s így azt és a következő készítményüket privátusoknak (magánosoknak) adhassák el. Ez az eljárás szerinte egyenesen kihívó volt. Annál inkább, mert az ilyen igen gyenge minőségű salétromot szolgáltató jobbágyoknak a földesuraik is pártjukat fogták. Utóbbiak közül egynek, bizonyos Bogdanj (Bogdányi) Györgynek, mint legrosszabb példaadónak a nevét külön is megemlítette. Ezután kérte a megyét, hogy erős büntetés kilátásba helyezése mellett parancsolja meg a jobbágyoknak, hogy a salétromot igazabban csinálják¹⁵⁵.

Az 1632. évben egy még súlyosabb ügyben II. Ferdinánd király maga írt le a megye uraihoz. Levelében, annak a megemlítése után, hogy a salétromtermelők nemcsak Felső-Magyarországba, hanem külföldre is vittek eladásra salétromot, szigorúan megparancsolta, hogy a jövőben sem pénzért, sem cserébe, sem akármi más fogással ezt meg ne tegyék. Sem monopóliumokat (kereskedelmi egyedárúságokat) az országban ne gyakoroljanak, hanem minden salétromot a fegyveres ügyekkel foglalkozó királyi hivatalokba adjanak be, ahol azoknak az árát készpénzzel fogják kifizetni¹⁵⁶.

¹⁵⁴ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 38. N. 22. 1620.

¹⁵⁵ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 49. N. 26. 1631.

¹⁵⁶ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 50. N. 27. 1632.

Az 1644. évben a szabolcsi földön a főhatalmat a szabadságharcosok élén álló I. Rákóczi György fejedelem gyakorolta, és ezt meg is tartotta az 1648. évben bekövetkezett haláláig. Ez egyúttal azt is jelentette, hogy a salétromot Erdélybe és kapcsolt részeibe kellett beszállgatni¹⁵⁷.

Az 1676. évben I. Lipót király nevében a Szepesi Kamara intézkedett. A salétrom elidegenítési tilalmát megszigorította azzal, hogy az előállítók abból még a gyűjtőknek és az őrlőknek sem adhatnak részt¹⁵⁸.

Az 1679. év februárjáról kezdve Lipót király maga utasította a megyét, hogy Kállóból, az ott összegyűjtött 100 Centenary salétromot haladéktalanul szállíttassa Tokajba. Az idő és az út rosszasága miatt ez rendkívül nehéz feladat volt. A megye egyik előadója egy mellékelt iratban leplezetlenül így írt róla: A parancsolat „hallatlan”. Az „egész V(árme)gyének ártalmára van.” A politikai körülmények ismerete alapján fel lehet tenni, hogy az illető ezeket a szavakat a „bujdosók” harci sikerei következtében merte papírra vetni¹⁵⁹.

Az 1683. évben már Thököly Imre kérte a megyét a salétrom szállítására. A kassai Czaitház részére Kállóból kiutalt salétromot megint csak a tokaji várba kellett szállíttatnia. Ezt azonban a megye az ugyancsak korai (március középtáji) rendelkezés ellenére sem kifogásolta¹⁶⁰. Az 1692. évben Lipót király szabadalomlevéllel ellátott salétromfelügyelőjét, Etzinger Jánost a salétromféleségek és a por (puskapor) előállítási munkáiban megakadályozták. Ezért a király a bűnösök testileg és lelkileg való megbüntetését kívánta a megyétől. Azonkívül a dolgok állása szerint a salétromkészletük elkobzásával is szigorítani akarta a büntetést¹⁶¹.

A király azonban belátta, hogy a drákói szigorúsággal sokra nem mehet. Azért a jobbágyi terhek könnyítésével próbált a munkásokra hatni. A király akaratát Freundlich Mátyás közvetítette a megyéhez. Eszerint a táborozások (háborúskodások) idejére a vectúrák (szállítások) és quartélozók (beszállások) ellen mentesítsék a megye hét salétromfőző faluját. A falunévek közül egyedül Demecsért említette meg. Az időrendben ezután következő adatok alapján azonban a névsort Kálló, Apagy, Bogdány, Ibrány, Ibrony és Tass nevekké teljessé lehet tenni¹⁶².

Az 1703. évben a kurucok vezére, a későbbi magyar és erdélyi fejedelem, II. Rákóczi Ferenc kezébe került a szabolcsi föld feletti hatalom. Ő mindenek előtt elrendelte, hogy a szabolcsi salétromfőzők csak a hadak számára való naturálék (természetbeliek) adminisztrációjával (szolgáltatásával) terheltesse¹⁶³. A nagykállói inspektor egy salétromfőző körzeti beosztási szabályrendelet értelmében elfogatott bizonyos ibrányi főzőket, akik salétromukat Nagyálló helyett Debrecenben akarták értékesíteni. Négy ökrüket és nitrumukat elkobozta. Maguknak pedig külön büntetést helyezett kilátásba¹⁶⁴.

¹⁵⁷ Szilágyi Sándor: A magyar nemzet története. Bp., 1898. VI. k. 488, 499 és 500.

¹⁵⁸ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 94. N. 81. 1676.

¹⁵⁹ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 97. N. 90. 1679.

¹⁶⁰ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 101. N. 79. 1683.

¹⁶¹ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 110. N. 179. 1692.

¹⁶² Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 110. N. 167. 1692.

¹⁶³ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 5. N. 65. 1704.

¹⁶⁴ Arch. Rákócziánium I. k. 270. lap.

Az 1704. évben a fejedelem a kállói salétromos házat Ramocsaházi Györggyel inventáltatta (lajstromoztatta) és conscribáltatta (összeíratta)¹⁶⁵. 1705-ben a kállói salétromos házat Lányi Pálnak bérbeadta. Élete és jószága elvesztésének terhe alatt megtiltotta azonban, hogy a fiscuson (immáron a Rákóczi Ferenc-féle kincstáron) kívül akár nyers, akár kész salétromot kiadjon. A bányavárosoknak azonban a saját költség megtérítésével, hivatalos szervek közbejöttével leendő átadás mellett a szükséges salétrom kiadását engedélyezte. A salétrom beváltási és továbbadási árát szabályozta. A régi salétromszerűk nyersanyagának hat, az újakénak hét magyar forintért leendő beváltását elrendelte. Ugyanakkor tisztítottan az előbbinek tizenhárom, az utóbbinak tizennégy magyar forintért való továbbadását is elrendelte. A ház őrzésére négy hajdút rendelt ki¹⁶⁶. A salétromnak hordókba való rakásánál a 120 font tiztá súlyt tette kötelezővé¹⁶⁷.

Az 1706. évben Hellenpach Jánost bízta meg a fejedelem a tiszántúli salétrom beszedésével¹⁶⁸. Districtuális commisszáriusoknak (kerületi biztosoknak) pedig Erdődi Zsigmondot és Nyárádi Zsigmondot állította a salétrominspektor mellé. Rájuk bízta a portörök vásárlásának ellenőrzését. Ugyanakkor jogtalannak és károsnak mondta azt is, hogy egy-egy községben 5—6 gazda főzi a salétromot és ezzel szemben ötven-hatvan gazda próbálja magát a főzés címén a megye és a haza szolgálata alól mentesíteni¹⁶⁹. Valószínűnek látszik, hogy ezeknek a felelőtlen embereknek ellenőrzése is a kommisszáriusok feladatává vált. 1707-ben a salétromfőző helyeket összeíratta a fejedelem¹⁷⁰. Ugyanabban az évben Ramocsaházi György értékes jelentést küldött Károlyi Sándornak a kállói salétromfőző ház állapotáról és szükségleteiről. Ebből a munkácsi rab (hadifogoly) németek salétrommunkára való alkalmaztatása rendkívüli érdekességű adat. Az emberek rongyosak, írta, hacsak mondér köntöst nem adnak nekik, munkára nem alkalmazhatják. Sok hónapi fizetésükön lehetne egy-egy öltöző köntöst venni számukra. A piacon pedig nem mindenkor találnának kenyeret, a székben azonképpen nem találhatnának húst. A földet emelő embernek pedig elegendő étel nélkül nem lehet sokáig dolgozni. Ajánlotta megoldásképpen, hogy a prófontházból adjanak nekik kenyeret és lisztet, a városból (Kállóból) pedig naponként adjanak nekik egy-egy félfont húst¹⁷¹. Ugyanebben az évben a fejedelem a salétrom beváltási árának a rendes kifizetését szorgalmazta¹⁷².

Az 1709. évben — mint említettem — lerombolták a kállói várat. Vele együtt elpusztult az officina. Egy későbbi (1715. évi) királyi rendeletből kitűnik, hogy a Nagykálló környéki községek lakosai a salétromot a rombolás előtt széthurcolták. Aminek a beadására utólag (hat év múlva) kötelezték is őket. A rendelet egyúttal megemlítette azt is, hogy a széthurcolt salétromból nem kis mennyiséget a külfölddel összekötte-

¹⁶⁵ M. Gazdaságtört. Szemle. Bp. 1898. évf. 529. és köv. lapjai.

¹⁶⁶ M. Gazdaságtört. Szemle. Bp. 1898. évf. 529. és köv. lapjai.

¹⁶⁷ Arch. Rákócziánium I. k. 182.

¹⁶⁸ Arch. Rákócziánium II. k. 228.

¹⁶⁹ Károlyi-cs. oklevéltára. V. k. 374—375. 1706.

¹⁷⁰ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 8. N. 44. 1707.

¹⁷¹ Károlyi-cs. oklevéltára. V. k. 60.

¹⁷² Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 7. N. 80. 1706.

tésben álló Debrecen városába is szállítottak. A királyi kormány azért a szabolcsi részen állomásozó Montecuccoli fegyveres légiónak legszigorúbban megparancsolta, hogy az ilyenféle merészségek megakadályozására mindent kövessen el. A megyénél pedig elrendelte, hogy a lakosokkal tudassa: ami salétromot házaikban bármilyen módon összegyűjtöttek, a kállói szertárba, fizetés ellenében szállítsák be¹⁷³.

1716-ban III. Károly király a megyét a legszigorúbban megintette, hogy a hét salétromtermelő község lakosaira salétromszerűjeik után kivetett havi egy forint adót, amellyel a parasztokat a salétrommunkától elriasztja, törölje el. A török háborúra való tekintettel azok munkáját inkább teljes erejével segítse elő¹⁷⁴. A megye ennek ellenére sem törölte el egy ideig teljesen a salétrom adóját. Az 1728. évben például egész évi teljesítményképpen a nagy szérűkőn üsttel dolgozók adóját 45 krajcárban, a nagy szérűkőn üst nélkül dolgozókat 36 krajcárban, a kis szérűkőn üst nélkül dolgozókat pedig 8 krajcárban állapította meg. Az adó mértékét az 1730. évben azonban fenti sorrendben már 12, 6 és 4 krajcárra szálította le¹⁷⁵.

Ugyancsak az 1716. évben Entzinger császári puszkapor- és salétromfelügyelő megbízottjának, Bolfort Péter Pálnak támadt egy rendkívülinek látszó vitája Jármay Andrással, Bogdány község egyik birtokosával. Bolfort ugyanis a mondott időben az említett községben az embereivel salétromföldeket készíttetett. Jármay pedig e munkások salétromgyűjtését leállította azzal, hogy a megyebeli porciójukat (adójukat) előbb fizessék ki¹⁷⁶. Bolfort egy királyi fiskusi tulajdont képező bogdányi pusztá kúria salétromszerűje bérlőinek az ügyében járt el. Jármay pedig, mint bogdányi járásbeli szolgabíró intézkedett a megye dolgában, s a salétrommunkát arra az időre akarta leállítani, míg a bérlők a foglalkozásuk után kivetett, s már esedékessé vált adótartozásukat ki nem fizetik.

1717-ben királyi rendelet jelent meg, melyben III. Károly megparancsolta, hogy azok a tulajdonosok, akiknek birtokán kártétel nélkül salétromot akarnak ásní, a méltányosságnak megfelelő ellenszolgáltatás lefizetése esetén, a kiváltságolt salétromásókat semmiképpen se merészeljék megakadályozni. A salétromásók maguk pedig salétromaikat egyedül a pénzverdékhez és fegyvertárakhoz tartoznak elfogadható áron beadni. A kiszállításokat pedig föltétlen elkobzással és az ügy nagysága szerinti büntetéssel, végső esetben halálbüntetéssel is lehet vagy kell sújtani¹⁷⁷.

A salétrom és puszkapor készítését és árusítását Mária Terézia királynő 1742-ben részletesen szabályozta. Eszerint a mesterséggel és eladással csak megbízható emberek foglalkozhattak. Az árusításához főtüzéségi hivatali és tanácsi engedély volt szükséges¹⁷⁸.

II. József 1786. évi leirata értelmében a megye név szerint felhívta salétromtermelésre azokat a földesurakat, akik véleménye szerint salétromkészítésre alkalmas földdel bírtak. Ezek többségétől azt a választ kapta, hogy ha birtokukban alkalmas földet találnak, vállalják a salétrom

¹⁷³ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 16. N. 28. 1715.

¹⁷⁴ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 17. N. 42. 1716.

¹⁷⁵ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 30. N. 208. 1729 és Fasc. 31. N. 241. 1730.

¹⁷⁶ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 17. N. 43. 1716.

¹⁷⁷ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 18. N. 6. 1717.

¹⁷⁸ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 43. N. 299. és 312. 1742.

előállítását. Voltak azonban olyanok is, akik ellentmondtak azzal a megokolással, hogy a salétromfőzésre alkalmas helyük és földjük, sőt fájuk sincs. Így tettek a bulyak is. A nádudvariak pedig azzal utasították el a rendeletet, hogy erdejük nincs, annak az árendálását pedig a külső kommunitás (a külbirtokos nemesek) nélkül nem vállalhatják¹⁷⁹.

A salétromtermelő községek száma azonban határozottan emelkedett. A vállalkozók ez alkalommal inkább a jobbágyság és taksások közül kerültek ki. A birtokos nemesek nagy többsége csak a földjét adta át salétromtermelésre. Ezért hivatkozott azután két orosi salétromfőző, Karámos Tamás és Illyés a megyéhez intézett panasziratban, hogy szérűjük helyét őfelsége foglaltatta nekik. A fejlődést azonban az is előmozdította, hogy a jobbágyság használatra kapott szérűi után az árendát kezdetben a cassabéli urak (vagyis a salétromház vezetői) fizették¹⁸⁰.

Az 1779. évben egy Szén (Schön) nevű osztrák származású ember volt a salétromigazgató¹⁸¹. Az 1780. évben gr. Kállay János lett a salétromásítás és készíttetés igazgatója¹⁸². 1783-ból De Pauli Lipót nevét említik, mint igazgató nevét¹⁸³.

Az 1784. évben a Helytartó Tanács rendeletet adott ki az iránt, hogy a salétromfőzők a salétromsót konyhasó helyett ne árusítsák, mert az tisztátalan állapotában az emberek egészségére ártalmas¹⁸⁴.

Az 1790. évben a megye utasította követeit, hogy az országgyűlésen emeljenek szót amellet, hogy a salétromművelést ne igyekezzenek királyi joggá tenni. A földesuraknak továbbra is szabadságuk legyen hozzá¹⁸⁵.

A vita az országgyűlés beavatkozása nélkül fejeződött be. A salétromkészítést éppen úgy nem sorolták a királyi bányai jussok közé, mint a szódafőzést.

1795-ben De Pauli Ferenc salétrominspektor (De Pauli Lipót jogutóda) panaszt tett a megyénél amiatt, hogy a salétromfőzőktől bizonyos tartozások fejében azok rakásba hordott salétromos földjeit lefoglalták¹⁸⁶.

1798-ban elrendelték a salétromfőzők összeírását¹⁸⁷. Ugyanebben az évben báró Vay Miklós tábornok I. Ferenc királytól a szabad ég alatt heverő földekből 30 000 mázsa salétrom készítésére és megeresztésére nyert engedélyt. A Királyi Kamara tanúsító levelét a megyének bemutatta. Kijelentette, hogy más hazafiakat kész felvenni társaságába. A megye nyolc tagú bizottságot küldött ki a bejelentés megvizsgálására¹⁸⁸. A bizottság helyesnek találta Vay Miklós tervét, s elhatározta, hogy pártfogólag közhírré teszi. Egyszersmind azt is elhatározta, hogy a tervet a szomszédos megyéknek is ajánlja¹⁸⁹.

1799-ben Vay Miklós kijelentette, hogy a salétromtermelésre csak olyan községek lakosaival szerződik, akik De Paulival nincsenek szerző-

¹⁷⁹ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 28. N. 14. 1736.

¹⁸⁰ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 28. N. 27. 1786.

¹⁸¹ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Nagykálló község iratai.

¹⁸² Debreceni Áll. Lt.: Különböző iratok: 1686. sz.

¹⁸³ Debreceni Áll. Lt.: Különböző iratok: 1701. sz.

¹⁸⁴ Debreceni Áll. Lt.: Különböző iratok: 1720. sz.

¹⁸⁵ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Proth. I. Fol. 207. N. 1197. 1790.

¹⁸⁶ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Proth. III. Fol. 317. N. 1886. 1795.

¹⁸⁷ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Proth. IV. Fol. 416. N. 37. 1798.

¹⁸⁸ Nyh. Áll. Lt. Szab. a: Proth. IV. Fol. 481. N. 4. 1798.

¹⁸⁹ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Proth. IV. Fol. 483. N. 25. 1798.

déses viszonyban¹⁹⁰. A megye ugyanazon évben meghatározta a salétromfőző jobbágyok terrágiumát. Ezt a szilváskertek béréhez hasonlította. A salétromtermő területek egy köblöseért ugyanannyit tartozik a jobbágy fizetni, mintha egy köblös szilváskertet használna. Ennek pedig abban az időben 30 krajcár volt a haszonbére¹⁹¹. Vay Miklós bírói jótállás mellett a régi karámépítőknél 10—15, az újaknak 20—25 Ft előleget engedélyezett¹⁹².

A megye az 1800. évben azt a határozatot hozta, hogy azoknak a jobbágyoknak, akik két vékásnál (800 négyszögölnél) nagyobb területen termelnek salétromot, két marhájuk után hat esztendőre elengedi az adó fizetését. Továbbá azt a kedvezményt adta, hogy a salétromfőzés szokásos idejétől, tavasztól október végzéséig forspontra nem hajthatók. A földesurakokat felszólította, hogy akik mázsánként 12 garas terrágiumot vesznek, embereik robotját (úrbéri szolgai munkáját) készpénzre fordítsák, s a főzést maguk is eszközölgék. Azt a kívánságát is kifejezte, hogy az állandó salétromfőzők mentesek legyenek a katonáskodástól, s ha valamelyik főző pedig a salétromkultivációját félben hagyja, annak salétromföldjét a földesúr más salétromfőzőnek átadhatja. A salétromfőzők a depozitóriumok (lerakóhelyek) fa- és rézedényeinek vitelért készpénzzel fizessenek nekik. Ahol a házakból a salétromot főzés végett kihordják, oda más földet vigyenek vagy a ház birtokosának egy-egy szekér föld vitelért 2—2 garast fizessenek. A házban esett károkért pedig kártérítést adjanak. Ahol a salétrommunkához nem értenek, a helységek-ből egy-egy embert 2—3 hónapra (amíg a manipulációt, kezelést, gyártási módot tökéletesen megtanulja) a debreceni karámba kell küldeni, ahol rájuk különös gond lesz fordítva. Munkájukért még 8 Ft-ot is kapnak¹⁹³. Egy 1801. évről keltezett ibronyi községi irat pecsétjén a salétromfőzés van ábrázolva. A főző ember egy rúddal kavarja a tűz felett levő üstöt¹⁹⁴. A salétromfőzés tehát népszerűvé vált.

Az 1804. évben azonban a salétromszérűk már erősen megfogyatkoztak. Kevés salétromot adminisztráltak, s a salétromfőző házak a directio (igazgatás) tetemes kárával heverőben voltak¹⁹⁵.

Utána következő évben már a termelés visszaesésének az okát is elmondták. Nem nagy divatjában volt az 1804. évben a termelés, számoltak be egy okiratban, mert a víz uralkodott, s a főzők sem tartották felettébb hasznosnak a munkát, ezért minden erejüket a földművelésre fordították¹⁹⁶. Tasson azonban még egyéb okát is adták ennek. A földesurak a taksásházak földjének kihordására és feldolgozására jelentkező szilézitáknak nem engedték meg a munkát¹⁹⁷. A bogáti salétromfőzők közt előfordult olyan eset is, hogy valaki azért hagyott fel a főzéssel, mert a szerűje túlságosan messze feküdt a lakásától¹⁹⁸.

¹⁹⁰ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Proth. IV. Fol. 584. N. 96. 1799. 1800-ban azonban megegyezett a salétromtermelésre vonatkozólag az örökösökkel.

¹⁹¹ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Proth. IV. Fol. 584. N. 97. 1799.

¹⁹² Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Proth. IV. Fol. 808. N. 34. 1799.

¹⁹³ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Proth. V. Fol. 123. N. 196. 1800.

¹⁹⁴ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Fasc. 4. N. 20. 1804. Az okirat keltezése 1801.

¹⁹⁵ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Proth. VIII. Fol. 229. N. 181. 1804.

¹⁹⁶ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Proth. IX. Fol. 105. N. 87. 1805.

¹⁹⁷ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Proth. IX. Fol. 191. N. 46. 1805.

¹⁹⁸ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Proth. IX. Fol. 251. N. 92. 1805.

1807-ben Demecser, Pátroha, Tass, Ibrony és Apagy lakosainak három évvel meghosszabbították salétromfőzési kedvezményüket¹⁹⁹.

1808-ban a magánosan álló salétromfőző kalyibák feltörése miatt kellett intézkedniök a hatóságoknak²⁰⁰.

Ugyanakkor a salétromukat a Tiszán át csempésző sziléziták ellen hoztak szigorú határozatokat. Aki egy ilyen csempészt feljelent, mondoták, 100 Ft-ot nyer. Sőt az is ebben a jutalomban részesül, aki jelenti, hogy őt egyik vagy másik csempész csempész-útra szekeresnek meg akarta fogadni²⁰¹.

1809-ben a salétromosokat a hadsereg részére assentálták (jóváhagyták), de mesterségük folytatására visszaeresztették otthonukba²⁰². Ugyanabban az időtájban azonban egy Puskás András nevű salétromfőzőt katonának adtak. Az ember vétke felől a megye külön érdeklődött²⁰³.

1810-ben a salétromadminisztráció vicedirektora Szunyogh Demeter volt²⁰⁴.

Az 1811. évben a salétromfőzés bécsi tanulására adnak lehetőséget²⁰⁵. Ugyanebben az évben a megye panaszt tesz a nádorispánnál amiatt, hogy a só (a konyhasó) a sóházakban annyira megfogyatkozott, hogy azok bezárattak és a sóházak ajtaján naponként zörgetőknek fontonként sem adattatik só, mely miatt a mint hitelesen jelentetett, kénytelenítettnek sokan a szegények só helyett salétromlúggal élni vagy pedig maguktól a sót egészen elfogván, testbeli nyavalyákban és a legnagyobb inségekben esni²⁰⁶.

Az 1824. évben meghalt Vay Miklós, a salétromfőzés lelkes irányítója²⁰⁷.

1824-ben az acsádi főzők panasszal fordultak a megyéhez, hogy a salétrominspektorok minden tizedik mázsa salétromot elveszik tőlük. Erre az ügy tisztázása után azt a választ kapták, hogy a salétromot az edények reparációjára (javítására) szokták levonni²⁰⁸.

1832-ben Hanvai Szabó János kállói salétromüggyelő a megyétől egy újonnan készítendő szerűhöz munkára 10—12 rab naponként való kibocsátását kérte²⁰⁹.

1834-ben Demecser község salétromtermő földdel nem bíró lakosai panaszt tettek a megyénél a salétromfőzés ideje alatti szerfeletti megterhelhetőségük miatt. Rendelet volt ugyanis arra, hogy a salétromfőzők József naptól (március 19-től) András napig (november 30-ig) a közmunkák alól kivétessenek. Ugyanekkor azt kérték, hogy őket a salétrommunkák ideje alatt csak felényire vegyék igénybe a közmunkáknál, mint eddig tették. A megye az ügy elintézését rábízta a szolgabíróra²¹⁰.

¹⁹⁹ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Proth. XI. Fol. 311. N. 71. 1807.

²⁰⁰ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Proth. XV. 33. N. 45. 1811.

²⁰¹ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Proth. XII. Fol. 336. N. 11. 1808.

²⁰² Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Proth. XIII. Fol. 142. N. 29. 1809.

²⁰³ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Proth. XIII. Fol. 300. N. 12. 1809.

²⁰⁴ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Proth. XIV. Fol. 246. N. 18. 1810.

²⁰⁵ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Proth. XV. Fol. 82. N. 35. 1811.

²⁰⁶ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Proth. XV. 33. N. 45. 1811.

²⁰⁷ Nagy Iván: Magyarország családai. XII. k. 104—105. lap.

²⁰⁸ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: Proth. XXVIII. Fol. 266. N. 172. 1824.

²⁰⁹ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: 32. csomó, 871. darab. 1832.

²¹⁰ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: 39. jegyzőkönyv, 474. levél, 1144. sz.

21. kép. A nagykállói sóinspektor háza

1836-ban szabályozták a salétrom árulását : csak az 1807. évi rendelettel engedélyt nyert egyének árulhatták ezután a salétromot²¹¹.

Az 1842. évben a Szent Mihályban lakó gr. Dessewffy Emil írt Debrecenbe Váradi Szabó Jánosnak, a császári és királyi salétrom adminisztráció főinspektorának 223 Ft 52 kr salétrompénz megfizetése iránt, amelyet egy szállításból kifolyólag még ki kell részére fizetni²¹².

Kossuth Lajos pénzügyminiszter 1848. április 26-i rendeletében tudtára adta a megyének, hogy br. Vay Miklóst (az elhalt nagy salétromtermelés-szervező azonos nevű fiát) az erdélyi határ, a Tisza és a Maros folyók közt fekvő részek miniszteri biztosává nevezte ki. Egyszersmind az iránt is felhívást intézett hozzá, hogy a salétromtermelésnél használt földeknél a birtokváltozást jelentse be²¹³.

Ugyanezen év május 28-án kelt rendeletében pedig értesítette a salétromtermelőket, hogy új szabadalmas levelüket a miniszteri biztostól átvehetik²¹⁴. Szeptember 26-án a miniszterelnökség a régi tűzérési hadparancsnoksági pátenseket érvényteleneknek mondotta ki. A megyét pedig a salétromtermelés előmozdítására hívta fel²¹⁵.

A salétromművelőknek a nemzetőri szolgálat alól felmentést adtak.

²¹¹ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: 40. jegyzők. 86. levél, 446. sz. 1836.

²¹² M. Tudományos Akadémia: 39/1954. növedéki napló.

²¹³ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: 48. csomó, 680 darab. 1848.

²¹⁴ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: 48. csomó, 630. darab. 1848.

²¹⁵ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: 48. csomó, 1411. darab. 1848.

A felmentő iratokban demecseri és nagykállói lakosok nevei vannak felemlítve²¹⁶.

Az 1850—51-es években Ragsky Ferenc, Moser István és Szabó József tudósok a bécsi katonai kormány megbízásából beutazták a magyar salétromfőző vidékeket. Köztük Moser István volt a legmozgékonyabb. A büdi adatok is neki köszönhetők²¹⁷.

A katonai kormányt a salétrom (kálisalétrom) chilei salétromból való gyártási módjának a híre készíthette erre a lépésre. Ezzel kapcsolatban valószínűséggel azt is el lehet mondani, hogy a hazai salétrom kevésbé eredményes és sokkal drágább termelési módja miatt határozta el a kormány 1852-ben a salétrommonopólium megszüntetését.

A salétrom szerűn való termelésének a leállítása azonban csak a füst nélküli löpörnek a hadseregben való rendszeresítésével, az 1880. év után történhetett meg. Ezt annál inkább elmondhatjuk, mert ez az idő a nyíregyházi Pristyák Józsefné által élményképpen közölt idővel egybeesik.

BEFEJEZÉS

Tanulmányomban a salétromfőzés Szabolcs megyében való meghonosodásával, helyi módosulásával és mind annak, mind pedig ennek a szabolcsiak életére való kihatásaival foglalkoztam elsősorban. Ezeket nagy vonalakban a következőkben összegezhetem:

1. A szabolcsi salétromtermelés (főzés) a nagykállói vár véghelyi elszigeteltségéből adódott.

2. A várban magában csak porvonásos módszerrel dolgoztak.

3. A legrégebb hivatalos iratokban és a Mária Terézia-korabeli propagandakönyvekben csak salétromásárról esik szó. Bizonyos tehát, hogy azok szerkesztői előtt csak az ásásos salétromtermelési módok voltak ismereteseek.

4. Ezek közül a ház és az istálló földjének salétromtermelés céljából való ásását nálunk is gyakorolták. Hanem ez a termelési mód csak az idegenek (szilézíták) termelési módja volt, s meglehetősen későn honosodott meg.

²¹⁶ Nyh. Áll. Lt., Szab. a: 48. csomó, 1469. darab. 1848. és 49. csomó, 402. darab. 1849.

²¹⁷ M. Természettudományi Társ. Évk. 1841—1845. II. k. 228. lap. Meg kell itt említenem Szabó Józsefnek egy különös utalását: nevezett a salétromszerűek fekvésének a lakóhelyek fekvésétől való függetlenségét Moser adatai alapján igyekezett tisztázni. Pedig az arra vonatkozó adatok gyűjtésére — kiküldetése alapján — neki is alkalma lett volna. Emellett nemcsak a Moser által vizsgált tiszamenti lápok, hanem a községektől ugyancsak messze fekvő nyírségi szikes tavakat is módjában lett volna bejárni. Ezután nem tartom valószínűtlennek, hogy bizonyos szabolcsi omladékokon készített salétromszerűket ugyancsak nem saját élményei alapján említett meg. Ezt annál inkább el lehet mondani, mert az általa említett Bogdányból ilyenféle adatokat a legodaadóbb kutatásaim ellenére sem találtam. Viszont Nagykállóval kapcsolatban értesültem, hogy ott volt ugyan omladékból való salétromtermelés, de ez nem a „város” (mint romváros) omladékán, nem is a „vár” (mint „romvár”) omladékán, hanem egy harcra készen álló vár földbástyái lábánál történt. Ott az időjárás következtében lecsúszott, trágyássá tett földtömeg „megvonásával”, szabályos szerű készítése nélkül nyerték a salétromot.

5. A sziléziták közül kivált munkások, amilyenek a Kótajban rekedtek is voltak, a megszokás alapján már más módon (a seprés által) begyűjtött salétromanyagot is ásottnak mondták.

6. Egy 1704. évről keltezett okiratban világosan kimondták, hogy a kállói várban csak a főzőalkalmatosságok és eszközök voltak találhatóak, a szérúkint, a „városban” feküdtek. Szabolcs megyében tehát a szérükön való salétromseprést, mint a salétrom alapanyaga gyűjtésének egyik módját, már a XVIII. század legelején is ismerték.

7. Mivel pedig Mária Terézia királynő salétromszakértője, Haeckel István, maga sem tudott tájékoztatást adni a salétrom szérún való előállítási módjáról, azt Kálló környékén kifejlesztett salétromkészítési módnak lehet tekinteni.

8. A salétrom seprés által való gyűjtésére a Kálló vidéki sziksóseprés ismeretében vállalkozhatott az első salétromseprő mester: a sziksó és a salétrom talajból való együttes feltörésének az ismeretében tehetett kísérletet a két vegyület elválasztására.

9. A salétrom új készítési módjának a falvakban való elterjedésére viszont a fiskusi (kincstári) birtokokon nyílt elsősorban lehetőség. Az 1704. évben, amikor a salétrom hét községben való termeléséről volt szó, Kálló, Bogdány, Demecser, Kék és Tass községek nevét a salétromtermeléssel kapcsolatban, mint kisebb-nagyobb részben kincstári birtokok nevét találjuk megemlítve.

10. A salétromfőzés elterjedését Szabolcsban mindenekelőtt az mozgathatta elő, hogy általa a jobbágyság a ritkán látott pénzhez folyamatosan hozzájuthattak. Azután sorban: hogy a terhes megyei fuvarozásoktól, a katonai beszállásoktól, a katonai szolgálattól és bizonyos adónemek fizetése alól ideiglenesen vagy éppen állandóan is fel lettek mentve.

11. A salétromkészítés jellegzetes jobbági ipari munka volt. Mindvégig szervezetlen maradt. Az ezen munkát végző munkásoknál a céhrendszer nem fejlődött ki. A vele kapcsolatban említett karámbírárságot magát is csak közvetítő szervként lehet felfogni. Akár a későbbi gyári (pl. cukorgyári) megbízottak tisztségét. A gyár adta nekik a fizetést (esetleg jutalékot), a külön-külön dolgozó salétromosoknak közvetítette a gyár üzenetét, átadta nekik a küldött tárgyakat, esetleg tanácsokat is adott nekik. A salétromosok azonban így is meg tudták védeni érdeküket, a földesurassággal szemben a hivatalos helyeken való panaszok útján, a hivatalosokkal szemben pedig a főzéssel való leállással.

12. Mindenesetre el lehet mondani azt, hogy a magyarság szabadságharcái szempontjából nem volt közömbös: vajon Szabolcsban főzték-e, vagy sem a magyar jobbágyság a salétromot.

Nyárády Mihály

SALPETERSIEDEN IM KOMITAT SZABOLCS IN DEN XVI—XIX. JAHRHUNDERTEN

Um ein Jahrhundert vorher war das Salpetersieden im Komitat Szabolcs ein allgemein bekannter Industriezweig. Heute weiss man aber um diese Tatsache, obwohl es in vielen Gemeinden des Komitates jahrhundertlang betrieben wurde, bereits ziemlich wenig.

Im Szabolcs (hier wird natürlich das alte Komitat Szabolcs gemeint) wurde der Kalisalpeter als Salpeter gemeint und genannt. Diese chemische Verbindung bildete den grundlegend wichtigsten Bestandteil des Schiesspulvers. Mit Beimischen von Schwefel und pulverisierter Holzkohle wurde das Schiesspulver hergestellt.

Die früheste Angabe über das Salpetersieden im Komitat Szabolcs stammt aus dem Jahre 1620, die letzte dagegen aus dem Jahre 1881. Aus unserer Angabe vom Jahre 1620 erhellt sich, dass es überall in diesem Komitate einen entwickelten volkstümlichen Industriezweig bildete. Somit lässt sich mit der höchsten Wahrscheinlichkeit behaupten, dass es auf dem Gebiet unseres Komitates auch Ende des XVI. Jahrhunderts betrieben worden ist. Nimmt man die Umstände jener Zeit in Betracht, kann als Tatsache angenommen werden, dass die Einführung des Salpetersiedens im Komitat Szabolcs mit der Erhebung der Burg von Nagykálló zum Grenzposten im Zusammenhang stand. Als einer der wichtigsten Beweise hierfür soll die Tatsache dienen, dass der Mittelpunkt des Salpetersiedens sich in den frühesten Zeiten in der Burg von Nagykálló selbst befunden hatte. Von dieser Zentralstelle aus wurden die Salpetersieder des Komitates mit Instruktionen versehen und die zum Salpetersieden gebräuchlichen Kessel für sie zur Verfügung gestellt. Ebendasselbst wurde der Salpeter, mehr oder weniger fertiggestellt, eingelöst. Im Laufe der Zeit wurde das Salpetersieden in neunundvierzig Gemeinden betrieben. Die grosse Mehrzahl der Sieder bestand aus Bauern (Leibeigenen). Es kamen hie und da auch arme Adelige, oder grundbesitzende Adelige vor. Ja sogar gab es auch manche „Silesiten“ (d. h. Leute schlesischer Abstammung), die gewöhnlich auf eigene Faust gearbeitet hatten.

An der Zentralstelle selbst wurden natürlich auch Lohnarbeiter angestellt.

Die Technik der Gewinnung des Salpeters war im Komitat nicht einheitlich. Die älteste Art war diejenige von „porvonás“, d. h. Abziehen des Staubes. Diese Methode wurde ausschliesslich in Nagykálló geübt. Sie wurde auch durch die Anlage dieser Gemeinde bedingt. Der zu den Füßen der Burgmauern liegende fette, vermischte Staub wurde abgezogen, eine Zeitlang gelassen in Feuchtem zu reifen, dann ausgelaugt und nach Eindampfen gebäucht.

Die gewöhnliche Technik des Salpetersiedens ist mit der vorigen verwandt. Sie stand Ende des XVIII. und Anfang des XIX. Jahrhunderts in Mode und wurde durch die „Silesiten“ geübt. Sie bestand darin, dass der Fussboden der Ställe und der Bauernhäuser aufgegraben, die gewonnene Erde ausgetragen und eingekocht wurde.

Von den beiden erwähnten Methoden unterschied sich die Methode des Fegens wesentlich. Sie scheint auf den Szabolcser Feldern bereits Anfang des XVII. Jahrhunderts bekannt gewesen zu sein. Nach gewissen Umständen urteilend muss man aber sie für das Komitat Szabolcs chronologisch als der erstgenannten Technik folgend betrachten. Soweit aber dem Salpeter-Sachverständigen der Königin Maria Theresia, Stephan Haeckel, diese Methode unbekannt war, kann sie als eine in Nagykálló einheimische Technik gelten. Sie mag Erfindung eines Nagykállóer Salpetersieders, der in Erkenntnis des gemeinsamen Vorkommens der Sodaerde und des Salpeters im Fussboden der Ställe und Bauernzimmer, die Trennung der bei den chemischen Verbindungen versuchte, gewesen sein.

Der gefegte Salpeter wurde auf „szérük“ (plur.), d. h. Tennen, gewonnen. Diese Tennen waren von Unkraut gereinigte, wässerige, natronhaltige, mit Sand und Urin der Tiere verbesserte, umgepflügte, flache und unumzäunte Flächen. Der Name „szérük“ wurde ihnen deshalb beigegeben, weil sie grösstenteils im Binnengebiet der Dörfer, in Nachbarschaft der Getreidetennen, oder aber an Stelle derselben, gefertigt worden waren. Diese Tennen waren keineswegs einförmig. Demgemäss war ja auch die Arbeit auf denselben verschiedenartig. Die durch die Gelehrten Joseph Szabó und Peter Treitz als Muster (ja sogar als alleinstehend) beschriebene Tenne und die Arbeitsmethode auf derselben, ist nicht als eine volkstümliche, bäuerische Methode, sondern die der herrschaftlichen Tennen, also eine herrschaftliche Methode zu betrachten. Sie war daneben grösstenteils auch zweckwidrig.

Die Art der Gewinnung des Salpeters auf Tennen mag anfangs unter den Leibeigenen der Besitztümer des Fiskus' verbreitet sein. Die Ursache davon war, dass die fortwährend Geldnot leidenden Leibeigenen dadurch fliessend zu Geld gelangen konnten. Auch manche Begünstigungen, vor allem Befreiung von Militärdienst, Einquartierung und Frachten für das Komitat, haben dabei mitgewirkt.

Die Arbeit der Zentralstelle für Salpeter bestand aus Auslaugen, Einkochen, rohem Kristallisieren, erstem Lassen, Waschen, zweitem Lassen und einigen nachträglichen Arbeiten.

Die Salpetersieder vereinigten sich im Komitat Szabolcs nicht in Zünfte. Trotzdem konnten sie ihre Rechte und Interessen verteidigen. Gegenüber den Herrschaften hegten sie bei den Behörden Klage. Gegenüber den Behörden half nur das Einstellen der Arbeit.

Die Geschichte des Salpetersiedens betreffend sei hier Folgendes erwähnt: Als unentbehrliches Mittel zur Kriegsführung und zum Bergbau in der Zeit vom Ende des XVII. bis Anfang des XIX. Jahrhunderts wurde der Salpeter durch die Staatsführung immer hochgeschätzt. Die Macht über die Szabolcser Teile wurde mit kleineren oder grösseren Unterbrechungen durch die Könige des Hauses der Habsburgen ausgeübt. Sie ging nur bei Angelagenheit einiger Freiheitsbewegungen in

andere Hände, usw. zu den unter Führung von Gabriel Bethlen, Georg Rákóczi I., Em. Thököly, Franz Rákóczi II. und Ludwig Kossuth stehenden speziellen Behörden über. Damit gelangte auch die Verfügung über den Szabolcser Salpeter in diese Hände.

Allerdings lässt sich sagen, dass es in Beziehung der nationalen Bewegungen, bzw. Freiheitskämpfe unserer Nation nicht gleichgültig war, ob der Salpeter im Komitat Szabolcs durch die ungarischen Leibeigenen gesotten wurde, oder nicht.

Mihály Nyárády

ÁLLATTÁ VÁLTOZÁSOK A NYÍRSÉGI NÉPI HIEDELMEKBEN

Az elmúlt évek folyamán népmesegyűjtés közben alkalmam volt több babonás történetet összegyűjteni, melyek közül ez alkalommal az állattá változás csoportjának ismertetését tűztem ki célul.

A mesemondó mesélési alkalmakkor a hallgatóságot egy misztikus világba vezeti, ismeretlen, rejtelmekkel telített csodálatos királyságokat tár fel előttük, melyben a hőst természetfeletti erőkkel rendelkező lények, beszélő állatok, varázserejű tárgyak veszik körül és ahol az általunk megszokott szokásoktól eltérően egy más világ szabályai, törvényei érvényesülnek. E csodálatos világ törvényszerűségei fel-felbukkannak egyszerűbb, hiedelemszerű történetekben is, melyekben a cselekmény színhelye nem egy elvonatkoztatott „hol volt, hol nem volt” mesevilág, hanem a mi reális világunk, s az elbeszélő szerint az előadott csodálatos esemény vele vagy ismerőseivel, pontosan megjelölt helyen történt. Jellemző az általunk gyűjtött hiedelemszerű történetekre ez a kettősség: mágikus eljárások, átváltozások — a mai reális élethez kapcsolva.

Bizonyos különbséget találunk a babonás történetek és a népmesék között, ha arról az oldalról vizsgáljuk meg, hogy az elbeszélő és a hallgatóság mennyiben találja valóságban megtörténtnek vagy pusztán kitalálásnak az előadottakat. Szabolcs megyei gyűjtéseim során azt tapasztaltam, hogy az adatközlő és környezete a népmeséket ma már kitalált, szórakoztató jellegű történeteknek tartja, ellenben a babonás történetek igazságában most sem kételkedik. A történetek hitelességének igazolására megemlíti a cselekmény színhelyét, szereplőit, néha az idejét is. Természetesen a történetekben szereplő személyek a hallgatóközönség előtt nem idegenek; ismerik vagy ismerték, mint az alábbi történetekben több ízben említett Urszuly Pált is. A hitelességjelölés elhagyása a babonás történeteket a tündérmesékhez teszi hasonlóvá, s így a hitelesség jeleitől megfosztott babonás történetek további bővüléssel népmesékké válhatnak. Véleményünk szerint a két műfaj összefüggésének, átmenetének ez is egyik útja a sok közül¹.

A hiedelemvilágban a boszorkányok, táltosok, garabonciások és tudósok kivételes képességekkel rendelkeznek. A magyar néphit például a boszorkányokat rosszindulatú, gonosz praktikákat, varázslatokat űző lényeknek tartja, kik seprűnyélen lovagolva éjszakánként valamely magas hegy tetején összegyülekezve orgiákat ülnek, az ördögökkel cimborálnak,

¹ A népmesék és babonás történetek összefüggésének kérdésével legutóbb *Maác László*: Adatok a hiedelmek és az epikus műfajok összefüggéséhez (Ethn. 1956. 279—293 l.) c. munkájában foglalkozott. E kérdéssel részletesebben foglalkozott *Ortutay Gyula*: Fedics Mihály mesél (UMNGy I. Bp. 1940.) című könyvének bevezető tanulmányában, 63—71.

embereket lóvá változtatnak és egyéb gonosz dolgokat cselekednek. A középkorban hivatalosan üldözték őket, egyházi és világi hatóságok Európa-szerte százával és ezrével elevenen égették meg a boszorkányoknak tartott férfiakat és asszonyokat².

A néphit, mint az alábbiakban közölt babonás történetekből is láthatjuk, a boszorkányokat felruházza az állattá változás képességével. Ha azt a kérdést vizsgáljuk, hogy ez a volt képesség mennyiben őrzi a korai magyar hitvilág emlékeit, s mennyiben jelent középkori, nyugati átvételt, akkor a nyugat-európai és magyar boszorkánypereket kell egybevetnünk. Komáromy Andor, a boszorkánypereket feldolgozó nevezetes munkájában megállapítja, hogy a régebbi, 1728 előtti magyar boszorkányperekben a nyugati kifejtett boszorkányfogalom átvételének, például a seprűnyélen való lovaglásnak vagy a boszorkánygyülekezeteknek nyoma sem található, viszont a lóvá varázsolás annál gyakrabban szerepel. Ezzel kapcsolatban következőket írja:

„Ki kell még emelnem, hogy a régi típusú pereinkben is többször van szó boszorkányok éjjeli kóborlásairól, a roppant sebességgel nagy távolságokra való röpdülésükről; de az éjjeli útjukat megbűvölt, lóvátett embereken tették meg. És az így lóvá tett emberek, akik ezeket előadják, sohasem említik meg, hogy ilyenkor a boszorkányok velük más boszorkányok gyülekezeteit látogatták volna”³.

Komáromy összehasonlító munkájából az derül ki, hogy törvényszéki hatóságaink a boszorkányság kérdéskomplexumával a nyugati boszorkányképzeteket is átvették, nem kis részük volt tehát a jelenlegi magyar boszorkányképzetek kialakításában⁴. A perek anyaga alapján — a lóvá varázsolás motívumának kivételével — nyugati eredetűeknek kell tartanunk azokat a hiedelmeket is, melyek szerint a boszorkányok tetszés szerinti állatalakot ölthetnek⁵.

Solymossy Sándor a kantár nyakbavetésével való lóvá varázsolás motívumát pogánykori hiedelem maradványának tartja⁶. Ezt a hiedelmet őrzi a „lóvá tesz” kifejezésünk is⁷. A lóvá varázsolás motívumát régi magyar szellemi hagyatékunk kell tartanunk, melynek összehasonlító vizsgálata a mai napig sem történt meg.

A táltosok a hiedelemvilágban jóindulatú, közöttünk élő embereként szerepelnek. Azt tartják róluk, hogy foggal születnek, majd 17 éves korukban ellenfelükkel megütköznek. A küzdelem bika vagy láng alakjában megy végbe, s a világosabb szín győzelmével hét évig jó termés

² Komáromy Andor: Magyarországi boszorkányperek oklevéltára. Bp. 1910. Bevezető tanulmány.

³ Komáromy: I. m. XVIII.

⁴ Ugyanezt a megállapítást lásd: Solymossy Sándor: A magyar ősi hitvilág. A Magyarság Néprajza IV. III. kiad. Bp. 1943. 376.

⁵ Ezt a népi felfogást a 8. számú történetünk adatközlője így fogalmazza meg: „Csak boszorkány lehetett, mert abból változik mindenféle. Ha akarja kutya, ha akarja macska, ha akarja lú lesz belőle.”

⁶ Solymossy Sándor: A vasorrú bába és mitikus rokonai (Ethn. 1927. 22.) című munkájában megkísérli a boszorkányképzetek késői járulékeinak felsorolását. Itt — tévesen — a kantár segítségével történő lóvá varázsolást is késői járuléknak veszi, azonban ezt a nézetét később helyesbíti. A magyar ősi hitvilág (I. m. 377.) című munkájában a lóvá varázsolást régi vonások közé veszi, s ezáltal Komáromyval azonos álláspontra helyezkedik.

⁷ O. Nagy Gábor: Mi fán terem? Bp. 1957. 237.

várható. Ez a küzdelem az urál-altáji sámánhitben szintén megtalálható, mely szerint a fehér és fekete sámánok a levegőben különféle alakban megütköznek egymással. Diószegi Vilmos⁸ az Ural környéki népek hiedelemvilágát vizsgálva megállapítja, hogy a sámánok állatalakban való viaskodása közismert képze a sámánhitű népeknek, így tehát a magyar néphit viaskodásmotívuma valóban a honfoglalás előtti korból származhat. Az állattenyésztés különbözősége következtében csak annyiban mutatnak eltérést, hogy ott nem bika, hanem szarvas alakban történik a viaskodás.

Egyes keleti népeknél a sámánok küzdelme bonyolultabb módon történik: nem maga a sámán, hanem állat alakú életlelke viaskodik, de az állat halála is a sámán halálát vonja maga után. Diószegi elemző munkájában kimutatja, hogy: „... egyetlen egy képzet kétféle megjelenési formája mutatkozik meg az eurázsiai sámánizmusban. Ez a képzet: a sámán állatalakban való viaskodása, amikor vagy a sámán teste, vagy a sámán életlelke ölti fel a viaskodó állat alakját”⁹.

A garabonciásokkal kapcsolatos középkori, nyugati eredetű hiedelmek; így a tejet, tojást kérő, pusztító viharokat okozó diákokról szóló elbeszélések már beolvadtak a táltosokról alkotott képzetcsoporthoz. A Nyírség területén jelenleg a táltosokat is „garaboncások”-nak nevezik.

Szólnunk kell még a „tudósok”-ról is, mivel egyikük a Nyírségben az állattá változással kapcsolatban is szerepel. Népünk tudósoknak nevezi azokat a jövődöléssel, javaslással foglalkozó férfiakat és asszonyokat, akik a rontás, a szemmelverés ellenszerét, a varázslással okozott betegségek gyógyító eljárását ismerik, s ezek elkövetoit leleplezik. A tudósok a boszorkányok ellenfelei, kikhez mindenkor bizalommal fordulhatnak, s akik mindenkor segítenek a hozzájuk forduló bajba esett embereken. Ilyen tudós embernek tartották a geszterédi Urszuly Pált is. Halála után legendás híre kerekedett, sok csodálatos történetet mondanak róla. Ezzel magyarázható, hogy felruházták a tudósról nem jellemző állattá változás képességével is¹⁰. A nép a legutóbbi évszázadban is az általa ismeretlen betegségekre, például a tehén tejének elapadására; a nyomasztó álmokra; az ember nyomába szegődő állatokra stb. vonatkozólag, annak valódi okait nem ismerve, misztikus, irreális magyarázatot adott. Az emberek tudatában kialakult képzetek — a megváltozott társadalmi viszonyok ellenére — ma is szívósan élnek, mint például az állattá változás realitásában való hit, és csak fokozatosan tűnnek el, illetőleg fokozatosan válnak csak mesei elemekké.

Az alábbiakban olyan hiedelemszerű történeteket mutatunk be, melyekben a hős állattá tud válni vagy másokat változtatni, illetőleg olyan varázsszerű tárgyak birtokában van, melyek segítségével ilyen változások végrehajtására képes. A hiedelemvilág — különösen a mi

⁸ *Diószegi Vilmos*: A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben. Bp. 1958. 388. Ugyanitt bő irodalom a táltos és a sámánhitre vonatkozólag.

⁹ *Diószegi Vilmos*: A viaskodó táltosbika és a sámán állatalakú életlelke. Ethn. 1952. 308—355.

¹⁰ A megyében Urszuly Pálon kívül egy Gervai György nevű nyírtéti tudósról is tudnak. Jóna A. Múzeum Népr. Adattára. 96 (saját gyűjtés). — Urszuly és Gervai is országos hírű tudósokhoz hasonló ténykedést fejtett ki. Lásd: *Vajkai Aurél*: Az ősi-i javasember. Ethn. 1938. 346—373., *Diószegi Vilmos*: A novaji tudósasszony. Néprajzi Közlemények. I. évf. 58—77.

területünkön — gazdag ezekben a történetekben és ebből következik, hogy bőven találunk ilyen motívumokat népmeséinkben is.

A PÓRULJÁRT BOSZORKÁNY

Ezt egy embertől hallottam, azt mondta, hogy Semjénbe történt. Szóval kovácsemler vót. Oszt vót nála egy szóga. Oszt a szóga mikor lefeküdt este, hát az asszony bement. Vót ott felakasztva bent egy kantár, rendesen mindig hozzávágt a szógához. A szógából rögtön lett egy lú. Akkor aztán ráült a lúra, oszt mindig a tengelléci hídjára jártak. Mindig elment az asszony vele, a fiúval. A szegény fiú kifáradt. De ez minden este így volt.

Eccer a fiú egyet gondolt, hogy majd ő megpróbálja. Akkor, mikor az asszony ment vóna befele, ő is hirtelen lekapt a kantárt, oszt hozzávágt a asszonyho. Az asszonybul lett egy lú. Este vót. Akkor bemegy a kovácshoz, azt mondja :

— Gazduram, tessék jönni, van itt egy lú, tessék bevasalni !

Hát jött is a kovács, mingyán bevasalta a lovat. Bevasalta a feleségit. Nahát, oszt a szóga lefeküdt. Majd osztán asszony lett a lú. Reggel osztán az asszony kelne felfele, hát keze-lába vasba van. Ekkor osztán jöttek rá, hogy a felesége vót a babonás asszony. Babonázta mindig a szógát a kantárral, de übelüle is lú lett.

Ennyit tudok.

A KOMA KUTYA KÉPÉBEN

Kiss Sándornak hitták, osztán szógált egy gazdaembernél. Osztán mikor hazament a gazdánál, hazament a szekeren, hát egy kutya, egy nagy fehér kutya ült a gangon. Arra ő meg odahúzott a kutyának. Hát a kutya nem bántotta ütet, se nem ugatott. Na, jól van.

Hát akkor hazament — idesapám mondta, mert ő beszélte nekem —, oszt mikor ment az ajtón, beesett. Ott az ajtón bebukott, oszt meghótt. Nahát, mit csinájék vele, feltették az ágyra, osztán betakarták lepedővel, minden. Aztán ment az asszony, hogy megyen harangoztatni neki, meg koporsót venni. Hát jön rá szembe a komja. Azt mondja a komja :

— Hová megyen, komámasszony ?

— Megyek — azt mondja — koporsót venni, meghalt ez az ember.

— Ah, nem halt a' meg. Mennyünk csak — azt mondja — megnízni !

Megyén vissza a koma, megyen, hát látja, hogy ott fekszik az ágyon meghalva. Kapt a, oszt jól pofonvágt a. Erre oszt megmozdult, hogy pofonvágt a. Azt mondja :

— Hozzék csak komámasszony egy vedér vizet !

Odavitte a vedér vizet, ráöntötte, mingyár felkött a koma. Akkor oszt mondja neki :

— Látod, látod koma, hogy jártál ? Én téged nem bántottalak, mikor ott vótam az ajtóba. Jót rámhúztál az ostonnal !

Akkor tudták meg oszt, hogy kutya vót.

A MACSKÁVÁ VÁLTOZOTT ASSZONY

Ez Bogáton történt. Az én anyám Bogáton vót, osztán egy fiatal-ember idesanyámat megszerette. Hát ez régen vót. És akkor annak a fiatalembernek mán vót egy jelöltje. A' vót a divat akkor, hogy a fiatal-embernek egy-egy fejrevaló kendőt adtak, nem zsebkendőt. Ű meg azt mondta, hogy úneki nagyon tetszik ez a jányka, és ezt veszi el. Mondja a baráttyának, hogy te, mennyünk el estére a jányho !

Hát elmennek. Odamennek, hát az annya ott ül a kandalló mellett. Ott beszélgetnek, majd oszt a fiú azt mondta, hogy mennyünk hazafelé ! Mennek haza, kimennek az udvarra, visszaadta neki a kendőt. A jány nagyot nízett, hogy visszakapta a kendőt. Nem szólt semmit. Elment a két fiú.

Bemegyén a jány, mondja az anyjának, hogy visszaadta a kendőt.

— Nem baj jányom !

Akkor leugrott az asszony a kandalló mellül, oszt rögtön egy fekete macskává váltott. A két fiú megyen, beszélgetve mennek együtt. Akkor-csak a macska utánok mindenütt, osztán a fiatalembernek a sarkát marta. Azt mondja a másik neki :

— Te megállj csak ! — Kivette a kést a zsebiből balkézzel. — Te fogd meg balkézzel a macskát, oszt elvágjuk a farkát !

Akkor osztán megfogta a macskát az egyik, a másik elvágta a farkát. Úgy jól farktúbül elvágta. Aztán elmentek haza. Az asszony hazavitte a farkát.

Mondta a jányának, hogy elvágták. Mi lett : a haját vágták el ! Reggel felvitte a községházához, hogy neki ez meg ez a fiatalember — anyám mondta, de mán nem tudom a nevit — elvágta a haját. Felment a másik fiú is. Hiába mondta, hogy a macska farkát vágták el, nem ért semmit. Ezt a fiút szörnyen megbüntették, a vagyonja is utánna ment, mert gabonát nem vitt neki.

Ez vót.

A TEHÉN FEJÉNEK LECSAVARÁSA

Mari jányom Abán lakik, a férje a vasútnál van. Vettek tehenet, este enni adtak neki, hát a tehénnek le vót csavarva a nyaka. Ezt is csak az ördögök csinálhatták. Majd aztán megint vettek egy tehenet, hát azt is megrontották. Elmentek a tudóshoz, már nem emlékszem melyik községbe, de Debrecenen túl vót. A tudós megmondta, hogy ki rontotta meg. Azt megcsinálta, hogy jobban lett. Akkor eladták a tehenet, de akinek eladták, annál megdöglött. Gilányi azt mondta, hogyha mégeccer megrontja, rögtön agyonüti az asszonyt. Az az asszony is macska képibe ment oda. A kutya meg akarta fogni, de nem hagyták neki, mert gondolták, hogy a szomszéd macskája, oszt az asszony vót. Oszt le vót csavarva a tehén feje.

A GESZTERÉDRŐL KÜLDÖTT FEKETE MACSKA

Régen volt egyszer, a tehenünk nem adott tejet. Elmentünk Geszterédre, vittük a kötelet, az elég volt. Ott lakott egy tudós ember. Azt mondta :

— Jöjjenek haza, megtudják, ki vitte el a tejet !

Hazajöttünk, aludtunk, akkor beugrott a nyitott ablakon egy fekete macska és az apám arcát marta volna össze. A macskát megfogták, akkor K. apja jött elő összekarmolt képpel.

A macskát a geszterédi ember küldte a K. apjára.

A GESZTERÉDI URSZULY KUTYA ÉS MACSKA KÉPÉBEN

Ez itt vót a semjéni határba. Egy asszony fel akart menni a padra, hogy ű a tyúknak szed össze egy kis szemetet. Tavasszal vót. Nézi, hát egy kutya meg ott van a tűzfalnál. Hogy a fenébe jött ez a kutya ide ? De ű nem mert meg se mozdulni, rögtön leszaladt. Mingyán oszt kurját ütött egyiknek-másiknak, oszt összeszaladtak.

— Nézzék, ez a kutya felment a padra !

Hogy hun ment fel ? Nem tuggya senki. Oszt hozzáfogták hajkászni a kutyát lefele-lefele, de nem tudták lehajtani sehogyse. Majd egy ember felment, addig zavargatta, addig zavargatta a vasvillával, hogy a tűzfalat kiütötte a kutya, de mán akkor meg is szúrta a villával a sódarát. A kutya leugrott, de mikor leugrott, egy gyönyörű szép csikó lett belőle. Keresztülszaladt a tanyán, mentek azután kutyák meg emberek, minden, de hát elérni nem tudták.

Ez ennyi vót.

Majd este, mikor hazajött a csorda, annak az embernek a tehenéhez, aki megszúrta a kutyát, nem lehetett bemenni. Ment ahhoz az egész tanya, de nem tudtak bemenni hozzá. Ölte meg az embert. Nem tudták, hogy mi az, micsoda, nem tudták, hogy mi történt.

Na oszt mondják neki, hogy eriggy el Urszulyhoz ! Majd csinál vele valamit !

De azt mán hallotta, hogy oda kell vinni egy félliter pájinkát. Hát mikor megyen befele az ajtón, azt mondja Urszuly :

— Zárjátok be az ajtót, be ne jöjjék ez az ember, mert az szúrta meg a sódaromat ! Eriggy dógodra, veled nem is beszélek !

Hát osztán azért annyit tett, hogy a tehenit osztán mégis jobba tette, hogy ne legyen olyan kinnya, mert roppant kinnya vót annak a marhának.

Ez itt történt a semjéni határba, a Kertész-tagba. Ez az Urszuly Geszteréden lakott. PásztoreMBER vót mindig. Azt mondta Urszuly :

— Egyebet nem bántottam, csak egy kis szalonnát vágtam a padon ! Avval nem fogyott el !

URSZULY BESZÉLŐ BÉKÁJA

Körülbelül hetvennyóc éve lehetett, mikor a határba minden lefagyott. Lefagyott az élet, a gabona. Akkor oszt tengerit vetettek bele. Kukoricakenyeret ettek. Szegény édesanyám nem bírta enni. Vót egy tanító, neki vót gabonája. A tanítóné nagyon szerette a málékenyeret. Édesanyámékat rávették, hogy mennyenek Biri-tagba. A tanító is ott-hagyta a tanítóságot, elment oda ispánnak. Ezzel az Urszuly Mihállyal közfalosok vótak, mert olyan nyócas házba laktak. Urszuly a feleségének szól éjszaka :

— Kelj fel, menyjünk.

Athallott a falon. Fehér tököt szedtek éjszaka a határba. Mikor felkeltek, édesanyám megkopogtatta a falat. Azt mondja Urszuly :

— Ilyen asszony kellene nekem, aki minden neszre felébred !

Reggel oszt mindig főzték a fehér tököt. A gazdának vót hat fejős tehene, de nem vót annál se tejfel, se vaj. A kovácsnének meg csak egy tehene vót, mindig attól vették a tejfelt meg a vaját. Fejértóruul hoztak egy tudós embert, egy gulyást. Az megmondta, hogy a kovácsné vette el a tejet. A gazda fel is mondott mingyán neki, el kellett neki azonnal menni. Attul kezdve lett tejfele is meg vaj is.

Abba az üdőbe Urszuly nem tudott semmit se. Urszuly kinn járt a gulyával. Aztán mikor kinn járt a gulyával, lefeküdt egy határcsóvára. És odament hozzá egy nagy béka és felköltötte. Azt mondja :

— Vigyél el engemet, még a gyermekednek a gyermeke is boldog lesz utánna !

Elvitte a békát, az ágy alatt tartotta, kosárba. Hát csakugyan boldog lett utánna, szép háza, szép portája lett. Még ma is van maradéka, de azt mondják, hogy nem tud úgy, mint az apja.

A béka valami elátkozott ember lehetett. Urszuly attul kérdezett meg mindent. Attul kapta a tudományát.

TALÁLKOZÁS A SZÁJATLAN LÓVAL

Ez Kisbiri községbe vót, mikor ott laktunk. Hát az én apámmal történt és a nagybátyámmal, hogy mentek hazafele a vacsorahelyszínre. Nagy sötét éjszaka vót. Mikor mennek, a piactéren tanálnak egy lovat. Mikor eztet megtanálták, elhatározták, hogy felülnek rá. Azt mondta az apám :

— Hazamegyünk rajta, oszt a faluvégén elcsapjuk, hadd menjen legelni !

Gondolkoztak, hogy mit tegyenek a szájába ? Az apámnak vót egy nyakravalója. Akkor nem ilyenek vótak, mint most. Ha kinyújtották, vót egy öles hosszú is. A szájába akarták tenni, de nem lelték a száját. Nem vót szája. Akkor oszt elcsapták. A kertek alatt vót nádas rét, nem messze vót a piachoz. Rácsaptak a farára. Akkor oszt a lú visszaszólt a rétből :

— Bárcsak rámültetek vóna, elvittelek vóna én benneteket, úgy hogy sohasem láttátok vóna a hazátokat !

Csak boszorkány lehetett, mert abbul változik mindenféle. Ha akarja kutya, ha akarja macska, ha akarja lú lesz belüle.

Apám beszélte valamikor, hogy vót egy szóga. Hát vót annak a szógának három cimborája. Mer legények vótak. Hát az egyik, olyan bús lett a szóga estére. Hát kimentek a lúval, mert kint hálogattak. Azt mondja (az egyik) :

— Pajtás, mi lelt téged, hogy neked valahogy kedved nincs ?

Addig-meddig faggatta oszt a másik három, hogy kifagatták, hogy miért ő olyan. Hát ez is foggal született, ez a cimbor, aki bátyuk vót. De mán ű napszállatkor hallotta, hogy Lengyelországban mán bömbölt a bika. Neki avval kellett verekeni. Az is foggal született, ű is foggal született. Azt mondja :

— Pajtás, mán Lengyelországban bömböl, jön a bika. Az meg kékszőrű bika, én meg leszek egy tiszta fehér !

Hát félt, hogy meg is öli, mert amaz meg erősebb lett vón. Azt mondja :

— Ne féljete, mert tikteket nem bánt ! Ha látjátok, hogy gyengébb vagyok, akkor üssétek a bottal, hogy mikor mán elfele mén, tünjete el, ahogy tudtok ! Hajjátok — azt mondja —, mán jön, Lengyelországba van, bömböl.

Hát az is foggal született. Mind a kettő bikának válott, úgy verekedtek együtt. De a cimborák elővették a kékszőrű bikát, jól megpüfölték. Ej, elszaladt a másik, hogy nem hallottak mást, csak a dübögést. Úgy elhajtotta a másik bika. De hát mikor amaz is előjött, mikor a másikat elhajtotta, úgy elhajtotta, hogy alig tudták, hogy mikor jött vissza amaz.

Az olyanak háromszor kell hét esztendőbe verekedni. Úgy verekedtek. Hát oszt, amelyik erősebb, az tán a másikat meg is öli.

A BOSZORKÁNYOK MINT FEHÉR FARKASOK

(Boszorkányper 1734-ből)

Ezen fatens (Körössi Mihály 27 éves királytelki tanú) azt vallya, hogy egykor midőn harangozástájban, a fátens az Király Teleki földre kukoriczájának le törésére ment volna ki napszállat tájban, lovait szekerébül kifogva kevés időre az fátens szeme láttára még a nap le nem menván szinte, az Kóróbul jó egyszer három fejr farkas, kezdvén zaklatni a fátensnek lovait annyira, hogy az kis lova, kettei kereszt nyügbe lévő lovak, közibe menván a zaklatásban, azon kis lovát a fátensnek kétszer s.gre le rántván meg is sebesítették, melynek őrizésére a fátens oda menván szélllyel vert közöttük addicit in Authenticatione (hozzáteszi nagyobb bizonyság okából) a ló hajtó ostorral, de egyiket sem találta ütni, kik is annak utánna lovaitul a fátensnek tágitván, a fátensre magára támadnak és magát tölle kitelhetőképpen tehető oltalmából szekeréből edjik löcsét kiragadván jobbrul és balrul hozájok vert, de edjiket sem találta ütni. Annak utánna sok viaskodásával az fátensstül mintegy hajtásnyira félre álván s.gre ültek és az két első lábaikat, mint az ember két kezével tapsolni szokott, úgy tapsoltak ezt mondván mind a hárman egyszersmind haha ihaha ihaha. Azokután az fátensnek nagy rémulésével

eltávoztak nap leszállása után pedig kevés idővel szép hold világon, a fátens lovait sok igyel bajal meg fogván ketteit nyakló köteleire edjüket gyeplűjére meg kötötte az szekerehez, és a fátens tüzet vetvén az szekerehez közel, gunyáját maga alá gyürvén az tűzhöz ült, a melly dolog után, nagy suhogással érkezvén hozzá három asszony ember, egy fejér ingválban és egy ingaljban, kik ketteinek az szemére keszkenővel lévén be kötve, kiket is az fátens személy, senkit sem esmérhetet meg, az harmadik pedig személye szerint Orosz Laczkóné volt be lévén az ő feje az asszonyemberek szokások szerint keszkenővel kötve, a fátenset hajjon Oroszné megfogva, az másik pedig a lábát fogván úgy hurczolták nyujtogatták, hogy szinte recsegett ropogott az nyak csigája... stb.

1. (A póruljárt boszorkány.) Adatközlő: B. Szabó Sándorné 78 éves parasztasszony, Nagykálló. Magnetofon-felvétel. 1957. december. — Ez a történet szorosan kapcsolódik a tündérmesékhez, Bátorligetről¹¹, Kállósemjénből,¹² Kocsordról,¹³ Matolcsról¹⁴ és Nyírbátorból¹⁵ szintén ismeretes. Az említett változatok figyelembevételével — a népmesekatalógusokhoz hasonlóan — „A póruljárt boszorkány” témájú varázstörténetek típusvázlatát a következőképpen határozhatjuk meg:

a) A boszorkányos asszony egy legényt lókantár segítségével lóvá változtat, s annak hátán éjszakánként hosszú utakat tesz meg.

b) A legény barátja tanácsára vagy önmaga elhatározza, hogy a varázslatot megfordítja.

c) A következő este a boszorkányos asszonyt a kantárral lóvá változtatja és a kovácmesterrel bevasaltatja.

d) Másnap reggel lópatkó van a boszorkányos asszony kezén, lábán. A készülő (Kovács Ágnes féle) Magyar Népmesekatalógus „554/B× A boszorkány három lovának megőrzése” jelzésű mesetípusa kapcsolatot mutat „A póruljárt boszorkány” című varázstörténettel. Ezekben a népmesékben a hős egy boszorkány szolgálatában áll, hol három napig kell a boszorkány három lovát őrizni. A három ló mindig eltűnik, de a segítők tanácsára a lókantárt az átváltozott állatokhoz (bokorhoz, kacsához stb.) vágja, s így azok ismét lovakká változnak. Ez a mesetípus megyénkből Baktalóránt-házáról¹⁶ és Tiszabercelről¹⁷ ismeretes.

A „758× Krisztus lóvá változtatja az elégedetlen papot” jelzésű mesetípusban a kantárral történő lóvá varázsolás szintén előfordul. Ezt a mesetípus Tiszabercelről¹⁸ ismerjük, melyhez két vándor a barna kenyeret kereső pap fejéhez kötőféket vág, mire lóvá változik.

A XVII—XVIII. századi boszorkányperekben gyakori vád, hogy a boszorkány embereket lóvá változtatott és éjszakánként hosszú utakat tett meg rajtuk. Komáromy Andor említett könyvében számtalan esetet sorol fel, azonban a mi területünkről adatot nem közöl.

¹¹ *Ortutay Gyula*: Fedics Mihály mesél. Bp. 1940. Új Magyar Népkiáltási Gyűjtemény I. kötet 298.

¹² Jóna András Múzeum Néprajzi Adattára 97. sz.

¹³ Farkas József gyűjtései. Matészalkai Járási Könyvtár. Kézirat.

¹⁴ *Luby Margit*: Bábaelte babona. Bp. é. n. 38.

¹⁵ *Ortutay Gyula*: Nyíri és rétközi paraszttmesék. Gyoma, 1935. 240.

¹⁶ Jóna András Múzeum Néprajzi Adattára 81. sz.

¹⁷ *Ortutay*: I. m. (Gyoma) 43.

¹⁸ *Ortutay*: I. m. (Gyoma) 170.

Az 1745-ben lezajlott tyukodi boszorkányper egyik vádlottja a következőket vallja:

„...Bakócsné engemet megnyergelt, egy nyereg forma csontot tévén a hátamra és valamely kenőccsel a fejem tetejét, két tenyeremet és mindkét talpamot megkenvén az hátamra ült, és azt mondotta, hip hop ott legyek az hol akarom, s jól lehet az ház ajtaja bé volt zárva, de azon szavai után mindketten felkelvén az ajtó kilincsenél lévő hasadékon, de igen kicsiny helyen az házból kimentünk...”¹⁹

A „651^x A kutyává változtatott ember” mesetípusban szintén megtaláljuk az állattá változás motívumát: a szabolcsi változatok szerint varázspálca segítségével (Tiszabercel,²⁰ Gégény²¹ és Baktalórántháza²²). E népmesékben a debreceni Tóth Jánost a felesége szeretője varázspálcával kutyává változtatja. Sok kaland után visszaváltozik. Bosszúból ugyanazzal a varázspálcával számárrá változtatja a feleségét és annak szeretőjét.

2. (A koma kutya képében.) Adatközlő: B. Szabó Sándorné, Nagy-kálló. 1957. december. — A történet kissé homályos; a figyelmeztető hangból arra kell következtetnünk, hogy a „koma” a boszorkányok tudományával rendelkezett.

3. (A macskává változott asszony.) Adatközlő: B. Szabó Sándorné, Nagy-kálló. 1957. december. — A néphit szerint a boszorkányok, ha ártani akarnak, leginkább macskává változnak. Matolcson²³ egy ilyen macskát vertek össze, másnap egy öregasszony „mind összetörte magát.” Dömötör S. Földi János nyomán Békés megyéből közli, hogy egy idegen macska félfület levágták, s a templomban egy „füle vágott” asszonyt találtak²⁴.

4. (A tehén fejének lecsavarása.) Adatközlő: Kovács Andrásné 73 éves parasztasszony. Balkány, 1958. április 15. — E hiedelemben is, mint az előzőben, a rontó boszorkány macskává változott.

5. (A Geszterédről küldött fekete macska.) Adatközlő: Tamás Ferenc 26 éves földműves, Nyírcsászári. 1950. július. — Tanulságos, hogy ebben a történetben a fekete macska szerepe az előzőektől merőben eltér; mivel a tetthelyen nem rontás céljából, hanem a rontást elkövető férfi leleplezése végett jelenik meg.

6. (A geszterédi Urszuly kutya és csikó képében.) Adatközlő: Kővágó András, 71 éves földműves, Nagy-kálló. Magnetofon-felvétel, 1957. december. Urszuly Pál geszterédi „tudós” ember gyógyítással, kuruzslással foglalkozott, 1936-ban halt meg. Urszuly Pálnak legendás híre kerekedett, mely az 5.—7. számú történetekből is látható. Urszuly Pálnak tulajdonított átváltozási képesség igen hasonlít a „665. az ifjú...” stb. jelzésű mesetípushoz, melyben ezt a képességet a hős Jézus Krisztustól kapja (Bátorliget²⁵, Kék²⁶).

¹⁹ Nyíregyházi Állami Levéltár. Szatmármegyei Protocullum 1745-ből. No. 29. 62.

²⁰ Ortutay: I. m. (Gyoma) 171.

²¹ Néprajzi Közlemények II. évf. 1957. 3—4. sz. 197.

²² Jósa András Múzeum Néprajzi Adattára 81. sz. 15.

²³ Luby: I. m. 39.

²⁴ Ethn. 1929. 184.

²⁵ Ortutay: I. m. (Bp.) 130.

²⁶ Néprajzi Közlemények II. évf. 1957. 3—4. sz. 174.

7. (Urszuly beszélő békája). Adatközlő: Kovács Andrásné, Balkány. 1958. április 15. — Ez a történet érdekes magyarázatot ad a „tudomány” megszerzésére vonatkozólag. Urszuly utódja egy adatközlőnk szerint jóslás céljából a legutóbbi időkben is egy békát tartott házában. Meg kell említenünk, hogy a bukovinai székelyek hiedelmében a boszorkányok is békát tartanak a házuknál. Az ilyen béka (ördög) gazdagságot juttat a gazdájának²⁷. A határcsóva a néphiedelmekben a keresztúthoz hasonló varázslatos hely. Egyik ilyen hiedelmükben (Nagykálló²⁸) a határcsón elaludt pásztor lábaszárából az ördögök kihúzták a csontot, s egy év után ugyanott tették helyre. Az elátkozott, békává lett ember motívuma gyakori népmeséinkben is. Területünkről két történetet ismerünk, melyben a jóltartott, megvendégelt béka jötevőjét — az átok letelte után megajándékozza (Tiszabercel²⁹ és Baktalórántháza³⁰). „A macskának átkozott királyfi” című (Bátorliget³¹) népmesében a királyfi bosszúból cselled elpusztítja anyját.

8. (Találkozás a szájatlan lóval.) Adatközlő: Ricu Mihály 71 éves földműves, Kállósején, 1958. április 22. — E történetből tanulságos az utolsó bekezdés, melyben a szájatlan ló boszorkány voltát indokolja. Hasonló néphiedelmekben a boszorkány kutya, macska, egér, ló és tehén alakját öltötte magára.³² Egyik népmesében (Baktalórántháza³³) a gazdáján segíteni szándékozó macska a grófnak azt mondja, hogy „mindenfélének tudok változni, csak egérnek hogy kell változni, nem tudok”. Az egérré változott grófot a macska bekapja, így gazdája ül a gróf birtokába.

9. (A táltosok küzdelme.) Adatközlő: Ruszkovics István, 91 éves csordás. Baktalórántháza, 1957. november. Magnetofon-felvétel. — Ruszkovics I. megyénk egyik legnagyobb mesemondója, Halmos Istvánnal 80 meséjét vettük magnetofonszalagra. Meghalt 1958. március 30-án. A nyírségi népi hiedelemvilágban, mint egyebütt, a garabonciásokról és a táltosokról alkotott képzetek összeolvadtak, pl. Ruszkovics is a táltosokat „garabonciások”-nak nevezi. A közölt táltospárbaj országszerte ismeretes, s ez a motívum a népmesékben is gyakran szerepel. Hasonló történetet ismerünk Kocsordról³⁴, melyben a táltosok szőke- és fekete bikává változnak. Más hiedelemszerű történetekben a táltosok nem állat, hanem piros- és kék láng, tüzes- és vaskerek alakban küzdenek egymással³⁵.

Ugyancsak Ruszkovics egyik meséjében³⁶ Kóci Burka kék láng, a

²⁷ *Diószegi Vilmos*: A bukovinai székely boszorkány kapcsolata az állatokkal. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve. Pécs, 1957.

²⁸ Jóna András Múzeum Néprajzi Adattára. 82. sz. 5.

²⁹ *Ortutay*: I. m. (Gyoma) 179.

³⁰ Jóna András Múzeum Néprajzi Adattára 81. sz. 101.

³¹ *Ortutay*: I. m. (Bp.) 202.

³² *Ortutay*: I. m. (Gyoma) 243.—244.

³³ Jóna András Múzeum Néprajzi Adattára 81. sz. 27.

³⁴ *Luby*: I. m. 64. Ethn. 1928. 117.

³⁵ *Luby*: I. m. 60.—62. Ethn. 1928. 118.

³⁶ Jóna András Múzeum Néprajzi Adattára. 81. sz. 33.

sárkány veres láng alakjában verekedett meg egymással, mely küzdelem Kóci Burka javára úgy dőlt el, hogy a segítő hollók a veres lángra vizet öntöttek.

10. (A boszorkányok, mint fehér farkasok).³⁷ Ez a tanuvallomás is a nyugati eredetű boszorkányfelfogást tükrözi.

Erdész Sándor

³⁷ Nyíregyházi Állami Levéltár. Crim. fasc. 35. act. Nro. 199. 1743.

Meg kell jegyeznünk, hogy a nyírségi állattá változás hiedelmének előfordulását azért nem mutattuk be térképen, mert véleményünk szerint egy alaposabb gyűjtés után szinte minden községből kimutatható lenne. Mivel célkitűzésünk szerint e hiedelemkört csak a Nyírség területéről kívántuk bemutatni; a területünkön kívül eső változatok felsorolását mellőztük. A közölt babonás történetek saját gyűjtéseim.

CHANGEMENTS EN BÊTES DANS LA CROYANCE DU PEUPLE DU NYÍRSÉG

Dans les histoires fabuleuses, on trouve les choses — caractéristiques du monde de la fable — les objets magiques, les bêtes qui parlent et ainsi de suite, mais l'action se déroule dans le monde réel. L'événement miraculeux relaté arriva selon le narrateur à lui-même, et à ses connaissances, à un lieu exactement indiqué. Pendant le cours de nos collectionnements nous avons l'expérience que le narrateur et sa collectivité ne doutent pas de la réalité des histoires superstitieuses et — pour prouver la véracité des histoires — ils mentionnent le lieu et les acteurs des événements. Les histoires superstitieuses qui manquent des indices de l'authenticité deviennent semblables aux contes de fées.

Dans la croyance du peuple du Nyírség ce sont surtout les sorcières qui ont la capacité de se changer en bêtes. Dans notre histoire No. 1. la sorcière change un gars par une bride en cheval et le selle. Cette croyance est un legs ancestral. Dans nos pièces Nos. 2., 3., 4., 8. et 10. les sorcières prennent de différentes formes de bête. Nous présumons que cette croyance est d'origine occidentale. En examinant le matériel des procès de sorcellerie on voit bien que nos tribunaux ont reçu (au XVIIIe siècle) avec l'ensemble des accusations de sorcellerie aussi les conceptions de sorcellerie. Ainsi, elles entrent pour beaucoup dans la formation des notions et des images hongroises de sorcellerie.

Les chamans se rencontrent en forme de taureaux à l'âge de 17 ans, et si le taureau d'une couleur plus claire l'emporte sur l'autre, on aura une récolte riche pendant sept années. Notre histoire No. 9 raconte un tel combat des chamans. Vilmos Diószegi établit, en examinant l'ensemble des croyances des peuples apparentés de la région de l'Oural que le combat des chamans en forme de bêtes est une imagination bien connue des peuples chamanistes. Ainsi la lutte des chamans en forme de bêtes provient d'une époque précédant la conquête du pays hongrois.

Selon la croyance populaire les „savants” connaissent l'antidote du maléfice, du mauvais oeil et le remède pour des maladies causées par sortilège. Ils s'occupent quelquefois aussi des prédictions. Un tel homme savant était aussi Pál Urszuly de Geszteréd. Après sa mort il avait un renom légendaire. C'est pourquoi il a été doté de la capacité de se changer en bête. Mais ce n'est pas un trait caractéristique des savants.

Le peuple donnait — même au siècle dernier — des explications mystiques et irréelles des maladies inéclaircies de l'épuisement du lait de la vache. Les conceptions qui sont développées dans la conscience des gens vivent encore aujourd'hui, malgré les changements des circonstances sociales et elles ne disparaissent que par degrés ou elles deviennent par degrés des éléments purement fabuleux.

Sándor Erdész

SZEMERE PÁL KIADATLAN KRITIKAI MŰVE KÖLCSEY ELLEN ÉS BERZSENYI MELLETT (1817)*

Szemere Pál alakja az utókor szemében nem ébresztett különösen nagy érdeklődést. Saját korában tisztelet vette körül. Tisztelői között volt Petőfi is, akinek tehetségét Szemere az elsők között ismerte el, s költeményeivel az elsők között foglalkozott behatóbban¹. Csak néhány tanulmány jelent meg Szemeréről, amelyek több-kevesebb megértéssel szólnak egyéniségéről és életművéről, de igazi, összefoglaló munka nincs róla és munkásságáról².

Jelen soroknak nem is az a feladatuk, hogy Szemere jelentőségével foglalkozzanak, csak munkásságának Berzsenyi verseivel és azok Kölcsey-féle kritikájával kapcsolatos jelentőségéről lesz szó³.

* Szemere kéziratának pontos címe: Tudósítás. A Tudományos Gyűjtemény dolgozó társainak egyesületéhez. Kölcsey könyvvizsgálata felől Berzsenyi verseire. 1817 (67 fólió-lap).

A kézirat elején röviden tudósít Kölcsey kritikájának keletkezéséről. (1—2), majd sorba veszi Kölcsey nyolc gáncsát, de bejelenti, hogy nem Kölcsey sorrendjében fog ezekkel foglalkozni, hanem így: provincializmus, ifjúkori darabok, rege, rim, poetaiepistolák, expressiók, gondolatok, érzelmek. Valóban így is kezd bele az Antikritikába, s először a provincializmusokkal foglalkozik röviden (3), azután a fiatalkori darabokkal (4. l.), de azután abbahagyja ezt a tervet, és áttér arra, hogy Kölcsey kijelentéseit mondatról mondatra boncolja. A poeta és versifikátorral kezd (4. l.), azután Kölcseynek a régi magyar irodalomra vonatkozó nézeteivel száll szembe (11. l.), s csak a 11. laptól kezd ismét a Berzsenyire vonatkozó észrevételek cáfolatát. Először a Berzsenyire kedvező kijelentésekkel foglalkozik (egészen a 14. lapig), azután egyenként elemzi a Kölcsey dicsérte verseket (a 20. lapig), majd rátér Kölcsey kifogásainak cáfolatára, ami az Antikritika legnagyobb részét elfoglalja egészen 66. lapig, amikor Kölcsey indignatiojának elítélésével foglalja össze ellenvetéseit. Közben a regula és költői szabadság (20—22), Berzsenyi egyes kifejezései (22—26), ismét a provincializmusok (26—27), a fiatalkori versek (27—31), Berzsenyi „dagálya” (32), az ismétlődés (32—34), a Kölcsey által száműzött versek (32—36), Kölcsey újabb ellentmondásai (37—39), a Remete (39—43), gondolati szegénység (44), Berzsenyi „visszaemlékezései” (44—47), az „üres” darabok (47—53), a „laterna magica” (53—54), az új szók (55), a Bonyhai Grotta (55—60), Kölcsey állítása Berzsenyi költői ereje kimerültségéről (60—61), az epistolák védelme (61—64), végül Berzsenyi verselése (64—66) kerülnek sorra.

A kézirat kétségkívül teljes, mert a fóliók összefüggése mindenütt megvan. A lapok számozása is erre mutat (67 fólió).

¹ Petőfi Sándor: Szemere Pálhoz (1845 Szalk-Szentmárton).

² Legrészletesebben életével *Szvorényi József* foglalkozott: Szemerei Szemere Pál Munkái bevezetésében 1890. Esztétikai és kritikai munkásságára: *Kelemen Béla*: Szemere Pál. Egyetemes Philológiai Közlöny 1891. — *Máté Lajos*: Szemere Pál mint kritikus. Budapest 1894. — *Pécsi Ottmár*: Szemere Pál mint esztétikus és kritikus. Egri áll. reálisk. értesítője. 1910. *Jánky István*: Szemere Pál esztétikai és poétikai nézetei. Pécs, 1928. — *Császár Elemér*: A magyar irodalmi kritika története a szabadságharcig. Budapest, 1925. 103—115.

³ E kérdéssel röviden foglalkoztam már Berzsenyi Dániel c. művemben is 54—56. 1938.

Szemere akkor avatkozott bele ebbe a vitába, amikor már jelentős irodalmi hírnévnek örvendett. Tudva levő kritikusunk szívós küzdelme az irodalmi pályáért, írói tehetségének kifejlesztéséért⁴. Gondos nevelésben részesült, nagy olvasottságú ifjú volt, amikor apja — aki nem nagy rokonszenvvel kísérte írói ambícióit — 100 forinttal elindította írói pályájára. 13 éves kora óta ír, versel, foglalkozik a költészet elméletével. 1804 óta Horvát Istvánnal és Vitkovics Mihállyal szoros írói szövetségben áll. 1807-ben nyilvánosan fellép Kazinczy mellett a híres Arkádiái-perben, s Eszrevételek Arkádiáról c. munkája bizonyítja, hogy már ekkor nagyon olvasott, jól felkészült író. Megnyeri Kazinczy barátságát, aminek irodalomtörténeti jelentősége is nagy, mert Kazinczy egyik legfőbb és legtehetségesebb küzdőtársát nyerte meg benne, elsősorban a nyelvújításért folyó harcban, amelynek Szemere egyik igen jelentős alakja lett. Versei jelennek meg, szépirodalmi és tudományos folyóiratok indításának érdekében buzgólkodik. 1809-től szövődik barátsága Kölcsyvel, amely szintén egész életre szól, akár a Kazinczyé. Állandóan tanul, képezi magát, kora egyik legműveltebb magyar esztétikusává fejlődik, akinek véleményére sokat adnak kortársai. Költői kísérletei: Vida Lászlóhoz írt epistolája (1809), Szonettjei (1810) feltűnést keltenek, s a kor jelentős ízlésirányait tükrözik. Gúnyirata Czinke Ferenc Új Holmijával kapcsolatban, amelyet Berzsenyinek is bemutatott⁵, a későbbi, Mondolatra írt Feleletnek nem méltatlan elődje. Az Antimondolat, amelyben legnagyobb része Szemerének van, mint kitűnő polemikus író jellemzi⁶. Mint nemes, szépre sugalmazó, ösztönző barát és a haladás harcosa mutatkozik meg Kazinczyra és Kölcsyre való hatásában is⁷.

Ilyen körülmények között érkezik el 1817, az a nevezetes esztendő, amely Szemere nevét emlékezetessé teszi Berzsenyi vonatkozásában is. Még 1816 nyarán éri Szemerét Trattner Ján. Tamás könyvkiadó megkeresése, aki őt egy kéthavonként megjelenő folyóírás tervének készítésére kéri fel. Majd a folyóirat szerkesztője mellett revizor-társ lesz⁸.

Része van tehát a *Tud. Gyűjt.* megindításában, majd pedig felvirágoztatásában, szerkesztésében. Hüen tudósítja Kazinczyt a folyóirat körül történekről: így számol be Kölcsy készülődéséről, majd kritikái „könyvvizsgálatainak elkészültéről s az ekörül folyó vitákról”⁹. De semmi nyoma sincs annak, hogy ő maga is aktívan beavatkozott volna a Kölcsy-féle Berzsenyi-kritikával kapcsolatos munkába. Pedig, igenis, részt vett ebben, sőt igen jelentős módon, de kritikai műve, Kölcsy ellen írt Tudósítása vagy ellenbírálata sohasem jelent meg¹⁰.

⁴ Részletesebben *Szvorényi*: id. m. 6 kk.

⁵ Berzsenyinek Pesten létekor, 1810-ben (l. id. m. 29.).

⁶ Az „Előszó”-n és a „major levelé”-n kívül a Felelet nagy részét Szemere írta, igaz, hogy együtt dolgoztak rajta, tehát Kölcsy az egészben is résztvett, de mint munkatárs. A tervet is Szemere készítette. *Szauder József*: Kölcsy Ferenc 38—40.

⁷ Lásd Kazinczy és Kölcsy nyilatkozatait *Szvorényi* id. m. 22., 23., 30., 31., 34., 42. Továbbá Kölcsy és Szemere levelezését (Kölcsy Minden Munkáinak 9. kötetében, 190—480. l. és *Szvorényi* kiadásában: Szemere Pál munkái III. k. 174—296. Uo. Kazinczyhoz írt levelei is: 5—174).

⁸ A részletekre l. *Szvorényi* id. m. 23.

⁹ Ez a levél hiányzik a *Szvorényi* által kiadottak között. — L. Kaz. Lev. XV. k. 144.

¹⁰ Sem Kazinczynak nem említi (*Szvorényi* kiad. 159.), sem Kölcsynek nem ír róla (Id. kiad. 205), sem ezidőben írt leveleiben, sem később.

Az, hogy Berzsenyi mellett és éppen Kölcsey bírálatát cáfolva szólalt fel, nem véletlen dolog. Berzsenyinek nagy tisztelője volt, s elragadtatással nyilatkozott róla már 1810-ben, Kazinczyhoz írt levelében, amikor Berzsenyi verseit első ízben olvasta¹¹.

„Mely érzés, mely nyelv, mely ízlettel választott tárgyak! Az egész, mely culturát lehellő műv az! Mely pálya az, melyet Berzsenyi fut!... Belső manierja mely különféle, s mely szerencsével dolgozva mindegyik! Szentimentalizmusa nincsen talán oly forró, mint Dayké... de nem is oly homályos, mint Kölcseynké. Ódái pedig! Bizony Virág első lircusunk, de ha bír-e azzal a nyelvvel, amellyel Berzsenyi?” Ismeretes sok fáradozása is Berzsenyi Verseinek kiadásával kapcsolatban¹².

Tehát nem véletlen, hogy Berzsenyinek védelmére kelt. De hogy éppen ő volt hivatva erre, és éppen Kölcseyvel szemben, az is érthető. Elsősorban nagy műveltségénél fogva¹³. Kazinczyhoz írt levelei is tanúskodnak erről a nagy műveltségről, amelynek forrásai a kor legnagyobb esztétikusai Herder, a Schlegelek, Schiller elsősorban, de azután Krug, Eberhard, Sulzer, Engel, Bouterweck s az úgynevezett népszerű német filozófusok és esztétikusok, akiknek műveire gyakran hivatkozik.

De nemcsak műveltségénél fogva volt erre a szerepre hivatott, hanem különös kritikai egyénisége miatt is. Ideges alkata mellett, amely azután mindinkább betegesre válva végzetessé vált kritikusi munkájára is — rendkívüli érzékenység jellemezte, és képes volt sok oly mindent észrevenni, ami másnak a figyelmét elkerülte¹⁴. Sajátos neveltetése következében, amely apja helytelen nevelési elveivel is összefüggött¹⁵, az önérzet hiányzott belőle; de annál inkább kifejlődött benne egyfajta „szent” esztétikai alázat és odaadás a más írók műveiben mutatkozó szépségek iránt. Kölcsey kritikai bátorsága és kritikájának bizonyos klasszikus jellege helyett Szemere inkább hajlott az elemzés, a jellemzés, ábrázolás, tükrözés romantikus jelenségei és tulajdonságai felé, amelyek német romantikus kortársainak kritikai hajlandóságaira is jellemzők (Schlegelék kritikái). Sajátos hajlama a különleges, az egyéni, a rejtélyes iránt¹⁶, arra bírta, hogy minden költő sajátos, különleges, egyéni vonásait kutassa; de szinte minden kis vagy kicsinynek, jelentéktelennek látszó dologban is kereste a lényegest, a végtelenül jelentőset, a mással össze nem mérhető, a különlegeset. Innen vannak hosszúra nyúlt verselemzései és verspárhuzamai is, amelyekben szintén majd ezt a sajátosságot fogja kutatni inkább kevesebb, mint több sikerrel, mert a sajátosságot, egyénit kereső hajlam sokszor nem párosul nála igazi lényeglátással¹⁷. „Grübleri” természete a maga elé tűzött feladat megoldására végtelen türelemmel ruházta fel, amely még eltévelyedéseiben is megnyilatkozik¹⁸.

De hozzá kell tennünk mindezekhez a tulajdonságokhoz, amelyek-

¹¹ Kaz. Lev. VII. 401.

¹² L. Berzsenyi Ismeretlen és kiadatlan levelei. Dr. Merényi Oszkár kiad. 1938: 19., 21., 22.

¹³ L. Kazinczyhoz írt leveleit, id. kiad. 1—174.

¹⁴ L. A Dalverseny elemzéseiben számos megfigyelését. Id. m. (Svvorényi kiad.) II. 1—155.

¹⁵ Svvorényi: id. m. 10.

¹⁶ Uo. 53.

¹⁷ L. a Dalverseny igen sok részletét, id. Svvorényi kiad. II. 1—156.

¹⁸ Svvorényi: id. m. 52.

hez még visszatérünk a Tudósítás jellemzése alkalmával, az igazságszeretetet, amelynek fényes megnyilatkozása Berzsenyi verseinek védelme is. Hiszen legjobb barátjának, Kölcseynek a bírálataival szállt szembe¹⁹! S mégsem késlekedett a Tudósítással, mert kritikára izgatták igazságszeretetét Kölcsey kritikájának bizonyos fogyatékoságai. Jelentkeznek ugyan e Tudósításban is már Szemere kritikájának bizonyos hiányosságai is, de nem oly mértékben, mint későbbi műveiben, s ez is ennek a Tudósításnak a jelentősége.

Mikor Kölcsey megírja Berzsenyi elleni bírálatait, mint ezt a kiadatlan Tudósítás tanúsítja, a Tudományos Gyűjtemény dolgozó társai Szemerét bízzák meg Kölcsey kritikájának elbírálásával²⁰. Úgy látszik Szemere véleménye későn érkezett, ami az író rest dolgozásmódja — és más elfoglaltsága — miatt nem csoda, ezért nem vették ezt a véleményt figyelembe, s Szemere maga is „eső után köpönyegnek” nevezi művét²¹. Pedig nagy kár, hogy ez az írás nem jelent meg — bár megjelentetését maga a szerző is megtiltja —, mert Berzsenyi lelkére kedvezően hatott volna mind a nyilvános védelem, mind az, hogy ez az írás éppen Kazinczy közvetlen környezetéből indult ki, ami a költőnek Kazinczy iránti — részben hypochondrikus — gyanúját is enyhítette volna. De általános kritikátörténeti szempontból is kár e védelem meg nem jelentetése, mert ez az írás több tekintetben a kor magas kritikai színvonalához tartozik. Berzsenyi igazságosabb megítéltetése szempontjából pedig jelentős mű.

Irodalomtörténetünk eddig — Waldapfel József néhány, lényegét érintő megjegyzésén kívül²² — nem foglalkozott Szemere Tudósításával. Feledésbe ment az idők folyamán és Szemere művét e sorok írója a Szemere Tár legkülönbözőbb pótköteteiben elszórt darabokból állíthatta csak össze, de szerencsére hiánytalanul²³. A későbbiekben a Tudósítást Berzsenyi Védelmének fogjuk nevezni, értelemszerűen, a semmitmondó Tudósítás helyett.

A Védelem elsősorban azért nevezetes, mert rávilágít a Kölcsey-bírálat keletkezésére is a Tudományos Gyűjtemény szempontjából²⁴. Kitűnik bevezetéséből, hogy Berzsenyi első ellenzéke Virág személye körül keletkezik. Virág kifogásolja Berzsenyi nyelvében a mitológia túlságát, holott az ő versei is tele vannak sokszor egész jelentéktelen mitológiai vonatkozásokkal. Szemere rámutatott arra, hogy Virág és Kulcsár István buzdítására az ifjabb írók a nyelvpurizmusért szálltak síkra. Ennek a nyelvpurista elvnek is része volt Berzsenyi megtámadtatásában, mert Kölcsey is csatlakozott a mitológiaellenes érvekhez, és ő volt az, aki legtöbb kifogást tette Berzsenyi költészeté ellen. „Míg én megfenekelve maradtam hitemben, imádásomban Berzsenyi versei iránt: azalatt Kölcsey újabb és újabb gáncsokat említettett ellenök”²⁵. Így történt,

¹⁹ L. Kölcsey életrajzi töredékei uo. 53., amelyek bizonyítják, mennyit jelentett Kölcseynek Szemere barátsága.

²⁰ L. Tudósítás 1.

²¹ Uo. 2.

²² Irodalomtörténet 1936. évf. Berzsenyi verseinek fogadtatása c. értekezésében utal rá.

²³ A kézirat Szemere ismert nagyon rossz írásával a Szemere Tár. III. pótkötetében van most, terjedelme 67 fólió lap.

²⁴ L. Tudósítás 1—2.

²⁵ Uo. 1.

hogy Berzsényi verseinek vizsgálgatásával a Tudományos Gyűjtemény „dolgozó társainak egyesülése ötöt bízta meg” — mondja Szemere bevezetésében²⁶. Arról is tudósít, hogy a munkatársak „túlságosnak” ítélik Kőlcsey bírálatát, s mivel nem voltak hajlandók azt teljes terjedelmében közölni, Kőlcsey megváltik a Tudományos Gyűjtemény körétől. A soha nyilvánosságra nem jutott Védelem szakaszok szerint foglalkozik Kőlcsey kritikai érveinek cáfolatával, és meglepő egyezéseket mutat Berzsényi Antirecensiójának érvelésével, ami azt bizonyítja, hogy Szemere jobban megértette Berzsényi költészetét, mint Kőlcsey.

Elsősorban a Védelemnek az a része érdemel említést, amelyben Szemere Kőlcsey kritikai ellentmondásaival foglalkozik, amivel mintegy kísérletet tesz a dialektikus kritikai módszerre²⁷. Az első ellentmondást abban látja, hogy Kőlcsey állítása szerint: „Azon művek, amelyek szerint Berzsényi poetai caractere rajzoltatott, a Matthisson és Horác egyesült studiumának szerencsés resultatumi.” Ezzel ellentétes az az állítás, hogy Berzsényi legjobb darabjai között minden csupa tűz, csupa phantasia; hogy Berzsényiből önmagából ömlik ki minden gondolat²⁸.

Ellentmondást lát abban is, hogy Kőlcsey szerint Berzsényinek legjobb darabjai között nincsen egy is, amely reflexiójának következése volna, s utóbb ismét azt állítja, hogy ezek studium resultatumi, tehát ennél fogva „mégis reflexiónak, és pedig hosszabban munkálkodó reflexiónak következményei kell, hogy legyenek”²⁹. További ellentmondás, hogy Berzsényi „lánglelke bőségben és magasabb csapongásban ömledett ki”, és ugyanakkor minden kifejezésbeli bősége mellett is gondolatokban és érzésekben szegény — Kőlcsey szerint³⁰.

Lényeges ellentmondást lát Szemere a dicséretes és kifogások között, amelyeket sehogy sem tud közös nevezőre hozni, mert ezt Kőlcsey is elmulasztotta. Így Berzsényi gigász és törpe együtt, mert egyszer „esze és szíve helyén van, esze és szíve nagyok, derekasak, és mégis értelemről és érzeményről üres darabokat ír”. Mintha mondaná (Kőlcsey), hogy (Berzsényinek) derék paripája van, de ritkán ül rajta, s többször mutatja, hogy gyalog ballag, noha lovon készül, s mutatja nevetséges olvadással, mely szerint „hasonló a rossz komédiához, aki siránkozásával nevetséget, nevetésével siránkozást okoz”³¹.

Szemere szerint Berzsényi rimes verseinek elítélésében is ellentmondások vannak. Kőlcsey másutt elismeri, hogy a mértéktelen rimes versek között is vannak olyanok, hogy az olvasó sokszor elfelejti a mérték távollétét, s maga is megjegyzi, hogy a rossz rimeket nyelvünk rímszegénysége miatt a költő ki sem kerülheti, mégis Tinódihoz és Lukács paphoz hasonlítja Berzsényi mérték nélküli rimes verseit³².

Ellentmondás, hogy amit Kőlcsey Berzsényinél hibának vesz, a maga kedvenc íróinál figyelemre sem méltatja³³.

²⁶ Uo. 2.

²⁷ A Tudósítás végig Kőlcsey állításainak cáfolata. Nem ért egyet Kőlcsey egyetlen állításával sem vagy legfeljebb részben ért egyet vele.

²⁸ Tudósítás 13.

²⁹ Uo. 13.

³⁰ Uo. 43.

³¹ Uo. 40.

³² Uo. 66.

³³ Uo. 28, 37.

Ellentmondás, hogy Kölcsey a különböző tárgyakhoz különböző charakteristikus nyelvet kíván, ugyanakkor pedig, mikor Berzsenyi ezt cselekszi, haragszik, mert az ún. készületlen darabok a kellemet fenséggel, a bájt erővel nem párosítják, s így ellentmondanak annak a charakteristikának, amelyet Kölcsey ad kritikája elején Berzsenyiről, s így „recensens rajzolatját egyoldalúnak, hiányosnak bizonyítanak be”³⁴.

Kölcsey azt kívánja, hogy Berzsenyi gyakorolja fejét, szemét és kezét, ugyanakkor elismeri, hogy remekműveket alkotott, amivel tehát a költő bebizonyította, hogy gyakorolta mindazt, ami remekmű létrejöttéhez szükséges³⁵.

Igen figyelemre méltók Szemerének azok a megjegyzései, amelyek Kölcsey bírálatának egyéb gyengeségeire vonatkoznak. Például helyteleníti Kölcseynek azt az axiómáját³⁶, hogy „a poeta vagy cselekedetet vagy érzést zeng”, s a cselekedet zengésekor oly érzelmeket fejt ki szíveinkből, melyeken ő maga felülemelte magát. „Akár cselekedetet, akár érzést zeng, a közönséges tárgy bizonyos idealitást nyer.” De ha a költő mindent idealizálni szokott, s Kölcsey kánonja szerint tartozik is, akkor az érzést zengő is „bizonyos Kölcsey által felhozott varázslat által” magasabb nézőpontra, s tárgyán, úgymint saját érzésén felülemelkedni köteles. Ez a megjegyzés Kölcsey műfaji megkülönböztetésének támadható voltára mutat rá.

Ugyancsak helyes Szemerének az a bírálata is, amely Goethe megítélésére vonatkozik³⁷. Kölcsey ugyanis Goethet és Shakespeare-t egy kalap alá fogja a „cselekedet” poétái fokozatán. Ezzel szemben Szemere helyesen mutat rá arra, hogy míg Shakespeare főalakjai a legcsekélyebb reminiscenciát sem tartalmazzák Shakespeare-re nézve, addig Goethe alakjai „ugyanazon magból nőttek föl”, mint Goethe, aki a tárgyakat saját magával identificálta, s „művei ugyan roppant subjektivitásra, roppant individualitásra mutatnak”, de oly „emberiességre s minden nemzetre kiterjedőleg” nem tűnnek ki, mint a Shakespearéi. Ugyanekkor megemlíti a bíráló Kölcsey különböző kritikáiban ugyanazon fogalomra vonatkozó ellentmondásokat és homályosságokat is, amivel előkészít benünket arra a jogos ítéletére, hogy Kölcsey nem mér egyforma mértékkel, s nincsenek nála, mint kezdő kritikusnál, bizonyos fontos fogalmakra vonatkozólag határozott vélemények³⁸. Így joggal kifogásolja, hogy Kölcsey ahelyett, hogy magyarázná a költői alkotásmód lényegét, misztifikálja kritikai fogalmait és „varázslatra” hivatkozik³⁹:

„Mystifikatiot hoz elő a recensensnél e szólás, hogy a költő nem másként, mint bizonyos varázslat által szebbít meg mindent; s annyival inkább, mert meggyöngítik, mit előbb a részben mondott, hogy a költő a tárgyon felülemelkedik, s ez bizonyos varázslat valami hókusz-pókusz gyanánt tűnik elő, kivált midőn az aristotelesi in pulchriust következőleg

³⁴ Uo. 37.

³⁵ Uo. 20.

³⁶ Uo. 4.

³⁷ Uo. 6.

³⁸ Uo. 6.

³⁹ Uo.

mint aenigmát feloldólag mutatja elő a recensens: Íme a titok! Íme a kánon!"

Helyeselni lehet — még az akkori hiányos ismeretek mellett is —, amikor Szemere szembeszáll Kölcsey ítéletével a régibb magyar költészetre vonatkozólag⁴⁰, és nemcsak elvi igazságtalanságot és történetietlen felfogást vet szemére. Helyteleníti, hogy Kölcsey a poeta és versificator megkülönböztetése alapján tör pálcát a magyar költészet múltja fölött, valamennyi régi költőt a versificatorok közé sorolván. Ehhez járul, mint homályos kritikai kritérium a „költés való szellemének” bizonytalan kategóriája is⁴¹. Joggal kifogásolja Szemere ezzel kapcsolatban Kölcsey kritikai módszerét is.⁴²

„Ő állít és újólágy állít, anélkül, hogy egyet vagy mást bebizonyítana, s úgy látszik, szándéka nem az, hogy tudjunk, hanem hogy higgyünk.”

A régi magyar irodalomra vonatkozó ítéletére vonatkozólag figyelemzeti Kölcseyt arra, hogy ellentmondásba jut önmagával, amikor Csokonai bírálatában rámutatott arra, hogy⁴³ „literatúra kezdetében lehetetlen a legerősebbnek is oly messze menni, milyen messze ment volna, ha a literatúra virágzásában jelenhetett volna meg”. Alapjában helyesen jellemzi Kölcsey ezzel kapcsolatos ítéletének több alapvető hibáját.⁴⁴

„1. Recensens első költésünk történeteiről bírálva szól, s így a járatlan úton, az ismeretlen országban, nem csuda, ha igen kevés tárgyat fog föl, s ezt is nem eléggé világosan és igazán. Azonban alig van valami oly fontos, oly vigyázatot érdemlő tárgy, mint valamely serdülő nemzet poesise felől pszichológiai ítéletet mondani.

2. Nincs veszedelmesebb, nemzetiséget meggyilkolóbb, vagy legalább elbetegesítőbb, elszomorítóbb, mint nem a nemzet saját characteré, hanem idegen a literatúrai culmination álló költők characterének tulajdonságok szerint szólani érdeme vagy fogyatkozása felől (a nemzet) poesisának. Kezdődő literatúra az idegenek literatúrájában jár, mint egy iskolába, de az iskolás gyermek az életbe kilépve, saját characterét megtertarthatja, hahogy az életben a kritikusok, mint preceptorok útját nem állják, s azt nem cselekszik, hogy a gyermeket önmagából serdülés helyett idegenné nem teszik. A recensensről el lehet mondani, hogy e részben oly vétkes, mint Kazinczy, idegen isteneket imádván, s innen van, hogy Csokonait nem méltánylotta úgy, mint kellett volna, s a magyar költés históriáját teljességgel nem fogta föl.

3. Faludi, Ányos és a magyar irodalom több jeles költője említve sincs Kölcsey bírálatában, ami azt mutatja, hogy Kölcsey általánosan ismert és méltánylott költőket is kihagyott a magyar irodalom általános helyzetét érintő bírálatából.”

Ezek után szinte prófétikusan — romantikus ihletettséggel — kiált fel a Védelem írója:⁴⁵ „Lesz idő, s bár itt volna mentül hamarabb, s bár most volna jelen, mikor a kritikus azt iparkodnék több és több példák-

⁴⁰ Uo. 7.

⁴¹ Uo. 9.

⁴² Uo. 7.

⁴³ Uo. 10.

⁴⁴ Uo. 10.

⁴⁵ Uo. 11.

ban előmutatni, egyik és másik költőnkben és verselőnkben, mi a nemzeti, mi a magyar; s ezen előmutatás egy óvó eszköz volna arra, hogy poesisünk saját magából és elkorcsosulás nélkül fejlődhesse ki. Nekünk Kazinczy gyámsága alól minél hamarabb emancipálnunk kellene magunkat, s egészen más szempontból venni fel költésünket, mint a Tövisék és virágok.”

De éppen ezeknek a Töviseknek és virágoknak a szellemét találja Szemere Kölcsey bírálatában is.

Nem lehet feladatunk ez eszmékben gazdag Védelem teljes ismeretése, a következőkben csupán azokat a részeket tárgyaljuk, amelyek általában jellemzők a Védelem szellemére, s így tárgyunkkal kapcsolatban vannak⁴⁶.

Mindjárt a kiinduláskor helyesen bírálja Szemere Kölcseynek ún. általános Berzsenyi-characteristikáját, amelyet Kölcsey az Emmi c. vers első négy sorára alapít. Találónan mutat rá arra, hogy erre a négy sorra általános characteristikát építeni nem lehet:⁴⁷

„Hiszen ez kevés oldalról, s tehát csonkán, tehát nem raphaeli egész felfogással tünteti elő Berzsenyi poetai characterét, mert Berzsenyi felől legfeljebb három tulajdonságot említ; 1. Szívbeli érzelmi bőséget, 2. ezek ömledését, 3. magasabb csapongását. A recensens nem azt keresi, hol van azon szívláng, érzelmi bőség, s azoknak magasabb csapongásaik, hanem ehelyett isteni functiohoz, divinatiohoz fog, szíveket és veséket vizsgál, s azt magyarázza, miként munkálkodik Berzsenyinek lelke a költés pillanatában.”

Itt tehát Szemere Berzsenyi méltatását nem tartja elég alaposnak, mélyrehatótnak. Azt is joggal hiányolja, hogy Kölcsey a például felhozott versekben, amelyeket Berzsenyi művei között a legjobbnak tart, elmulasztja kimutatni, hogy azok Horác és Matthisson egyesült studiumának resultátumai — mint ahogy bírálatában állítja⁴⁸, ezért a következőkben egyenként végigveszi Berzsenyinek Kölcsey által említett „legjobb” verseit, hogy Matthisson és Horác nyomait lássa bennük — de ezeket kénytelen teljesen eredeti alkotásoknak értékelni. A Melisszához c. versben némi Gessner-hangulatot érez. A közelítő téiben éppen a Kölcsey által hiányolt költői reflexió mélységét emeli ki; ez a költemény élő cáfolata Kölcsey bírálatának⁴⁹. Először is a költő a tárgytól vesz lelkesedést, mert az ősz hangulata indítja meg. Mély érzései reflexióra bírják, s így pillantja meg az időt, amint minden műve körül lebeg. Ez még mélyebb reflexió kifejezésére indítja stb. Idegen mintának a lényegre vonatkozólag nyomát sem látja sem a Nagy Pálhoz, sem a Magyarokhoz, sem a Prónayhoz, sem az Életphilosophia c. versben⁵⁰, amelyeknek a gondolatmenetét lejegyzí, hogy így is bizonyítsa Kölcsey azon állításának alaptalanságát, hogy „Berzsenyi legjobb versei Horác és Matthisson együttes studiumának resultátumai”.

Ugyanígy cáfolja Szemere Kölcsey azon állítását is, hogy Berzsenyi „dagályos, feleslegvaló s értelemről üres expressiókba” téved el, s „ezen

⁴⁶ Uo. a 10.-től.

⁴⁷ Uo. 12.

⁴⁸ Uo. 13.

⁴⁹ Uo. 15.

⁵⁰ Uo. 17. kk.

tevédeés onnan veszi eredetét, mert a költőnek gyakorolnia kell fejét, szemét és kezét, időt kell várnia, míg a maga mesterségének sanctuáriumába léphet, annak titkaival megismerkedhetik, s a költőnek ismernie kell a regulát még inkább, mint más akárkinek⁵¹. Ez ellentmondásban van Kölcsynek azzal a megállapításával, hogy Berzsenyi képes volt poetai karakterét raphaeli lélekkel kifejezni, s a regula sem lehetett ismeretlen előtte, ha költészete Horác és Matthisson együttes studiumának eredménye⁵². Ha phantasiája — Kölcsy állítása szerint — ideális képekkel foglalkozik, s „fiatal vidám lelke a görögökhöz repdes vissza”, ha phantasiája a legsebesebb lángok közt is szelíd, akkor kell, hogy kellőképpen gyakorolta, éspedig szerencsésen gyakorolta fejét, szemét és kezét⁵³.

Szembeszáll Kölcsy bírálatának azzal a részével is, hogy Berzsenyinnél a könnyűség hamar szül gondatlanságot, a nagy erő durvaságot, a fenség dagályt. Szemere szerint ilyen regula nincs, amely meggátolná, hogy az bekövetkezzék, de „efféle születés sem történhetik soha”⁵⁴.

„A nagy erő gondolatban és szóban mindig ugyanaz marad, s ha szül valamit, akkor az a valami egyéb, mint durvaság, s a fenség gondolatban és szóban mindig ugyanaz marad, s ha szül valamit, az a valami egyéb, mint dagály. Annyi azonban igaz, hogy némely poétácska a gondatlanságot könnyűségnek, a durvaságot nagy erőnek, a dagályt fenségnek veszi. De éppen úgy történhetik a criticussal is, hogy a könnyűséget gondatlanságul, a fenséget dagályul rója meg, különösen, ha úgy, mint Kölcsy, egyetlen egyet sem bizonyít be okok által, hogy dagályos vagy feleslegvaló vagy értelemről üres volna.”

Ellentmondásban van Kölcsy nagy regulakultusza ugyanannak a Kölcsynek Csokonai-recenziójában nyilvánított véleményével, amely szerint a nagyobb zsenik — mint tehát pl. az annak tartott Berzsenyi is —, ha nem találnak regulát, „önerejekkel futják a még ismeretlen pályát, és a sötétben is tudhatnak világot terjeszteni”⁵⁵.

Még nagyobb hiba Kölcsy bírálatában — s Szemerének ebben is igaza van —, hogy a Berzsenyi által használt s általa megrótt expressiókat lexiconszerűen sorolja fel, s összefüggéseikből kiszakítva bírálja, ami nagyon helytelen kritikai eljárás⁵⁶. Ezt hozza fel később szinte szórul szóra Berzsenyi is érvül Antirecensiojában. Ezért Szemere egyenként veszi sorba ezeket a kifogásolt kifejezéseket és mindegyiknek a maga helyén való speciális szerepét és jelentőségét vizsgálva, megállapítja értelmüket és nagyrészt jogos használatukat is⁵⁷. Így a dythyrambok lángkörét az ének magas hullámainak fogja fel, a ragyogó dagályt tarka pórázon nyögni: ugyanúgy magyarázza, mint Berzsenyi, ami azt bizonyítja, hogy itt nem a költő önkényes magyarázatáról van szó. A „tündér ambróziát hinteni” kifejezést finoman illeszti bele a Chloe álomszerű hangulatába, amelyben a költő „valami isteni szépet” akart festeni. „Az egész óda tündérszenárius.” A „Hamvvedrek mohait bíborral festeni”

⁵¹ Uo. 20.

⁵² Uo. 21.

⁵³ Uo. 20.

⁵⁴ Uo. 21.

⁵⁵ Uo. 21.

⁵⁶ Uo. 22.

⁵⁷ Uo. 22. kk.

kifejezéssel kapcsolatban rámutat arra, hogy Kölcsey hasonló kifejezések-től el van ragadtatva a Berzsenyi bírálata más helyein, s így következet-
len bírálataiban. Ezt a kifejezést egyébként Szemere nem magyarázza
közelebbről úgy, mint Berzsenyi fogja tenni. A „pólya örömébe mártani”
kifejezésre azt mondja, hogy a szavakat nem „lexicograph cirkalommal”
kell mérni, hanem bele kell helyezni a költemény hangulatába. Finoman
értékeli a „gőztorlaszok alpesi” kifejezést, amelyhez Csokonai képét („a
kenyér sík óceánja”) és Schiller „Thatenbergt” hasonlítja :

„A gőztorlatok igenis hegyek módján jelennek meg, s mint a tenger
hullámai mondatnak hegyeknek, úgy mondathatnak a gőztorlatok is
hegyeknek. A gőztorlatok Alpesi érzékibb, poetaibb, megrázóbb”⁵⁸.

Felismeri azt is, amit később Berzsenyi oly élesen bírál, hogy Kölcsey
felületesen olvasta az Életphilosophia egyik sorát („gigászi örök vár
chaosza”), s így Kölcsey bírálata ebben a vonatkozásban alaptalan. Szépen
magyarázza az ének nektáros érzését is :

„A poesis nem a földhöz ragadt, hanem a földtől ég felé emelkedő
lélekből ömlik elő. A poesis egyik ilyen része az ének, mely érzésből
áll, földi és mennyei érzésből egyaránt, s éppen a vegyítés van kimondva
az istenek itala, a nektár által, mely hevít ugyan, de nem gerezd vagy
törköly, vagy égett bor módjára”⁵⁹.

Itt teszi Szemere azt a finom megjegyzést is, hogy a „kritikusnak
az ítélet alá vett költő világára nézve tanult topographusnak szükség len-
nie”, s kapcsolatba hozza a Bonyhai grotta fenti kifejezését a Melancho-
liában mondottakkal, amivel Berzsenyi verse összefüggésben van⁶⁰.

A „Libáni Tempével” kapcsolatban rámutat arra, hogy a Kölcsey által
bálványozott Dayka is használ hasonló kifejezést. Az „alak Sonett” ki-
fejezést nem elemzi.

Végül így foglalja össze ellenvetéseit Kölcseynek Berzsenyi kifeje-
zéseire vonatkozó bírálataival kapcsolatban :⁶¹

Kölcsey nem képes megérteni Berzsenyi stílusának egyéni sajátos-
ságait, „nem képes behelyezkedni a költő világába, pedig Berzsenyi
climájában a nyelv élőfája csupa lángolás, csupa ifjúi erő jellemvonásait
mutatja”. Rámutat Herderre, mint jó példára, aki egyként fel tudta
fogni „mind az atticus, mind az asiaticus stil szépségeit” világirodalmi
kritikájában. „A magyar criticusnak nem neheztelni, hanem örvendeni
kellene, hogy a keleti fajnak van költője, ki keleti pompában képes
megszólalni.”

A Kölcsey által kifogásolt provincializmusokkal⁶² kapcsolatban meg-
jegyzí, hogy ezekkel Berzsenyi nem ünnepi, hanem ún. hétköznapi dalai-
ban él, s különben is, a provincializmusnak nem keveset köszönhet a
magyar irodalmi nyelv már csak a Himfy megjelenése óta is.

Berzsenyi provincializmusai nem gyakoriak, Kölcsey kifogása túlzott.

Különösen igazságtalannak tartja Szemere, s ebben egyet kell érte-
nünk vele, hogy Kölcsey szeretné az összes ún. fiatalkori darabokat a
költővel kihagyni, holott ez az ítékezés semmiképpen sem állja meg

⁵⁸ Uo. 24.

⁵⁹ Uo. 25.

⁶⁰ Uo. 26.

⁶¹ Uo. 26.

⁶² Uo. 26.

a helyét⁶³. Ilyen módon Kis János, Csokonai, Himfy és Dayka nagyon sok versét kellene elhagyni, amiről pedig Kölcsey említést sem tesz. Egy sincs ezek között a versek között, mely a fenti költők hasonló tárgyú verseivel nem állna egy sorban⁶⁴:

„Való, hogy ezen darabokban kevésbé uralkodik a mindenkit elragadó kellem és fenség, mindenkit elragadó báj és erő, de hol a regula, mely ezeket mindég pretendálhatná? S nem a legszűkebb körbe szorítaná-e ez a költőt? Mert hiszen az érzelmek majd nagyobbak, majd kisebbek, majd mélyebbek, majd ismét felületesebbek, s éppen többoldalúsága az érzelmeknek teszi a költőt, hogy ő a gyengéd érzést éppen oly gyengéden tudja előadni, mint amilyen erővel az erőt.”

Azt sem érti Szemere — joggal —, hogy miért kell a költőnek csupán „méltósággal lépnie a maradék tribunálja elébe”⁶⁵. Minden, bármely parányi darab eléggé méltóságos, „ha költése lélek ábrázata”. Ilyen gyengébb darabjai bőven vannak Daykának is, akit Kölcsey mindig magasztalólag említ. Sőt ezek a gyenge Dayka-versek már a jelenkorba sem illenek többé, s annál kevésbé „a művészet örök honába”. Ez bizonyítja Kölcsey elfogultságát. Amit még tetéz az, hogy Berzsenyinél kifogásolja a többször előforduló szavakat, „de az imádott Daykánál nem”. Egész sor példát hoz fel Szemere a Daykánál unos-untalan előforduló ismétlésekre. Miért szabad ez Daykának, s miért nem Berzsenyinek?⁶⁶

Jelentős Dayka és Berzsenyi párhuzama közben Szemerének az a megjegyzése is, hogy Daykánál a mitológia csak nyelvmitológia („Sprachmitologie”), Berzsenyinél pedig „plasztikus istenek” szerepelnek⁶⁷. A dagályra is egész csomó példát hoz fel Szemere Daykánál, amelyek valóban dagályos kifejezéseknek nevezhetők. Akkor miért dicsőíti Kölcsey Daykát? Miért elfogult dicséretében is, miként kifogásaiban elfogultnak bizonyult⁶⁸?

Szemere Berzsenyit inkább Kisfaludy Sándorhoz méri, mint — Kölcsey szája íze szerint — Daykához. Szerinte — s ez az egyik legjobb megjegyzése — Kölcseynek Berzsenyivel kapcsolatban úgy kellett volna nyilatkoznia, mint Himfy elbírálásakor⁶⁹: „Berzsenyinél némely (s kivált a rímes) versekre nézve a költés nem mesterség, ő lángol és teremt némelykor bámulatraméltóképpen, némelykor nem bámulatraméltóképpen, mindegy, de ő teremt.” Ennek a bizonyítására Szemere felhossa Berzsenyi két hasonló tárgyú versét, amelyeket a Múzsához írt (egy rímes és egy rímtelen verset)⁷⁰. Nagy pontossággal és végtelen türelemmel veti össze a két vers tartalmát és gondolatmenetét. Míg többi verselemzéseiben csak tartalmakat ad (sokszor hevenyészve), itt az a törekvése, hogy rámutasson az összehasonlított verseknek lírai cselekményére is, ami azonban a szinte betű szerinti összevetés miatt nem valósulhatott meg⁷¹.

⁶³ Uo. 27.

⁶⁴ Uo. 28.

⁶⁵ Uo. 28.

⁶⁶ Uo. 28.

⁶⁷ Uo. 30.

⁶⁸ Uo. 28.

⁶⁹ Uo. 31.

⁷⁰ Uo. 31. kk.

⁷¹ Uo. 33.

A két költeményre vonatkozó ítéletét a következőkben foglalja össze⁷²:

„Az itt elmondottakból minden láthatja, hogy midőn az ódában kelem és fenség, a báj és az erő uralkodnak : itt csak kellem és báj ragadnak meg bennünket : de ezek tagadhatatlanul és minden bizonnyal. Varius et idem Berzsenyi caractere, s ez nem kis érdem; csak hogy ízlelnünk kell, s éppen a báj és kellem fellelhetése végett adá Plátó a tanácsot : Áldozat a Gráciáknak !”

Már láttuk, hogy a Kölcsey által könyvszámra elhagyandó versekre nézve Szemere véleménye az, hogy felveszik a versenyt Dayka és Kis hasonló tárgyú verseivel, tehát elhagyásuk igazságtalan lenne⁷³. Ugyanez a véleménye az első könyvből száműzésre ítélt négy darabra is⁷⁴. Az Egy szilaj lánykához címűre vonatkozólag megjegyzi, hogy a vers egy rögtönzött kifakadás, egy sebes, de szelíd fölkiáltás s ösztönzés az örömről. Parányi a tárgy, s hasonlóan adja ezt a költő. „A költés itt sem vala mesterség (művészet), azonban a teremtetést e daltól sem lehet megtagadni.” Hasonlóan kél Az Örömhöz c. vers védelmére is, amely nem hasonlítható ugyan Schiller fenséges ódájához (An die Freude), hanem röviden, de tartalmazza, s „közeljárva a népi szójáráshoz” (édes örömet) szólítja meg megszemélyesített tárgyát. Megjegyzi azt is, hogy ez egyike a legnehezebb témáknak, és Virág két ugyanolyan tárgyú versét is idézi minden megjegyzés nélkül, emlékezetből, de nyilván összehasonlítással, ami Berzsenyi javára dőlhet el. A többi kettőnek jogosultságát Berzsenyi verseskönyvében való szereplésre lírai cselekményük közlésével bizonyítja, ami — szerinte — bizonyosság a versek költői tartalma mellett.

És itt tapint Szemere Kölcsey bírálatának egyik alapvető hiányosságára. Kölcsey Berzsenyinek az általa fiatalkorúaknak és készületleneknek nevezett verseinél tisztán külső formájuk után ítél⁷⁵, ami egyoldalú álláspont. Szemere szerint Kölcsey egyszerűen elképzelt egy Berzsenyi-féle költői arcot az Emmi c. vers első versszakára támaszkodva, s nem is akar hallani arról, hogy annak az arcnak vannak más vonásai is, s így jogosultak a költőnek azok a versei is, amelyek a kellemet és bájt nem exaltált kifejezéssel adták, hanem szelíd és könnyű fantáziával. Így a recensens által adott jellemzés egyoldalú, hiányos⁷⁶.

Ugyancsak élesen bírálja Szemere Kölcseynek a Remetére vonatkozó kifogásait⁷⁷, abból kiindulva, hogy igaz : szokatlan és új asklepiadesi mértékben írt rege. De Kölcseynek gondolkozni kellett volna arról, hogy „egy költőt, kinek görög mértékű versei csatlakozhatnak a legszebbek közé tartoznak azok közt, melyeket magyar költő énekelt — nem bírt-e egy vagy más ok e szokatlanságra⁷⁸ ? Mint ahogy Berzsenyi Antirecensiojában részletesen indokolja is a mérték megválasztását. Abban is igaza van Szemerének, hogy a Kölcsey által említett horáci mérték a Poétikában ismeretlen⁷⁹. Tehát a „horáci ódát tibulli mértékre, tibulli elégiát horáci

⁷² Uo. 34.

⁷³ Uo. 36.

⁷⁴ Uo. 34. kk.

⁷⁵ Uo. 36.

⁷⁶ Uo. 37.

⁷⁷ Uo. 39.

⁷⁸ Uo. 39.

⁷⁹ Uo. 39.

mértékre venni” kifogásnak értelme nincs, mert tudománytalan. Van Horatiusnál például ódái mérték, amely nagyon kevéssé különbözik Tibull elégiáinak mértékétől.

Szemere durvának tartja Kölcsey hasonlatát, amikor Berzsenyi eljárását, Regnard verselőjéhez⁸⁰ hasonlítja, aki tragédiáival nevetést, komédiáival sírást okozott. Berzsenyi komoly tárgyú regéje mértéke alatt nevetést okozna? Ez nem felel meg a valóságnak⁸¹. Támadja Szemere — és joggal, amit különben később Berzsenyi is támad — Kölcseynek azt a felfogását is, hogy túlságosan nagy jelentőséget tulajdonít a formának a tartalom rovására⁸². A szokatlan versformák használata a tartalomhoz hasonlítva a világirodalom legnagyobb költőinél is előfordul⁸³. Így Schiller eposzi tárgyat ottava rimában készült írni, Goethe a maga Achilleszét hexameterekben tervezte, Csokonai Kleist Tavaszát rigmusokban fordította. Szemere rámutat — s figyelmet érdemel érvelése —, hogy Berzsenyi Remetéjének tárgya romantikus, s a költő ennek a romantikus tárgynak akart gravitást, méltóságot adni azáltal, hogy „görög mértékkel öltözteti fel”. Igen érdekes Szemere felfogása a romantikáról is⁸⁴:

„A romantikus világ mindenütt túlembéri, felülembéri, gigászi egész a caricaturáig, mint ahogyan Cervantes fejében egy egész új világgá alakul. Ezen romantikus világ technikája is inkább játékos, mint komoly.”

Szemere tehát — helyes irányban tapogatózva — érzi Berzsenyi költészetének bizonyos romantikus vonását is, s azt a kapcsolatot, amely Berzsenyinnél a romantikus tartalom és klasszikus forma között van, eredeti módon magyarázza. Ha nem is nyújt lényeges magyarázatot, de bizonyos mértékig megközelíti a helyes felfogást Berzsenyi költészetének egyik olyan vonásához, amely csak kb. egy évszázad múlva kezd megvilágosodni a legkiválóbb magyar esztétikusok előtt.

Különösen helyes, hogy kiemeli a rege lírai vonásait⁸⁵:

„Magának a történet hősenek szájába van adva az elbeszélés; s ez a történet hőse egy remete, aki a hosszas magábavonulás által fél poétává alakul át, a szerelem emléke s remetei élet által.”

Szemere joggal találja egyoldalúnak Kölcseynek azt a kifogását is, hogy Berzsenyi versmértékei egyhangúak. „Hiszen Berzsenyi a maga tárgyaira nézve igen sok és különféle technikai móddal élt”⁸⁶.

Megrója Szemere — és pedig joggal — Kölcseynek azt a kifogását is, hogy Berzsenyi verseinek egy része nem egyéb, mint más versekre való visszaemlékezés. Ez nem állja meg a helyét, de különben is, ha a költő saját életéről szól, ehhez joga van, mert „miről szólhat a poeta igazában, mint a saját élete felől”⁸⁷? Ugyanannak az egyéni életnek közös hangulata fűzi össze a költő verseit, s ez nem kifogásolható.

Ki kell emelnünk Szemerének azokat a megjegyzéseit is, amelyek azzal a Kölcsey-féle megjegyzéssel foglalkoznak, hogy Berzsenyi verseiben nagyon sokszor, szünet nélkül előfordulnak bizonyos kifejezések, ezek

⁸⁰ Uo. 40.

⁸¹ Uo. 40.

⁸² Uo. 41.

⁸³ Uo. 41.

⁸⁴ Uo. 42.

⁸⁵ Uo. 42.

⁸⁶ Uo. 43.

⁸⁷ Uo. 45.

ugyanazon ideákat és érzeményeket hozzák magukkal, s ez is bizonyítja Berzsenyi költészetének, kifejező művészetének és gondolatvilágának szűk körét⁸⁸. Itt Szemere szinte szóról szóra anticipálja Berzsenyi védekezését, hogy az efféle szóismétlések „a költőnél nem egyebek, mint úgynevezett szavajárásai, amelyek megfelelnek a poétai individualitás characterének”⁸⁹. Rámutat arra is, hogy Berzsenyi mitológiai képei tényleg képek s ezek teszik lehetővé a Kölcsey által dicsért „visszaröpdösést” a hellének felé⁹⁰, ezt pedig Kölcsey érdemnek tudta be Berzsenyinél. Figyelmeztet arra is, hogy ezek a költő szavajárásai és mitológiai vonatkozásai Berzsenyinél a költő mondanivalóival a legszorosabb és legjellemzőbb összefüggésben vannak. Rámutat arra is, amit azután Berzsenyi Antirecensiojában részletesen bizonyít, hogy ezek az ún. poétai kedvencek, ahogy Berzsenyi nevezi azokat, egyáltalán nem jelentik a különböző versekben ugyanazt, hanem különböző jelentések hordozói⁹¹.

Nem ért egyet Szemere Kölcseynek azzal a bírálatával sem, amely Berzsenyi bizonyos verseinek ürességére vonatkozik. Részletesen foglalkozik ezért az Ajánlással, a Török Sophiehoz, a Sonetthez és A Bonyhai Grotta c. versekkel is⁹².

Az Ajánlással kapcsolatban emlékeztet rá, hogy ez semmivel sem rosszabb, mint a Kölcseytől dicsőített Dayka és Kis Kazinczyhoz írt versei, és szokás szerint részletesen idézi a vers lírai cselekményét, ezzel is bizonyítva a vers tartalmasságát. „Aki ebben a versben a dicsőítés értelmét és érzelmét fel nem fogja, annak talán bármely magyarázat is hasztalan, sikertelen”⁹³. Szemere érdeme, hogy a vers egyes kifejezéseit az egészbe illesztve, a vers hangulatából fakadónak mutatja be. Különösen részletesen fejtegeti a vers „magas ideális” nyelvét. Szemere azt veti Kölcsey szemére, hogy nem képes beleélni magát Berzsenyi verseinek hangulatába, ami pedig az igazságos kritikának egyik fő követelménye. Berzsenyi a Kazinczyhoz és környezetéhez írt versekben egy boldog költői élet tündérvilágába képzei magát, s csak így fejthetjük meg a versek értelmét és szépségét⁹⁴. A Török Sophiehoz írt verset Dayka és Faludi hasonló tárgyú verseihez hasonlítva, mutatja be Szemere Berzsenyi költői individualitását⁹⁵.

Mélyre hatol az az ellenvetése is, amely Kölcseynek azzal az ugyan-csak Berzsenyit bíráló kifejezésével foglalkozik, hogy a költő kifejezései csak látszanak valamit jelenteni, s ezeket olyan alakokhoz hasonlítja, amelyeket a laterna magica vet a falra, s ott mozogni látszanak, de valósággal ott nincsenek⁹⁶:

„De hát a művészet bármely productumai nem ilyenek tartoznak-e lenni? Nem mindörökké valószínűek, és soha nem valók?”

Végül A Sonetthez írt verset mellőzve, részletesen foglalkozik Sze-

⁸⁸ Uo. 45.

⁸⁹ Uo. 46.

⁹⁰ Uo. 46.

⁹¹ Uo. 47.

⁹² Uo. 48.

⁹³ Uo. 49.

⁹⁴ Uo. 50.

⁹⁵ Uo. 49.

⁹⁶ Uo. 53.

mere a Bonyhai Grotta elemzésével, és szintén anticipálva Berzsenyi védekezését, részletesen bebizonyítja a Grotta és a Melancholia különbségét, amiben egyik legjobb költői jellemzését nyújtja⁹⁷.

A Védelem utolsó részében Szemere az epistolát mint műfajt védi Kölcsey gáncsai ellen és bebizonyítja, hogy szó sem lehet arról, mintha az epistola korcs faja lenne a költészetnek⁹⁸. Joggal hivatkozik a levélforma védelmében Goethére (Werther) és Rousseura (Új Heloïse), s rámutat a műfaj fejlődési lehetőségeire a romantikus formában⁹⁹.

Végül kárhoztatja Kölcsey gúnyos hangját Berzsenyi rímeivel és hangsúlyos verseivel kapcsolatban. Ez alkalmat ad neki Kölcsey kritikai indignációjának jellemzésére, amellyel mondanivalóit Kölcsey kritikájára vonatkozólag összefoglalja¹⁰⁰.

* * *

Nem akarunk remekművet látni Szemere Tudósításában és nem akarjuk túlbecsülni jelentőségét. De ki kell emelnünk azt, hogy e korban senki sem ismerte fel Kölcsey kritikáinak bizonyos hibáit oly mértékben, mint ő, és senki sem értette és méltányolta akkor esztétikai szempontból oly találóan Berzsenyi verseit, mint Szemere.

Ő az, aki Kölcsey hibái közül felismerte Kölcsey bírálatának bizonyos felszínes oldalait (régi magyar irodalom), és némely ítéletének indokolatlanságát, elhamarkodottságát több vonatkozásban, Berzsenyi költeményeivel kapcsolatban. Rámutat Kölcsey bírálatának ellentmondásaira és arra, hogy ekkor még nem egyforma mértékkel méri a különböző költőket, tehát elfogult velük szemben. Figyelmeztet Kölcsey kritikai indignációjára, arra a „bosszankodó nevetésre és nevető bosszankodásra”, amely — nem indokolható — alaphangulata ennek a Kölcsey-kritikának, s amely egyik meghatározó tényezője e kritika túlzásainak.

Szemere bírálja Kölcsey bizonyos elhamarkodott kijelentéseit a költők közötti különbségre, világirodalmi értékekre és a költői alkotás misztifikációjára vonatkozóan. Figyelmeztet arra, hogy Kölcsey magasztalása Berzsenyivel kapcsolatban egyoldalú, nem érinti Berzsenyi művészetének sokrétűségét. Rámutat arra, hogy jogtalanul tukmál rá Kölcsey idegen hatásokat Berzsenyi verseire. Védelmezi Berzsenyi romantikus stíljét, és kikel az ellen, hogy Kölcsey a szavakat összefüggésükből kiragadvá bírálja. Védi Berzsenyi provincializmusait, s rámutat arra, hogy ezek csak kisebb verseiben fordulnak elő, s a versek megértését és hatását nem zavarják. Felismeri Berzsenyi költészetének „teremtő” jellegét, ami a költő sajátos eredetiségére és nagyságára utal. Ő használja először a korabeli költők rendszeres összehasonlításának sikeres módszerét igazságosabb és méltányosabb ítéletek hozatala érdekében. Bírálja Kölcsey kritikájának bizonyos formalisztikus jellegét. Többször sikeresen vesz védelmébe néhány Kölcsey által nem helyesen bírált Berzsenyi-verset. Felismeri költőnknek bizonyos romantikus vonásait. Megvédi Berzsenyit azzal a váddal szemben, hogy versei csupán visszaemlékezések lennének (Melancholia, Grotta). Finom megjegyzést tesz Berzsenyi nyelvének

⁹⁷ Uo. 55. kk.

⁹⁸ Uo. 61.

⁹⁹ Uo. 63.

¹⁰⁰ Uo. 65.

méltánylása érdekében. Védi Berzsenyi verseit az ellen a vád ellen, hogy üresek, tartalmatlanok.

Jellemző Szemere megértő álláspontjára, hogy azokat az érveket, amelyeket ő Védelmében felhoz, csaknem szóról szóra ismétli Berzsenyi is Recensiojában¹⁰¹ (különösen a nyelvi gáncsok és tartalmi ítéletek tekintetében). Pedig Berzsenyi nem is tudott Szemere művéről.

Szemere műve hevenyészett írás, de sok az értékes megjegyzés benne Berzsenyi műveivel kapcsolatban. Így ki kell emelnünk A Remete és a Bonyhai Grotta elemzését is, amely a legjobb részek közé tartozik. Hiba viszont, hogy éppen a gyors munka következtében másutt igen sok helyütt csak verstartalmakat ad, bár néhány helyen észreveszi a vers lírai cselekményét, s így gazdagítja Berzsenyi-ismereteinket. Kiemelendők verspárhuzamai és világirodalmi utalásai is.

Fontos az a megokolt ítélete, amely a különböző nemzetek fejlődésének egyenlőtlenségére utal, s ehhez szabja az ítélet mértékét és körülményeit. Itt viszi bele bírálataba az európai romantika elméletét a nemzetek gyermek-ifjú és különböző koráról, s ki kell emelni Herdernek a kisebb nemzetekkel kapcsolatos ítéleteire való hivatkozását a magyar irodalom igazságos megítélése érdekében is¹⁰².

Szemere művét nyers fogalmazványnak kell tekintenünk. Írásán is látszik, hogy szinte egyfolytában írta az egészet, jóformán megállás nélkül, amire céloz is egy helyen¹⁰³. Innen vannak a szinte vég nélküli ismétlések, amelyek a Tudósításra jellemzők. A kritikus szinte úgy szól, mint egy makacs rögeszme megszállottja, pedig valóban az igazságért küzd. Fárasztók és laposak néha Szemere sikerületlen verselemzései, amelyek nem egyebek, mint nyers tartalmi kivonatok¹⁰⁴. A vázlagszerűség is hozzátartozik a munka nem kiérleltségéhez. Ötletek villannak fel — mint például a nemzeti vonással, Herderrel kapcsolatban vagy a Dayka—Virág—Berzsenyi-párhuzamok nyomán — de ezek nem nyerne komoly megalapozást¹⁰⁵. Versjegyzékek Daykából, Virágból, Berzsenyiből szakítják félbe az előadást¹⁰⁶. Különösen fárasztó Kölcsey recenziójának örökös ismétlése — a cáfolandó mondatoké, észrevételeké —, amelyek szinte mániákusan térnek vissza. A kritikus alapos munkát akar végezni, és szinte nemcsak minden mondatot, hanem minden kifejezést és szót elemez, szétszed, nemcsak Kölcsey, hanem Berzsenyi vonatkozásában is.

Az a verselemző módszer, mely a Dalversenyben kibontakozik, itt még csak csírájában van meg¹⁰⁷. A tárgy megjelölésével, az érzelmek, gondolatok jellemzésével, azok megnyilatkozási formáinak elemzésével, a nyelv sajátosságainak olyan megjelölésével, hogy a vers belső történései hogyan nyerek külső megfelelőjüket a vers stílusában, s végül mennyire jellemző mindez az író, költő egyéniségére, sajátos költői felfogására és ennek kifejezésére — nem foglalkozik oly módszerrel, mint ezt később teszi. Sajátos lírai verselmélete: a fumus (a költő befeléfordulása), a

¹⁰¹ Uo. 1. későbbi egybevetésünket.

¹⁰² Uo. 10.

¹⁰³ Uo. 47. „Elfáradtam e fejtegetésekben...”

¹⁰⁴ Például 14. kk., 17. kk. stb.

¹⁰⁵ Tudósítás 19., 26., 28., 29.

¹⁰⁶ Uo. 30. kk.

¹⁰⁷ Uo. különösen a Bonyhai Grotta és a Remete elemzésében.

fulgor (a lírai láng fellobbanása) és a lux (a vers megformálásának a művészete) nem támasza még a verselemzésnek¹⁰³. De már sok minden megvan bennük, különösen A Remete és A Bonyhai Grotta elemzésében, ami emlékeztet a kritikus későbbi felfogására.

Különösen jellemző ebből a szempontból a Tudósítás, mint amelyben Szemere esztétikai elméletének és szemléletének csirái már kezdenek kibontakozni. Így a költészetnek, mint sajátos külön világnak (tündérvilág) értékelése, a költői alkotás „félöntudatlanságának” felfogása, a költő sajátos érzelmi, költői logikája (amelyet annyi szeretettel kutat Berzsenyiné), a költői nyelv sajátos, költőiségénél fogva különleges volta: már mind feltűnnek itt¹⁰⁹.

Jellemző a nyelv kiváló ismerőjére, akinek új szóalkotásaiban félreismerhetetlen a nyelvfantázia ihlető szerepe, hogy a kritika legsikerültebb részei közé tartoznak azok a megjegyzések, amelyekkel Szemere Berzsenyi költői nyelvét védi¹¹⁰.

Impresszionista hajlama itt is rendszertelenséget okoz. Tudósítását nem építi fel szilárd szerkezeti vázra¹¹¹, inkább ötleteivel és a kritikai fantázia tevékenységével hat. A Tudósítás egy sokat olvasott és művelt, bár rendszertelen szellem tükré¹¹².

Érdemei mellett, természetesen a Tudósításnak sok a hibája is¹¹³.

Ahogy Kölcsey gyakran helytelenül általánosítja Berzsenyi egyes költői hibáit, úgy általánosítja Szemere is Kölcsey kritikai hibáit, különösen az ellentmondásokkal kapcsolatban, ami abból származik, hogy nem tesz különbséget Kölcsey bírálatában a jó és rossz versekre való értelmezés tekintetében. Tehát abból, hogy valakinek ragyogó versei vannak, nem következik, hogy — különösen pályája kezdetén — nem lehettek gyenge művei is.

Nem ad Kölcsey helyett jobb műfaji meghatározást¹¹⁴, sem jobb magyarázatot Berzsenyi verseinek létrejötté tekintetében¹¹⁵.

Kölcsey ítéletét megérthetjük a régi magyar irodalommal kapcsolatban az akkori hiányos ismeretek mellett. Faludi és Ányos költészete nem sokat nyomhatott a latban Kölcsey mértékével mérve, pedig Szemere csak rájuk hivatkozik¹¹⁶.

A nemzeti character romantikus bűvárlatának kérdését Szemere csak felveti, nem tesz kísérletet megoldására. Később Kazinczy hatása alatt inkább az általános emberit vallotta eszményének¹¹⁷.

Berzsenyinek Horatiushoz és Matthissonhoz való viszonyát nem tisztázza¹¹⁸.

A fenség és dagály forrásának fejtegetése pszichológiailag mélyebb, mint a Kölcseyé, de tagadhatatlan, hogy fenséget előidéző és kifejező

¹⁰⁸ L. Jánky István: Szemere Pál esztétikai és poétikai nézetei, Pécs, 1928. 23.

¹⁰⁹ Uo. 24.

¹¹⁰ Tudósítás 22. kk.

¹¹¹ Uo. 2.

¹¹² Uo. 11.

¹¹³ Ezúttal csak a kifogásolt állításokat említjük.

¹¹⁴ Tudósítás 4.

¹¹⁵ Uo. 6.

¹¹⁶ Uo. 9.

¹¹⁷ Máté Lajos: Szemere Pál mint kritikus 13.

¹¹⁸ Tudósítás 4.

költői erő is lankadhat és kimerülhet, s ilyenkor nem képes a fenség kifejezésére.

Berzsenyinek Kölcsey által kifogásolt kifejezései nem védhetők mindig oly mértékben, mint ezt Szemere teszi¹¹⁹.

A fiatalkori darabok elhagyása tekintetében elvileg nem mindegy, hogy kiváló vagy közepes költőről van-e szó. Viszont igaz, hogy a fiatalkori versek jelentősége nem döntő egy költő elbírálása szempontjából¹²⁰.

Berzsenyi verseinek elemzése Szemerénél sokszor csak tartalmi elmondást foglal magában. Finom meglátások csak elszórt megjegyzéseiben találhatók.

Jogosult Kölcsey egyoldalú Berzsenyi-felfogására tett megjegyzése, de ő maga nem ad Kölcsey helyett sokoldalúbb arcképet Berzsenyiről.

A Remete védelmében nem elég szerencsések világirodalmi utalásai, mert azok csak tervekre vonatkoznak. Ezenfelül a tartalom és forma összhangja kétségtelen művészeti törvény. Ennek ellenkezőjét Szemerének a Remete esetében nem sikerül bebizonyítania. Mindenesetre érdekes a Remete esztétikai védelme schilleri gondolatlemek segítségül vételével (játékosság és komolyság elemeinek szintézise), de nem meggyőző¹²¹.

Ami Berzsenyi költészetének szűk körét és az egyhangúság vádját illeti, ma természetesen ezt a kérdést mélyebben látjuk, de kétségtelen, hogy vannak Berzsenyi költészetének ismétlődő motívumai, amelyekre Szemere nem tér ki.

A „Kazinczyánák” védelmében Szemere túlságba megy, hiszen Berzsenyi maga is elismeri e versek egy részének túl cifra stílusát és tartalmuk hibáit.

Kitűnő ellenben Kölcsey kritikai indignációjának jellemzése, amelyel egyúttal saját kritikai ideálját: az analitikus-szintétikus módon való bírálatot akarja megvalósítani¹²².

És végigvonul az egész Tudósításon Szemere eszményeinek hirdetése is: a nyelv, a költészet újjáteremtő erejébe vetett hit és az új, európaibb magyarság követelése¹²³.

Nem utolsó érdeme és jelentősége Szemere Tudósításának az az egyezés, amely a Tudósítás és Berzsenyi Antirecensiója között van. Az egyező vonások létrejötte a két szerzőtől teljesen függetlenül történt, mert egyik sem tudott a másik munkájáról, amikor művét írta¹²⁴.

Egyezik Kölcsey kritikája ellentmondásainak felvetése (különösen a dicséret és kárhoztatás kibékíthetetlen ellentéteiben), Kölcsey misztifikációjára vonatkozó felfogásuk, a Horáctól és Matthissontól való függés elleni tiltakozás, a poeta és versificator értelmezése, a fenség és dagály megvilágítása, a Grotta és a Melancholia magyarázata, az ódák és hangsúlyos versek különböző jogosultságának védelme, a Daykára és Kisre való hivatkozás Kölcsey elfogultsága tekintetében, a visszaemlékező versek védelme, a forma jelentőségének túlzása elleni tiltakozás (Remete).

Mindez persze Szemerénél nagyobb felkészültséggel és kritikai gya-

¹¹⁹ Uo. 22. kk.

¹²⁰ Uo. 26. kk.

¹²¹ Uo. 39. kk.

¹²² Jánky id. m. 715.

¹²³ Kelemen Béla: id. kiad. 56. kk.

¹²⁴ Antirecensio id. kiad. 56. kk.

korlattal található meg. Így a Tudósítás közlésével Szemere sok időtől s még több fájdalomtól kímélte volna meg költőnkét.

Miért nem jelent meg a Tudósítás?

Elsősorban, mint említettük, el is késett¹²⁵.

Azután Szemere félénksége, bátortalansága, érzékeny természete, mely került az olyan összeütközést, amely (Kölcseyvel való barátsága folytán) neki is fájdalmat okozott volna, szintén hozzájárult ahhoz, hogy ellenbírálatát eltitkolja¹²⁶. Jobban szerette barátját, mint az igazságot. Az a körülmény, hogy Kazinczy helyeselte Kölcsey bírálatát, szintén ilyen irányban hathatott¹²⁷. Berzsenyi még 1817-ben beküldött Antirecensiójának egyes Szemerére sértő kitételei (Berzsenyi például Szemere szonettjeinek műzsáját Kazinczy csoportja iránti haragjában „szőke lotyónak” nevezi) szintén befolyásolhatták döntését¹²⁸.

Így ez a Tudósítás Berzsenyi szempontjából kárbaveszett.

Pedig kritikánk fejlődésére is hatást tett volna Szemere Tudósítása. Polemizáló lendülete, sokágú felfogása, szemléletének romantikus vonatkozásai előre vitték volna bírálatunk ügyét. Persze, rá kellett volna szánnia magát Szemerének a Tudósítás olyan megformálására, amely szilárdabb szerkezeti vázzal, tartalmi összevonással, selejtezéssel, formai tökéletesítéssel a „bevégeztség és érettség színét” adta volna (hogy Kölcsey szavaival éljünk) ellenbírálatának.

De elnémulásával önmagát is megfosztotta a hírnévnek attól az elemétől, amely az igazságért való bátor harcot és kiállást megilleti a kritika történetében. Berzsenyivel kapcsolatban nem elég bátor az igazság kimondására, amit később Petőfi esetében megtett, s ami dicsőséget szerzett a kor legnagyobb költőjének elismerő szavaiban¹²⁹:

Ha ezt a hosszú pályát megfutandom,
S egy nemzet fogja ünnepelni lantom:
Nem lesz előttem e taps kedvesebb,
Mint az volt, mellyel pályám kezdetén
Egymagad által üdvözlöttem:
És mint szívednek dobbanása volt,
Mídon szívemre először hajolt.

Szemere nem csupán a Védelemben foglalkozik Berzsenyi verseivel, tehát a Védelemben formált értékelése ezzel nem zárult le. A későbbi Dalversenyben Berzsenyi több versével foglalkozik több-kevesebb sikerrel¹³⁰. Így egy helyütt Virággal hasonlítja össze a Műsához (1809) c.

¹²⁵ Tudósítás 2.

¹²⁶ Érzékenységre vonatkozólag l. *Szvorényi*: id. m. 7., 10., 14., 19.

¹²⁷ L. Kazinczy nyilatkozatait Szemeréhez, Horváth Istvánhoz, sőt Berzsenyire írt leveleiben: Lev. VII. kötet.

¹²⁸ Antirecensio id. kiad. 19.

¹²⁹ L. *Szvorényi*: id. m. 53.

¹³⁰ *Szvorényi*: id. kiad. jegyzeteiből kitűnik, hogy a Dalverseny meg nem írt részében még Berzsenyi következő verseivel akart foglalkozni Szemere: A Magányosság, Ajánlás, A Műsához, Kazinczy Ferencnéhez, Az Esthajnalhoz, A Magyarokhoz I., Az Örömhöz, A Közelítő Tél, A Temető, A Halál, Búcsú Kemenes-aljától. I. m. II. k. 310. kk.

versét¹³¹. Bármily mesterkélt ez a jellemzés, de az a megjegyzése, hogy Berzsenyi a Múzsában, ideáljában: önlelkét, önéletét tekinti, ma is megáll. Berzsenyi ebben a versében valóban maga bolyong a Hesperidák kertjében, látja a nagyot, a rendkívülit és hevül miatta (szemben Virág didaktikus tendenciájával). Virágnál a „közönséges élet”, Berzsenyinnél az álomvilág, amelynek a költő a valódi hőse. „Képei egy tündér világból vétettek, s oda repítenek vissza.” Itt indokolja meg szélesebben „a Néma hamvedrek mohait bíborral fested” védelmét is. A Megelégedésben is helyesen emeli ki¹³² „a tökéletesen lírailag inspirált dikciót”. Észreveszi a vers „lírai fokozatait”, amikor úgy elemzi, hogy „tagadólag nyitván meg dalát, s a megelégedetlennel kezdvén meg, a folyamban (folytatásban) e két ellenpárt kapcsolja együvé, s a bérekesztésben, hogy a mű kerek legyen, a nyitányra emlékeztet”. Érti a vers kezdeti képeiben a „lírai szökdelést” (a szokatlan „kínai pamlag”), látja a vers architektúráját, a Megelégedésnek mennyei lényvé való magasításában értékeli a költő lírai fantáziáját, de mindezt — sajnos — vég nélküli és zavaros bőbeszédűségbe rejti. Mellékfogásai és kritikusi szeszélyének csapongásai közül hadd említsük meg, hogy ugyanazt a Múzsához c. verset¹³³, amelyet az előbb magasztalt, ugyanabban a művében később nagyon is leértékeli, mert a vers tartalma nem felel meg annak az értelemnek, amelyet ő az andalgásnak tulajdonít, pedig a költő arról beszél mindjárt az első versszakban, hogy szíve „andalog”¹³⁴. Az időt és a teret a versben „dermedtnek, holttnak” érzi, a líraiság pang, az utolsó versszakban pedig a költő andalgás helyett elragadtatást fejez ki, ami — szerinte — nagy hiba. Vagyis félreérti a vers lényegét, amely nem andalgás, hanem a költői lelkesültség kifejezése. Tévedését még tetézi, amikor Virágnak egyik közepes versével szemben értékeli le Berzsenyit¹³⁵. Hasonló eltévelyedése, amikor a Jamborság és középszerben csak „szótengert” lát és valóságos torzképet ad mesterkélt szempontjaival visszaélve, arról a versről, amely annyi költőiséget és nemes emberséget fejez ki¹³⁶.

Ennek ellenére sajnálhatjuk, hogy Szemere nem valósította meg tervét, és nem foglalkozott azzal a további tizenegy Berzsenyi-verssel, amelyek elemzését tervbe vette a Dalverseny folytatásaként tervezett művében.

*

A goetheiség és popularitás, a formai művészet és tartalom élettelen gazdagságának hirdetője, aki Kazinczyt és Kölcseyt is alkotásra tudta serkenteni, s aki szerint „a nyelv génusza átteremti a viselt világot”, Berzsenyi iránti szeretete, de műveltsége folytán is bizonyára nem egy érdekes szemponttal gazdagította volna a kor és az utókor Berzsenyifelfogását.

Merényi Oszkár

¹³¹ Dalverseny 11.

¹³² Uo. 25.

¹³³ Uo. 101.

¹³⁴ Uo. 101.

¹³⁵ Uo. 99.

¹³⁶ Uo. 107.

PAUL SZEMERE'S ANTIKRITIK GEGEN KÖLCSEY
ÜBER DIE BEURTEILUNG VON BERZSENYI'S
GEDICHTEN

Es ist fast beispiellos in der Weltliteratur, dass ein sozusagen auf dem Höhepunkt seines dichterischen Schaffens stehender Dichter, wie Daniel Berzsenyi (er schrieb eine seiner besten Oden : *die Hymne an die Göttern von Keszthely* im Jahre 1817) infolge einer verletzenden Kritik plötzlich verstummt und von nun an bis zu seinem Lebensende (noch zwanzig Jahre lang) — von 2—3 bedeutenderen Gedichten abgesehen — aufhört weiter als Dichter zu wirken. Kölcsey's Kritik (1817) traf Berzsenyi unerwartet. Der Ton der Beurteilung war, besonders einem grossen und damals allgemein anerkannten Dichter gegenüber verletzend und ungewohnt. Doch verteidigte Berzsenyi niemand vor der Öffentlichkeit, und so war er gezwungen, seine Verteidigung selbst zu schreiben, obzwar er sich früher nie mit Kritik und Aesthetik beschäftigte. Damit verbrachte er aber — grösstenteils — seine letzten zwanzig Jahre.

Doch lebte damals ein Kritiker, Paul Szemere, der eine umfangreiche „Rettung“ Berzsenyi's gegen Kölcsey verfasste, und zwar gleich, nachdem er Kölcsey's Schrift gelesen hatte. Die Handschrift kam jedoch nicht zur Veröffentlichung, denn Kölcsey war der beste Freund von Szemere, und der Antikritiker liebte mehr seinen Freund, als die Wahrheit. So zog er seine „Rettung“ zurück und verbot sogar die Veröffentlichung seiner Berzsenyi's Dichtung verteidigenden Schrift.

Szemere entdeckt die inneren Widersprüche von Kölcsey's Kritik. Berzsenyi's Charakterisierung durch Kölcsey findet er äusserst einseitig. Seine dichterischen Tugenden und seine Fehler seien von Kölcsey ohne Zusammenhang und sehr widersprechend beurteilt worden. Szemere befasst sich mit jeder Äusserung Kölcsey's und kann ihm nicht zustimmen, weder was den Inhalt, noch was die Form betrifft; er hat ganz andere Meinungen, und verteidigt Berzsenyi's dichterische Individualität. Besonders die Verteidigung (und Charakterisierung) der sogenannten Provinzialismen, der Jugendwerke, der Eigenart der dichterischen Sprache, der von Kölcsey angegriffenen Gedichte, der Episteln ist hervorzuheben. Bedeutend sind die Äusserungen über Berzsenyi's romantisch-dichterische Eigenschaften. Szemere beurteilt die herrschende Stimmung der Kritik Kölcsey's scharf : die Indignation, wozu Kölcsey in Zusammenhang mit Berzsenyi's Gedichten keine Ursache hatte. Auch die Urteile, die Kölcsey über die ältere ungarische Literatur fällt, seien — nach Szemere's Meinung — nicht genug begründet. Man könne der Eigenart einer sich entfaltenden nationalen Literatur nicht gerecht werden, wenn man nach fremden kritischen Masstäben und in Vergleich mit einer kulminierenden fremden Literatur urteilt. Szemere beruft sich auf Herder als Muster der Beurteilung der Literaturen und ist

mit seiner romantischen Theorie über die Lebenszeitalter der Völker einverstanden.

* * *

Szemere's kritische Schrift verdient trotz seiner Skizzenhaftigkeit mehr Beachtung und ihre kritische Ausgabe wäre sehr wünschenswert.

Oszkár Merényi

JÓSA ANDRÁS RÓL

Közel ezer éve nyugodtak már nyírvidéki sírjaikban a honfoglaló ősök, mikor egy lelkes magyar utód megnyitotta sirjaikat. Az ősök felkutatója messze földön híres és áldott orvos volt, kinek sokan köszönhatték egészségüket, sőt életüket.

De miben is lehetett volna nagyobb stílus, mint abban, hogy a honalapítók emlékéről az gondoskodjék elsősorban, aki kisdiák korában az élő Kossuth Lajos beszédén át szívta magába a magyar függetlenség gondolatát.

Jósa András, ki mint Szabolcs vármegye tisztii főorvosa tetézte legendás hírét azzal, hogy a régmúltak emlékeit kutatta. Még csak tizennégy éves volt, mikor szabadságharcunk kitört és egyszerű nemzetőrnél kora miatt, több nem lehetett. Lelkesedésénél csak keserősége volt nagyobb, amiatt, hogy a véres csataterekre, bármennyire törte magát értük, nem vitték el. Lélekben annál nagyobb keserőséggel szenvedte végig a függetlenségétől megfosztott nemzet gyásznapijait. Amit sokan nem tudtak átérezni, az őt a lehető legmélyebben áthatotta — varázshatásában tartotta egész életére. A későbbi „nyiri kuruc” végzete már ekkor beteljesült.

A konzervatív, a pecsovincs septemvir fia ízig-vérig függetlenségi baloldali ember lett és ez a fiatal kuruc, miután az apai kívánságnak engedve, átgázolt egy pár jogási éven és a gazdasági pályán, huszonhat éves korában Bécsbe ment medikusnak. Miért éppen Bécsbe? Természetesnek vehető, hogy a komoly törekvésű emberek a legjobb egyetemre törekedtek, mert hiszen a bécsi az volt. De a magyar fiúknak akkor még egyebet is jelentett az akkori Bécs; szabadabb szellemet biztosított, mint az akkori Pest.

Jósa András létre is hozta a császárvárosban a magyar egyletet. Mikor azután megszerezte ugyanott 1864-ben az orvosi diplomát, hazautazott Nagykállóba, hogy ott ragadjon a nyíri homokban végérvényesen. A Nyírvidék és ő egyek lettek, a szó legtartalmasabb, legnemesebb értelmében. A polihisztorok és ezermesterek kora már a múlté. Talán éppen Jósa András volt az utolsó ezermester. Azt mondhatjuk, hogy nem tehetett róla. Túlságosan sok volt benne a temperamentum, a megfigyelőképesség, az ösztönös tetterő, ami nyugodni sohase hagyta. Természetének kényszerítő parancsára lett orvos és kutató. Vakmerő vállalkozásokkal többször tette kockára életét, de nem volt kapható arra, hogy mint vadász, akár csak egy állatot megöljön. A lóversenyben nem tudott egyebet látni, mint állatkinzást, az agarászatról vagy galamblovészetről nem is beszélve.

A szó legteljesebb értelmében fennkölt lélek volt. Nem tudunk fel-

mutatni embert, akinek jobb szíve lett volna, aki jobban tudott volna együtt érezni embertársaival, aki később lett volna mindig segíteni és áldozni, aki a szó legnemesebb értelmében demokratább tudott volna lenni nála, és akitől távolabb lett volna minden hiúság és nagyképűség.

Jósa András mint múzeumalapító régész is lelke egész melegeivel ragaszkodott a Nyírséghez. Egyik iratában nyíri sovínisztának dédelgeti magát. De a régiségtudománnyal éppen úgy lépést tartott, mint az orvostudománnyal. A régész épp oly fegyelmezett volt benne, mint az orvos. Egyformán ismerte mindkettőnek az erkölcsét. Sőt azt mondhatjuk, hogy Jósa András az orvos, iskolázottságában jobban bízva, merészebb diagnózisokat és beavatkozásokat engedett meg magának, mint amilyen megállapításokat kockáztatott régiségkutató mivoltában. A lelkes lokálpatrióta, mihelyt módjában állt, megtette a maga ellenőrző útjait Párizsban, Londonban, de leginkább Németországban, bár anyagi eszközei az idők múlásával egyre mérsékeltebbek lettek. Valósággal megható, hogyan számol be a „Nyírvidék”-ben az olvasók türelmét kockára téve, minden kő- és bronzbaltáról, amit egy-egy kisebb fajta német múzeumban látott. Minden ilyen kő- és bronzkorszaki tárgy nemes élmény, sőt szenzáció volt neki, különösen, ha itthoni darabjaira emlékeztette.

Együtt élvezzük vele a boldogító érzést, mikor mainzi kollégája, Paul Reinecke szavairól számol be, ki véleményét helyesléssel fogadta. Példaképe lehetne az ő szerénysége sok szaktudósnak.

Aki mély bepillantásra vágyik Jósa András lelkületébe, olvassa el „Barangolások Németországban és visszaemlékezések” című művét, egy féktelenül csapongó, élvezetes útleírást, amit a keresetlenség és leleplezetlenség netovábbjának is nevezhetnénk. A szerző nem igényel ebben irodalmi sikert. Mondanivalójának gondos megstilizálásához se vesz magának fáradságot, de közvetlenségével elevenné tesz mindent, amit leírt. Ez az a könyv, amelyikben Jósa András nem riad vissza attól, hogy leszólja Liszt Ferencet és Wagner Richardot. Nürnbergről és abban különösen a „Schöne Brunnen”-ről, elragadtatással ír. Kifejti nézetét, mely szerint a szoborművek is megkívánják a színeket. A be nem festett márvány- és bronzfelületet hullaszínűnek minősíti. Mi természetesen azt mondjuk erre, hogy álláspontja épp annyira szubjektív, mint az ellenkező nézet, és aki mindjárt műve elején bevallja, hogy a filozófia sohase volt és lesz kenyere, attól a harcias fellépés a színezett formák érdekében rossz néven éppen úgy nem vehető, mint az ókori görögöktől, kik a többi ókori népekkel együtt szintén színezték a szobraikat.

A németországi „Barangolás” is tulajdonképpen a Nyírvidék múzeuma érdekében történt. Írója figyelmét minden, amit látott, hazaterelte. A „Visszaemlékezések”, ami a „Barangolások” alatt, mint alcím szerepel, tulajdonképpen önéletrajzot és önvallomást jelent, nemcsak a múltnak, hanem a jövőnek is.

A múzeumügy az ő idejében még sok kívánnivalót hagyott hátra, a vidéki múzeumokról nem is beszélve. Nem mintha nem lettek volna már kiváló kutatóink és tudósaink. Pulszky Ferenc a milleneumkor már fénykorában volt. Hampel József, ki nyomába lépett, teljesen kora színvonalán állott. Jósa András vele és kiváló munkatársával, Nagy Gézával, állandó összeköttetésben dolgozott. Kölcsönösen nagyrabecsülték egymást. Akivel első lépéseit tette, Rómer Flóris, szintén legjelesebb úttörőink

közé tartozott, és az út, melyen Jósa András járt, a legegészségesebb irányba mutatott. Az orvos megfigyelő szeme pedig régészeti kutatás közben is működött nála.

Nem hagyhatom említés nélkül, hogy egy olasz orvos, Giovanni Morelli volt az, ki éppen Jósa András legnagyobb tevékenysége idejében új meglátásokra vezette a művészeti kritikát, a stílusbírálatnak új módszerét vezette be, ami a festőművészetben a legbiztosabban vezetett művészegyeniségek felismerésére. Ez voltaképpen azt jelentette, hogy a műtárgyakat éppen úgy nem elég elbírálni az összbenyomás alapján, mint bármi egyebet a természetben. Azokat is fel kell, ha nem is valóságban, de elméletben boncolni. Ezzel emelkedett a művészettudomány is arra a magaslatra, amelyre a nyugati emberiség nagy kora, a XIX. század, emelni követelte. Ez a kor pedig azt vallotta, hogy minden tudomány csak annyiban tudomány, amennyiben természettudomány.

A régészetben még nyilvánvalóbb ennek az elvnek a magától értetődősége. És Jósa András, a párját ritkító orvos, a sokoldalú, leleményes ösztönember, nem vallhatott más nézetet, mint ezt.

Egy másik kérdésben is kora igazi szülötte volt: az evolucionizmus és a diffuzionizmus közti vita kérdésében. Az előbbi álláspont hívei a hasonló okok, hasonló következmények tételét tartják mindenekfölött szem előtt. Az utóbbi szerint minden folyamat egy bizonyos kiinduló pontra vezethető vissza. Jósa András nem volt elméleti ember. Ő a pozitivisták nemzedékéhez tartozott. Nem is lehetett más, mert kutató volt. Következtetéseket azért megengedett magának, de mértéket tartva. Következtései pedig helyesek voltak.

Hadd idézzem ebben a kérdésben saját szavait: „A régészetnek fejlettsége nem érte el még azon fokot, amelynek alapján a legtöbb tárgynak származási korát ki lehetne deríteni; de miután jogosult fő célja mégiscsak az lehet, nem pedig az, hogy ócska csupokat, bronz vagy vas tárgyakat bámuljunk, sem az, hogy ma csak gyűjtsünk, kíváncsiságunkat igyekszünk kielégíteni. Kíváncsi volnék tudni, honnan származtak a hazánkat lakott ős népek; mely vidékekkel voltak összeköttetésben, milyen befolyással voltak más vidékek lakói a mi ősnépeink műveltségi, ipari fejlődésére, azoknak vallására, szokására stb. A kíváncsiságnak ezen értelemben vett jogosultságát némely tudós igen szűk korlátok közé szeretné szorítani, és csupán a gyűjtés jogosultságát engedi meg, későbbi időknek tartván fel a következtetéseket. Nem nyugszom bele, mert minden következőben vagy fejlődésben levő ösmeretség hipotézisekre szorul. A régészetben az egymástól nagy távolságra eső vidékeknek analóg régészeti leletei kényszerítőleg követelik hipotézisek felállítását. A későbbi bővebb leletekkel rendelkező kornak fog kötelességévé válni az alábbi téves következtetéseket helyesbíteni. A mi szabolcsi leleteink helyesbítik azon csaknem dogmává vált nézetet, a mely szerint az ún. hallstatti kultúra onnan terjedt volna széjjel, tehát mihozzánk is. Aki kételkedik, jöjjön hozzánk és meg fog győződni arról, hogy azon kultúra innen terjedt Hallstatt felé a Kr. e. III. évezrednek vége felé, nem pedig megfordítva.”

Így írt Jósa András abban a könyvében, amelyik 1906-ban jelent meg. Hát még ha ismerte volna az azóta megismert és megfigyelt anyagot, amelyben a legmeglepőbb egyezések derültek ki, egyrészt Mezopo-

támia, sőt Egyiptom és Kína, másrészt Mezopotámia és a Villanova kori Itália közt.

Jósa András régészeti kérdésekben régész maradt, és azáltal lett nagy, hogy önmaga szabott korlátot magának. Annyira beleélte magát kisebb hazájába, hogy mint gyűjtő, nem is nyúlt máshoz, mint a nyírvideki emlékekhez. Egy területre szorítkozott, de annak felismerésében tökéletes volt. Múzeumában nem pályázott csodadolgok gyűjtésére, a kuriózítások nem voltak az ő esetei. Ellenben történelmi képet akart adni a Nyírségről és ez sikerült is neki.

Volt a dologban természetesen valami nagyon tiszteletre méltó szubjektívizmus is. A honfoglalók emlékei érdekelték elsősorban. Az egykori kis nemzetőr, a javíthatatlan Kossuth-rajongó, ki egyébként öregségére is fiatal maradt, bevallottan vadmagyar volt. Saját kárára is az maradt mindvégig.

Megvolt a lehetősége arra, hogy egyetemi katedrát foglaljon el Budapesten. Kitért előle. Miért? Tréfával háritotta el magától a megtiszteltetést. Azt mondta: nem tud megválni a nyíri vinkótól. Igaz, hogy szerette azt is. De mindig ásványvízzel itta és mellette józan maradt. Amellett korán fekvő ember volt. Merem állítani azt is, hogy nem is a megszokott orvosi praxis tartotta vissza. Ezt megtalálta volna Budapesten is. Nem tévedhetek, ha azt állítom, hogy legkevesbé a nyíri vinkó, hanem a föld alatt nyugvó ősök vasmarkának az ereje volt az, ami nem engedte elmozdulni a Nyírségről.

Ő azt állította: „Komolyra fordítva a dolgot, azt mondván pár szóval, hogy a mainzinál tanulságosabb múzeum minden általam látott múzeumok között nincs. Már csak azért is szerelmes vagyok bele, mert itt hatalmas bizonyítékaira akadtam azon régen belém rögződött nézetnek, hogy a Kr. előtti évezredben a kultúra nem délről, Olaszországból vagy északról, Skandináviából, hanem keletről származott át Európába és amely kultúrának egyik megállapodási pontja és tovatérjesztője a mi hazánknak lakói voltak... A mi hazánkon át terjedt a műveltség a Kr. előtti évezrednek úgy első, mint második felében a művelt keletről az akkor még barbár Közép-Európába. Nem én, vagy valamely magyar tudós, hanem Mainz és vidéke őstörténelmének kutatói derítették ki azt, hogy a Kr. előtti évezred elején keletről a Duna középfolyásának tájáról, tehát a mai Magyarország területéről kelta törzsek nyomultak Németország délnyugati részébe és a Rajna partjára. Mintegy 500 évvel Kr. előtt germán törzsek hatoltak utánuk és részint elűzték a keltákat, részint pedig, és főképpen a Rajna középfolyásánál összevegyültek és a Kr. előtti 3-ik vagy 2-ik században kelta—germán kultúrát fejlesztettek. Német tudós állítja azt is, hogy a kultúrát nyújtó fél minden valószínűség szerint nem a germán, hanem a kelta volt.”

Epiteton ornánsza lett a „nyíri kuruc” is. Ezt meg annyira kiéremelte, sajnos, a saját kárára is, hogy annak ellenére, hogy németül épp oly jól beszélt, mint magyarul és angolul meg franciául is tudott, egy idegen nyelvű közleményt se jelentetett meg. Pedig ezzel mennyire élenkebbé tette volna az érdeklődést a külföldön a hazai régészeti kérdések iránt.

A merészen ható (fent idézett) nyíri kultúra elmélete is terméke-nyebb hullámokat vetett volna, ha a nemzetközi régészeti közvélemény-

ben érdeme szerint meg tudták volna vitatni. A Nyírség az ősidőkben csakugyan sűrűn lakott, termékeny sziget volt. Bebizonyították ezt Jósa András múzeumának tanulságos példányai is, különösen pedig az, hogy e gyűjteményben az egymást követő korokból a leletanyag mind fejlett példányokat mutat fel. Szigetnek volt nevezhető ez a terület, mert különböző irányban folyó vizek vették körül, és amellet erdőség borította az őskorban.

Jósa András a terület egyéniségének megállapításánál a bronzkori leletek sokaságát vette elsősorban tekintetbe. Azoknak fejlettségéből, de részben éppen archaikus jellegükből kiindulva, hasonlította össze a leletanyagot a Duna parti ausztriai hallstattival és nem annyira a Nyírség prioritását, mint önállóságát vitatta. A tétel nem talált kedvező fogadtatásra, pedig mint már említettem is, Jósa András következtetései ma már sokkal indokoltabbnak látszanak.

Nem tagadható, hogy vele szemben, bármennyire is elismerték érdemeit itthon is, és a külföldi kollégák is, kikkel alkalma volt érintkezni, könnyen megmagyarázható elfogultság érvényesül. Vidéken dolgozott és nem a központban. Ez a körülmény legtöbb ember szemében kisebbséget jelentett. Erős egyéni kvalitásai iránt sem volt mindenkinek érzéke, és az egyoldalú szakemberekben kifejlődni szokott gőg, ha be nem vallottan is, ott kísértett ezermesterségével szemben.

Neki pedig ebből a sokoldalúságból csak haszna volt, mert sokfelé irányuló érdeklődése és sokoldalú tevékenysége különben is szokatlanul erős és éles ösztönét csodálatos mértékben kifejlesztette. Kritikáját egészségessé tette. Sokat jelent már az a tény is, hogy különböző népek és legvégül a honfoglalók elsősorban a Nyírseget tartották érdemesnek a letelepedésre. Márpedig, ki látta jobban a honfoglaló magyarok települési viszonyait, mint Jósa András? Jósa Andrásnak sajátos volt az iskolázottsága. Akkor csak a természettudomány volt az, ami az embereket meg tudta győzni. Akik a történelmi helyzetekből következtettek, szerényebbek voltak. Ilyennek kellett lenni Jósa Andrásnak is, aki gazdasági akadémiai és orvosi egyetemet végzett, szóval az emberi élet érdekét szolgáló két legreálisabb tudományon nevelte gondolkodását. Mindehhez azután a sok mellékfoglalkozás kritikái érzékét öntudatlanul is fejlesztette.

Ösztönét nevelte, mondom én, a sok mellékfoglalkozás, elsősorban azzá, hogy leleményességét fejlesztette. Ezzel jutott előnybe a sok elméletező előtt, kik egy-egy doktrinában rendesen meg szoktak fenekleni. Irodalmi munkássága legnagyobbbrészt két helyen jelent meg: az Archaeológiai Értesítőben és a Nyírvidéken. Az előbbi folyóiratban megjelent közleményei iskolapéldái annak, hogyan kell kutatni, mire kell figyelni, és miről kell beszámolni a lelkiismeretes régiségbúvárnak. De kiderül belőle az is, hogy Jósa András legszerencsésebb kutatóink egyike volt. Az ő feltárásaiból kiderül, hogy a bronzkor emberei és a honfoglaló ősök különösen sűrűn lakták a Nyírvidéket. Eppen amit a honfoglaló magyarságról tudunk, elsősorban Jósa András leleteinek köszönhetjük. Ma ebben kell látnunk Jósának, a régésznek, legnagyobb érdemét, ami nem zárja ki azt, hogy ha a bronzkori állapotokra a leletek meggyarapodása után egyenletesebb fény derül, ne látnók majd még fényesebb és még igazabb megvilágításban Jósa András őskori kutatásainak eredményeit is.

A Nyírvidékben megjelent közleményekből született meg a már nagy részben méltatott, páratlanul érdekes, tanulságos, élvezetes, színes, humoros és korát meg önmagát mélységesen jellemző „Barangolások”. Aki ezt a könyvet elolvassa, tökéletes képet nyer Jósá Andrásról és megtudja belőle, mi volt a titka annak, hogy őt mindenki szerette. Nem is volt elképzelhető másként. Egyik jellemző tulajdonsága volt Jósának, hogy egyetlen alkalmat sem mulasztott el, valami sikerült tréfára, egy szellemes jó mondásra, aminek amellettt igazi tősgyökeres magyar íze volt és hozzá-még célba is talált.

Mikor önmagáról nyilatkozik, felülmúlhatatlanul szerény. Természetesen a legelőkelőbb, legmagabiztosabb formában. Erre csak annyit jegyezhetünk meg, hogy számtalan olyan esetet ismerünk, amelyben kívülállók felülmúlták a szakembereket. Jósá András tényleg nem tanulta iskolában a régészetet. De ugyanezt mondhatjuk Pulszkyról, Rómerről, Wosinszkyról és sok másról. Márpedig nélkülök hol volna most a magyar régészet, hol volnának a magyar múzeumok?

A silány lelkek arról ismerhetők fel, hogy nagyképűek és tekintélyüket görcsösen védik. Ez volt az, ami tökéletesen hiányzott Jósá Andrából. Ellenben annál nagyobb mértékben sugárzott minden sorából a melegség, ami csak a nagy emberek sajátsága. Ő maga állítja magáról, hogy amit ír, az csak mozaik. Németországot bebarangolta azért, hogy a múzeumokban megtalálja az analógiákat azokhoz a leletekhez, amiket nyiri hazájában kiásott. Egyik gondolata ezeké volt, a másik újra visszaterelte szűkebb hazájába és múltjába. Kipellengérezte annak visszasságait és tökéletlenségeit. Évezetes útleírásában így többet is cseveg hazájáról, mint amennyit ír arról, amiért elsősorban kiutazott.

A gyermekkori megrázó élmények, Kossuth szónoklatai, a szabadságharc eseményei, nem neveltek politikust belőle. Visszaemlékezéseiben azt írja, hogy a politikát az okosokra vagy a szamarakra hagyja. De a Kossuthra és a szabadságharcra való visszaemlékezés nélkül vajon kutatta volna-e olyan szenvedéllyel a honfoglaló ősokeket? Meggyőződéssel mondom, hogy nem.

Azzal se ártott tekintélyének, hogy leplezetlenül feltárta, milyen szerény anyagi keretek közé kellett útközben szorítkoznia. Nem félt az igazságtól, mert eleme volt az, mind a tudományos, mind a polgári életben.

A magyar föld beláthatatlanul sok népvándorlaskori anyagot szolgáltatott a régiségtudománynak és még mindig sokat ígér. Mi sem természetesebb ennél fogva, hogy a magyar régészeti kutatásban is aránylag nagy helyet foglal el a népvándorlaskori kérdések tárgyalása. A Nyír-ségről viszont aránylag még kevés megfelelő anyag került napfényre. Ebből következett, hogy Jósá András is keveset foglalkozott a kutatás megfelelő ágával.

De a végzet könyvében mégis az volt megírva, hogy a népvándorlaskori fejezet se hiányozzék az ő életéből. Éppen nekem jutott az a szerencse, hogy a gávai Katóhalomban talált kard kapcsán megismerkedhettem személyesen Jósá Andrással és érdeklődését fokozhattam a lelet iránt, amiből ma már sajnos, csak a markolat töredéke látható. Igaz, hogy ez a legsajátosabb része. Az egész kardról már csak Kiss Lajosnak, Jósá András leghűbb munkatársának rajza tanúskodik. Na meg a máso-

dik századból való kínai domborművek csataképei, melyeken kínaiak is, hunok is hasonló kardokat forgatnak.

Méltó volt a Katóhalomban felfedezett kard kérdése ahhoz, hogy az élettől búcsúzó nyíri kuruc vele foglalkozzék. Utolsó olvasmánya is egy róla szóló közlemény volt. Utolsó írásában is megemlékezett róla. Még volt ideje ahhoz, hogy a Katóhalom további feltárását utódjára, Kiss Lajosra bízza. Így a szabolcsi hunok régészeti problémájának megoldása a jövő kutatóira maradt.

Felvinczi Takáts Zoltán

ANDRÁS JÓSA

András Jósa was a distinguished physician and archeologist. His life was full of contradictions. He was the son of a man known as a conservator, called in Hungary sarcastically „pecsovis”. But he served at fourteen as a national guard in the Hungarian War of Independence of 1848—49. At his father's request he began his studies as a law student, continued as an agronomist and left the university with a medical certificate. He went on the University of Vienna and founded here the Hungarian Club. He was a county physician and became an archeologist well known in Hungary.

He was full of temperament and always restless, András Jósa loved his county and was attached to it. He, the enthusiastic patriot went — as soon as he could afford it — on archeological study trips to Germany, to Paris and to London. He covered his trips in the newspaper of his county „Nyírvidék”. In these accounts he pronounced his opinions without reserve.

In the archeology he was not a theorist, but he expressed his conclusions boldly, yet with moderation. He never left the ground of facts. In his observations he considered first of all one territory, the territory of his county. He drew a historical sketch of the county and of the great region in it, called Nyírség.

He was primarily interested in the relics of the conquering Hungarians. These relics rank among the most precious objects of the museum founded by him.

In spite of the fact that he knew the German, English and French languages, he never wrote a paper in a foreign language, albeit in this way a keener interest in Hungarian archeological questions had been much the priority as the independence of Nyírség was expressed — has aroused. So his theory of the civilisation of Nyírség — in which not so never been discussed on an international scale.

While studying the museum of Mainz he learned that the civilisation penetrated in the milleniums before our era, from the East into Central Europe which was at this time still barbaric.

András Jósa had drawn his conclusions from the historical conditions.

His papers had been published in „Archaeológiai Értesítő” (Archaeological Review) and in „Nyírvidék”.

He was not afraid of the truth, because it was his element in the civil as well as in the scientific life.

Zoltán Felvinczi Takáts

TARTALOMJEGYZÉK

	Beköszöntő	5
	Vorwort	6—7
	Предисловие	8
<i>Kalicz Nándor :</i>	Rézkori lelet Paszab községben	9—17
	Une trouvaille de l'âge du cuivre dans la commune Paszab	18—20
	Находка медного века в с. Пасаб	21—23
<i>Makkay János :</i>	Az újkenézi (cserepeskenézi) kelta leletek	24—29
	The celtic finds in Újkenéz (Cserepeskenéz)	30
<i>Csallány Dezső :</i>	Szabolcs-Szatmár megye avar leletei	31—83
	Awarische Funde des Komitates Szabolcs-Szatmár	84—85
	Аварские находки в комитате Саболич — Сатмар	86—87
<i>Bökönyi Sándor :</i>	Honfoglaláskori lókoponyák a nyíregyházi múzeumban	88—96
	Crani da cavallo dell' epoca della conquista della patria nel museo di Nyíregyháza	97
<i>Koroknay Gyula :</i>	Egyenes szentélyzáródású templomok Szabolcs-Szatmár megyében	98—126
	Eglises médiévales à clôture droite du sanctuaire du Comitat Szabolcs-Szatmár	127—128
<i>Éri István :</i>	A kisvárdai vár reneszánsz faragványtöredékei	129—142
	Frammenti sculturali rinascimento del castello di Kisvárd	143
<i>Balogh István :</i>	Szabolcs megye dézsmajegyzéke 1556-ból	144—167
	Tithe register of the county Szabolcs-Szatmár of 1556	168—169
<i>Nyárády Mihály :</i>	Salétromfőzés Szabolcs megyében a XVI—XIX. században	170—211
	Salpetersieden im Komitat Szabolcs in den XVI—XIX. Jahrhunderten	212—214
<i>Erdész Sándor :</i>	Állattá változások a nyírségi nép hiedelmekben	215—226
	Changements en bêtes dans la croyance du peuple du Nyírség	227
<i>Merényi Oszkár :</i>	Szemere Pál kiadatlan kritikai műve Kölcsey ellen és Berzsenyi mellett (1817)	228—247
	Paul Szemere's Antikritik gegen Kölcsey über die Beurteilung von Berzsenyi's Gedichten (1817)	248—249
<i>F. Takács Zoltán :</i>	Jósa Andrásról	250—256
	András Jósa	257

TÁBLÁK

1

2

I. t. Kalicz : Rézkori lelet Paszab községben

1

2

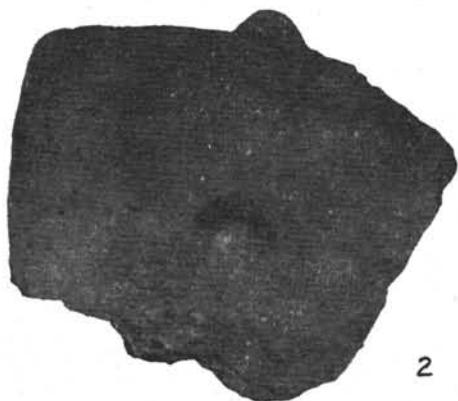

3

II. t. *Kalicz* : Rézkori lelet Paszab községben

1

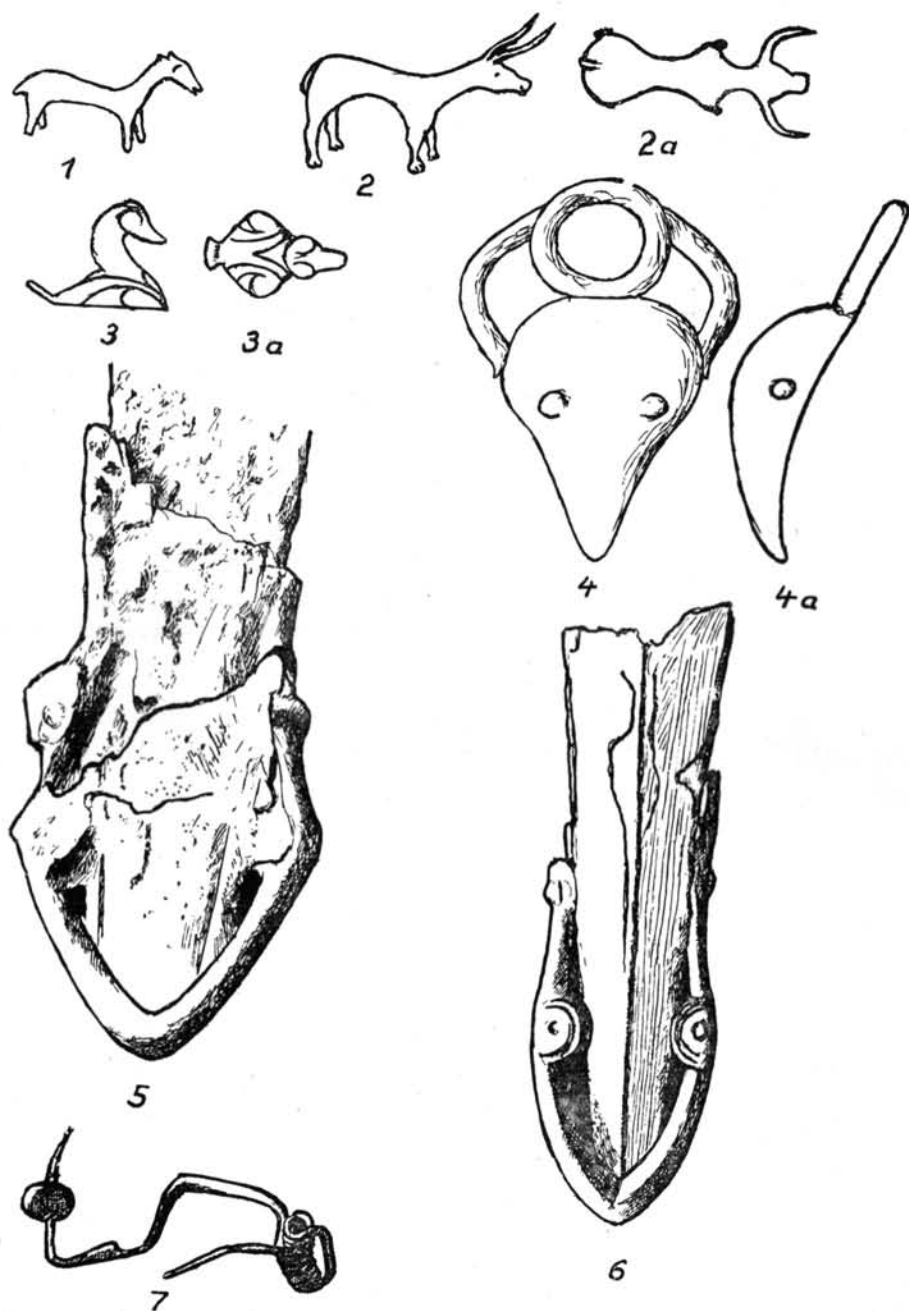

2

3

III. t. Kalicz : Rézkori lelet Paszab községben

IV. t. Makkay: Az újkenézi kelta lelet

1

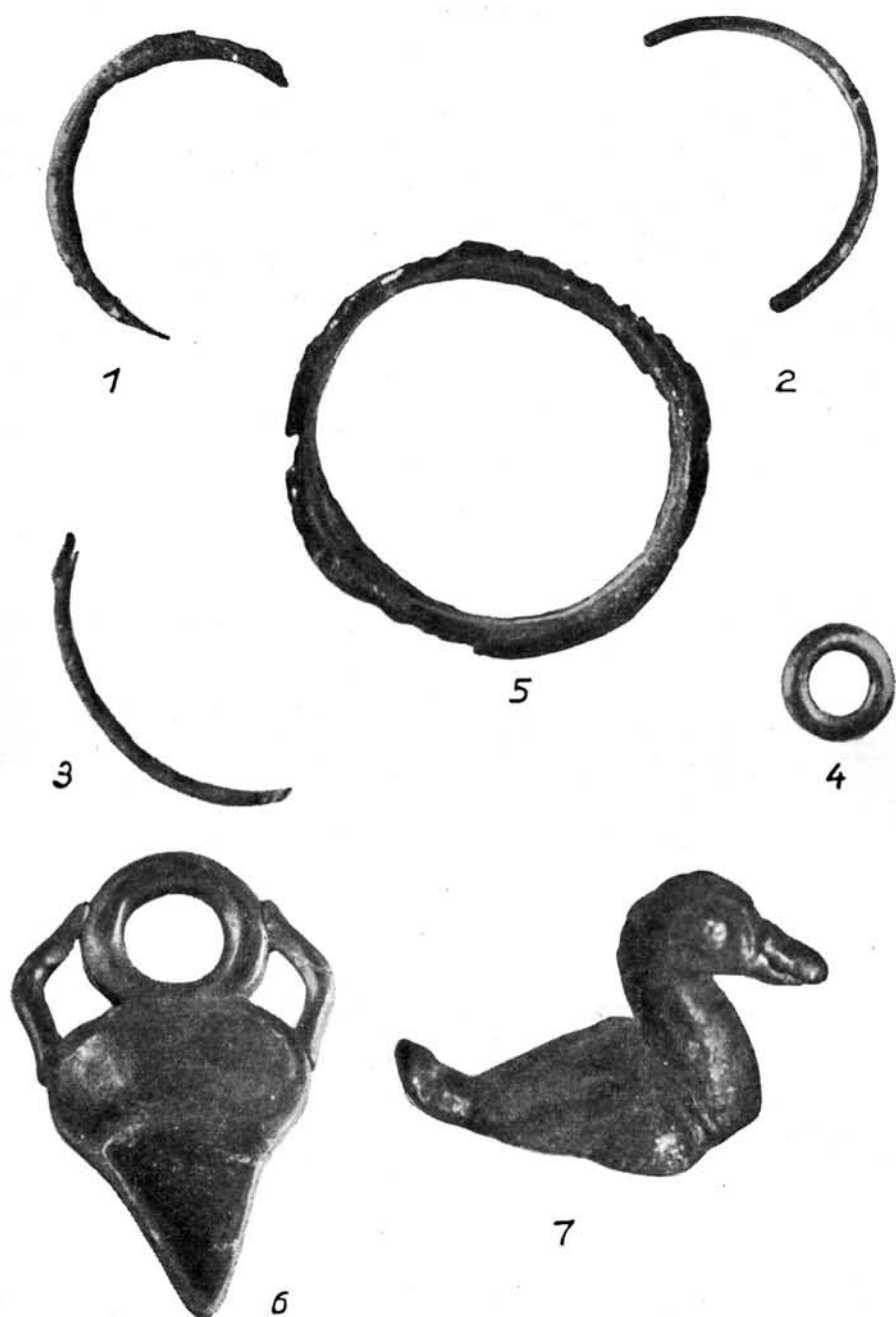

2

3

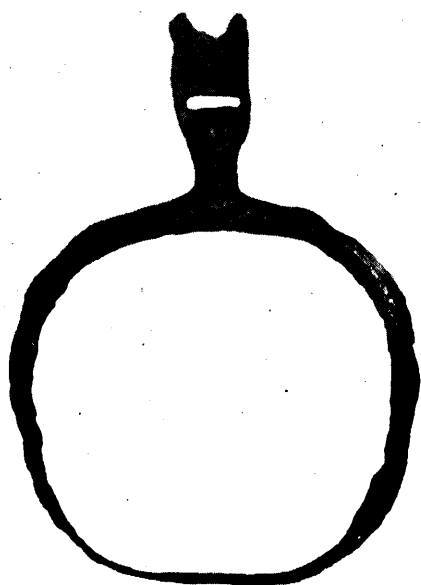
V. t. *Makkay* : Az újkenézi kelta lelet

VI. t. *Makkay*: Az újkenézi kelta lelet

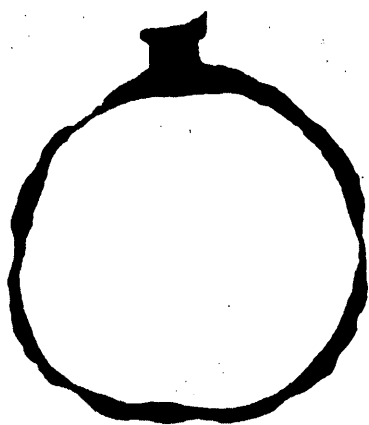
VII. t. Csallány: 1—28. Nyíregyháza, városi kertgazdaság, 1936. 3. sír. — Nyíregyháza, Múzeum

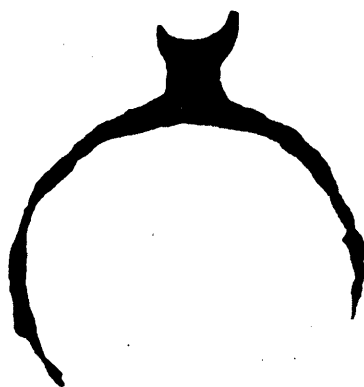
1

2

3

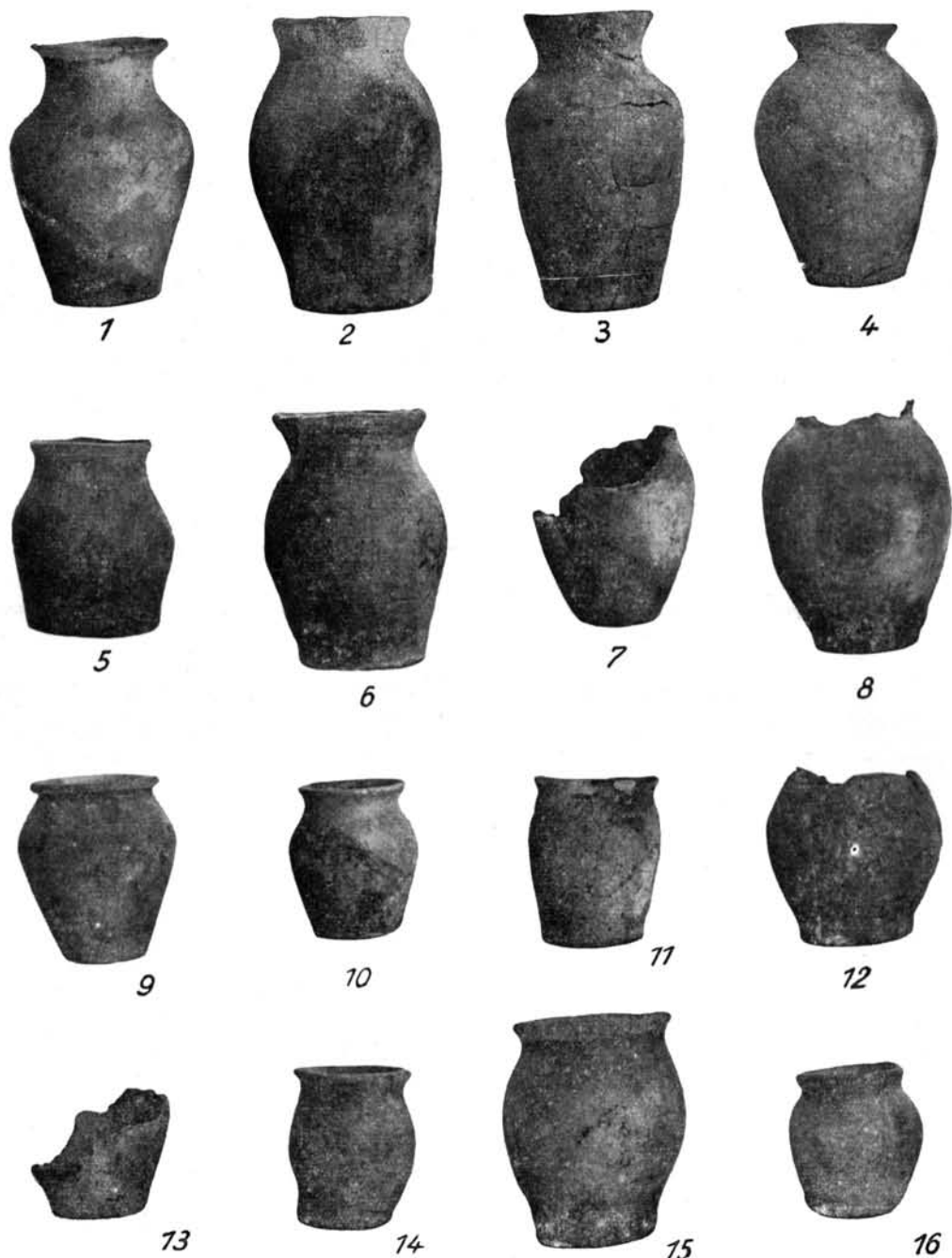

4

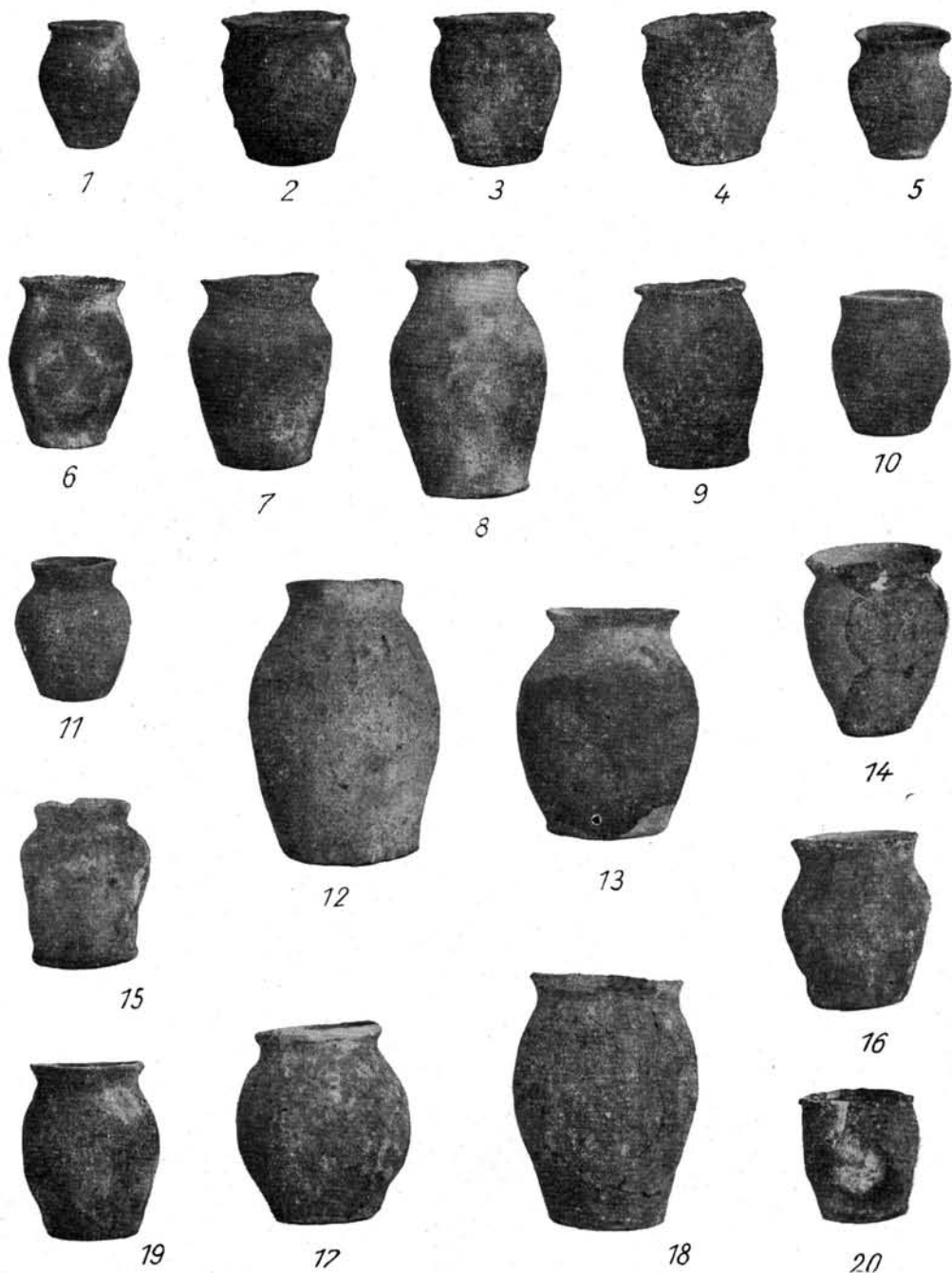
VIII. t. Csallány : 1. Nyíregyháza, városi kertgazdaság, 3. sír (1936) ; 2. Tiszabercel—Vékásdülő, 3. sír ; 3-4. Nyíregyháza, városi kertgazdaság, sírlelet (1937). — Nyíregyháza, Múzeum

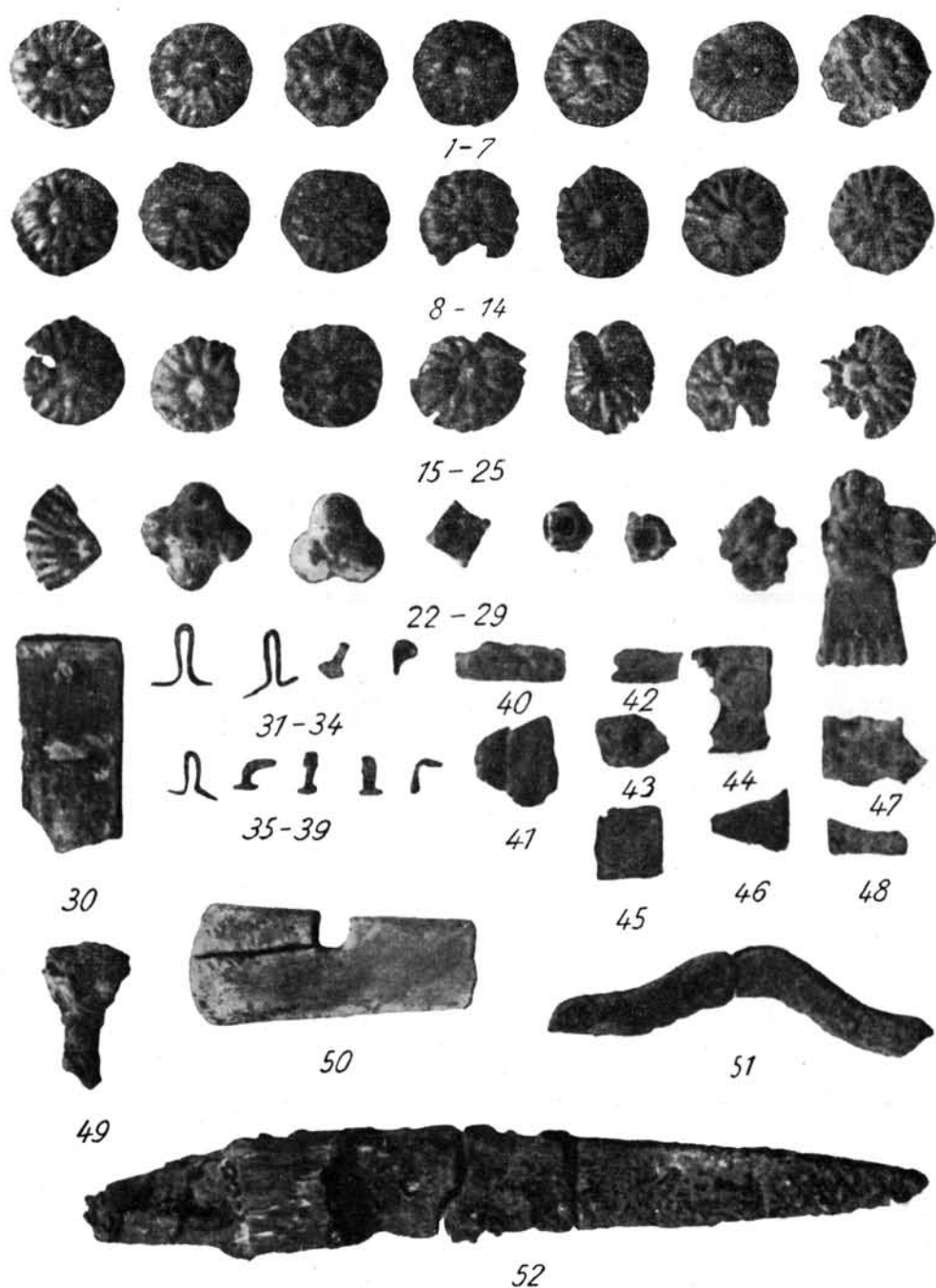
IX. t. Csallány: 1. Nyíregyháza, városi kertgazdaság, 3. sír (1936) (= VII. t. 1.); 2. Buj, 1. sír; 3. Tiszadada; 4. Tiszavasvári—Koldusdomb, 1. sír; 5—6. ugyanott, 18. sír; 7—22. Tiszaeszlár—Sinkahegy; 23. Meg nem állapítható lelőhelyről. — Nyíregyháza, Múzeum

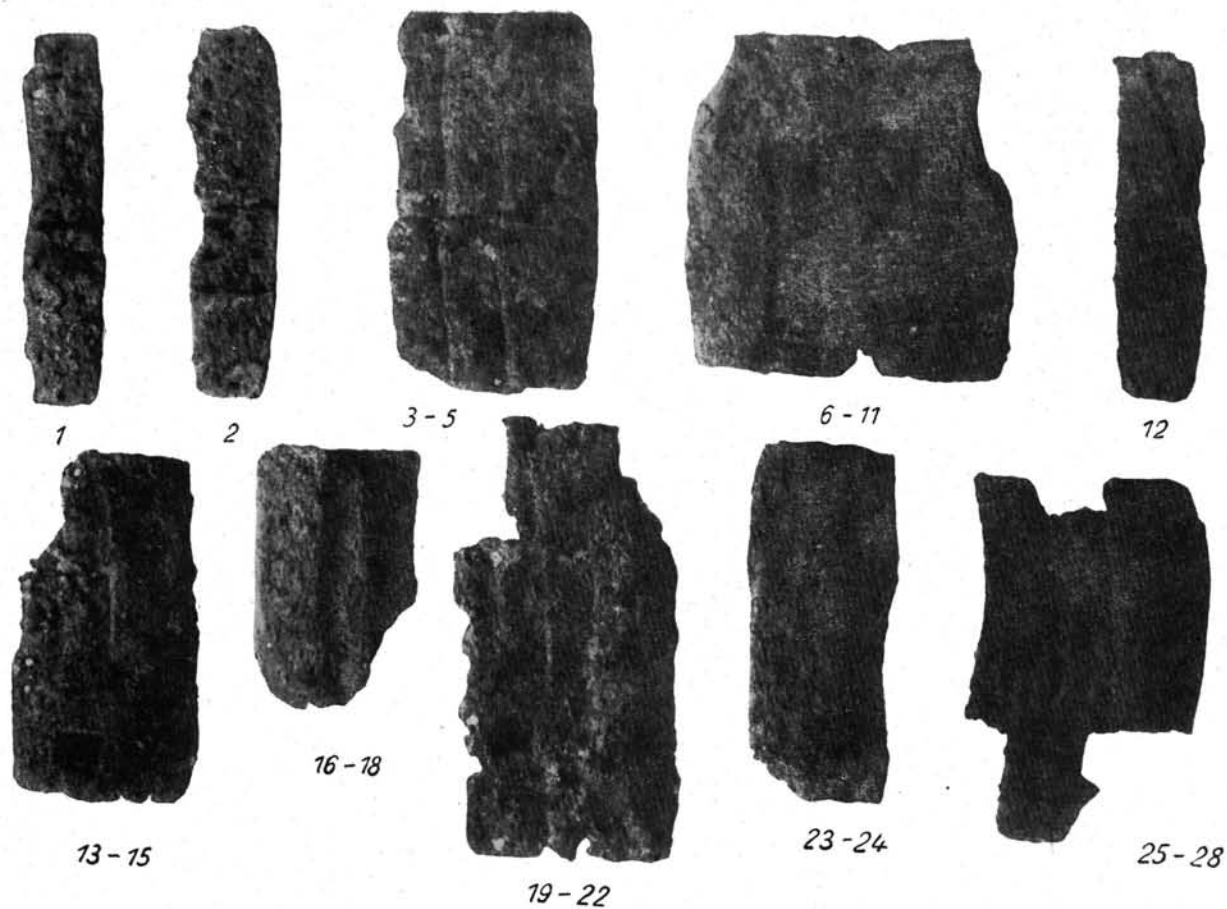
X. t. Csallány: 1. Nyíregyháza, repülőtér; 2. Nyíregyháza, városi kertgazdaság, 3. sír (1936); 3. ugyanott, sírlelet (1937); 4. meg nem állapítható lelőhelyről; 5. Nyíregyháza (?); 6. Nyíregyháza; 7. Nyíregyháza (?); 8. Nyíregyháza—Sóstó (1935); 9. Nyíregyháza—Sóstó; 10. Nyíregyháza—Sóstó (1933); 11—12. meg nem állapítható lelőhelyről; 13—16. Nagyhalász—Homoktanya. — Nyíregyháza, Múzeum

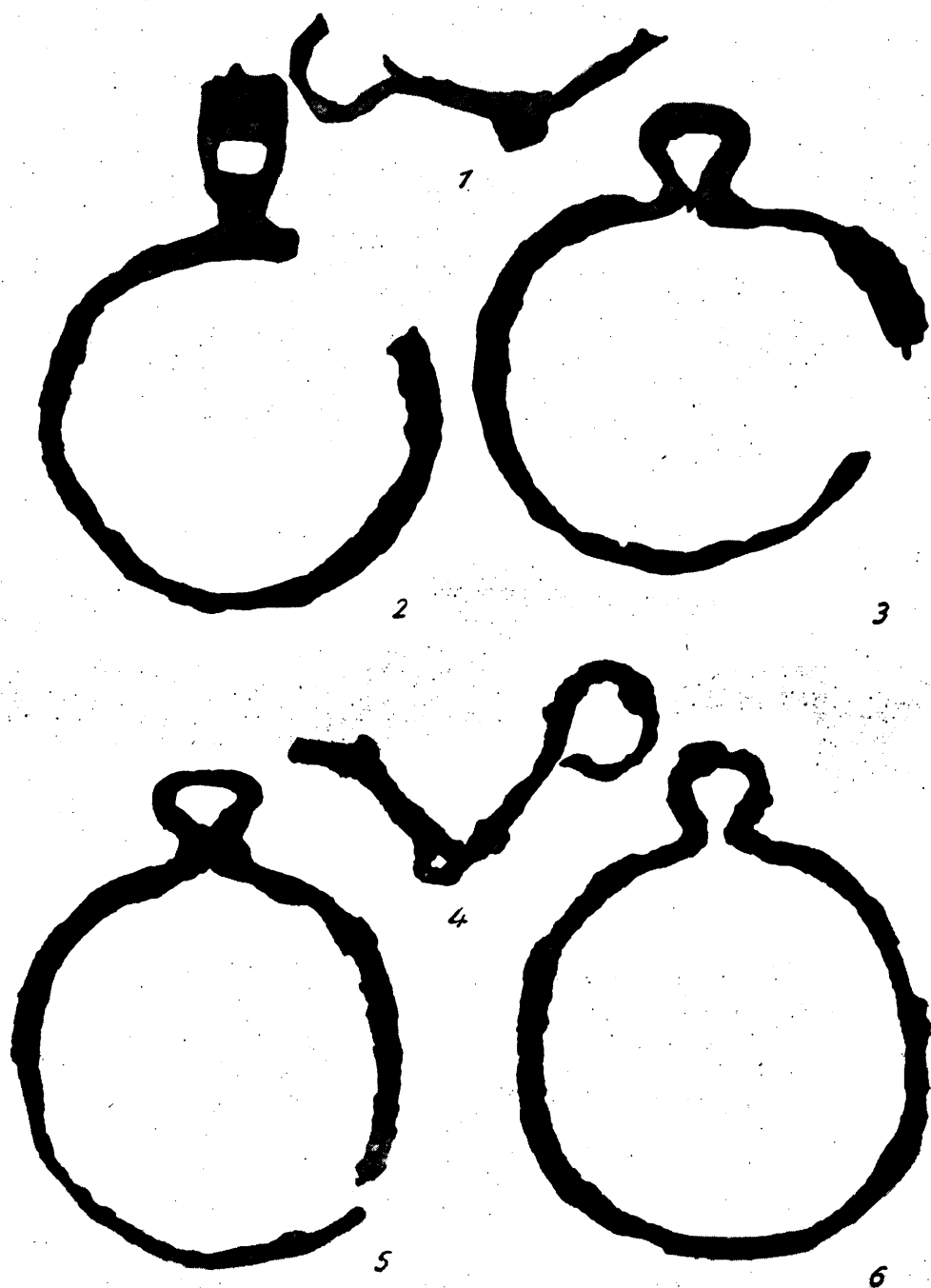
XI. t. Csallány: 1—9., 12—13. Tiszaeszlár—Sinkahegy; 10. Tiszaeszlár (1870); 11. Tiszaeszlár (1911); 14. Tiszavasvári—Koldusdomb, 17. sír; 15. ugyanott, 20. sír; 16. ugyanott, 9. sír; 17. ugyanott, 14. sír; 18. ugyanott, 13. sír; 19. Kótaj—„Bánomvár”; 20. meg nem határozható lelőhelyről. — Nyíregyháza, Múzeum

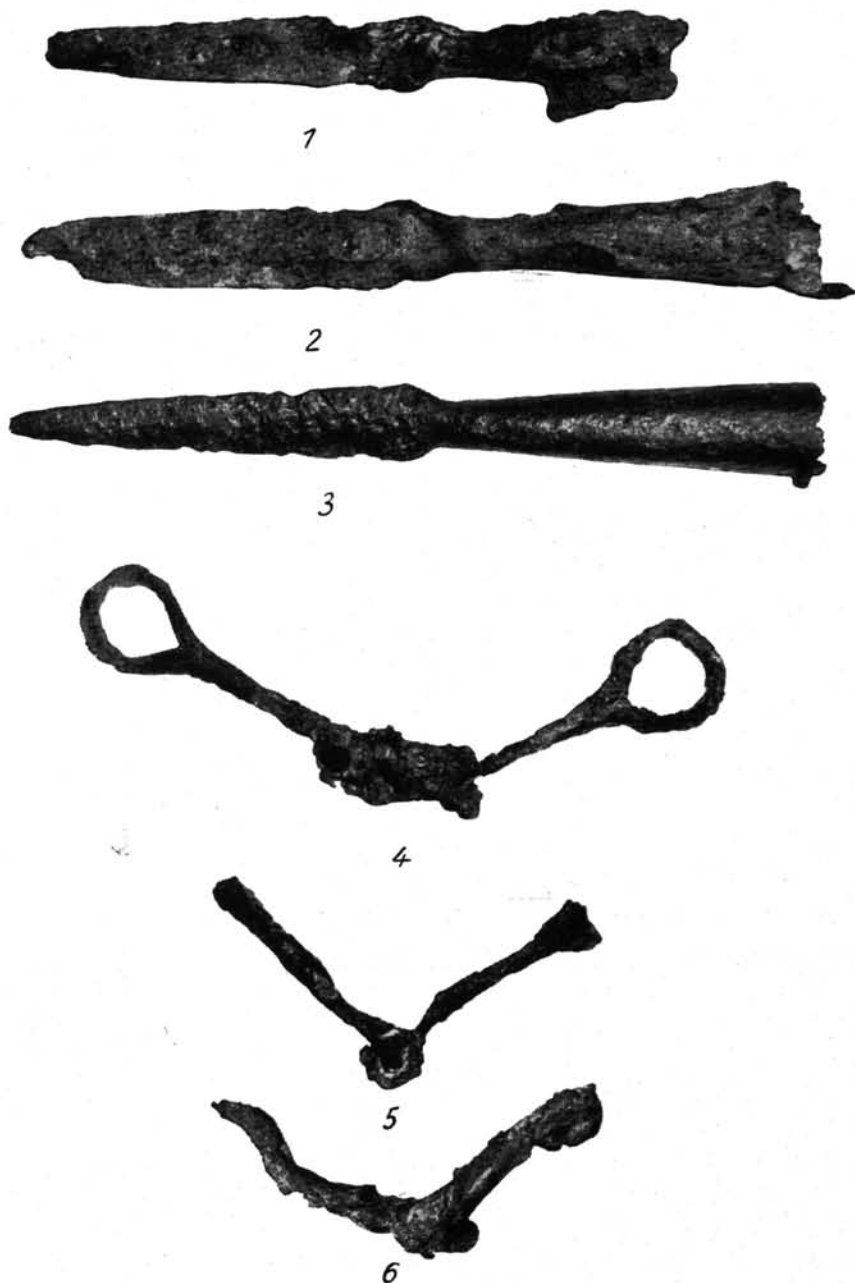
XII. t. Csallány: 1—28., 30—52. Tiszavasvári—Koldusdomb, 1. sír; 29. ugyanott, 2. sír. — Nyíregyháza, Múzeum

XIII. t. Csallány: 1—28. Tiszavasvári—Koldusdomb, 1. sír (részletek a törzspáncélból). — Nyíregyháza, Múzeum. Körülbelül $\frac{1}{2}$ nagys.

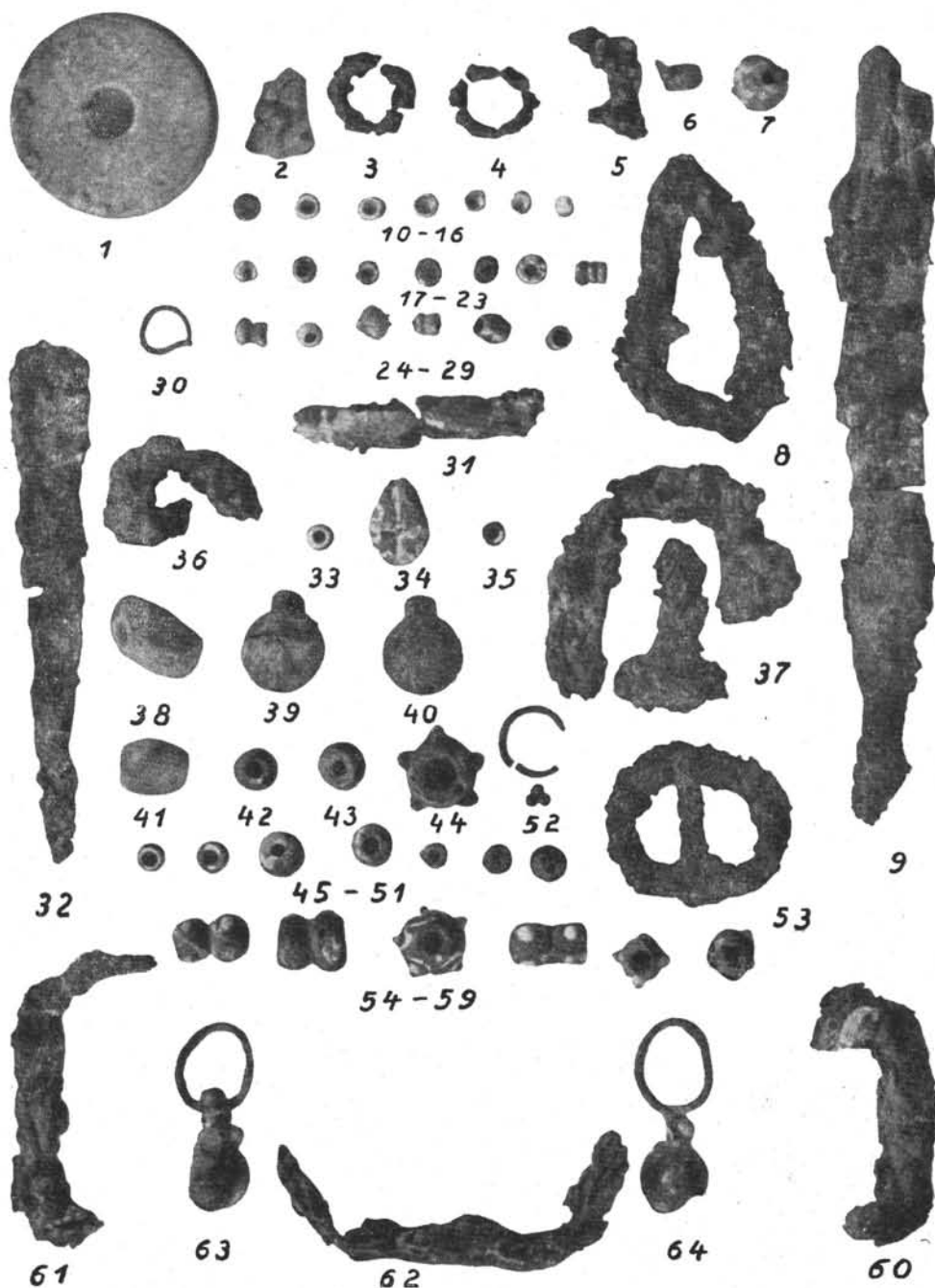
XIV. t. *Csallány* : 1—3. Tiszavasvári—Koldusdomb, 1. sír ; 4—6. ugyanott, 21. sír —
Nyíregyháza, Múzeum

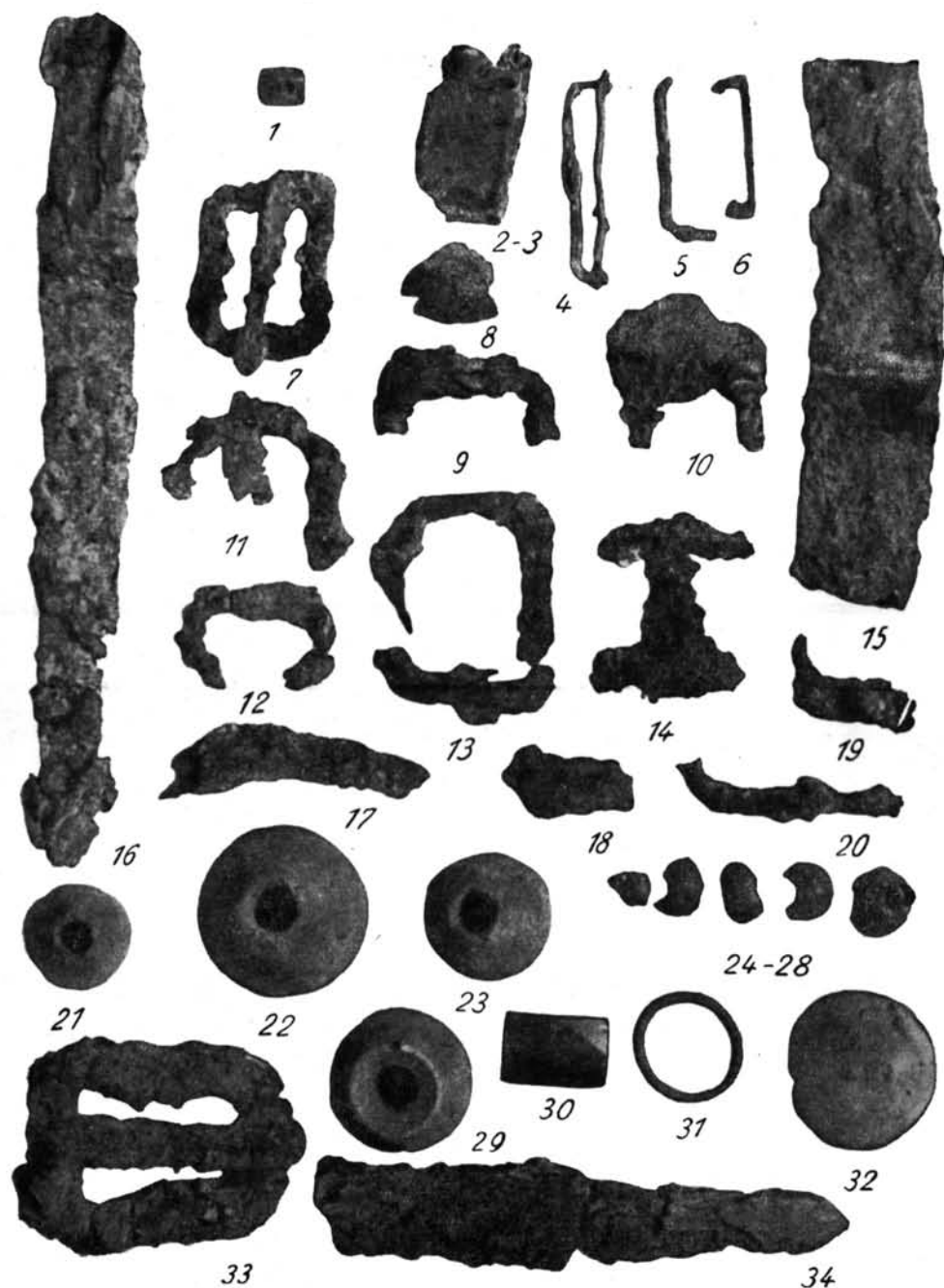
XV. t. Csallány: 1. Tiszavasvári—Koldusdomb, 1. sír; 2. ugyanott, 21. sír; 3. Kótaj (1902); 4. Tiszavasvári—Koldusdomb, 18. sír; 5. ugyanott, szórvány; 6. Bashalom—Csengőspart, 2. sír. — Nyíregyháza, Múzeum

XVI. t. Csallány : 1., 4.
Tiszaeszár—Sinkahegy ;
2. Tiszavasvári—Koldus-
domb, 1. sír ; 3. Tisza-
bercel—Vékásdülő, 3. sír.
— Nyíregyháza, Múzeum

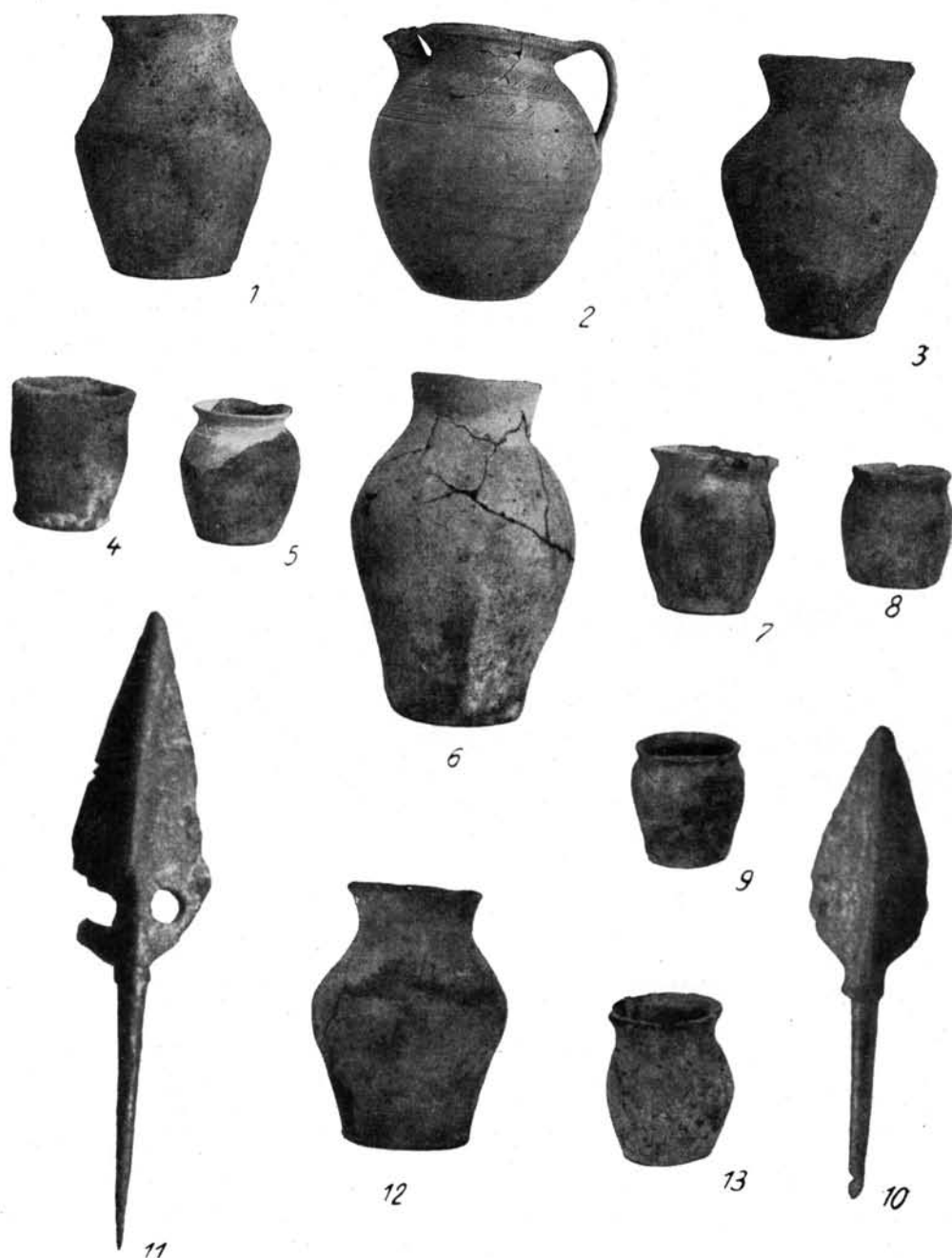
XVII. Csallány : 1—9. Tiszavasvári—Koldusdomb, 6. sír ; 10—32. ugyanott, 5. sír ; 33—35. ugyanott, 8. sír ; 36—37. ugyanott, 16. sír ; 38—52. ugyanott, 18. sír ; 53—64. ugyanott, 23. sír. — Nyíregyháza, Múzeum

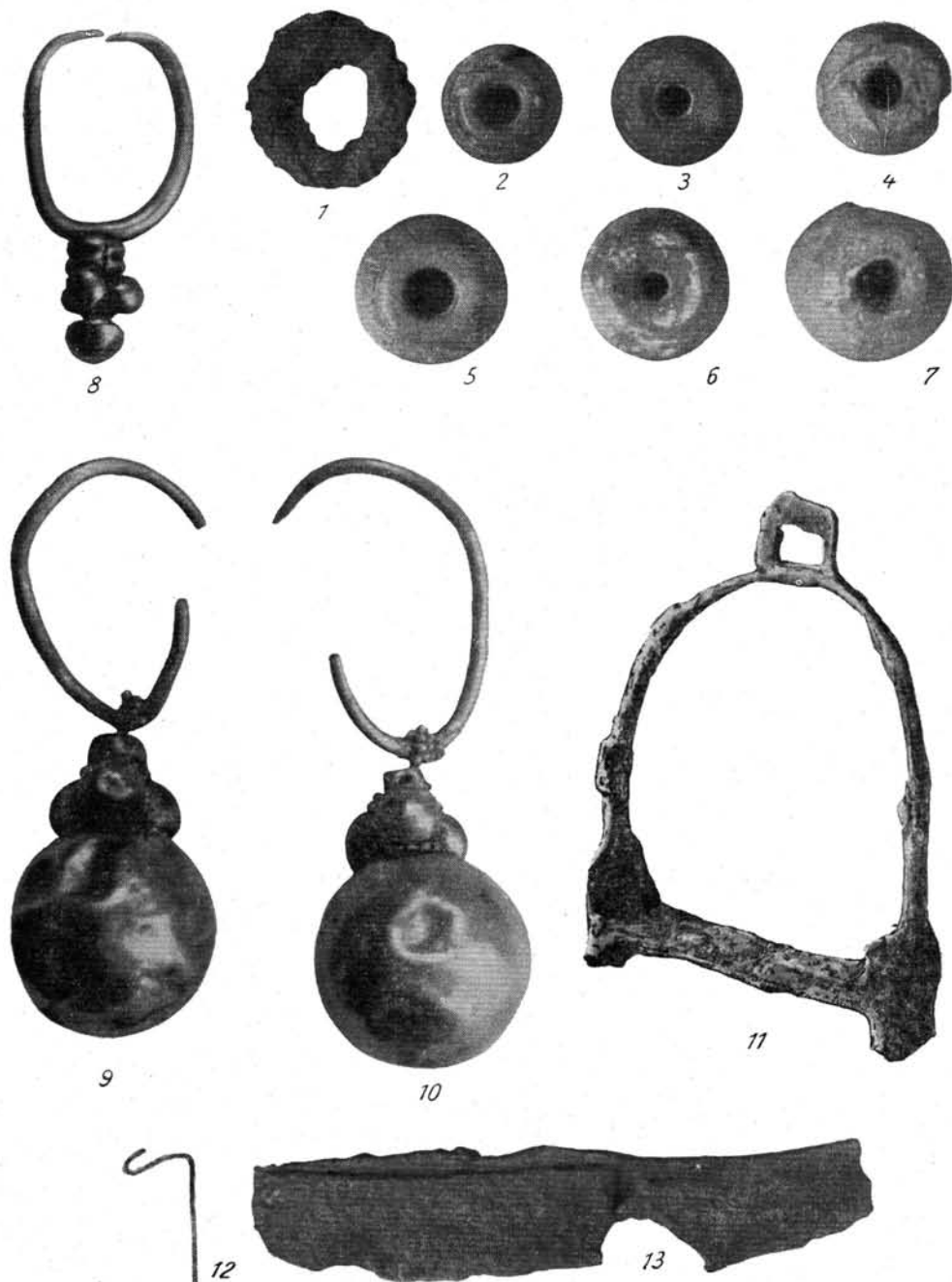
XVIII. t. Csallány : 1—20. Tiszavasvári—Koldusdomb, 21. sír ; 21—28. Tiszabercel—Vékásdülő, 2. sír ; 29—30. ugyanott, 3. sír ; 31—32., 33., 34. ugyanott, 1. sír. — Nyíregyháza, Múzeum

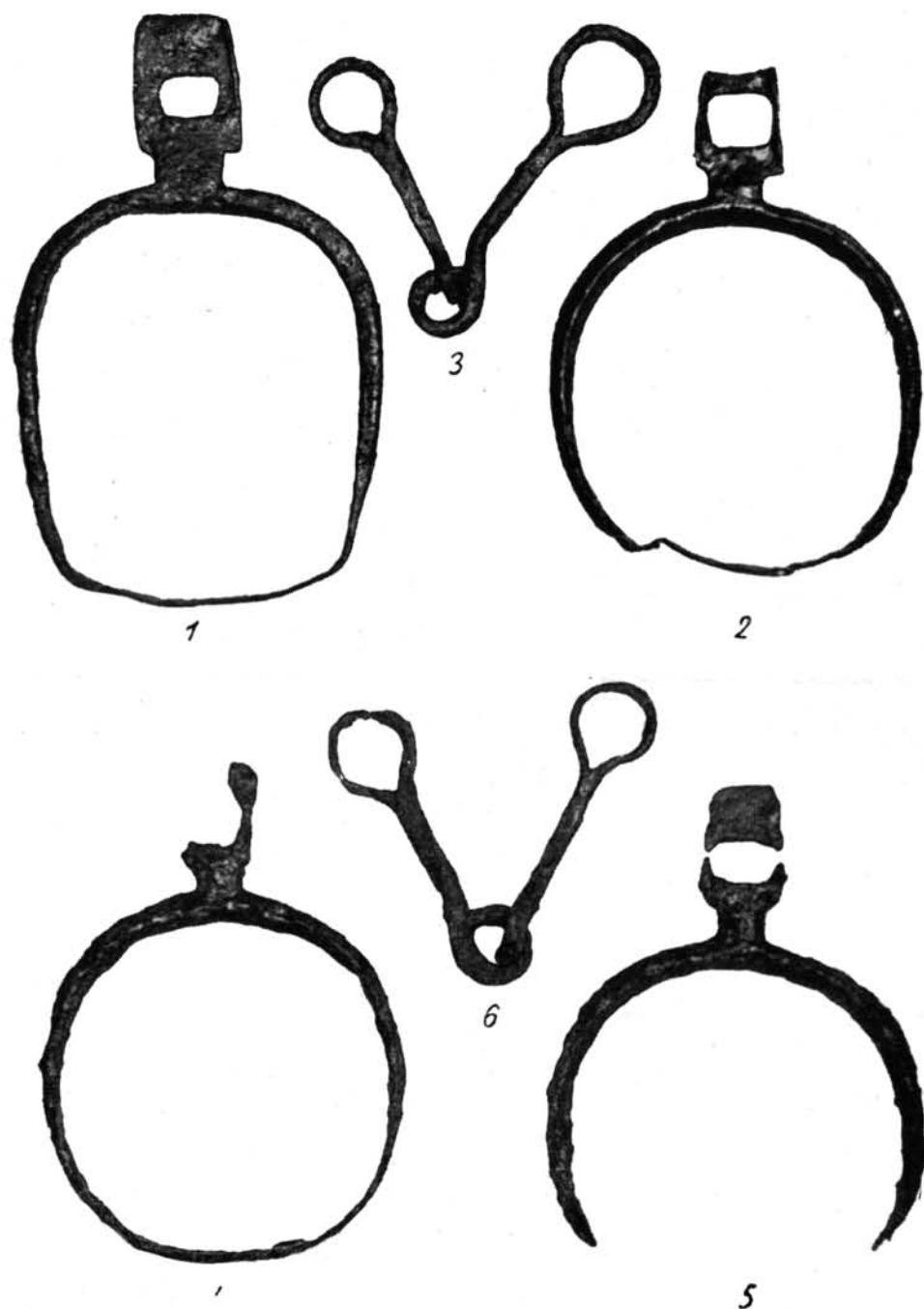
XIX. t. Csallány: 1—33., 38. Tiszavasvári—Koldusdomb, 19. sír; 34—36., 39., 39a., 39b., 40., 40a., 43—45. Bashalom—Csengőspart, 2. sír; 37., 37a., b., 46. ugyanott, 1. sír; 41. Mátészalka; 42., 42a, Záhony, vasútállomás. — Nyíregyháza, Múzeum (1—40., 42—46.); Budapest, MNM (41)

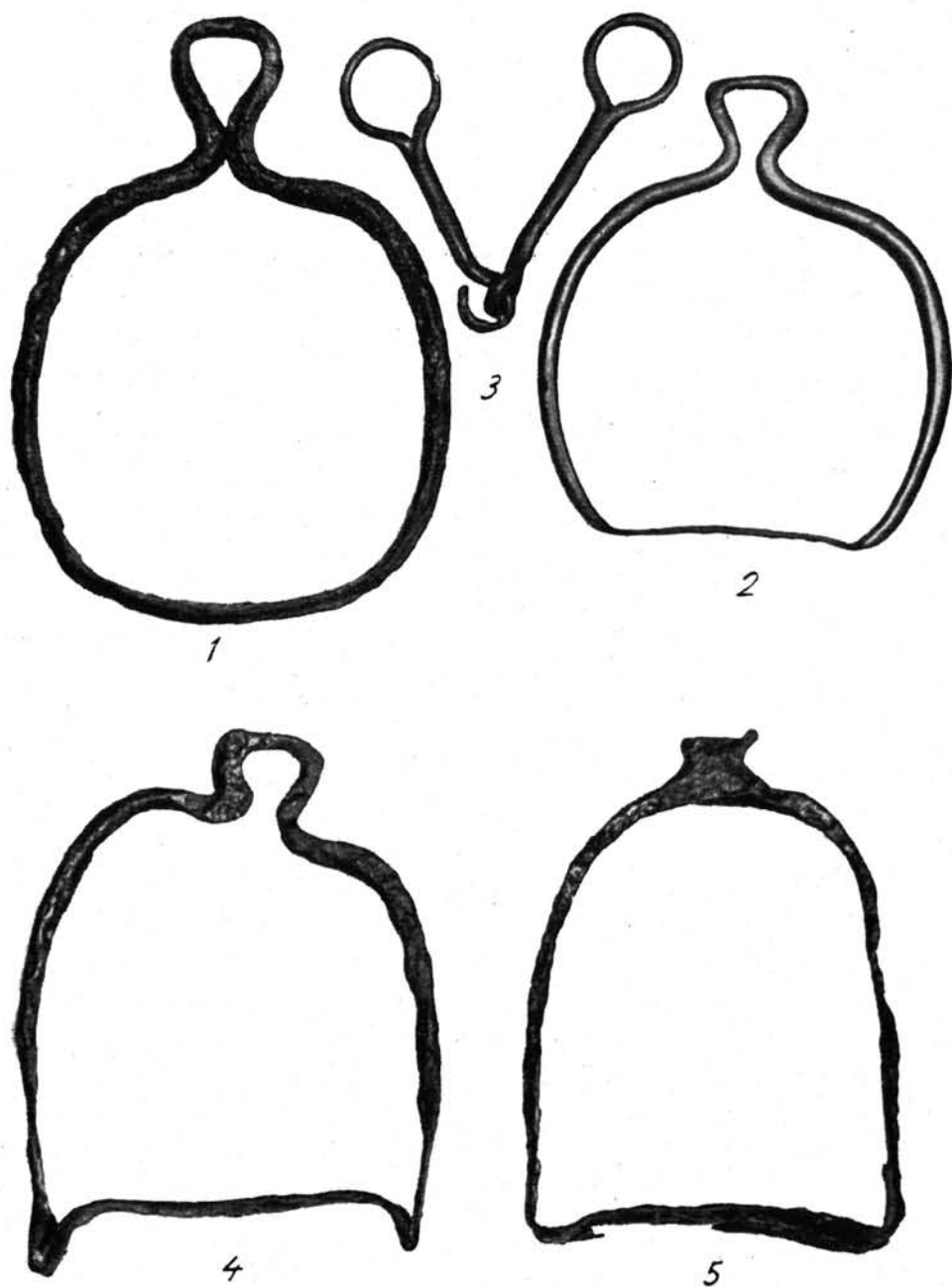
XX. t. Csallány : 1. Tiszabercel—Vékásdülő, 1. sír ; 2. ugyanott, 2. sír ; 3. ugyanott, 3. sír ; 4. Tiszabercel—Nagyret ; 5. Paszab-belterület ; 6—7. Újfehértó, Dorogi út ; 8. ? ; 9. Nyíregyháza, vasúti újtemető közelében ; 10. Kótaj—Újszölő ; 11. Nyíregyháza—Himes ; 12. Bashalom—Csengőspart, 2. sír ; 13. Nyíregyháza (?). — Nyíregyháza, Múzeum

XXI. t. *Csallány*: 1., 3. Tiszaeszlár—Sinkahegy; 2., 4. Paszab; 5. Paszab (1912); 6. Szabolcs megye; 7. ?; 8. Tiszavasvári—Koldusdomb, 1. sír; (= IX. t. 4.); 9—10. ugyanott, 18. sír (= IX. t. 5—6.); 11. Tiszalök—Hajnalos, 3. sír; 12—13. Nyíregyháza, városi kertgazdaság (1936), 3. sír. — Nyíregyháza, Múzeum

XXII. t. Csallány: 1—3. Nyírtura, 1. sír; 4—6. Nyírtura, 2. sír. — Nyíregyháza, Múzeum

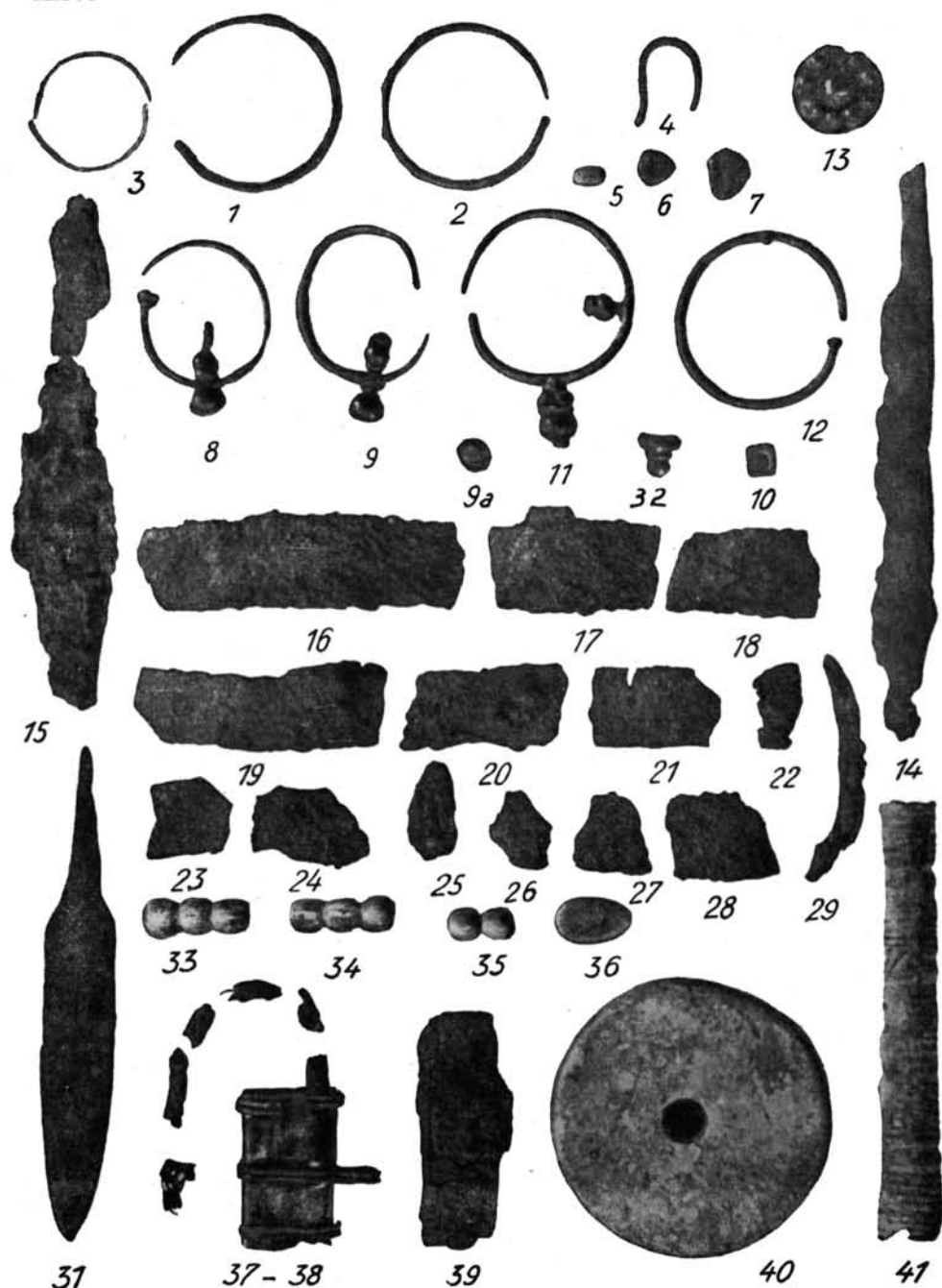
XXIII. t. Csallány : 1—3. Kótaj (1902) ; 4—5. Tiszadob—Urkomdülő. — Nyíregyháza, Múzeum

XXIV. t. Csallány : 1—14. Tiszaeszlár—Kunsirpart, 7. sír ; 15—27. ugyanott, 5. sír ; 28., 29. Kemece, 5. sír ; — Nyíregyháza, Múzeum

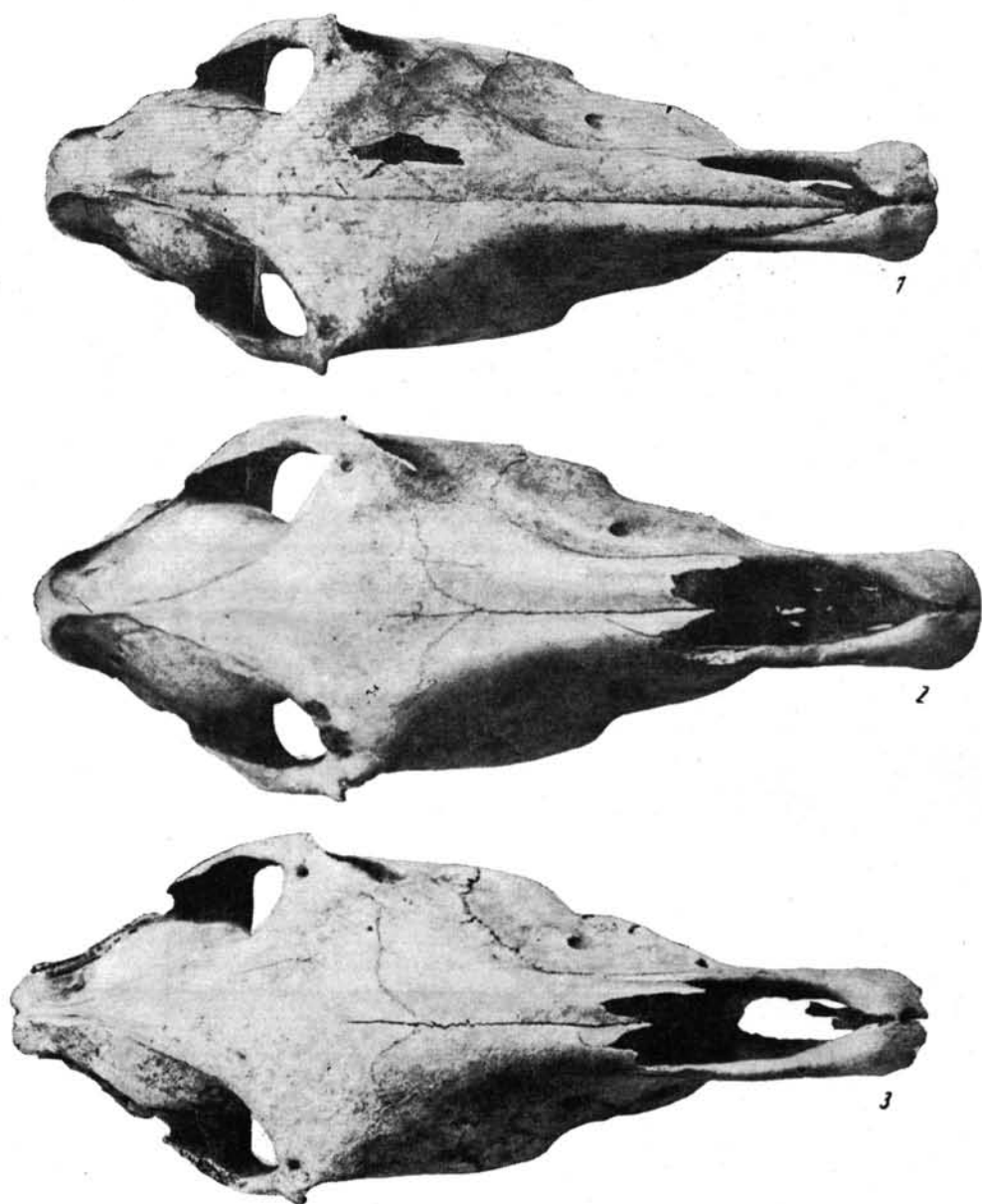
XXV. t. Csallány: 1—6., 6a., 7. Kemece 7. sír; 8—15. Tiszaeszlár—Kunsírpárt, 3. sír; 16—17. Tiszaölök—Hajnalos, 29. sír; 18—21. ugyanott, 12. sír; 22—24. ugyanott, szőrvány. — Nyíregyháza, Múzeum

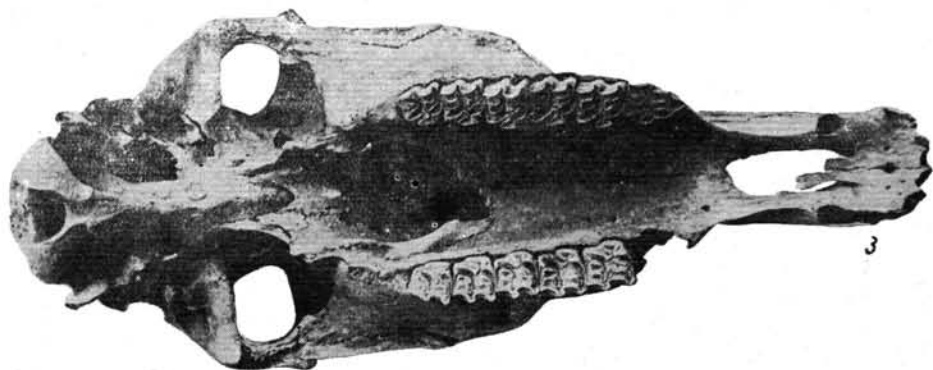
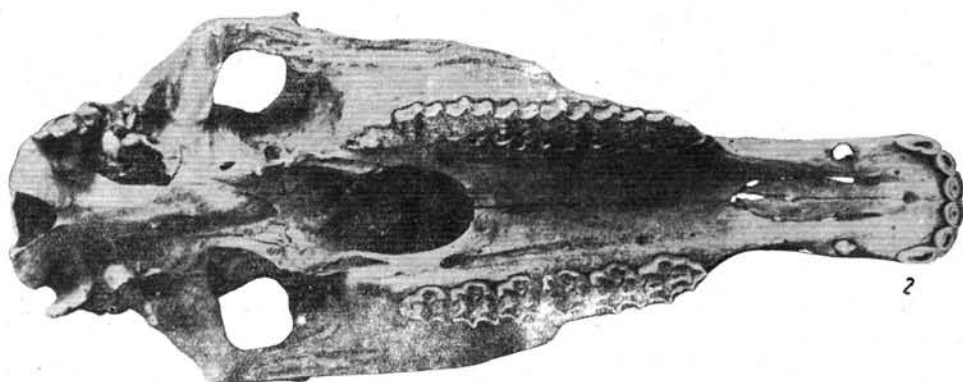
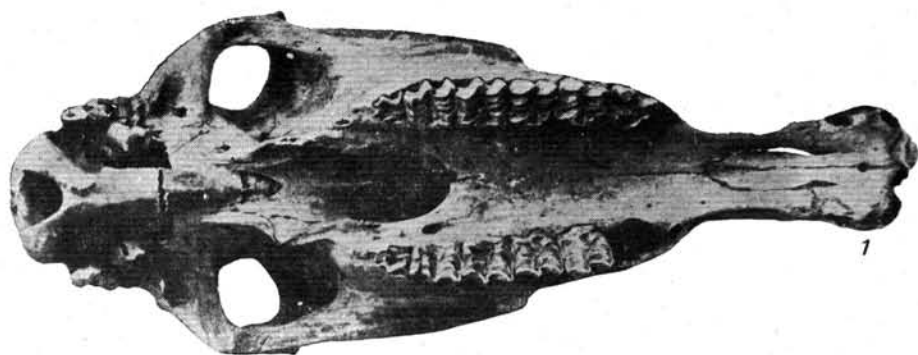
XXVI. t. Csallány: 1—3. Tiszalök—Hajnalos, 1. sír; 4—7. ugyanott, 13. sír; 8—10. ugyanott, 19. sír; 11—13. ugyanott 24. sír; 14. ugyanott, szórvány; 15. ugyanott, 4. sír; 16—29. ugyanott, 30. sír; 41. Nagykálló, várterület, szórvány; 31. Kemece, szórvány; 32. meg nem jelölhető lelőhely; 33—39. meg nem jelölhető lelőhely (1950); 40. Buj. — Nyíregyháza, Múzeum

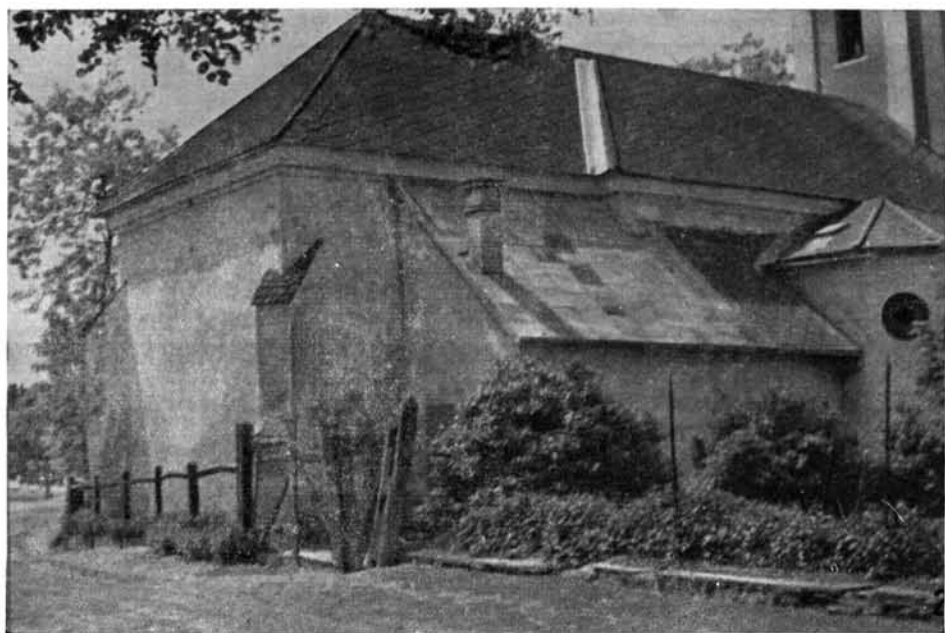
XXVII. t. *Bökönyi*: 1. Kenézlő; 2. Rétközberencs—Paromdomb; 3. Ismeretlen lelőhely

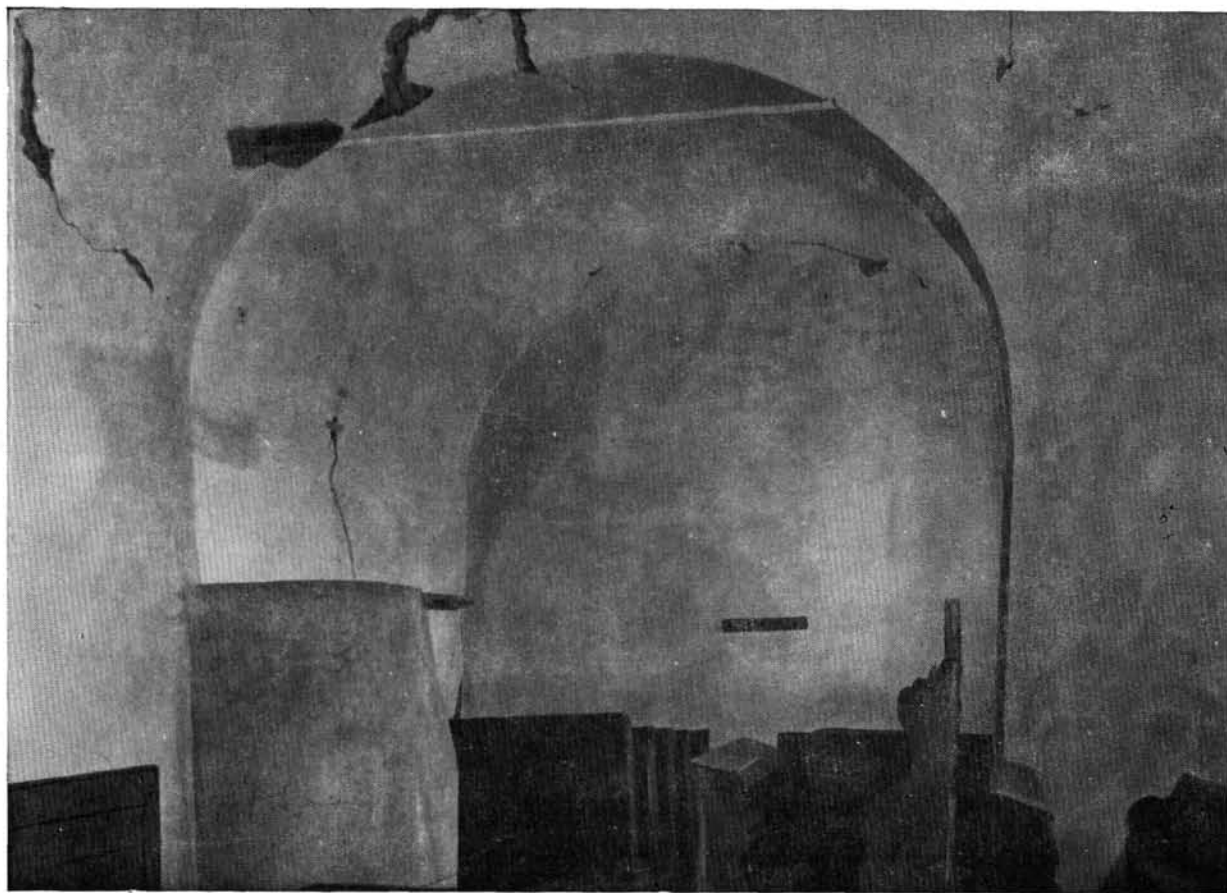
XXVIII. t. *Bökönyi*: 1. Kenézlő; 2. Rétközberencs—Paromdomb; 3. Ismeretlen lelőhely

XXIX. t. Bökönyi: I. Kenézlő; 2. Rétközberetcs—Paromdomb; 3. Ismeretlen lelőhely

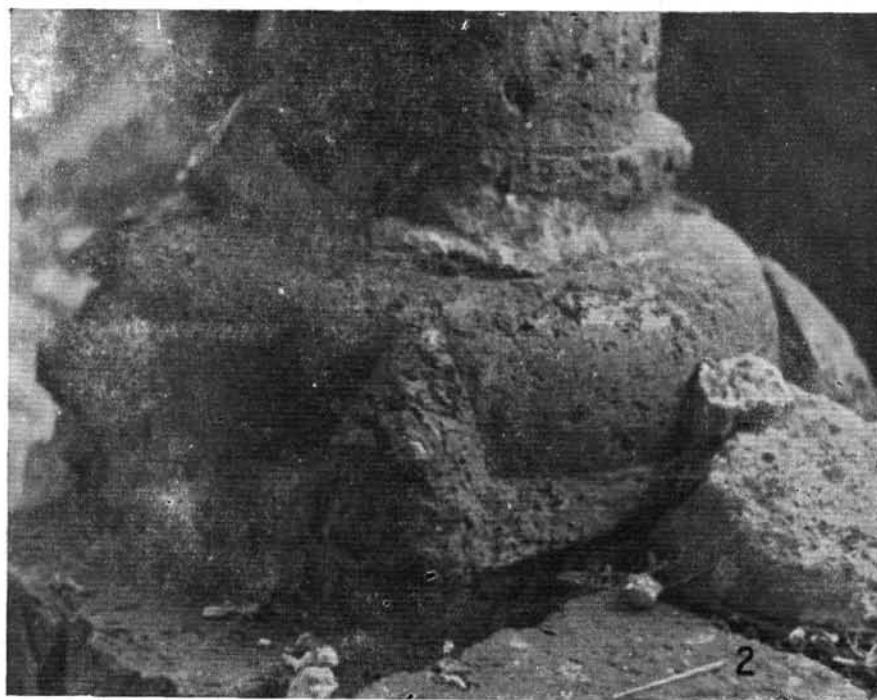
XXX. t. *Koroknay*: 1. Baktalórántháza, a baktai róm. kat. templom. Mintásan rakott falrészlet; 2. Napkor, róm. kat. templom külső szentélyrészlete

XXXI. t. *Koroknay*: Oros, ref. templom; régi szentélybelső

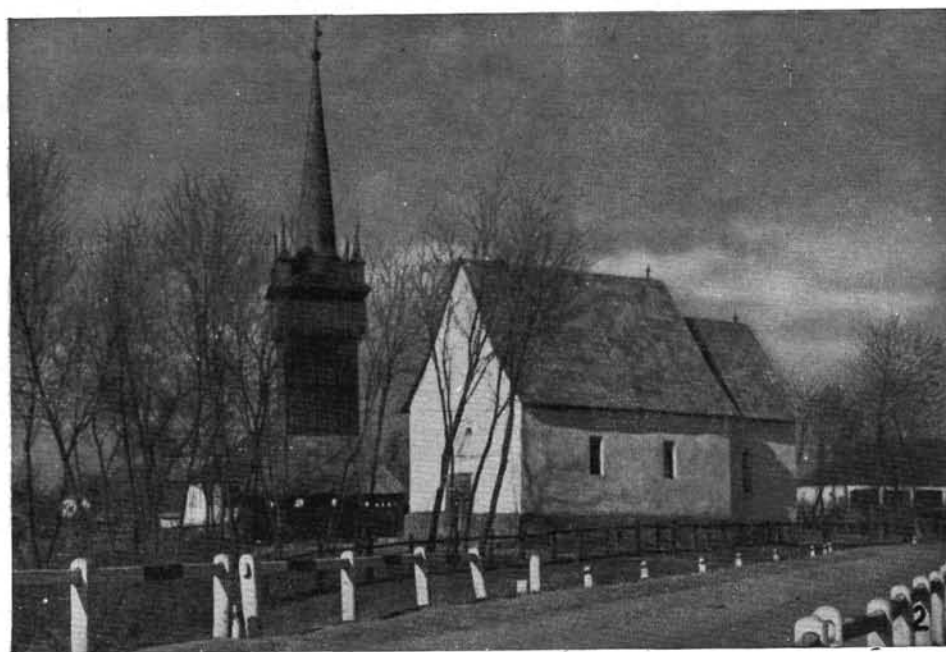
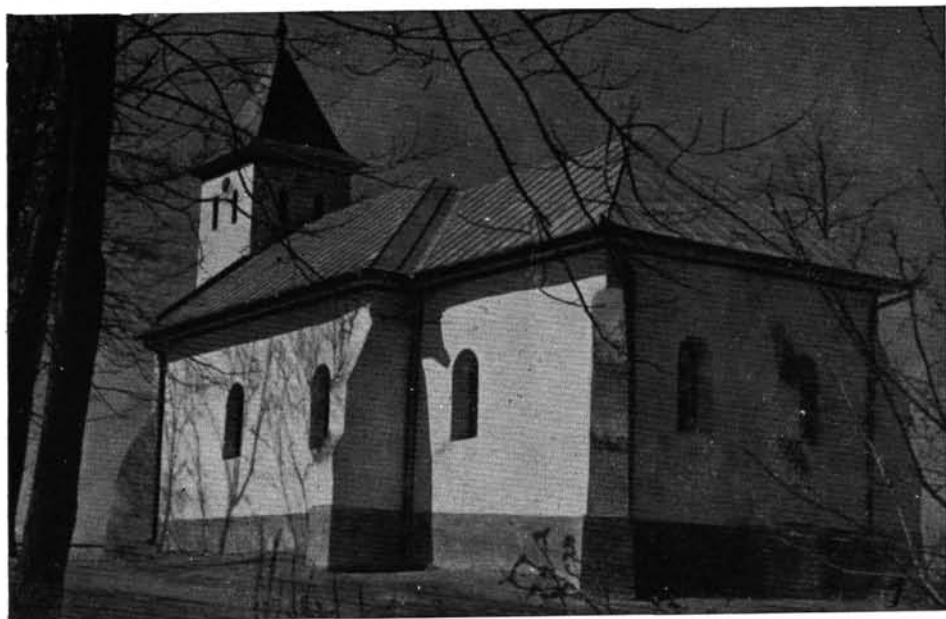
XXXII. t. *Koroknay*: 1. Piricse, ref. templom bejárata ; 2. Csaroda, ref. templom

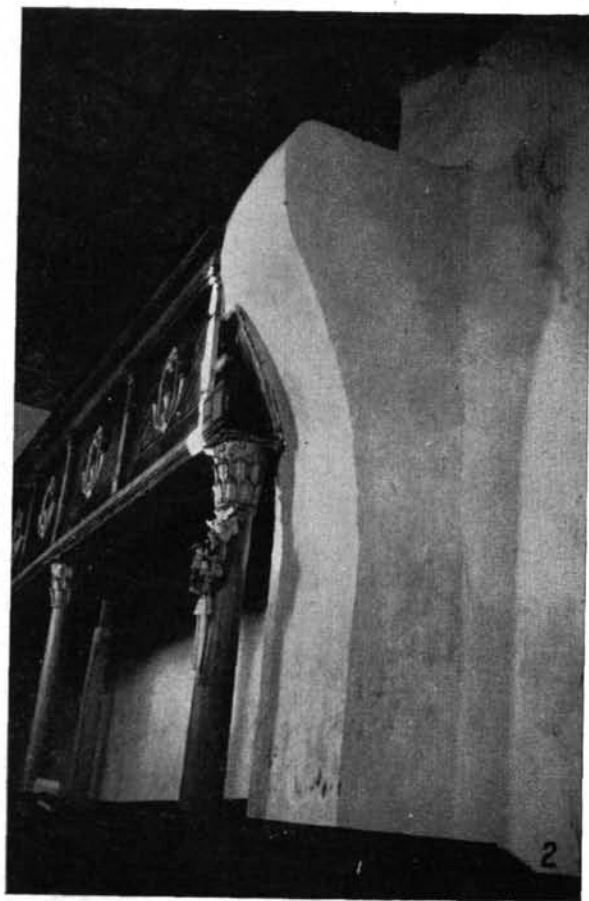
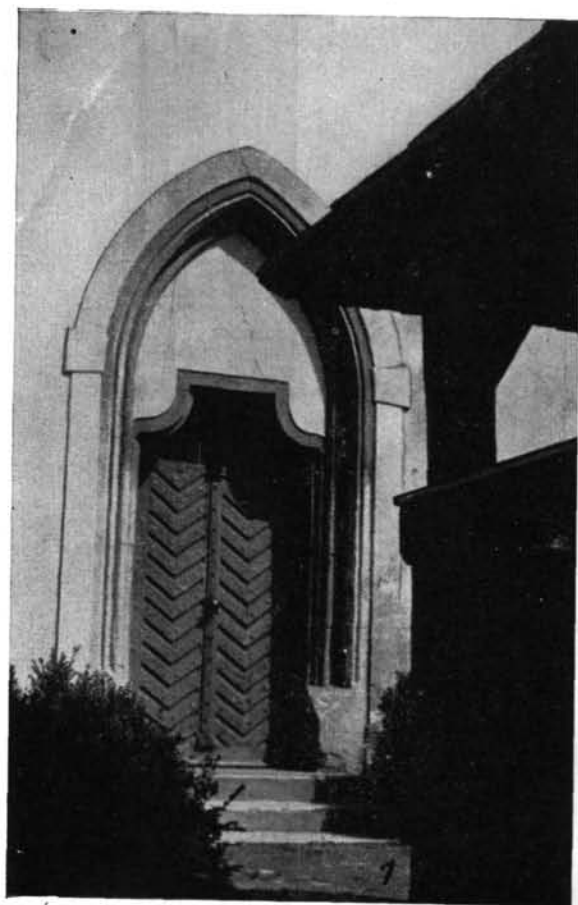
XXXIII. t. *Koroknay* : 1. Nagyúti templom romja Nyírmártonfalván ; 2. Csaroda, ref. templom, oszloplábazat a toronyban

XXXIV. t. *Koroknay*: 1. Csaroda, ref. templom déli bejárata; 2. Lónya, ref. templom bejárata

XXXV. t. *Koroknay* : 1. Nyírbéltek, róm kat. templom délkeletről ; 2. Vámosatya, ref. templom délnyugatról

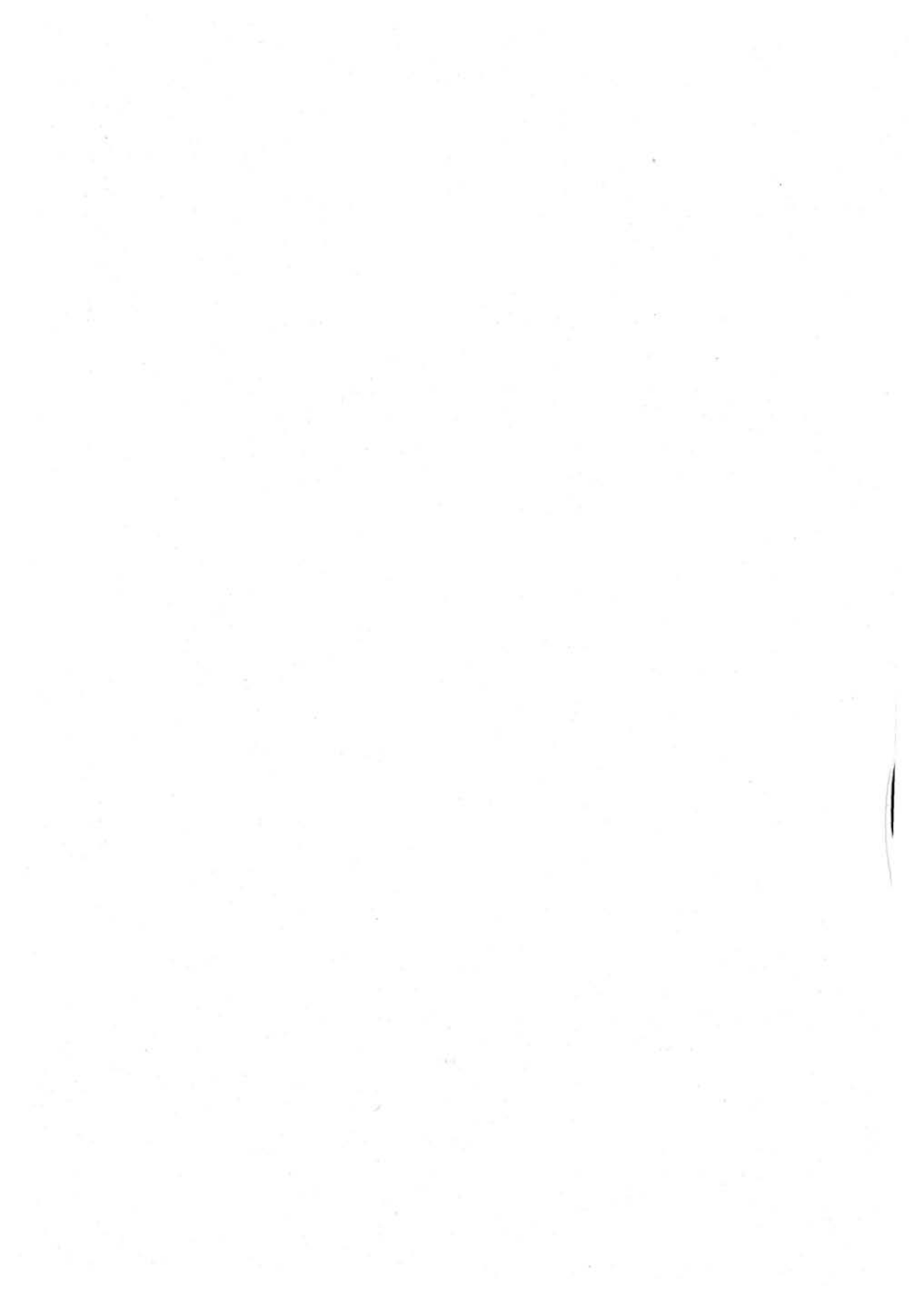
XXXVI. t. *Koroknay*: 1. Márokpapi, ref. templom bejárata; 2. A gyügyei ref. templom diadalívének csonkja

XXXVII . t. Éri : Kőfaragványok a kisvárdai várból

XXXVIII. t. Éri: A sárospataki vár ún. Perényi-szárnyának faragványai

Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata
A kiadásért felel :
a Képzőművészeti Alap Kiadóvállalatának igazgatója

Főszerkesztő :	Műszaki vezető :
D. Fehér Zsuzsa dr.	Szedlák György
Felelős szerkesztő :	Műszaki szerkesztő :
Pásztói Margit	Szegleth Károly

59-4186 Szabadság Lapnyomda, Debrecen. — Felelős v. : Bazsó László
Készült 1120 pl-ban. Terjedelem 24 $\frac{3}{4}$ (A/5) iv

